XXXVIII. 1956.

NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ

NEMZETI MÚZEUM
NÉPRAJZI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

»MŰVELT NÉP«
TUDOMÁNYOS ÉS ISMERETTERJESZTŐ KIADÓ

BUDAPEST 1956

XXXVIII. 1956.

NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ

NEMZETI MÚZEUM
NÉPRAJZI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

»MŰVELT NÉP«
TUDOMÁNYOS ÉS ISMERETTERJESZTŐ KIADÓ

BUDAPEST 1956

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

DIÓSZEGI VILMOS, KARDOS LÁSZLÓ (főszerkesztő),
SÁNDOR ISTVÁN, SZENDREY ÁKOS, SZOLNOKY LAJOS (szerkesztő)
VARGYAS LAJOS, VINCZE ISTVÁN

A kiadásért felel a »Művelt Nép« Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Sólyom Gáborné
Műszaki vezető: Löblin Imre

40340/56 — Akadémiai Nyomda, V., Gerlóczy u. 2. — Felelős vezető: Puskás Ferenc

TARTALOMJEGYZÉK

Korompay Bertalan: A csiklétől a csikkentőig 5
Belényesy Márta: Az állattartás a XIV. században Magyarországon 23
Dajaszászyné Dietz Vilma: A mezőkövesdi kuzsu 61
Nagy Gyula: Az utolsó működő szárazmalom 83
Szendrey Ákos: Babvetés 119
Boross Marietta: A nagybudapesti és pestkörnyéki paradicsomkultúra gazdasági és néprajzi vizsgálata 129
Takács Lajos: Betyárcsutora 163
Boglár Lajos: Adatok a dél-amerikai indiánok dohányzásához 169
Sándor István: Otthon és summásság a mezőkövesdi matyók életében 185
Oláh Andor: A dobozi Petőfi Termelőszövetkezet tagjainak egészségügyi kultúrája és ellátottsága 197
Szabó Mátyás: Primitív sonkolypréselő eljárás Algyőn 219
Kovács Ágnes: Ipolyi Arnold folklorgyűjteménye a Néprajzi Múzeum kéziratgyűjteményében 223
Hofer Tamás: Hordozható szélfogó és kerekjászol rekonstrukciója Hajdúböszörményben 261
Molnár Balázs: Domaházi tükrös 1855-ből 271
K. Kovács Péter: A falu tehene. (Szerepe, jelentősége Bőcs község szarvasmarhatartásának tükrében) 277
Cs. Sebestyén Károly: A kercaszomori ácsolt ágy. Megjegyzések egy megjelent tanulmányra 303
K. Csilléry Klára: Válasz Cs. Sebestyén Károly megjegyzéseire 307

Múzeumi munka — múzeumi hírek

Cs. Sebestyén Károly nyolcvan éves 313
K. Kovács László: Néprajzi filmezések Magyarországon 314
Szendrey Ákos—Vincze István: Beszámoló a Néprajzi Múzeum 1955. évi működéséről 327

СОДЕРЖАНИЕ

Коромпаи, Б.: От «csikle» до «csikkentő» (Ловушки с петлей) 5
Беленеши, М.: Венгерское скотоводство в XIУ столетии 23
Диц, В. Д.: Женский полушубок «kuzsu» в Мезёкёвежд 61
Надь, Д.: Последняя работающая мельница, приводимая в движение лошадьми 83
Сендрей, А.: Гадание на бобах 119
Борош, М.: Экономическое и этнографическое обследование томатовых культур в Великом Будапеште и его окружении 129
Такач, Л.: Разбойничья фляжка 163
Богнар, Л.: Данные, относящиеся к курению табаку южно-американскими индейцами 169
Шандор, И.: Постоянные и временные жилища населения «матьё» с. Мезёкёвежд 185
Ола, А.: Гигиена в сельско-хозяйственном производственном коллективе им. Петёфи в с. Добози 197
Сабо, М.: Примитивный метод прессования сотов в с. Альдье 219
Ковач, Л.: Фольклорная коллекция Арнольда Иподи в архиве Этнографического Музея в Будапеште 223

Гофер, Т.: Реконструкция передвижного тамбура и круглых ясел в Гайдубёсёрмене 261
Мольнар, Б.: Зеркалодержатель из. д. Домахаза 1885 г. 271
К. Ковач, П.: Корова деревни (ее роль и значение в отражении скотоводства с. Бёч) 277
Ч. Шебештьен, К.: Кровать плотничной работы в Керцасоморе. Примечания к одной статье 303
К. Чиллери, К.: Ответы на примечания К. Ч. Шебештьена 307

Музеология — Этнографическая известия

Восьмидесятилетие со дня рождения К. Ч. Шебештьена 313
К. Ковач: Л.: Этнографические киноснимки в Венгрии 314
Сендреи, А.— Винце, И.: Отчет о деятельности Этнографического музея в 1955 году 327

INHALTSVERZEICHNIS

Korompay, B.: Von den Csikle-Fallen zu den Csikkentő-Fallen 5
Belényesy, M.: Viehhaltung in Ungarn im 14. Jahrhundert 23
Dajaszászy—Dietz, V.: Der kurze Pelrock »kuzsu« aus Mezőkövesd 61
Nagy, Gy.: Die letzte funktionierende Rossmühle 83
Szendrey, Á.: Wahrsagen mit Bohnen 119
Boross, M.: Wirtschaftliche und ethnographische Untersuchung der Tomatenkultur von Gross-Budapest und seiner Umgebung 129
Takács, L.: Die hölzerne Feldflasche der »Betyaren« 163
Boglár, L.: Zur Frage des Tabakrauchens bei den südamerikanischen Indianern 169
Sándor, I.: Heimat und Saisonarbeit (»summásság«) bei den Matyó von Mezőkövesd 185
Oláh, A.: Die hygienische Kultur und Versorgung der Mitglieder der LPG »Petőfi« in Doboz 197
Szabó, M.: Primitives Presseverfahren für Vachskuchen in Algyő 219
Kovács, Á.: Die Folkloresammlung von Arnold Ipolyi im Archiv des Ethnographischen Museums 223
Hofer, T.: Die Rekonstruktion eines tragbaren Windfangs und einer tragbaren Rundkrippe in Hajdúböszörmény 261
Molnár, B.: Der Spiegelmacher von Domaháza aus dem Jahre 1885. 271
K. Kovács, P.: Die Dorfkuh (ihre Rolle und Bedeutung im Spiegel der Rinderhaltung der Ortschaft Bőcs) 277
Cs. Sebestyén, K.: Das Bett aus Kercaszomor mit Spundwerkkonstruktion. Bemerkungen zu einen erschienen Abhandlung 303
K. Csilléry, K.: Antwort auf die Bemerkungen von Károly Cs. Sebestyén 307

Museumarbeit — Nachrichten

Zum 80. Geburtstag von Károly Cs. Sebestyén 313
K. Kovács, L.: Ethnographische Filmaufnahmen in Ungarn 314
Szendrey, Á.—Vincze, I.: Bericht über die Arbeit des Ethnographischen Museums im Jahre 1955. 327

NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ

XXXVIII. 1956.

A csiklétől a csikkentőig

Az itt következő cikket még 1946-ban állítottam össze a Néprajzi Értesítő részére, korábban (1943-ban) lezárt nagyobb csapdatanulmányom anyagából. Mostani alakjában összehasonlító anyaga, szövegezése még a régi, akkor készült ábráival és elterjedési térképével együtt. Benne összefoglaló áttekintését akartam adni munkám — a botoskioldásról szóló — bevezető fejezetének. Ennek rendszerezésén alapulnak a munka folytatásában kifejtett eredmények, nevezetesen az *Ethnographiá*ban „A finnugorság szerepe az eurázsiai vadászműveltségben" címmel (1945) közzétett megállapításaim. Megjelenését a folyóirat szüneteltetése akadályozta meg.

Kiadását most időszerűvé teszi, hogy 1954-ben megjelent az *Acta Ethnographia* III. kötetében csapdatanulmányomnak az íjascsapdát tárgyaló fejezete (Die Bogenfalle bei den Finnougriern auf dem Wege aus Sibirien nach Europa und in den südlichen Verbreitungsgebieten). Abban ismételten szó van a botoskioldásról (Drückerauslösung), de típusai ismertetésére ott nem kerülhetett sor. Remélem, hogy a megváltozott publikálási lehetőségek most már hamarosan meg fogják engedni, hogy — ily összevontan, vagy kibővítve az újabb irodalom feldolgozásával — tanulmányom többi részét is nyilvánosságra hozhassam.

A csikkentő közönséges magyar ürgefogó hurok. Amikor a második világháború előtti években, magam is még mint a Néprajzi Múzeum tisztviselője, csapdakereső útra indultunk, és Pest környékén vagy a Dunántúlon a faluvégén játszó gyermekseregtől ürgefogók felől kérdezősködtünk, majdnem mindig csikkentőnek akadtunk a nyomára. Már untuk az *akasztós csapda* leírásának meghallgatását, és siettünk tovább, mielőtt részeinek nevét, működésének népi jellemzését tüzetesen megfigyelhettük, lejegyezhettük volna. Pedig a csikkentő (a *Magyarság Néprajza* II², 28) mégsem érdektelen összehasonlító szempontból. Már az felhívja rá a figyelmet, hogy nemcsak ürgelyuk felett vetik ki mint hurkot, hanem szerkezetének pontos, de nagyobbított mása használatos Szokolyán (NÉ. 1938, 283), Törökkoppányban (Népr. Múz. 135 844. lelt. sz.) és Nyíregyháza vidékén (NÉ. 1937, 347) szarvas- és őzfogásra. A Szabolcs megyei kutyafogó hurok kioldási elve is egyezik a csikkentőével (NÉ. 1937, 165). Mint ürgefogó, úgy látszik, magyar földre jellemző. Bizonyossággal állíthatjuk, hogy a szlovák vadászat leírásában szereplő vágszerdahelyi hörcsögfogó változat voltaképpen a magyar vadászat birtokállományába tartozik és onnan került oda.

Kutatását megnehezíti, hogy egyfelől túlságosan kevéssé ismerjük elterjedését, másfelől a külföldi forrásmunkákból egybegyűjthető gyér adatok többféle típusra engednek következtetni. Első pillantásra két fő típusa látszik különválni egymástól: kampós cövekkel és anélkül, egyszerűbb megakasztással. Az előbbi típusból több (23), az utóbbiból kevesebb (15) adatot mutathatok nyilvántartásomban. Az egyszerűbb szerkezetű csoportra kár sok szót vesztegetni. Mint néhány magyar változata is tanúsítja (l. a csatolt adatjegyzékben), olyan eljárással éri el a lehajtott rugalmas vessző ideiglenes megakasztását,

amelyhez különleges etnológiai jelleg nem tapad, s amelyet egymástól függetlenül bárhol a világon fel lehetett találni. Vele különösebben nem is foglalkozom itt.

Jellemzőbb és tipikusabb a csikkentőnek az a fajtája, amelyet a kampós cövek szerkezeti eleme határoz meg. Ezt Kovách Aladár írta le (NÉ. 1905, 180) és Vajkai Aurél (Vasi Sz. 1938, 159—160) adott hozzá kiegészítéseket. A *Magyarság Néprajzá*ban is kellőképpen ismertetve van. Így a későbbiek megértetéséhez csak röviden foglaljuk össze, hogy a földbeszúrt meghajlított vessző és a hurok általános elemein kívül — amely minden rántóhurok (Schwippgalgenschlinge) tartozéka — csupán két kampósan kifaragott, egymásba illeszkedő fácska teszi ki a csapda minden alkotórészét. Az egyiket a földbe cövekelik,

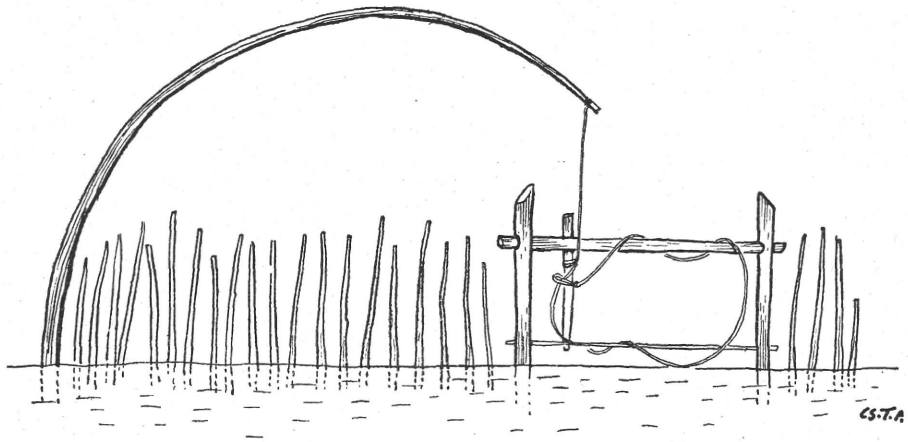

1. ábra. Drávaközi *tűr.* Kopács

a másik fentről kapaszkodik meg az előbbi horgában, ami által megakadályozza a vessző idő előtti felcsapódását. A lyuk fölé kiterített hurok ehhez a felső fácskához van erősítve. A csapda kioldása akként megy végbe, hogy az ürge a lyukból kimászva belemegy a hurokba, rángatózásaitól a felső fácska az alsóból kikapcsolódik, erre a vessző természetes rugalmasságánál fogva felvágódik, s a hurokba került ürgét felakasztva a levegőbe repíti.

Amint a Veszprém megyei leírásokból is kitűnik, mindössze ennek a két célszerűen egymásba akaszkodó kampós fácskának van ebben az egész szerkezetben csapdameghatározó jelentősége. A lehajlított vessző végét madzag köti össze a felső fácska szárával. Érdekes, de nem nagyon jelentős módosítása a szerkezetnek az, amely a felső fácskát kiiktatja és vele együtt a madzagot is elhagyja, oly módon, hogy a vessző végét húzzák le a földbeszúrt kampós cövekhez, a két hiányzó elem szerepét tehát a földig lehajlított vessző vállalja át. Ilyen a börzsönyi *tőrállító* vagy *tőrös*, amelyet szarvasbika vagy őzbak fogására használnak (NÉ. 1935, 98), az említett szlovákiai hörcsögfogó, s hozhatnánk rá példát Bulgáriából és Finnországból is. Mivel az ilyenfajta változatoknak elterjedését csak Európából ismerjük, továbbá mivel ilyenféle rántóhurkokban a madzag szerepét igen ősi és elterjedt elemnek tarthatjuk, ezért alapos okunk van feltenni, hogy itt helyi módosulással van dolgunk.

Egyebünnen a csikkentő meglétére igen messzi világrészekből van egy-két szórványos adat. Kelet-Európából kiindulva, ahonnan még a zürjénektől (komiktól) és az oroszoktól van rá adat, egyszerre olyan távolságokat kell áthidalnunk, mint a Mariana-szigetek, Közép- és Kelet-Afrika, s Észak- és Dél-Amerikában a tinneh, a kwakiutl népek meg a mojók. Kapcsolatuk megmagyarázására aligha jöhet segítségünkre az elterjedésnek ez az újabb problémákat rejtegető képe, ezért a kutatásnak ahhoz a módszerhez kell folyamodnia, amely ilyen esetekben a legcélszerűbbnek látszik, ti. a tipológiai vizsgálathoz. A csikkentő kérdését a maga egész látszólagos szövevényességével nézetem szerint azzal magyarázhatjuk meg, ha a nagyobb háttér, a csikle előterébe helyezzük és ahhoz képest mérjük le az egyes változatok helyét és jelentőségét. A csikkentőhöz a csiklétől vezet a fejlődés útja. Az a kioldási rendszer, amelybe a csikle is beletartozik, s amely a szóbanforgó fejlődést megvilágosíthatja: a botoskioldás. A következőkben most már erről fogok szólni, mikor előbb a csikle típusváltozatait sorolom elő, majd ezeknek a csikkentőhöz való viszonyát próbálom kitapintani.

A botoskioldás mibenlétének megértetésére szolgál tipológiai fejlődési táblázatunk (3. ábra) és e típusok elterjedését feltüntető térképünk (4. ábra). Az adatok viszonylag nagy száma és a szerkezetileg egyező változatok roppant elterjedése nem hagy kétséget az iránt, hogy itt kioldási rendszerről van szó, amelyet a minden szerkezetben ismétlődő, de némileg változékony „botocska" szerepének alakulása szerint jogosan illethet meg a botoskioldás elnevezés. Így nevezzük magyarul azt a rendszert, amely a kioldást botocska vagy nyelv lenyomásával hajtja végre. A kioldásnak ezenkívül még két ismétlődő eleme van minden változatban: a földbeszúrt „keret", amelyet a későbbi fejlődés folyamán „cövek" vált fel, és a botocskát vízszintes helyzetben tartó „pecek". Német és angol nyelven a botoskioldásnak „Drückerauslösung" meg „trigger release" felel meg, tekintettel arra, hogy egy amerikai kutató, W. E. Roth nyomán a német J. Lips már 1927-ben meggyökereztette az irodalomban a magyarra lefordíthatatlan Drücker, Halter és Klemmer megjelöléseket.

Az A-B-C-D-E-F-G-típusok megfigyeléséből kitűnik, hogy közöttük némi csekély, habár szigorú következetességgel kimutatható eltérések jelentkeznek, amelyekből együttvéve egy bizonyos fejlődés kerekedik ki. Különösen világos a G- és F-típus későisége a szerkezetileg egységes és csupán kiegészítő elemekkel bővült, illetőleg csonkult A-B-C-D és E-típusokhoz képest. Magyar szempontból ezek közül az A-típus érdekelhet bennünket, az egész rendszernek ún. „alaptípusa", amely semmi egyéb, mint a magyar csikle szerkezete. A magyar csikle ezek szerint nem valami különleges magyar találmány, hanem egy a földkerekségen igen elterjedt hurokfajtának itteni alkalmazása, változata. Változata annyiban, hogy a másutt szárazföldi fogószerszámot nálunk a nád között vízi szárnyasok fogására használják.

Hazai leírását ennek is Kovách Aladár közölte egy azóta sűrűn idézett tanulmányában (NÉ. 1904, 50—56). Innen vette át Györffy az ismertetését a *Magyarság Néprajza* megfelelő fejezetébe (II², 26—27). Ezenkívül még két magyar adatom van rá. Morvay Péternek köszönöm az egyiket, aki a Sárközben gyűjtötte — ugyanonnan, ahonnan Kovách Aladár is — a csikle ismeretét, s ez az újabb értesülés megerősíti a régibb leírás helyességét; a másikat Gönyey Sándor volt szíves közlésre átengedni (1. ábra), s ez az adat azért nagyon értékes, mert a közeli Drávaközből, mai Jugoszláviából, Kopács községből való egy ottani halászembertől, s mutatja a csiklének meglehetősen zárt körű, Duna-

menti elterjedését. Berendezése egyező a sárközi változatokéval, használata is ugyanaz — kacsa, csibe fogására —, csak a hurok elnevezésében van különbség. A csiklét a Drávaközben ugyanis *tűr*nek hívják; mondják, hogy megvetik a hurkot a *tűr*ben. A lehajlított vessző: *tűrcsapó*, a „keret": *kaloda*, a Sárközben *csiklő*nek emlegetett „botocska": *alsó vessző*, míg a „keret" mozdíthatatlan része: *felső vessző*, amit a sárköziek *átalszár*nak neveznek. Amit „pecek"-nek határoztunk meg, annak a Drávaközben is *pecek vessző* a népi neve. Ezekből az elnevezésekből csak a *tűr* érdemel különösebb figyelmet. Világos cáfolata Kovách azon téves következtetésének, mintha a csikle szerkezete szerint halászszerszám volna és nem lehetne egyúttal szárazföldi „tőr" is (NÉ. 1905, 183).

A csikle, vagyis — most már a botoskioldás szempontjából nevezve hurokféleségünket: — az „alaptípus" külföldi változatai egyértelműleg a szárazföldi használat elsőségét bizonyítják. Mint általában a rántóhurok minden fajtája, úgy ezt is, szerte a világ különféle tájain, sokféle kisebb-nagyobb állat fogásánál alkalmazzák. Ugyanazzal a csapdaszerkezettel némely helyen földi rágcsálókat, madarakat csalnak tőrbe, másutt emlősállatokat ejtenek el. Nem jelent funkcióbeli különbséget, csak formai eltérést, ha a „keret" nem mindig szögletes, kapu formájú, mint a magyar csiklénél is látjuk, hanem általánosabban ívelt formájú: két végénél fogva a földbe leszúrt egyetlen ívesen meghajlított vesszőből áll, mint ábráink között a lengyel hurok esetében (3, A ábra). Szomszédságunkban az „alaptípus" Lengyelországból és a Balkánról mutatható ki. Távolabbról a Kaukázus útbaejtésével megtaláljuk különféle assami néptörzseknél Hátsó-Indiában, azután meg Szumátrában, Új Zéalandban, Madagaszkárban, Afrika több részében s a dél-amerikai Guayanában, Bolíviában és Argentínában. Mindezeknél oly szembetűnő a kioldást végző szerkezeti elemeknek nemcsak megfelelése, hanem — még a legtávolabb szakadt adatok között is — egyenesen funkció szerint meghatározott azonossága, hogy a korábbi etnológiai kutatás az egyezések láttára bizonyára a kongruencia elméletével tért volna napirendre a csikle problémája felett. Azonban én másként látom a dolgot. Valószínűbbnek tartom az igen ősi elterjedés feltevését. A botoskioldás egyes típusai alkalmasint az ősműveltséggel terjedtek tova. S. Lagercrantz az afrikai vadfogó csapdákról írva foglalkozott azokkal a keletről jövő, indonéziai hatásokkal, amelyek a különböző afrikai vadászműveltségi rétegeket éppen a botoskioldáshoz tartozó csapdák tekintetében is érték. Abból, hogy valamennyi típusa mily bőségben és változatossággal van ott képviselve, azt lehet következtetni, hogy talán éppen Délkelet-Ázsia — idevonva az indonéziai szigetvilágot is — tekinthető a botoskioldás mindenirányú elterjedése központjául, s a fejlődést megindító és ébrentartó hatóerők kohójául. De nem ennek a végső eredet-kérdésnek az eldöntése, hanem csak az elterjedés bemutatása most a célunk. „Alaptípus"-nak azért neveztük a csiklét, mert ennek a felépítése viszonylag a legegyszerűbb és legkezdetlegesebb: a pecket felszabadító botocska letolódása a csapdán keresztülhaladni akaró állat közvetlen érintésére megy végbe. Ezt fogadva el a fejlődés kezdetéül, érdekes megfigyelnünk, hogy ez a kétségkívül igen ősi — hiszen rendkívül széles körben elterjedt — kioldási rendszer az alaptípushoz képest csekélynek mondható változtatásokkal mennyi elkülönülő típusban merevedett meg a botoskioldásnak Ausztrália kivételével szinte az egész földkerekséget behálózó szétszóródásakor.

Az egyik botocskát egy oldalon a kereten túl is megnyújtják, abból a célból, hogy a hurkot a csapda mellett még észrevétlenebbül meg lehessen vetni (3, B ábra). Az irodalomban ezt hívja J. Lips „meghosszabbított botocská"-

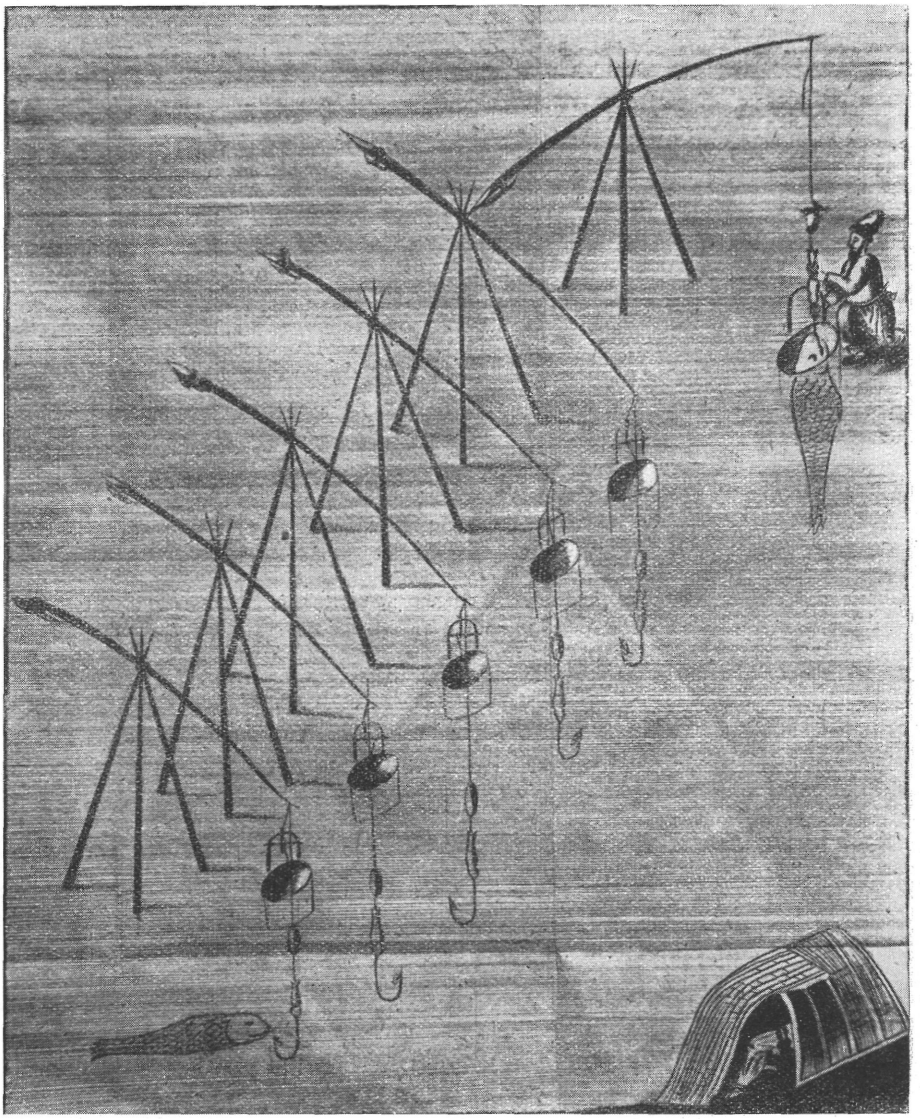

2. ábra. Asztraháni horogcsapda a téli halfogáshoz. Gmelin nyomán

nak (Verlängerung des Drückers). Adataink között Európában egy régi, XVII. századi francia-német példa képviseli ; a többi adat — kivéve egy assamit — mind Afrikából és Dél-Amerikából származik.

A „szánkioldás" (Schlittenauslösung) K. Weule elnevezése, s arról a csúszó mozgásról kapta nevét, amelyet a botocska letolódása közben végez. A fogalmat megszűkítve a botoskioldásnak oly eseteit számítjuk a szánkioldáshoz, amelyeknél a botocska elmozdítását egy járulékosan közbeiktatott húzóerő közvetíti, illetőleg hajtja végre. A húzóerő ritkábban háló (3, C_1 ábra) : az antilop beleütközése okozza a kioldás végbemenetelét ; többnyire azonban a botocskához erősített kötél (3, C_2 ábra). Ez mint újítás rendkívül célszerűnek bizonyult, hiszen módot adott a kioldás felhasználására egyebek között a halászat céljaira is. Afrikai példaábránk varsacsapdát ábrázol. A parti nádasba leszúrt vessző abban a pillanatban rántja fel és csukja be a varsa nyitott fedelét, mihelyt a varsa belsejében forgolódó hal belekap a csalétekbe és megrántja a kötél végét, amely a botocskával van összeköttetésben. Ugyanezt a kioldást látjuk viszont a volgai téli horgászatban, Asztrahanyban, az orosz Sz. G. Gmelin XVIII. századi útleírásának egyik értékes metszetén (2. ábra). A szánkioldást itt a lék fölött alkalmazzák, s a csalétkes horgot a lékbe eresztik bele. A rugalmas vessző szerepét gémeskút gémjével azonos, középütt megtámasztott, súllyal terhelt emelős rúd végzi, az időnként megjelenő halásznak csak annyi dolgot hagyva, hogy a gém ostorára felakasztott halat a horogról leszedje s azután a horgot ismét visszahelyezze a lékbe. A vadászó hurokhoz képest csak annyi változtatás történt, hogy a szánkioldást a köréje kerített hurok mellőzésével a botocskával összekötött horoggal egészítették ki. A volgai horogcsapdáról újabb — múlt századi — leírást is találtunk, de, hogy feltalálása nem okvetlenül egy volgai halászember egyéni leleménye volt, azt a hurokcsapdának dél-amerikai analógiái legalábbis nagyon valószínűvé teszik.

Egy további típus, a „talapkioldás", megint más újítást jelöl : a húzóerő felcserélését nyomóerővel, a botocskára keresztbe fektetett pálcákból alakult „talap" (Plattform) segítségével. A talapra csalétket tesznek s ekörül helyezik el a hurkot. Előnye, hogy az állat súlyát, amely a szerkezetet kioldja, a jóval nagyobb felületű talap közvetíti a botocskának (3, D ábra). Ez talán a legelterjedtebb, de mindenesetre egyik legmegállapodottabb típusa a botoskioldásnak. Európában Észtországból, az oroszok lakta Szovjetunióból (közelebbi helymegjelölés nélkül) s a Kaukázus lejtőjéről van rá példa, ismerik az osztjákok (chantik), az orocsok, s távolabbról kimutathatjuk Assamból, Indokínából,

3. ábra. Példaábrák a botoskioldás fejlődéséhez
A Alaptípus. Lengyelország, Seweryn nyomán. *B* Meghosszabbított botocska. Afrika, Kongó, Avelot-Gritty nyomán. C_1 Szánkioldás hálóhoz. Kelet-Afrika, Weule nyomán. C_2 Szánkioldás varsacsapdához. Tessmann nyomán. *D* Talapkioldás. Szumátra, Otto nyomán. E_1 Csonka keret. Kelet-Afrika, Weule nyomán. E_2 Csonka keret. Cseremisz. *F* A botocska hátrafordul. Indokína, Izikowitz nyomán. G_1 Keret helyett cövek. Finnország, Sirelius nyomán. G_2 Kutyafogó *hurok*. Sámson, Szilágy m.

Examples illustrating the development of the trigger release.
A Basic type. Poland. After Seweryn. — *B* Extended trigger. Africa, Congo. After Avelot-Gritty. — C_1 Slide release connected with a net. East-Africa. After Weule. — C_2 Slide release connected with a wicker trap. After Tessmann. — *D*. Platform release. Sumatra. After Otto, — E_1 Defective frame. East-Africa. After Weule. — E_2 Defective frame. Tsheremiss. — *F* The trigger turns back. French-Indochina. After Izikowitz. — G_1 Peg instead of frame. Finnland. After Sirelius. — G_2 A snare for catching dogs. Sámson. Transylvani.

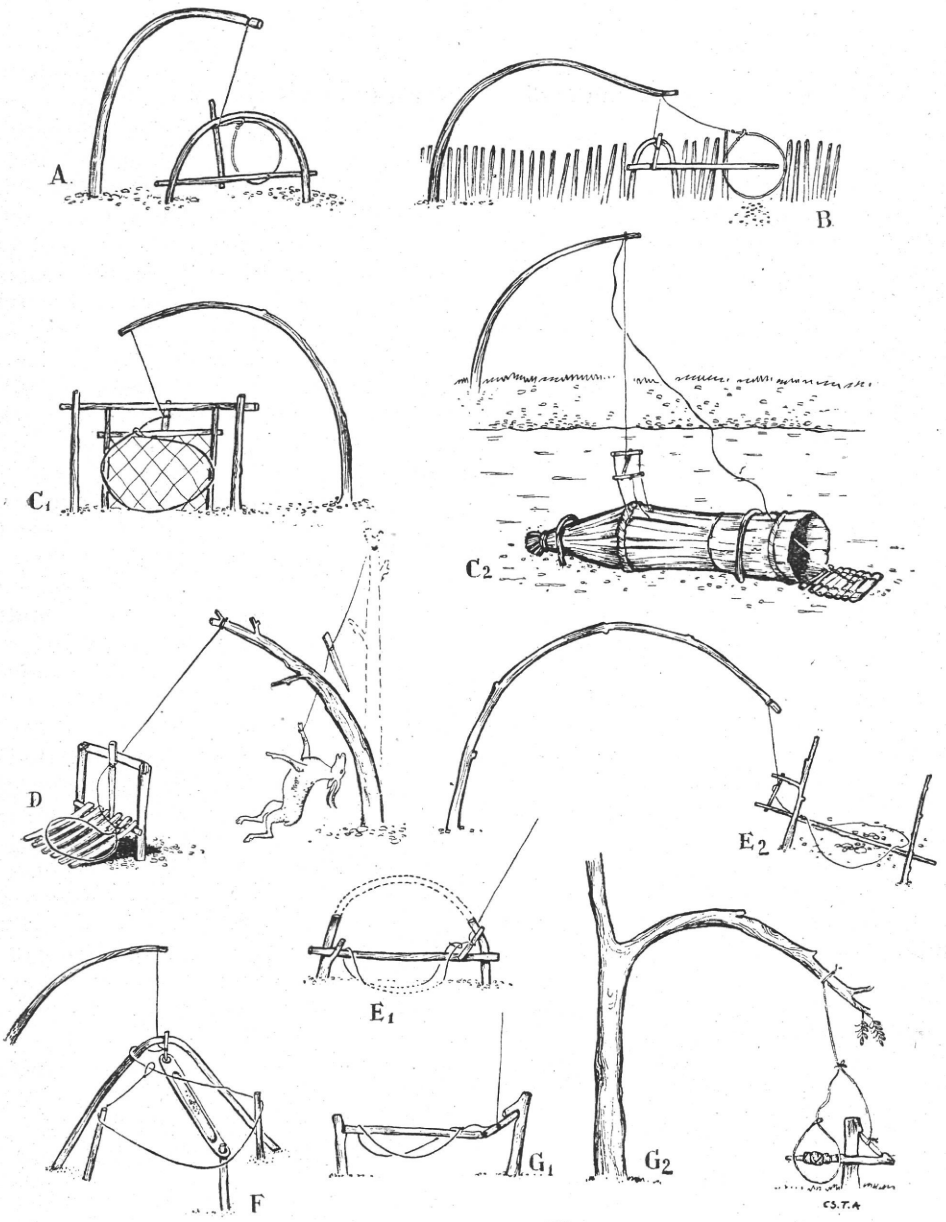
A
B
C1
C2
D
E2
E1
F
G1
G2
CS.T.A

Borneóból, a mikro-, mela- és polinéziai szigetvilágból Szamoáig, másfelől pedig Afrikából, Észak-Amerika nyugati partvidékéről és Dél-Amerikában le egészen Paraguayig.

A „csonka keret" Afrikára jellemző degeneráció. Európából csak egy adatom van rá: a cseremiszektől (mariktól) egy a Finn Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya birtokában levő fényképről (3, E_2 ábra). Azt a típust értem rajta, amelyet Lagercrantz igen körülményesen a csapdát alkotó pálcák szoros vagy laza összetétele és száma szerint határoz meg (pl. Schwippgalgenschlinge mit einem festen und zwei losen Fangstäben). Szerintem ez a többé-kevésbé elszigetelt típus az alaptípusból vagy a talapkioldásból keletkezett, oly módon, hogy a kapu formájú keret *átalszárát* elhagyták, és az egyébként az előbbiekkel tökéletesen azonos szerkezetű kioldásból a peceknek a keret oldalán adtak kevésbé megfelelő helyet (3, E_1 ábra).

A fejlődés menetébe „a botocska hátrafordulása" hozott gyorsulást (3, F ábra). Amikor — egyéb módosulásait itt nem részletezve — a botocskát úgy forgatták meg, hogy már nem simult hozzá a keret két szárához, hanem a keretre merőlegesen helyezkedett el, a pecekkel is csak az egyik végével maradva érintkezésben (az adatjegyzékben Fd): új típus alakult ki, amelynek fejlődéstörténeti jelentőségét nagymértékben növeli, hogy az európai lebegő kioldásnak is ez szolgáltatott mintát a csalétkes nyelv és a lebegő pecek hasonló összekapcsolására; gondoljunk itt a lebegőkioldást alkalmazó csapdáink egyik legközönségesebb fajtájára: a felpeckelt nyelves falusi egérfogóra, — szaknyelven: deszkacsapdára. Maga ez az F-típus szintén meglehetősen elterjedt. Megállapodott alakjában Finnországból, Indokínából, Szamoából, Madagaszkárról, Peruból, Bolíviából és Paraguayból ismerjük. Mégsem valamennyi változata jöhet tekintetbe közvetlen előzményül a finnugor eredetűnek felfogható lebegő kioldás keletkezéséhez (Ethn. 1945, 13), hanem csak az eurázsiaiak; ugyanis a pecek és a botocska kapcsolatának az a specifikusabb esete, amikor a pecek a nyelvecske egy kis makkos bevágásában nyugszik, az adatok tanúsága szerint csak Eurázsiára jellemző; valószínű tehát, hogy a csapdaelemeknek ebben a kapcsolatában eurázsiai különfejlődésre mutató szerkezeti sajátosságot kell látnunk.

A következő változtatás: a „keret helyettesítése cövekkel" még inkább ide korlátozódik. Az a típusa a cövekes csapdának, hogy a botocska egyszerre kapcsolódik a pecekhez, meg a cövek szárához is, eltekintve egy észak-amerikai adattól, indokínai, osztják (chanti), román és magyar példákon (3, G_2 ábra) mutatható ki, továbbá megvan régi francia, német és svéd vadászati forrásmunkákban. De a botocskának az a pusztán a pecekkel érintkező kapcsolata, hogy a pecek viszont a cövek kampós bevágásában támaszkodik meg, csak Európából ismeretes és néhány régibb német és svéd, valamint több újabb finn meg észt változatban fordul elő (3, G_1 ábra). Az utóbbi típus esetében az európai elterjedés megállapítása annyiban jelentős számunkra, hogy megmutatja: hol kereshetjük azt a természetes csapda-környezetet, amely annak idején a mi magyar csikkentőnket létrehívta, kialakította.

A botoskioldás fejlődését ugyanis azért vázoltam, hogy kimutathassam: a kampós cövek — amely a csikkentő legjellegzetesebb eleme — hogyan állt elő e kioldási rendszer fejlődésének utolsó, kései mozzanatában. Az tehát nem a csikkentő önálló leleménye, újítása, hanem sokkal valószínűbben a botoskioldásból átszármazott örökség. Előfordul a botoskioldást felhasználó más elvű — nem rántóhurokkal működtetett — csapdatípusoknál is, ugyancsak

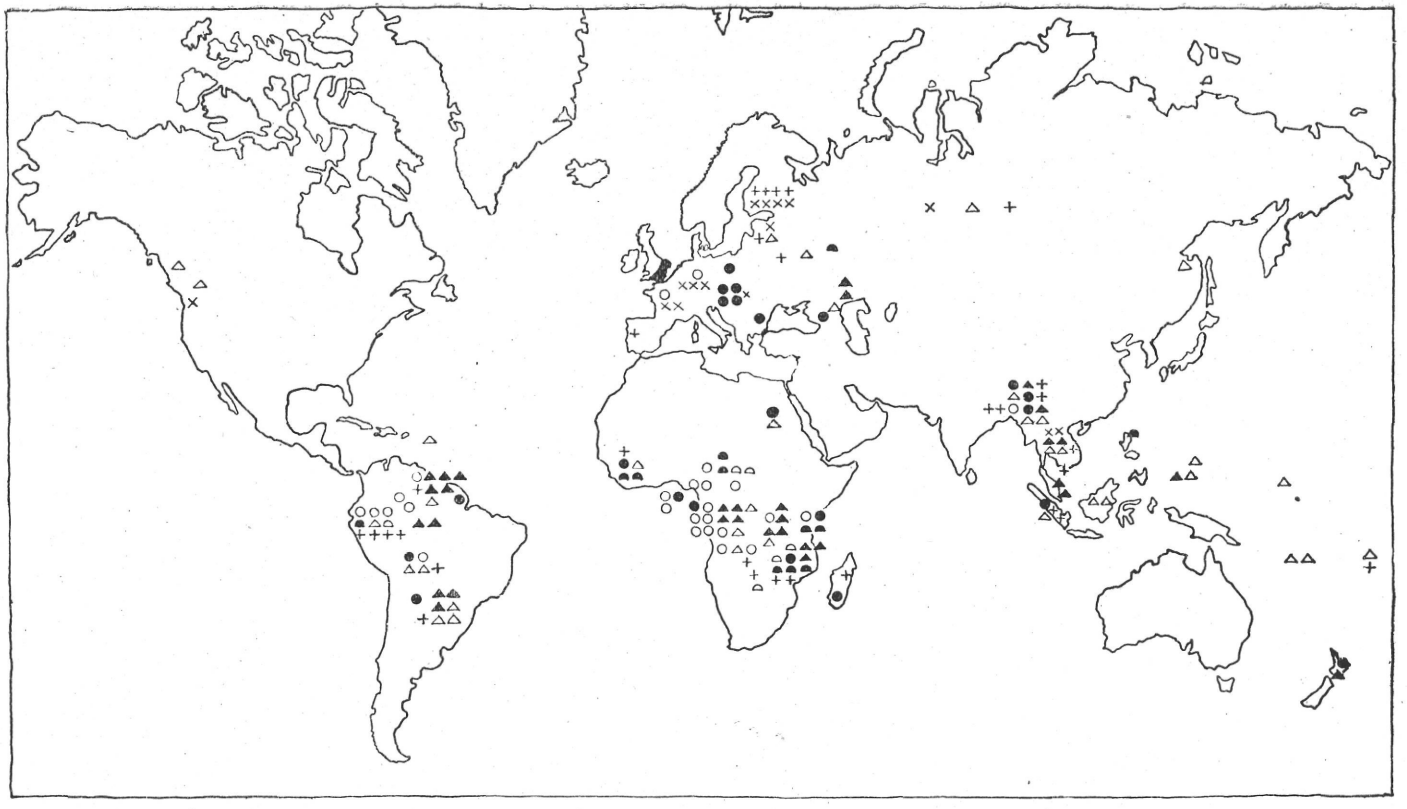

4. ábra. A botoskioldás típusainak elterjedése

a keret helyettesítésének szerepkörében. A régibb keret felcserélésének ezzel a földbe szúrt kampós fácskával nyilván az volt az eredeti értelme, hogy a kampós cövek — ez a különben igen egyszerű szerkezeti elem — sokkal biztosabb támaszt nyújtott a peceknek, mint a keret. Más szóval, abban a célszerűbbé változtatás törekvése jutott érvényre. A mi szempontunkból a cövek ilyen szerepének felbukkanása egyúttal tanúja annak a G-típus elterjedése képéből is eléggé valószínűsíthető ténynek, hogy úgy látszik, a csikkentő születésének Európában volt, ha talán nem is egyetlen, de mindenesetre egyik hazája.

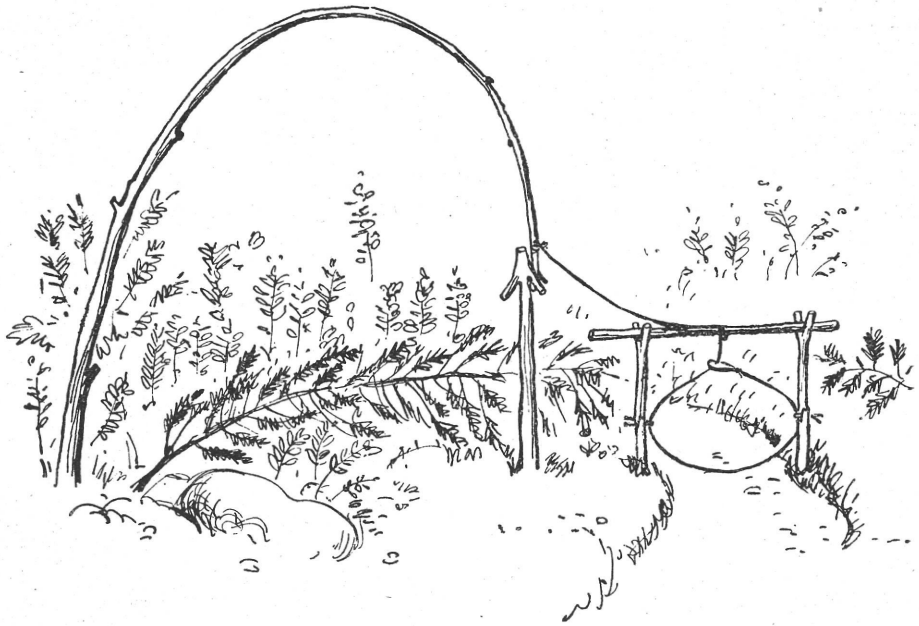

5. ábra. Finn madárfogó hurok. Sirelius nyomán

Szemben a csiklével, amelyet nagymértékben egyetemessé avat roppant elterjedése, a csikkentő magyar alakjában biztosan európai szerszám. A rántóhurok általános típusán belül a kettő úgy viszonylik egymáshoz, mint a fejlődés eleje és vége. A csikle a botoskioldás alaptípusa, amelynél hátrább a kioldás nyomozásában menni már nem lehet, a csikkentő pedig a végletekig leegyszerűsödött utolsó fejlődési fok, ameddig a szerkezeti gondolatnak elemi azonosságát követni egyáltalán képesek vagyunk. Korra nézve nem lehet idősebb a botoskioldás legfiatalabb típusainál. Ezt olvashatjuk ki a cövek tanúságtételéből.

Ezen a nyomon elemezve tovább a csikkentő részeit, rájöhetünk arra, hogy a felső kampós fácska, amely a cövekben kapaszkodik meg, szintén a botoskioldásból magyarázható meg, mint a botocska és a pecek együttes szerepének már a botoskioldáson túlmutató vállalója. A további egyszerűsítés számára a cövekben adva volt a gondolat, hogy a botocskát és pecket együttesen pótló fácska végét is a cöveknek megfelelően kampósra faragják. Ez a korhatározó jelentőségű újítás analóg jelenség a magyar íjascsapda — kioldást megindító,

ürgelyuk felett kivetett — villás fácskájának kialakulásával, amely mint másutt kimutattam, szintén egyenest a botoskioldásból vezethető le. Sok esetben ugyanis az íjascsapda villás fácskájában is megtaláljuk az annak rögzítésére szolgáló olyanféle bemetszést, mint amilyen a csikkentő egymásba kapcsolt kampós alkatrészeiben van. Mindenesetre, nézetem szerint, a csikkentő szerkezetének ez a kétoldalian kampós kiképzése a botoskioldás későbbi fokozataihoz viszonyítva is lényegesen fiatalabb keletkezésére vall.

S most vessünk még egy pillantást a csikkentőnek a mienktől elütő változataira. Ott van például a csikkentőnek egy finnországi alakváltozata, amely az újabb kampós cöveket együtt szerepelteti, egy csapdán belül, a voltaképpen már túlhaladott kerettel (5. ábra). Vagy ott van az észak-amerikai naskapi — és még más — indiánok egyszerű rántóhurokja a botoskioldás keretével ugyan, de saját külön módszerrel a hurok lekötésére (6. ábra). Akár ezeket

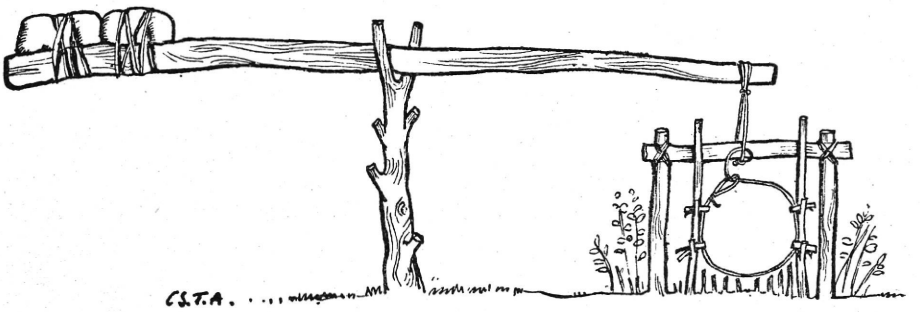

6. ábra. Naskapi-indián medvefogó hurok. Labrador, Lips nyomán

vegyük, akár a zürjén (komi), orosz vagy afrikai példákat, mindenütt a botos kioldáshoz, mint normához kell visszatérnünk az egymástól meglehetősen eltérő változatok egymás közötti viszonyának szemléltetése és megértetése végett. Így jutunk el oda, hogy végül a csikkentőt ily módon határozzuk meg: csikkentő az a rántóhurok, amelynek szerkezete vagy a botoskioldás elcsökevényesedéséből vagy pedig egyes elemeinek másokkal való pótlásából alakult. Csikle szóval képviseltetve az egész botoskioldási rendszert, élesen megfogalmazva azt is mondhatjuk: csikle nélkül nincs csikkentő, nemcsak Európában, hanem, úgy lehet, más világrészekben sem. Ezzel azonban nem akarom kétségbevonni, hogy a csikkentő változatainak alaposabb összegyűjtése és feldolgozása még más feltevések és megoldások részére is ne adhatna lehetőséget.

Kiegészítésül jegyezzük meg, hogy a sárközi ember *csikle* néven nevez meg egy másik hurokfajtát is, amelyet Kovách Aladár a fenti „erősebb"-hez hasonlítva „gyengébb" csiklének jellemez és ír le. Emezt tartva kezdetlegesebbnek, azt következtette, hogy „az erősebb csikle az elsőnek (a gyengébbnek) fejlődése" (NÉ. 1904, 56). Véleményem szerint ez a felfogás fordítva igaz. A gyengébb csiklét megkapjuk az erősebb fajtából, ha a vesszőt és a pecket eltávolítjuk a csapdából és a hurkot (vagy hurkokat) egyszerűen a kerethez rögzítjük. A gyengébb csikle tehát kétségkívül az erősebb degenerációja. Az erőforrásukat vesztett csapdáknak ilyen alkalmi átalakítására, a régi alkatelemek új célú felhasználására nem egy példát lehetne idézni. Közönséges dolog, hogy ilyenkor a külső vázat más elvű csapdák kezdetlegesebb fogószer-

kezetével töltik ki — a jelen esetben egyszerű hurok lesz a rántóhurokból —, de a régi kioldás megmaradt részei — esetünkben a keret és a botocska — mindenkor elárulják a különös hibrid alakulás keletkezését.

Kovách Aladár, néprajzi következtetései között akkor találta fején a szöget, amikor második csapda tárgyú cikkének a végén minden magyarázat nélkül felvetette azt a gondolatát, hogy a csikkentő „szerkezeténél fogva, úgy látszik, a csikléből vált ki" (NÉ. 1905, 184). Ebben az eredményben csúcsosodnak ki a fentebb kifejtett összehasonlító tipológiai vizsgálataim is, amelyekből még két módszertani tanulságot érdemes leszűrnünk. Először azt, hogy a legegyszerűbb néprajzi tárgyak szerkezetében micsoda meglepő egyezések találhatók egymástól mégoly távoleső világrészekben is, s másodszor, hogy nagyszámú változataik egymástól rendszerint nem független fejlődésében mégis mily apró részletekig érvényesülő tendenciák, hatóerők, funkciók érvényesülnek. Mindezekben az ember alkotó tevékenységének : ügyességének, törekvéseinek, újító leleményének, sőt bátran mondhatjuk, az anyagi kultúrához való szellemi hozzájárulásának nyomozhatjuk tárgyi formákban megnyilvánuló kivetítődését. Mindmegannyi típusban egy-egy néprajzi gondolat fejeződik ki. A csapdavetés tudománya ilyen ősi néprajzi gondolatának tekinthető a botoskioldás megvalósítása is. Mikor merült fel először, nehéz eldönteni, azonos felbukkanása sok példán igazolható, fejlődése, alakulása — térben és időben — kétségbe alig vonható. Tudjuk, hogy műveltség mindenkor csak egyféle van. A néprajz egy és oszthatatlan tudomány. A szellemi és tárgyi néprajz csak más-más oldala ugyanazon műveltség kutatásának. Minden kultúrában az emberrel is számolni kell, aki azt műveli, fenntartja, alakítja, fejleszti. Ezekből a megfontolásokból kiindulva vetjük fel befejezésül azt a tudományszakunk elméletét érintő egészen általános kérdést, hogy vajon a néptudomány (etnológia) legmélyebb, végső feladata nem abban állna-e, hogy a tárgyi világ szellemi vonatkozásait felderítse, s hogy a tárgyi és szellemi műveltség sokféle jelensége tömérdek változékonyságának megfigyeléséből a fejlődésben kimutatható „néprajzi gondolatoknak" juthasson a nyomára?

Korompay Bertalan

FÜGGELÉK

Adatok a botoskioldás típusaihoz rántóhurokkal

A Alaptípus

Magyar. Sárköz : *Györffy* 27, vö. *Kovách*, 1904, 51. — Uo. : Morvay P. gyűjt. — Kopács, Drávaköz : Gönyey S. gyűjt. — **Bolgár.** *Obrebski* 179, 2 á. — **Szerb-horvát.** *Petrovic* 19 á. — **Lengyel.** *Seweryn* 11 á. — **Abház.** *Miller* 30 á. — **Assam.** Thadou-Kuki : *Kauffmann* 9 á. — Sema Naga : *Hutton* 80. — Lakher : *Parry* 155. — **Szumátra.** Maláj : *Otto* 60, Globus vö. Bd. 67 1895, 218, 1 á. — **Uj Zealand.** Maori : *Hamilton* 202. — **Madagaszkár.** *Decary* 11 á. — **Afrika.** Egyiptomi Szudán : *Corkill* 7 á. — Waschambaa : *Karasek—Eichhorn* 84 á, vö. *Lips* 114 á. — Waporogo : *Fabry* 200, vö. *Lips* 115 á. — *Tessmann* BA. 15 á. — Libéria: *Germann* 6 tá. 1 á. — *Tessmann*, Fern. Poo 31 á. — **Dél-Amerika.** Guayana : *Roth* 206, vö. *Lips* 116 á. — Bolívia : *Nordenskiöld*, Mojos 22 á. — Argentína : *Nordenskiöld*, Changes 12 á.

B Meghosszabbított botocska

Francia. *Fortin* III, 3 tá. 8 á. = Adelicher Zeit-Vertreiber III, 3 tá. 8 á. — **Assam.** Thadou-Kuki: *Kauffmann* 4 á. — **Afrika.** Waschambaa: *Karasek—Eichhorn* 88 á., vö. *Lips* 121 á. — *Tessmann*, Bafia 1 tá. 3 á. — *Tessmann*, Bafia 2 tá. 7 á. — *Tessmann*, Baja 3 tá. 2 á. — *Tessmann*, Pangwe 79 á. — *Tessmann*, Pangwe 80 á. vö. *Lips* 124 á. — *Tessmann*, Pangwe 127, 76 á. — Ogôué: *Avelot—Gritty* 675, 12 á. — Uo.: *Avelot—Gritty* 673, 10 á. — Uo.: *Avelot—Gritty* 673, 11 á. — Molundu: *Koch* 268, 13 á. — Bushongo: *Torday—Joyce* 127 á., vö. *Lips* 123 á. — Bakuba: *Maes* 62, vö. *Lips* 120 á. — Kongo: *Lindblom*, Jaktm. II, 39 á. — *Tessmann*, Fern. Poo 55, 33 á. — *Tessmann*, Fern. Poo 55, 34 á. — **Dél-Amerika.** Guayana: *Roth* 41 tá. 2 C á. — Brazília: *Koch—Grünberg* 127 á., vö. *Lips* 122 á. — Uo.: *Koch—Grünberg* 125 á., vö. Globus Bd. 93, 197. — *Tessmann*, Peru 36 tá. 4 á. — *Tessmann*, Peru 52 tá. 4 á. — *Tessmann*, Peru 42 tá. 5 á. — Bolívia: *Nordenskiöld*, Mojos 23 á.

C Szánkioldás

Orosz. Asztrahany: *Gmelin* 39 tá. — Volga: Zsurnal Ohotü II, 55—56. — **Assam.** Thadou-Kuki: *Kauffmann* 5 á. — Lakher: *Parry* 152. — **Maláj-félsziget.** *Skeat—Blagden* 208 (mellett). — Sakai: *Skeat—Blagden* 206 (mellett, alsó), vö. *Lips* 137 a á. — **Indokína.** Lamet: *Izikowitz* 13 á. — Uo.: *Izikowitz* 17 á. — **Pelau.** *Kubary* 16 tá. 5 á. — **Uj Zealand.** Maori: *Lips* 105 á. — **Afrika.** Makua: *Weule*, Wiss. Erg. 35 tá. 4 á., vö. *Lips* 141 á. — Uo.: *Weule*, Wiss. Erg. 34 tá. 2 á. — Kelet-Afrika: *Weule*, Negerleben 127. — *Tessmann*, Pangwe 82 á. — *Tessmann*, Pangwe 78 á. — *Tessmann*, Pangwe 127, 75 á., vö. *Lips* 135 á. — Bushongo: *Torday—Joyce* 125 á., vö. *Lips* 140 á. — *Torday—Joyce* 126 á., vö. *Lips* 139 á. — Varsacsapdák: *Tessmann*, Pangwe 64 á. — Bangongo: *Torday—Joyce* 131 á., vö. *Lips* 160 á. — Uo.: *Torday—Joyce* 132 á., vö. *Lips* 164 á. — **Dél-Amerika.** Rio Purus: *Lips* 161 á. — Uo.: *Lips* 162 á. — Guayana, Pomeroon: *Roth* 43 tá. 2 á., vö. *Lips* 159 á. — Uo.: *Roth* 45 tá. 1 B á., vö. *Lips* 154 á. — Uo.: *Roth* 45 tá. 1 C á., vö. *Lips* 158 á. — Uo.: *Roth* 45 tá. 1 D á., vö. *Lips* 156 á. — Suriname: *Roth* 45 tá. 2 A—B á., vö. *Lips* 155 á. és 166 á. — Uo.: *Roth* 47 tá. C á., Stedmann után egy 1796-ból való kiadványból, vö. *Lips* 157 á. — Paraguay: *Miraglia* 17 á. — Uo.: *Miraglia* 18 á. — Uo.: *Miraglia* 23 á.

D Talapkioldás

Észt. *Manninen* 40 á. — **Orosz.** *Szilantjev* 168. — Kuma és Kubany: *Pallas* 3 tá. — **Osztják.** Vah: *Manninen* 46 á. — **Orocs.** *Margaritov* 2 tá. 2 á. — **Assam.** Thadou-Kuki: *Kauffmann* 7 á. — Uo.: *Kauffmann* 8 á. — Sema Naga: *Hutton* 79. — **Indokína.** Lamet: *Izikowitz* 11 á. — Uo.: *Izikowitz* 12 á. — **Szumátra.** *Otto* 60, vö. Globus Bd. 67.218, 2 á. — **Borneo.** *Skertchly* 4 tá. 1 á. — Sarawak: *Ling Roth* 431 (az előbbivel azonos?), vö. *Lips* 132 á. — **Yap.** *Müller* 58. — **Pelau.** *Kubary* 16 tá. 4 á. és 6 á. — **Kusae.** *Lips* 133 á. — **Új Hebridák** *Speiser* 26 tá. 12 á. — *Speiser* 26 tá. 14 á. — **Szamoa.** *Hiroa* 525. — **Afrika.** Egyiptomi Szudán: *Corkill* 9 á. — *Tessmann*, Pangwe 73 á. — Ogôué: *Avelot—Gritty* 671, 5—7 á. — Bangongo: *Torday—Joyce* 124 á., vö. *Lips* 129 á. —

Lindblom, Akamba 471. — Libéria : *Germann* 6 tá. 4 á. — **Észak-Amerika.** Kwakiutl : *Boas* 166 á., vö. *Lips* 131 á. — Thompson-indiánok : *Teit* 28 á. vö. *Lips* 130 á. — **Dominica.** *Taylor* 36 á. — **Dél-Amerika.** Guayana : *Roth* 41 tá. 2 A á., vö. *Lips* 128 á. — *Tessmann*, Peru 29 tá. 2 á. — Bolívia : *Nordenskiöld*, Kulturhist. 46 á. — Paraguay : *Miraglia* 19 á. — Uo. : *Miraglia* 21—22 á. — Uo. : *Miraglia* 24 á.

E Csonka keret

Cseremisz. Helsinki Nemz. Múz. fénykép 132 : 129. — **Fülöp-szigetek.** *Cole* 12 á, 2 á. — **Afrika.** Waschambaa : *Karasek—Eichhorn* 82 á., vö. *Lips* 117 á. — Uo. : *Karasek—Eichhorn* 86 á. — Makua : *Weule*, Wiss. Erg. 35 tá. 2 á. — Uo. : *Weule*, Wiss. Erg. 34 tá. 1 á. (kiegészülésekkel). — Kelet-Afrika : *Weule*, Negerleben 129 (felső, kieg.). — Manja : *Vergiat* 127. — *Tessmann*, Baja 2 tá. 5 á. — Libéria : *Germann* 6 tá. 3 á. — Uo. : *Germann* 6 tá. 5 á. — Talappal : Makonde : *Weule*, Wiss. Erg. 34 tá. 5 á., vö. *Lips* 127 á. — Wasaromo : *Krauss* 339 á. — Lenge : *Rosen* 409. — *Tessmann*, Baja 3 tá. 1 á. — *Tessmann*, Baja 2 tá. 4 á. — **Dél-Amerika.** *Tessmann*, Peru 60 tá. 6 á. — Talappal : *Tessmann*, Peru 7 tá. 10 á.

F A botocska hátrafordul

a) *kengyel formájú :*

Assam. Thadou-Kuki : *Kauffmann* 6 á. — Uo. : *Kauffmann* 6 a. á. — Sema Naga : *Hutton* 79. — Lakher : *Parry* 154. — **Szumátra.** Sakai : *Moszkovski* 114., vö. *Lips* 125 á. — **Afrika.** Makua : *Weule*, Wiss. Erg. 35 tá. 1 á. — Uo. : *Weule*, Wiss. Erg. 35 tá. 3 á., vö. *Lips* 126 á. — Libéria : *Germann* 6 tá. 2 á.

b) *zsineg pótolja :*

Orosz. Jeniszej : *Szilantjev* 192, 42 á. — **Afrika.** *Passarge*, Kalahari 3—14 á., vö. *Lips* 118 á.

c) *teljesen hiányzik :*

Portugál. *Pinho* 85. — **Szumátra.** Sakai : *Moszkowski* 114. vö. *Lips* 134 á. — **Afrika.** *Passarge*, Mambukuschu 298—299, 24—25 á. (voltaképpen a pecek és botocska egyesülése), vö. *Lips* 111 á. — **Dél-Amerika.** Guayana : *Roth* 41 tá. 2 B á., vö. *Lips* 112 á. — *Tessmann*, Peru 42 tá. 6 á. — *Tessmann*, Peru 71 tá. 4 á. — *Tessmann*, Peru 81 tá. 9 á. — *Tessmann*, Peru Kartogramm 15 („Zugfalle").

d) *a pecekkel érintkezésben :*

Finn. *Schvindt* 48 á. — *Schvindt* 48—50 á. — *Sirelius* 6 tá. 9 á. — *Sirelius* 111, 79 á. — **Indokína.** Lamet : *Izikowitz* 8 á. — **Szamoa.** *Hiroa* 528. — **Madagaszkár.** *Decary* 29, 10 á. — **Dél-Amerika.** *Tessmann*, Peru 81 tá. 6 á. — Bolívia : *Nordenskiöld*, Mojos 16 á. — Paraguay : *Miraglia* 20 á.

c) *deszka formájú :*

Észt. *Manninen* 41 á. — **Orosz.** Szmolenszk korm. : *Szilantjev* 167. — **Kokinkína.** *Montandon* 223.

G Keret helyett cövek

a) *cövek + botocska :*

Magyar. Sámson, Szilágy m. : Szendrey Á. gyűjt. — **Román.** Besszarábia : *Famfile* 82 (alsó á.). — **Francia.** *Fortin* IV, 7 tá. 23—24 á. (nem rántóhurok!) — Aviceptologie 25 tá. 6 á. — Aviceptologie 26 tá. 1 á. — **Német.** *Döbel* 18 tá. N á. — **Svéd.** *Hahr* 344, vö. *Keyland* 5 á. — *Hahr* 346. — **Osztják.** *Sirelius—Wichmann* 1 á. — **Indokína.** Puli-Akha : *Izikowitz* 10 á. — Lamet: *Izikowitz* 9 á. — **Észak-Amerika.** Quinault-indiánok : *Olson* 10 á.

b) *csak pecek + cövek kapcsolata :*

Német. *Aitinger* 257. — Neue Jagdkunst 87. — **Svéd.** *Manninen* 43 á. — **Finn.** *Schvindt* 39 á. — *Sirelius* 6 tá. 7 á. — *Sirelius* 110, 77 á. — *Sirelius* 111, 78 á. — **Észt.** *Manninen* 42 á.

Adatok a csikkentőfélékhez

a) *kampós cövekkel :*

Magyar. Veszprém m. : *Kovách*, 1905, 180—181, 1—4 á., vö. *Györffy* 28. — Uo. : *Vajkai* 3 á. — Börzsöny : *Gönyey* 1 á. — Szokolya, Hont m. : *Morvay* 1 a. — Törökkoppány, Somogy m. : Népr. Múz., Budapest 135844 lelt. sz. — Baj, Komárom m. : Népr. Múz., Budapest 135834 lelt. sz. — Nyíregyháza vid. : *Márkus* 347, 2 á. — **Szlovák.** Vágszerdahely, Nyitra m. : *Bednárik* 60. — **Bolgár.** *Obrębski* 5 tá. 1 á. — **Finn.** *Schvindt* 45 á. — *Schvindt* 46 á. — *Sirelius* 75 á. — *Sirelius* 110, 76 á. — *Tervo* 36. — *Sirelius* 6 tá. 8 á. — **Zürjén.** *Sirelius* 80 á. — **Orosz.** *Szilantjev* 166. — **Mariana-szigetek.** *Lips* 100 á. — **Afrika.** Wasaromo : *Krauss* 2 á. — Ogôué : *Avelot—Gritty* 675, 13 á. — **Észak-Amerika.** Tinneh : *Morice* 32 á. vö. *Lips* 97 á. — Kwakiutl : *Boas* 165 á., vö. *Lips* 101 á. — **Dél-Amerika.** *Nordenskiöld*, Mojos 20 á.

b) *egyszerűbb megakasztással*

Olasz. *Haberlandt* 313 (mellett, alsó : XVI. századi metszet). **Magyar.** Baj, Komárom m. : Népr. Múz., Budapest 134871 lelt. sz. — Tiszántúl : *Ecsedi* 22 á. — Uo. : *Ecsedi* 28 á. — *Kiss*, Ormánység 71 (bal). — Sokorópátka, Győr m. : *Vajkai* 1—2 á. — Törökkoppány, Somogy m. : *Gunda* 2 á. — **Lengyel.** *Jaworczak* 1 tá. 5 á. — **Afrika.** Schambala : *Karasek—Eichhorn* 83 á., vö. *Lips* 63 á. — **Észak-Amerika.** *Lips*, Naskapi 17 á. — *Lips*, Naskapi 20 á. — Abitibi-indián : *Jenkins* 7, 7 á. — Uo. : *Jenkins* 9, 12 á. — Thompson-indián : *Teit* 229 á. — Tinneh : *Morice* 33 á., vö. *Lips* 98 á.

Forrásmunkák

Adelicher Zeit-Vertreiber Oder Neu-erfundene Jagd-Ergötzungen. 2. Druck. Augsburg é.n. (XVIII. sz. első fele.)

Aitinger, C.: Vollständiges Jagd- und Weydbüchlein. Cassel u. Frankfurt, 1681.

Avelot, R.—Gritty, H.: La chasse et la pêche dans les forêts de l'Ogôué (Congo Français). L'Anthropologie XXIV, 1913.

Aviceptologie françoise. Par M. B.*** Paris, 1778.

Bednárik, R.: L'udové pol'ovníctvo na Slovensku. Turčiansky Sv. Martin, 1943.

Boas, F.: The Kwakiutl of Vancouver Island. Memoir of the Am. Mus. of Nat. Hist. V. Part 2, 1909.

Cole, F.—C.: The Tinguian. Field Mus. of Nat. Hist. Anthr. S. XIV., No. 2, 1922.

Corkill, N. L.: Traps from the Anglo-Egyptian Sudan. JRAI. LXXIII, 1943.

Decary, R.: La chasse et la piégeage chez les indigénes de Madagascar. JSA., IX, Fasc. l, 1939.

Döbel, H. W.: Neueröffnete Jägerpraktik. II. Wien, 1786.

Ecsedi, I.: Népies vadfogás és vadászat a debreceni határban és a Tiszántúlon. Déri Múzeum. Debrecen, 1933.

Fabry, H.: Aus dem Leben der Waporogo. Globus 91, 1907.

(Fortin, F. F.): Les ruses innocentes. Par F. F. F. R. D. G. dit le Solitaire Inventif. Suivant la Copie de Paris. Amsterdam, 1695.

Germann, P.: Die Völkerstämme im Norden von Liberia. Leipzig, 1933.

Gmelin, S. G.: Reise durch Russland zur Untersuchung der drey Natur-Reiche. II. St. Petersburg, 1774.

Gönyey S.: Ősfoglalkozások a Börzsöny-hegységben. NÉ. 1935.

Gunda B.: Népi vadfogó eszközök Magyarországon. Buvár V, 1939.

Györffy I.: Vadászat. A Magyarság Néprajza. II. 2. kiad. é.n.

Haberlandt, A.: Die volkstümliche Kultur Europas in ihrer geschichtlichen Entwicklung. (Buschan, G., Die Völker Europas. Illusztrierte Völkerkunde. Berlin é. n.)

Hahr, Th.: Handbok för jägare och jagtvänner. I. Stockholm, 1881.[2]

Hamilton, A.: Illustrations of Maori Art. Part I. Wellington, 1896.

Hiroa, Te Rangi (Buck, P. H.): Samoan Material Culture. Honolulu, 1930.

Hutton, J. H.: The Sema Nagas. London, 1921.

Izikowitz, K. G.: Traps from the Lamet and the Puli-Akha, Laos, French-Indochina. Ethnos IV, 1939.

Jaworczak, A.: Wies' Dabrówki. Powiat tan'cut. Lwów, 1936.

Jenkins, W. H.: Notes on the Hunting Economy of the Abitibi Indians. The Cath. Univ. of Am. Anthr. Papers No 9. Washington, 1939.

Karasek, A.—Eichhorn, A.: Beiträge zur Kenntnis der Waschambaa. BA. III, 1913.

Kauffmann, H. E.: Die Fallen der Thadou-Kuki in Assam. ZfE. LXX, 1938.

Keyland, N.: Om den svenska allmogens jakt. Fataburen, 1906.

Kiss Géza: Ormányság. Budapest, 1937.

Koch, C. W. H.: Die Stämme des Bezirks Molundu in sprachlicher, geschichtlicher und völkerkundlicher Beziehung. BA. III, 1912.

Koch—Grünberg, Th.: Zwei Jahre unter den Indianern. I. Berlin, 1909.

Kovách A.: A csikle. NÉ. 1904.

Kovách A.: A csikkentő és tőr. NÉ. 1905.

Krauss, H.: Tierfang bei den Wasaromo. Globus 92, 1907.

Kubary, J. S.: Ethnographische Beiträge zur Kenntnis des Karolinen Archipels. Die Industrie der Pelau-Insulaner. Leiden, 1892.

Lagercrantz, S.: Beiträge zur Kulturgeschichte der afrikanischen Jagdfallen. Stockholm, 1938.

Lindblom, G.: The Akamba. Arch. d'Études Orientales. Upsale XVII.

Lindblom, G.: Jakt- och fångstmetoder bland afrikanska folk. I—II. Stockholm, 1925—26.

Ling Roth, H.: The Natives of Sarawak and British North Borneo. London, 1896.

Lips, J.: Fallensysteme der Naturvölker. Ethnologica III, 1927. (A „vö." hivatkozások ide vonatkoznak!)

Lips, J.: Trap Systems among the Montagnais-Naskapi Indians of Labrador Peninsula. Smärre Medd. Nr. 13. Stockholm, 1936.

Maes, J.: Notes sur les populations des Bassins du Kasai, de la Lukenie, et du Lac Léopold II. Ann. du Musée du Congo Belge. Nouv. S. Misc. I, l. 1924.

Manninen, I.: Die Sachkultur Estlands. I. Tartu, 1931.

Мареаритов, В. П.: Об орочах императорской гавани. Санктпетербург 1888.

Márkus, M.: Népi vadfogás módjai Nyíregyháza vidékén. NÉ. 1937.

Миллер, А ; Из поездки по Абхазии в 1907 г. Материалы по Етнографии России I. Санктпетербург 1910.
Miraglia, L. : Gli Avá, i Guayakí ed i tobas. (Indigeni del Paraguay e regioni limitrofe.) Ann. Lateranensi V, 1941.
Montandon, G. : L'ologénèse culturelle. Traité d'ethnologie cyclo-culturelle et d'ergologie systématique. Paris, 1934.
Morice, F. A. G. : The Great Dené Race. Anthropos V, 1910.
Morvay P. : Szokolya gazdálkodása. NÉ. 1938.
Moszkowski, M. : Auf neuen Wegen durch Sumatra. Berlin 1909.
Müller, W. : Nap. I. Halbbd. Hamburg, 1917.
Neue lustige und vollständige Jagdkunst. Leipzig, 1762².
Nordenskiöld, E. : De sydamerikanska indiernas kulturhistoria. Stockholm, 1912.
Nordenskiöld, E. : The Changes in the Material Culture of two Indian Tribes under the Influence of new surroundings. Göteborg, 1920.
Nordenskiöld, E.: The Ethnography of South-America seen from Mojos in Bolivia. Göteborg, 1924.
Obrębski, J. : Przyczynki do towiectwa wschodniej częs'ci pólwyspu Balkánskiego. LS. II. Kraków, 1931.
Olson, R. L. : The Quinault Indians. Univ. of Wash. Publ. in Anthr. VI, 1, 1936.
Otto, E. : Pflanzer- und Jägerleben auf Sumatra. Berlin, 1903.
Pallas, P. S. : Bemerkungen auf einer Reise in die südlichen Statthalterschaften des Russischen Reichs in den Jahren 1793 und 1794. I. Leipzig, 1803.
Pamfile, T. : Jocuri de copii adunate din satul Tepu (jud. Tecuciu). I. An. Ac. Rom. S. II, Tom XXVIII. Bucureşti, 1906.
Parry, N. E. : The Lakhers. London, 1932.
Passarge, S. : Die Mambukuschu. Globus 87, 1905.
Passarge, S. : Die Buschmänner der Kalahari. Berlin, 1907.
Петровић, П. ; Народне ловачне справе код Срба и Хрвата. LS. II. Kraków 1931.
Pinho, J. : Ethnographia aramantina. A Caça. Portugalia II. Porto 1905—1908.
Rosen, E. von : Träskfolket. Stockholm, 1916.
Roth, W. E. : An Introductory Study of the Arts, Crafts and Customs of the Guiana Indians. 38 Ann. Rep. of the Bur. of Am. Ethnology. Washington, 1916—17. 1924.
Schvindt, Th. : Atlas Ethnographique de Finlande I. Chasse et pêche. Helsinki, 1905.
Seweryn, T. : Łowiectwo ludowe w Polsce. LS. IV. Kraków, 1938.
Силантьев, А. А. : Обзор промысловых охот в России. Санктпетербург 1898.
Sirelius, U.T. : Suomen kansanomaista kulttuuria I. Helsinki, 1919.
Sirelius, U. T.—Wichmann, Y. : Pari vanhaa pyydystä. Virittäjä 1914.
Skeat, W. W.—Blagden, Ch. O. : Pagan Races of the Malay Peninsula. I. London, 1906.
Skertchly, S. B. J. : On some Borneo Traps. JRAI. XX, 1891.
Speiser, F. : Ethnographische Materalien aus den Neuen Hebriden und den Banks-Inseln. Berlin, 1923.
Taylor, D. : The Caribs of Dominica. Smithsonian Inst. Bur. of Am. Ethn. Bull. 119, 1938.
Teit, J. : The Thompson Indians of British Columbia. Mem. of the Am. Mus. of Nat. Hist. I. 1898—1900.
Tervo, W. M. : Metsästystietoja Kajaanin kihlakunnasta ja etenkin Sotkamon pitäjästä. Helsinki, 1893.
Tessmann, G. : Die Kinderspiele der Pangwe. BA. II, 1912.
Tessmann, G. : Die Pangwe I. Berlin, 1913.
Tessmann, G. : Die Bubi auf Fernando Poo. Hagen i.W. und Darmstadt, 1923.
Tessmann, G. : Die Indianer Nordost-Perus. Hamburg, 1930.
Tessmann, G. : Die Bafia. Stuttgart, 1934.
Tessmann, G. : Die Baja. I. Stuttgart, 1934.
Torday, E.—Joyce, T. A. : Notes Ethnographiques sur les peuples communement appelés Bakuba, ainsi que sur les peuplades apparentées. Les Bushongo. Ann. du Musée du Congo Belge. S. III, Tome II, 1. 1911.
Vajkai—Wagenhuber A. : Adatok a Bakony gyűjtögető és vadfogó életmódjához. Vasi Sz. V, 1938.
Vergiat, A. M. : Moeurs et coutumes des Manjas. Paris, 1937.
Weule, K. : Wissenschaftliche Ergebnisse meiner ethnographischen Forschungsreise in den Südosten Deutsch-Ostafrikas. Mitt. aus den Deutschen Schutzgebieten. Erg. H. Nr. 1. Berlin, 1908.
Weule, K. : Negerleben in Ostafrika. Leipzig, 1908.
Журнал Охоты. Москва. Том 2, 1875. Стр. 55—56 : Ловля рыбы самоловами.

Folyóiratok címeinek rövidítései:
BA. = Baessler Archiv (Berlin).
JRAI. = The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland (London).
JSA. = Journal de la Sociètè Africanistes (Paris).
LS. = Lud Słowianski (Krakow).
ZfE. = Zeitschrift für Ethnologie (Berlin—Braunschweig).

The Typological System of Trigger Release on Springing Pole Traps

While studying springing pole traps as described by *J. Lips* in particular (Fallensysteme der Naturvölker), the present author became conscious of the fact that the releasing devices used in these traps constitute a veritable system, with the trigger as their most characteristic element. He therefore applies the term "trigger release" to the system and, distinguishing the trigger, bar and frame as its components, divides the system of releases into the following type-categories:

A Basic type. *B* Extended trigger (denomination by *Lips*). *C* Slide release (denomination by *Weule*). *D* Platform release (denomination by *Lips*). *E* Defective frame. *F* Trigger turned back. *G* Peg instead of frame.

The above types correspond to different stages of evolution. Type *A* represents the simplest structure, and can be said to be on the first scale of the evolutionary ladder. Type *B* represents a complemented form of the first type, with a trigger extending beyond the frame. This modification was introduced in order to be able to set the springe beyond the release so that is should be possible to catch the animal without its passing through the trap. Type *C* covers the variants in which the displacement of the trigger and its consequent release are effected by some tractive force as, for example, the pulling of a rope in the case of wicker traps for catching fish. Traps of this type have been described from Africa and South America; besides, exactly similar constructions are used for winter fishing in Astrakhan (Fig. 2). Type *D* i.e. platform release, represents one of the most widely distributed types. Here, the basic type is supplemented by a pressing force. The following types show a gradual deterioration of the system. Defective frames — sometimes combined with platform — are mostly encountered in Africa (Type *E*). An especially great number of new combinations becomes possible if the site of the trigger is changed. The European suspension release was patterned after Type *F* in which the trigger turns back; it is probable that this variant arose from the hunting culture of the Finno-Ugrian people as was explained in a previous paper of the present author (Ethnographia, 1945). The further evolution, especially in Europe, led to the substitution of a hooked peg for the frame (Type *G*). The last step in the development is represented by the trap which has the name "csikkentő" in Hungarian ethnology (its picture shown in Vol. II, p. 28 of the comprehensive work „Magyarság Néprajza") the release of this trap consists in the conjunction of two hooked pieces of wood (as placed, for instance, above the holes of gophers). Variants of this type are separately listed in the annex of the paper. Author holds that the said "csikkentő" is just a further development of the trigger-release system, and that similar devices outside of Hungary, e. g. a springe used by the Finns (Fig. 5) or one employed by the Nascapi Indians, cannot be explained unless viewed in relation to the universally-distributed trigger-release system.

The dissemination of the trigger release is illustrated by a map. As the object of the present paper is but a description of the existing types, the author does not go into the details of the question of where the type originated and how its many variants reached universal distribution. He just mentions that Southeast Asia has to be regarded as the probable birth-place of the system of trigger release where a great number of varieties are still in use. He does not accept the theory of congruences, and prefers the hypothesis that the various forms of the system spread out along with prehistoric culture. The author proposes to demonstrate in a later study that trigger releases are widely applied also for traps devoid of springing poles, e.g. for dead fall traps. A previous communication of the author, published in Vol. III of the "Acta Ethnographica", proved that the rise of the Siberian bow-trap, too, must have been based on an acquaintance with the system of trigger release.

The peculiar identity of construction revealed by trigger releases wherever they are encountered is a very characteristic phenomenon, and the more conspicuous as traps of this kind are used to snare big and small animals alike. They are the embodiment of a constructional inventiveness, an "ethnological idea", and its development casts a revealing light on the history of primeval human creations. In conclusion, the author raises the question whether it is not the study of "ethnological ideas" which is, after all, one of the most attractive objects of ethnological research-work.

Az állattartás a XIV. században Magyarországon*

A mezőgazdaság különböző ágai közül az állattartás a XIV. században még mindig jelentős szerepet visz valamennyi táj életében. A középkor embere gazdálkodásában és a mindennapi életében a mainál fokozottabban látta hasznát állatállományának. A lábasjószágnak elsősorban erejét használta ki, de földje megművelésénél sem nélkülözhette trágyahasznát. A jobbágy szegényes inventáriumában éppen ezért az állat jelenti a legnagyobb értéket s az abban ért károsodás a legérzékenyebb veszteséget. De olyan viszonyok között is, mint a középkor, mikor a pénznek még viszonylag sokkal kisebb a jelentősége, a lábasjószágot vagyonnak tekintik, s az állatok számában a gazdagság fokmérőjét látják.

Az állatokat hasznuk szerint különböztetik meg egymástól. Így külön beszélnek nagy- és kisállatokról. Az előbbi csoportba a szarvasmarhákat (heverő és igás állatokat), a ménesbeli és közönséges lovat sorolják. A kisállatok közé tartoznak a munkaerő szempontjából fel nem használható sertések, juhok és kecskék. Az állat megjelölésére a barom mellett a lábasjószág kifejezés szolgál, szemben az ingatlan jószággal, amilyen a föld is.

Az egyes állatok fajtáinak megállapítását igen megnehezíti, hogy gyérek a milyenségükre (nagyságukra, tulajdonságukra) vonatkozó utalások. Ha ilyennel mégis találkozunk forrásainkban, csupán annyit állapíthatunk meg belőlük, hogy az egyes állatok között még mindig a keletről hozott fajták vannak túlsúlyban. Így legkedveltebb állatjában, a lóban nagy számban őrzi a magyarság az egykori tarpán leszármazottját, a viszonylag kistestű, rendkívül kitartó és gyorslábú lovat, melyet még honfoglaló ősei hoztak magukkal.[1] Bár a XII. századtól kezdve a nyugati lovagi harcmóddal együtt kénytelen átvenni az ahhoz sokkal inkább megfelelő, nagyobb testű és kevéssé gyors lovat is. Az egykori feljegyzések azonban arról tanúskodnak, hogy a magyarok páncélos

* Az itt közölt dolgozat csak részlet egy nagyobb agrotechnikai tanulmányból, mely részletesen vizsgálja Magyarország XIV. századi mezőgazdasági termelésének kérdéseit. Az anyaggyűjtés részben a XIV. századi parasztságtörténeti munkaközösség keretén belül készült. Saját anyagomon kívül felhasználtam még *Fekete Nagy Antal* (F. N. A.), *Fügedi Erik* (F. E.), *Kumorovitz L. Bernát* (K. L. B.) és *Mályusz Elemér* (Má. E.) gyűjtését, valamint az általam vezetett „Anyagi kultúránk a XV. században" c. munkaközösség kéziratos adattárát is („Anyagi kultúránk a XV. században" Adattára), *Fekete Nagy Antal* (F. N. A.), *Kumorovitz L. Bernát* (K. L. B.), *Muzsnai Lászlóné* (M. L.-né), *Oszwald Arisztid* (O. A.), *Pataki János* (P. J.) és *Zákonyi Mihály* (Z. M.) gyűjtéseit. Munkájukért ez úton is köszönetet mondok.

[1] *Hankó Béla* számos honfoglaláskori sírból származó lókoponyát megvizsgált és kiderítette, hogy e lómaradványok csontozata megfelel a tarpán csontméretének. (*Hankó Béla*: A magyar háziállatok története. Budapest, 1954. 80.)

lovagi seregét még a XIV. században is igen nagy számban egészíti ki az olyan könnyebb fegyverzetű, nem lovagi módon küzdő katonaság, mely rajtaütésszerű támadásainál jól tudja használni ezt az igen gyorslábú és aprótestű lovat, mellyel a hasonló taktikát folytató ősei is rettegésben tartották az akkori művelt világot. Hogy ez a keleti lófajta mennyire hosszú ideig élt népünk körében, megállapíthatjuk azokból a kisméretű, Árpád-kori zablákból is, melyek feszítőzabla néven ismeretesek, s melyek a kizárólag lovagi harcmódot folytató nyugati népeknél e korból seholsem maradtak fenn.[2] Ezeknek a lovaknak a kis testalkata a más lóhoz szokott nyugatiak szemében még a későbbi századokban is feltűnő volt. Például ezt az aprótestű és igen igénytelen lovat dicséri I. Lajos nápolyi hadjáratát megörökítő Villani olasz krónikaíró és a magyarságra igen jellemzőnek mondja.[3] Hogy a honfoglaló magyarság leginkább patkány- és egérszőrű tarpánja a keveredés ellenére is mennyire átütő lehetett egész lóállományunkban, azt középkori lószíneink is bizonyítják, melyek között a barnás pejek mellett még a XV. században is leggyakoribbak a szürke és szürkés színárnyalatú lovak. A keleti pusztáknak ez az igénytelen képviselője ugyanis időközben valószínűleg újabb felfrissítést nyerhetett a tatár[4] és kun, a XV. századtól kezdve pedig a török lovaktól. A XV. század elején hazánkon keresztül utazó Bertrandon de la Brocquière, akárcsak az egy évszázaddal korábban élő Villani, őszinte csodálattal emlékezik meg az itt látott lovakról: „Jó futók — írja — egyébként majd mind jó hátasló. Hibájuk azonban, hogy kissé makrancosak. Különben pedig nehezen patkolhatók."[5] Ez a leírás sokban egyezik azzal a jellemzéssel, melyet másfél évszázaddal korábban Tamás érsek a tatár lovakról ad. E lovakat erőseknek, éhséget és fáradságot bíróknak ismeri, melyeket parasztmódra lovagolnak, sziklákon és köveken patkó nélkül úgy nyargalásznak, mintha vadkecskék volnának.[6] E lófajta számos jótulajdonsága a kortársak figyelmét később is felkeltette. Oláh Miklós a kunok lováról adott leírásában szilaj és nagyfejű állatoknak mondja őket,[7] mely jellemző és igen találó erre az ázsiai vadlóból, a takiból származó lóra. Hogy nálunk a nehéztestű lovakat — leszámítva hadászati felhasználásukat — sohasem kedvelték úgy, mint nyugaton, bizonyítja az is, hogy a nehéz páncélzatban vívott lovagi torna sohasem tett olyan jelentőségre szert, mint ott. A Zsigmond korában átutazó Brocquière említi meg azt is, hogy a magyarok a lovagi tornához feltűnően

[2] *Tóth Zoltán* a románkori feszítőzablákról írott értékes tanulmányában abból a tényből kiindulva, hogy a lovagi harcmódnak hódoló nyugati területek egyetlen feszítőzablát sem őriztek meg a XV. századnál előbbről, azt állapítja meg, hogy e zablatípus az egész középkoron keresztül továbbélő könnyűlovasságunk velejárója volt. A nehézfegyverzetű lovagnak ugyanis nem volt szüksége lova olyan mértékű kormányzására, mint amelyet a feszítőzabla használata biztosított a mozgékony lovon harcoló, könnyű fegyverzetű íjásznak. Azt is megállapítja, hogy a zabla orrdísze után ítélve az a ló, mely ezt a szájában viselte, igen kis állat lehetett. *[Tóth Zoltán:* Legrégibb feszítőzabláinkról. Arch. Ért. XXXIX. (1920—22), 76.]

[3] *Miskulin Antal:* Művelődéstörténeti mozzanatok Giovanni és Matteo Villani krónikája alapján. Budapest, 1905. 70.

[4] Rogerius is megemlíti, hogy a híres tatár lovak közül sok került a magyarok birtokába. (Rogerii Carmen Miserabile. Scriptores. II. 581.), 1293-ban László bíró Csud nevű jobbágynak 4 ökröt és 1 tatár lovat ítél oda. (Zichy O. I. 28.)

[5] *Szamota István:* Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. Budapest, 1891. 94.

[6] Megjegyzi e lovakról azt is, hogy rendkívül kevés igényűek, mert három nap egyfolytában fárasztva egy kis kórótakarmánnyal is beérik. (Tamás esperes, A tatárjárás története. VIII. fej.)

[7] *Hankó B.:* i. m. 81.

apró lovakat, alacsony nyergeket és kurta, erős lándzsákat használnak.[8] E lovakban, már Hankó Béla is feltételezi, hogy az ősi tarpán leszármazottait kell keresnünk.[9] E lovak legszebb példányai ebben a korban már Erdélyből és a Székelyföldről kerülnek ki. Ebben nem kell feltétlenül csupán visszaszorulásukat látnunk. Esetleg feltételezhető a hasonló testalkatot és tulajdonságokat mutató moldvai lóval való kereszteződésük.[10] Országos hírüket mutatja, hogy a XV. század elején már a lótenyésztés tekintetében nagymúltú Alföldön is szívesen tartják ezeket a székely lovakat.[11] Országos közkedveltségük egyben arra is rávilágít, hogy az ősi tarpán időközben erős keveredésen mehetett keresztül. Már az igen kisméretű Árpád-kori feszítőzablák is arra mutatnak, hogy az egy keskenyebb pofacsontú lóra illett. A mai arabs lovaknak, melyek ugyancsak tarpán ivadékok, hasonló a koponyaalkatuk, de pofacsontjuk jóval keskenyebb. Az Anjouk uralomrajutása minden bizonnyal erős befolyással volt lóállományunk alakulására is. Az erős gazdasági kapcsolatok és gyakori hadjáratok során valószínűleg sok délvidéki arab ló is bekerült hozzánk. E lovak testformája nemes és a mai arabs lóra emlékeztető volt. Valószínű, hogy a Kolozsvári testvérek is ezt a tarpánnal keveredett nemes testformájú lovat mintázták meg a Szent György-szobor lóalakjában.[12] A korabeli ábrázolások egyben arra is rávilágítanak, hogy az úri réteg nemcsak ismerte, hanem a nehéz fegyverzetű páncélos csatákban maga is használta Nyugat-Európa nagyobb testű, hidegebb vérű lovát. A lovagi kort híven megörökítő *Képes Krónika* miniátora is ezt a hatalmas testű állatot ábrázolja az Árpád küldte fehér lóban,[13] minden bizonnyal tudatosan, mert a kor felfogásának megfelelően egyedül ezt tartotta lovaghoz méltónak. S ez a nagy harci mén tűnik elénk Szent László kun vitézzel folytatott párviadalán is. A páncélos lovag hatalmas paripája mellett valósággal eltörpül a kun vitéz apró lova.[14] E nagytestű lovak gyakran tűnnek elénk a XV. századi ábrázolásokon is. Például Zsigmond király egyik csontborítású dísznyergének gótikus fegyverzetű páncélos lovasa is ilyen erőteljes lovon ül.[15]

Igen kevés azonban az, amit a magyarság másik hasznos háziállatjáról, a szarvasmarháról elmondhatunk. De feltehető, hogy a keleti pusztáknak ez a jellegzetes fajtája, a hatalmas testű, edzett és igénytelenségben utólérhetetlen marha, mely hatalmas nyájakban legelészett a puszták kövér legelőin, meglehetősen keveset változott időközben. Leggyakoribb elnevezéséből, a „szőke" és az „ordas"-ból arra következtethetünk, hogy a magyar szarvasmarha színe e korban is fehér vagy világos szőke volt. Ordas elnevezése egyben arra is rávilágít, hogy bikánál valószínűleg gyakori lehetett a darvas szín is, itt a fej, a nyak és az elülső rész valamivel sötétebb árnyalású. A tehenek azonban általában fehér színűek lehettek e korban is csak úgy, mint később.[16] Szarvuk oldalt

[8] *Szamota I.:* i. m. 96.

[9] *Hankó B.:* i. m. 82.

[10] A Károlyiak 1354-es birtokosztályában „equatia eorum maiori exclusa equatia Olachaly in tres dividerunt partes coequales," (Anjou O. VI. 158.)

[11] Bertrandon de la Brocquière, 1434-ben hazánkon keresztül menő francia utazó csodálkozva beszél arról a nagy lóállományról, melyet Pest és Buda között látott. Megjegyzi, hogy e lovak jórészt Erdély hegyes vidékeiről valók. (*Szamota I.:* i. m. 94.)

[12] Szent György-szobor képét l. *Dercsényi Dezső:* Nagy Lajor kora. XXIV. és XXV. t.

[13] L. 1. á.

[14] L. 2. á.

[15] Zsigmond elefántcsont borítású dísznyergének lovas alakját l. Magyar Művelődés Történet. II. 405. Szerk.: *Domanovszky Sándor.*

[16] L. 1. á.

és felfelé álló, a mainál jóval kisebb, búbos vagy gombos állású volt. Valószínűleg jól ismerte kora jellegzetes állatállományát a *Képes Krónika* miniatűr-festője, mert a magyarok bejövetelénél ezt a hasznos háziállatot is megörökítette. Az ábrázolásból az látszik, hogy a később oly jellegzetessé váló címeres szarv az alföldi éghajlat fokozott behatásának a következménye, amely az előreálló,

1. ábra. Magyarok bejövetele a Bécsi Képes Krónikából

villásszarvú honfoglaláskori marha szarvállását lassan teljesen átalakította.[17] E fajta jótulajdonsága, hogy rendkívül munkabíró, igen nagyra megnő, ízletes húst ad és nagyon igénytelen. Számos jótulajdonságát, hogy a legelőn nagyra és kövérre meghízik, a nyugati, igényesebb szarvasmarhával szemben a korabeli külföldiek is igen dícsérik. Már a XIV. században megindúló nyugati állat-

[17] *Hankó Béla* kimutatja, hogy a magyar szarvasmarha elsősorban színében és szarva állásában különbözik ősétől, az őstuloktól. Ez a világos szín klimatikus hatásokra keletkezett, de különbözik csonttanilag is. A délorosz sírokból előkerült kissé degenerálódott szarvasmarha testarányának megnagyobbodása ugyancsak a magyar puszták hatására következett be. (*Hankó Béla*: A magyar szarvasmarha eredete. Klny. a Tisia 1936. évi 1. számából. 59—60.)

kivitelünk is azt mutatja, hogy e marhának milyen nagy volt a becse külföldön. Nemcsak igénytelensége és munkabírása miatt kedvelték, hanem azért is, mert a magyar szarvasmarha húsát tartották a legjobbnak. Ezt még később is számos külföldi levéltári adat bizonyítja.[18] A magyar szarvasmarha igénytelenségének és szívósságának a ridegtartás volt az oka. Hogy e fajta a ridegtartás hatására milyen előnyösen fejlődik, bizonyságot szerezhetünk abból is, hogy azokon a területeken, ahol már fokozottabb mértékben kell számolni az állat istállón tartásával — például a Felvidéken —, a szarvasmarha elpuhul, sőt testarányai is bizonyos átalakuláson mennek keresztül. Igen szembeszökően mutatkozik ez meg például a Zólyom megyei Jakabfalva XV. századi oltárképén, amelyen egy szekérbe fogott szarvasmarha pár látható.[19] Az állat színéből arra következtethetünk, hogy itt esetleg már egy más fajtával állunk szemben, amelyet egyelőre nehéz bizonyítanunk. De abból, hogy a szarvasmarhára vonatkozó színek között a XIV. századtól kezdve sok rőt, barna és szürke is akad — amilyen a *cibere*, *csarna*, *fekete-csarna* és *tompabarna*[20] megnevezés —, arra következtethetünk, hogy szarvasmarha állományunk időközben főként a szomszédos szláv és esetleg a felvidéki németség részéről újabb fajtákkal frissülhetett fel. Szlovákia, Kárpátukrajna és az Erdélyi Kárpátok területén élő szarvasmarha ugyanis nemcsak testalkatában, hanem színében is erősen elüt a magyar szarvasmarhától. Így a szlávság hatása valószínűleg nemcsak erdélyi lóállományunk, hanem szarvasmarha állományunk tekintetében is még sokkal inkább feltételezhető.

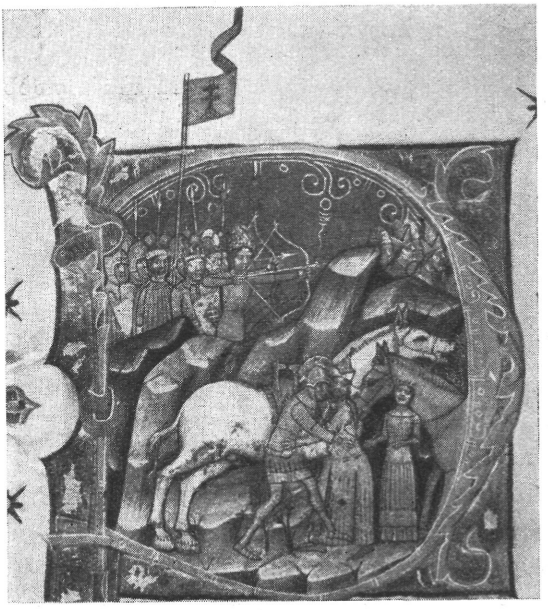

2. ábra.
Szent Lászlónak a magyar lányt elrabló kun vitézzel folytatott párviadala a Bécsi Képes Krónikából

A kisállatok — amilyen a juh és a sertés — milyenségére, tulajdonságára vonatkozó utalások még ritkábbak. Így meglehetősen kevés az, amit írott források alapján fajtájukról elmondhatunk. Pedig számos hasznuk következtében, mint a tej, hús és gyapjú, a középkor leghasznothajtóbb állatai közé tartoznak. Sőt, a táplálkozás igénytelenségében még felül is múlják az előbbieket.

[18] 1518. április 6-án Nürnberg városának tanácsa közli, hogy a nürnbergi hús azért olyan drága, mert Magyarországon, amely Németországot jórészben marhával látja el, a múlt télen, takarmányhiány következtében a marha elhullott. (M. G. T. Sz. 1900. VII. 79.)

[19] L. a jakabfalvi szárnyasoltár e részletét (Magyar Művelődés Történet. II. 354).

[20] 1475-ből Kállay Lökös Lörincné végrendelete: „Vacca nomine *Chibere charna*, vacca *Langas*, vacca *Fekethe charna* et alia *Thompa Barna*" szerepel. (Dl. 56.000.)

A juhok például hatalmas nyájakban járják az alföldi szikes és havasi legelőket. A sertések pedig a mocsarak és az erdők növényzetét túrják. A Felvidéknek és Erdélynek a legjellegzetesebb állatját, a juhot a középkor több táblakép-festője is megörökítette.[21] A róluk készült ábrázolások azt mutatják, hogy e korban már két fajtájuk ismeretes: a sodrott-szarvú racka és az európai parlagi juh. A sertés földrajzi elterjedéséből arra következtethetünk, hogy szintén több fajtája honos: egy erdei életmódhoz szokott tájfajta, amely a dunántúli erdőségekben már korábban kialakult és a mocsarak növényzetével táplálkozó, keleti rétségi sertés; Hankó Béla kutatásai alapján azonban feltételezhető egy ősi, alföldi tájfajta is.[22] Mindkét előbbi fajta nagytestű és főként húsra hízó állat. Középkori közkedveltségüknél elsősorban a húsfogyasztás játszik szerepet és csak másodsorban jön tekintetbe a zsírszükséglet, amelyet ekkor még nagymértékben pótolnak az olajos magvak. E fajtának igen jó tulajdonsága, hogy szinte alig igényel valamilyen mesterséges hízlalási eljárást, anélkül is kövérre hízik a rétségeken és erdőkben. A sertések malomporon való hízlalása meglehetősen ritka, még a későbbi nagybirtokon is. Igénytelenségüket Oláh Miklós is igen dícséri: „Nálunk a sertéseket — írja — a lápok, mocsarak és rétségek temérdek halával, madártojásával, férgével és zsenge növényzetével szokás eltartani."[23] E fajta fennmaradásánál valószínűleg nem kis szerepet játszott, hogy az anyasertés gyakran párzott a teljesen vadon élő fajtestvérével is. E félvad állapottal magyarázható tehát, hogy a ridegkondában élő sertés sokszor nagy veszedelmet jelentett nemcsak az arra haladó utasoknak, hanem maguknak a pásztoroknak is.

Ezeket az állatokat részint tenyésztés és szaporítás, részint munkaerő és egyéb haszon, mint tej-, hús- és gyapjúszolgáltatás miatt tartották. A továbbtenyésztés céljából tartott állatállományt nem dolgoztatták, tejszolgáltatásra nem helyeztek súlyt, sőt gondozására, táplálására sem, hanem szilaj állapotban télen-nyáron a legelőn tartották. Minden valószínűség szerint így nevelték az igás ökrök és hátaslovak nagy részét is. Azáltal, hogy hagyták az állatot a legelőn felnövekedni, kitéve az időjárás viszontagságainak, táplálékával szembeni igénytelenségét és munkabírását fokozták, de egyben ellenálló képességét is növelték. Az igaerejénél fogva igénybevett növendék szarvasmarha szilaj tartását nagymértékben megkövetelték az állat erejét igen megnyúzó, nehéz megmunkálású földek és kezdetlegesebb eszközök is, melyekkel a középkor e századaiban is számolnunk kell. De számtalan előnye volt a szilaj tartásnak a lótenyésztésben is. Az időjárás viszontagságaival szemben megedzett, táplálékával szemben igénytelen és a futásban kitartó ló nemcsak mint hátasló vált be kiválóan,[24] hanem háborúban is méltó társává válhatott az embernek. „A magyarság — írja egy évszázaddal később Mátyás király — saját nevelésű

[21] L. a németlipcsei szárnyasoltár 1450 körül készült táblaképét. *(Radocsay Dénes:* A középkori Magyarország táblaképei. Budapest, 1955. XLV. t.) és a radácsi szárnyasoltár egyik táblaképét (Magyar Művelődés Történet II. 151.)

[22] Az ősi alföldi zsírsertés *Hankó Béla* szerint egyenes folytatása az avarkori sertésfajtának. Ez rövidlábú és hízásra igen hajlamos fajta lehetett. *(Hankó B.:* A magyar háziállatok története. 110.)

[23] *Hankó B.:* i. m. 109.

[24] Giovanni Matteo olasz krónikaíró I. Lajos nápolyi hadjáratával kapcsolatban a magyar lovak igénytelenségét dicséri: „Milyen volt a lovak tápláléka — kérdi — fű, széna, szalma azoknak a rendes élelmezése, gabona csak akkor, ha keletnek mennek és nagy pusztaságokon kelnek át. *(Miskulin A.:* i. m. 15.)

paripáin vívta meg sok diadalmas csatáját törökkel és keresztény ellenséggel."[25]

A földművelés nagyarányú térhódítása következtében a XIV. században azonban már jelentősen növekszik a félszilaj és az istállós tartás. Főként az igaerejük miatt tartott állatoknál, mint a lónál és szarvasmarhánál gyakori ez a tartási mód. Erre az jellemző, hogy tavasztól őszig az állat a legelőn van, erejét azonban a gazdasági munkák idején igavonásra igénybe veszik, olykor éjszakára,[26] sőt ünnepnapokon[27] is kihajtják. Télen pedig istállón tartják és rendszeresen takarmányozzák. A források az év minden szakaszában említést tesznek ezekről az állatokról a jobbágy háza tájékán, hol rendszeres takarmányozásukat mutatja — a jobbágy házi szénakészletén kívül —, hogy a takarmány értéke éppen korszakunkban növekszik meg, sőt az ország egyes lótenyésztő vidékein már a mesterségesen termesztett takarmány lednekkel is találkozunk.

E kétféle tartásmódot híven tükrözi a korabeli forrásoknak az állatok megkülönböztetésére vonatkozó megnevezése. A ménesbeli még soha igába nem fogott lovak pl. mint „equus equatialis"-ok[28] vagy „equus indomitus"-ok[29] szerepelnek okleveleinkben, szemben a már megszelídített „equus domitus"-okkal[30] és közönséges „equus"-okkal.[31] Szarvasmarhánál az igába már betört ökör ugyanilyen vonatkozásban „bos domesticus"[32] vagy „iuga bovum"[33] néven fordul elő, különválva a „pecus pascuale"[34] és a „bos pascualis"-tól[35]

[25] Magyar Művelődés Történet. II. 150.

[26] 1517: Forgach Miklós és Péter perelték Palásthy Jánost. Palásthy János éj idején többször hajtott be lovakat kúriájába. Többen vallották, hogy Zsófia ünnepe táján, lovaikat „versus quandam vallem Kwthaswelgye vocatam in territorio dicte possessionis Czabay noctis tempore ad pascua exmisissent et ibidem dormire voluissent tunc audivissent quendam strepitum equorum equatialium timentes equos suos arripientes armaque habuerunt in manibus surrexissent et subaudire cepissent quod esset de illo strepitu equorum tandem audivissent per ipsam vallem Kwthaswelgye equos equatiales et hinc fugisse ex una parte ipsius vallis audivissent quandam vocem Bohemicalem ex alia vero parte ipsius vallis quoddam signum vulgariter dicendo ywelthes fecisse". (Esztergomi káptalan orsz. levt. Fasc. 134. n. 22.)

[27] 1429: Tisolci András fia Miklós egy vasárnapi napon „Petrum familiarem suum cum quibusdam equis suis ad proprium fenetum suum in Thisolch habitum causa pascendi destinasset" ott Tisolci András és fiai megölték. (Dl. 72.637. „Anyagi kultúránk a XV. században" Adattára. O. A.)

[28] 1329: (Heves m.) Lánynegyedet kötnek egy 30 lóból álló, „equatia"-ból és 15 „domitus equus"-ból. (Anjou O. II. 431.), 1333: A Cselénfiak Borsod megyei adományos birtokukat átadják az Edelényieknek. Ezek viszont 14 „equas equatiales et septem equas annii tertii mixtim et praeteriti ad omnes poledros earundem annii presentis" adnak. (Anjou O. III. 16.)

[29] 1334: (Vas megye) „equi indomiti" szerepelnek (Dl. Tzsa. 40.665)., 1340: Csornai Lőrinc fia János csornai méneséből Marcaltői Bertalan fia István 14 „equas magnas indomitas de equatia furtive excepit". (Soproni O. I. 588.)

[30] 1329: Leánynegyedet kötnek egy 30 lóból álló „equatia"-ból és 15 „domitus equus"-ból, melyek 30 márkát érnek. (Anjou O. II. 431.)

[31] 1349: Károlyi Miklós felesége hozományáról végrendelkezik „equatiam suam... equos bonos" feleségére hagyja. (Károlyi O. I. 184.)

[32] 1395: Vesszős fia Tamás feleségének hagyja egy Bars megyei birtokát, továbbá „omnibus equis equatialibus, necnon pecudibus et pecuribus domesticis..." részét. (O. L. Esterházy cs. lt. Rep. 32 f. I. nr. 542.)

[33] 1349: „juga boum ac cetera pecudes et pecora" (Károlyi O. I. 84.).

[34] 1336: A Somogy megyei jobbágyok 20 laneusonként adnak „unum pecus pastuale"-t. (Anjou O. II. 317.)

[35] 1240: „in duobos praediis Fyus... habet tria aratra... et pascuales boves" (Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend Története I. 782.)

A mezőgazdasági munkák elvégzése után vagy közben mezőre szoruló igásökrök egyszerű „bos" elnevezésével szemben a „bos pascualis" (legelőbeli ökör) névösszetételével világosan utal az állandó legelőn való növekedésre. Sertéseknél — úgy látszik — szintén megvan ez a kettősség. Különösen úri birtokokon gyakori, hogy megemlékeznek bizonyos kocákról,[36] különben általánosságban csak kint növekvő nyájat említenek. A szilaj tartással szemben az anyaállat számontartása azt mutatja, hogy már háznál nevelik őket és tenyésztésükre is súlyt helyeznek. Ez a megkülönböztetés megmutatkozik abban is, hogy ha a hatalmaskodások során az egyes községek jobbágyait jószágállományukban veszteség éri, az igás ökröket és lovakat elválasztva sorolják fel és csak aztán emlékeznek meg a község kinn élő nyájáról. A hatalmaskodás szabályszerű leírása: 1394-ben a pécsi püspök emberei Töttös László laki birtokára törnek, elhajtják onnan a jobbágyok 72 ökrét, 8 lovát, s a község összes nyáját elviszik.[37] Az említett hatalmaskodás során a püspök emberei Lajmér községből ugyancsak elhajtják a jobbágyok összes nyáját: 150 barmot, 100 sertést, 100 kecskét és 20 ökröt visznek el.[38] Nyájon tehát az igásökrökkel és lovakkal szemben a község szilaj vagy félszilaj szarvasmarha-, sertés-, juh- és kecskeállományát értik.

Az állatok tervszerű tartásával kapcsolatos, hogy nem és kor szerint is nyilvántartják őket. Középkori szótáraink[39] például külön jelölik a kanca, illetve kabala és külön a mén, illetve paripa és megint külön a herélt lovakat.[40] A szarvasmarhánál szintén megvan ez a megkülönböztetés. Ezt jelöli az ünő, bika és ökör névalak.[41] A sertések közül az anyasertésnek eme, a hímállatnak kan, és a herélt sertésnek ártány a neve.[42] Juhok és kecskék között a hímállatok kos és bak, a heréltek pedig ürü megjelenéssel szerepelnek.[43]

Mindkét nyilvántartás az állat tenyésztése és munkában való felhasználása szempontjából fontos. Bár szilaj tartás esetében az előbbi nem játszik olyan szerepet, itt a hím- és anyaállatok többnyire együtt legelnek. Sokkal fontosabb ellenben munkában való felhasználásuknál. De itt is vannak eltérések. Lovaknál például mindkét nem egyformán felhasználható, minthogy mint hátas és igásló, mindkettő beválik. Sőt hadászati célkora a lovagi módon küzdő középkor a ménlovat ismerte a legjobbnak,[44] valószínűleg nemcsak ereje, hanem nagyfokú

[36] 1398: Bogdáni Egyed végrendeletében szerepel egy pejló és „60 pecorum boum scilicet et vaccarum, 75 ovium, 7 scropharum". (Dl. 53030. Má. E.)

[37] „universas greges eiusdem possessionis depelli fecissent". (Zichy O. IV. 511.)

[38] Zichy O. IV. 551.

[39] Ilyen a Schlägeli szójegyzék a XV. század elejéről. (Kiadta *Szamota István*: A Schlägeli magyar szójegyzék. Budapest, 1894). (Rövidítése = S.) A Besztercei szószedet ugyancsak a XV. század elejéről. (*Finály Henrik*: A Beszterczei szószedet. Latin—magyar nyelvemlék a XV. századból. Budapest, 1892.) (Rövidítése = B.) és a Murmelius-féle szójegyzék a XVI. század elejéről. (*Szamota István*: A Murmelius-féle latin—magyar szójegyzék 1533-ból. Budapest 1896.) (Rövidítése = B.)

[40] B. M.: Equus = *lo, low*, equa = *cabala*. A Székelyföldön ma is kabala a kanca neve; S., B.: emissarius = *menlo, men*; uo. dextarius = *farib*; uo. spadosus = *hereth lo, herelt lou*.

[41] S. B. M.: tauro = *bica*; vacca = *ine, yne, ewnoe*; bos = *wker, oker, oekoer*.

[42] S. B. M.: scropha = *eme dizno, eme yzno*; S.: nefrendus és M. verres = *kan*; M.: maialis = *herrelt disno*; S.: nefrendus = *kan*, B.: nefrendus = *árthán*.

[43] S. B. M.: ovis = *jh, jeh, ju*; S. B. M.: aries = *cos, coz, kos*; S.: castro és vervex = *wrw*, M.: vervex = *herrelt kos*, B.: vervex = *boch vag vru*; S. B. M.: capra = *kechke*; S. B.: ircus = *bak*, M.: *monias keczke*; M.: caper = *herrelt keczke*.

[44] *Tóth Z.*: i. m. 82.

tanulékonysága miatt is. A páncélos lovag harci „paripájá"-t a legkitűnőbb ménlovak közül választották ki és nagy gonddal tanították be. A ménlovak fokozottabb értékével magyarázható tehát, hogy hím- és anyaállat egy ménesen belül változatlan arányban is szerepelhet. A könnyű fegyverzetű és gyorsaságával ható lovasság azonban, mely e korban is fontos hadászati szerepet játszik, nem annyira a mén, mint inkább a herélt lovaknak látta hasznát,[45] minthogy ezek könnyebben kormányozhatók és a váratlan fordulatokra sokkal kaphatóbbak voltak, mint amazok. A szarvasmarhaállományban ugyanígy a hímállatok többségét szintén nem hagyják természetes állapotában felnövekedni, minthogy mezőgazdasági munkára az ökör a legmegfelelőbb. Hadászati felhasználásukon kívül ezt a célt szolgálják azok a lovak is, amelyeket ugyancsak kiherélnek, hogy ezáltal kitartóbbá és szelídebbé váljanak.[46]

Hasonló gazdagság tapasztalható az állatok kor szerinti megkülönböztetésénél. A legértékesebb állatnak, a lónak egyéves korig csikó,[47] azon túl *kétivi*, *háromivi* ló a neve.[48] Ugyanígy a szarvasmarhát egyéves korig borjú, azon túl pedig *másod-* és *harmadfű* tinónak nevezik.[49] A növendék anyaállat *üsző*, az ökörtinó pedig *tulok* néven bukkan fel a forrásokban.[50] De tulok a nevük a hízlalásra szánt, heverő marháknak is. A kisállatok között leginkább a sertésnél van meg ez a megkülönböztetés. Itt külön tartják nyilván a *malacot* és külön a növendék állatot, a *süldőt*.[51] Egyéb kisállatoknál, mint a juhnál és kecskénél, a kor szerinti megkülönböztetés — leszámítva az egészen kis állatokat, amelyeknek szintén megvan a külön nevük[52] — alig játszik szerepet, legalábbis forrásaink tanúsága szerint. Ez is azt mutatja, hogy a kor szerinti nyilvántartás nem annyira az állat szaporítása, mint inkább munkahaszna szempontjából szükséges. Szarvasmarhánál — úgy látszik — a hároméves[53] kor az első korhatár, mikor a „pecus pascuale", vagyis csordabeli barom már igára is alkalmas haszonállattá kezd válni. A ménesbeli ló betörése — úgy látszik — hároméves korában még nem gyakori. Midőn 1395-ben Semjéni Lökös fia, Miklós kötelezi magát a Piliskei László fiának okozott károk, valamint Márk nevű familiárisa egy lovának megtérítésére, kárpótlásul átad neki két lovat, egy hároméves ménesbeli lovat — ami úgy látszik ekkor még nem volt nyerges — és egy másikat minden hátas felszerelésével.[54]

A jószággal bánó ember szín és egyéb tulajdonság (mint nagyság, mozgás) alapján különbözteti meg az állatokat egymástól, és eszerint is nevezi meg őket. A lovak között a leggyakoribb — és úgy tűnik — a legkedveltebb a barnás,

[45] Villani olasz krónikaíró I. Lajos nápolyi hadjáratával kapcsolatban megemlékezik arról, hogy a magyarok lovai között már sok herélt ló is akad. (*Miskulin A.*: i. m. 72.)

[46] *Miskulin A.*: i. m. 72.

[47] L. a Cselénfiak osztályát a 28-as jegyzetből.

[48] S.: Biennis = *kethiuy*, triennis = *haromiuy*.

[49] S. B.: Bidellus, vitullus = *boriw*, *boryw*; B.: triennis = *harmadfiu*, biennis = *másodfiu*.

[50] S. B.: iuvenca = *ize*, *ysew*; S.: iuvencus = *tulok*. S. B.: bidens = *tulok*, M.: vitulus = *tulok*.

[51] S. B. M.: porcus = *disznó*; S. B.: porciculus = *silde*, *zildew*, *disno*; suellus = *malach*.

[52] S. B. M.: agnus = *baran*; agnellus = *kis baran*; M.: capella = *kys keczke*.

[53] 1330: a somogyi jobbágyok úri szolgáltatásai között különválasztva szerepel: „pecus pascuale és pecus trienne" (Anjou O. III. 314.).

[54] Dl. 52.874. Má. E.

pejszínű ló.[55] Van *vöröspej*[56] és sárgás *pejsár*.[57] Amint a *sző* és *sár*[58] név alakból is kitűnik, igen kedvelt lehetett a sárgás és piszkossárga színárnyalatú is. A sárga, a piros és a vörös[59] különböző árnyalata mellett gazdagon szerepel a fekete[60] és a szürke is. Ezek *roh*[61] *holló*,[62] *szög*[63] és *zordon*[64] változatokban ismeretesek. De gyakori és különösen díszes felvonulásokon igen kedvelt lehetett a fehér ló is.[65] A pej mellett különösen gyakorinak látszik a tarkaszínű *peg*,[66] mely *kék-* és *vöröspeg* változatban ismeretes. Ismernek még sokszínű *üsti*[67] és ún. *alma hímű*[68] lovakat is. Színük mellett leginkább járásuk és legjellemzőbb felhasználásuk után szokták megkülönböztetni őket. Van gyorsan futó *dalm*[69] és lassan futó *poroszka*,[70] valamint *ügető*[71] és *lusta*[72] járású ló. A hadi mén neve *paripa*.[73] A hátaslovakon kívül van *vezetők*[74] és *szekeres*[75] ló.

[55] Egy pejló ára 4 márka (Anjou O. II. 114.), 1335: Lengyel János bizonyítja, hogy Zepul János 1 pejlovát 10 márka értékben elvitte. (Anjou O. III. 194.), 1349: Wisi János hatodmagával bizonyítja, hogy Szakálasi Feldriknek a ménesét nem űzte wisi birtokára és nem fogott abból ki 1 pejlovat. (Anjou O. VI. 211.)

[56] B.: rubeus = *pej*, S.: rubeus = *veres*.

[57] XV. század: „Nicolao waywode Transilvano" Kolozsvár város kérte, „ut equum maiorem et meliorem Jochannis Syculi nostri cohospitis *peyzaar* coloris pro vestra magnificentia comparare deberemus". (Dl. 48.175. „Anyagi kultúránk a XV. században" Adattára. K. L. B.)

[58] S.: = *zw*, ; a Besztercei szószedet a tarkát tar, a szürkét szürnek nevezi. Amiből arra következtet *Tagányi*, hogy színeink túlnyomó része — pl. ilyen a sárga is — ka, ke kicsinyítő képzővel van alakítva, s a szó eredetileg valamilyen színes tárgyat jelentett. Jól látszik ez a szösz, szür, sár szavakból is. (*Tagányi Károly:* A Besztercei szószedet kultúrtörténeti jelentősége. Századok 1893. 325.) E lószín több középkori oklevelünkben is fennmaradt. 1299: „equi *seu* coloris." (Hazai O. VIII. 390.), 1347: „equum suum *zeuzar* coloris." (Károlyi O. I. 172.)

[59] S. B.: rufus = *veres*.

[60] S. B.: niger = *fekete*, *feketew*.

[61] S. B.: subniger = *roh*. Okleveles előfordulása: 1337: equum *roh* coloris. (Zalai O. I. 325.), 1400: „unum equum meum *roh* coloris." (Hazai O. I. 330.)

[62] 1517: Szántói Pécsi Péter végrendeletében szerepel „equus coloris *hollo*," (Dl. 65.206. Becsky cs. lt. „Anyagi kultúránk a XV. században" Adattára. O. A.)

[63] 1339: „Ladislao filio Benedicti de Chetnik ab una, Petro vero dicto Langen vicecastellano de Zaarád parte ab altera coram nobis personaliter constitutis, idem Ladislaus proposuit... quod causam quam Petrus memoratus super facto unius equi *Zugh* coloris movere habuisset contra ipsum." (Anjou O. III. 595.), 1484: Posar Domonkos végrendeletében szereplő lovak: „*zeg*," „*roh*," „*saar*" megnevezésűek. (Dl. 61.851. Kisfaludy cs. lt. „Anyagi kultúránk a XV. században" Adattára. O. A.)

[64] S. B.: Dromissius = *zordon*. Okleveles előfordulása: 1270: „Unum equum *Zurdyn* coloris." (Hazai O. I. 60.), 1344: „equus *Zordon* coloris." (Anjou O. IV. 431.)

[65] S. B.: albus = *feyer*.

[66] B.: subalbus = *peg*, nem tévesztendő össze a pejjel, amint az a következőkből kitűnik: 1323: „unum palefridum *pey* coloris, alium vero *peeg* coloris." (Anjou O. II. 63.) *Szamota* szerint a *peg* nem egyéb, mint a *tarka*, ószláv *pjeg*, orosz *pjegij* = tarka, lengyel *piega* szavak magyar etimológiája.

[67] S. B.: varius = *Hwsti*.

[68] S.: scutullatus = *alma hime*, B.: scutullatus = *almas scine peg*.

[69] S. B.: simarius, drommodarius = *dalm*, M.: dromedarius = *gyorsan futo allat*.

[70] S. B.: palifredus = *poroska*, M.: gradarius = *porozka*. A megkülönböztetésre némi felvilágosítást ad a következő adat: „duo equi indomiti, item duo emissarii, unus palefridus, quiqune equi vulgariter *dalm* dicti et sex equi curriferi". (Anjou O. III. 179.)

[71] B.: Trancator = *yeigetew*, M.: equus succussarius = *igethetoe lo*.

[72] S.: sonipes = *lusta*, B.: sonipes = *lepew*.

[73] S. B.: dextarius = *farib* (paripa).

[74] M.: antecessorius = *vezetek lo*.

[75] S. B.: curriferatus, veredus = *zekeres lo*. A veredus M.-nél *gyorsan futo lo*.

A másik fontos állatot, a szarvasmarhát szintén leginkább színe után különbözteti meg gondozója. A leggyakoribbak a *szőke*, a *rőt* és az *ordas* színűek.[76] Színe és legszembetűnőbb tulajdonsága mellett bilyogáról és felismerni az állatot.[77] A bilyogot a jószág legszembetűnőbb részére, a farára vagy a nyakára szokták rásütni.[78] Az állat megjelölésének, különösen azokban az esetekben volt jelentősége, amikor valamilyen eltulajdonítást kellett bizonyítani.

Ezek az állatok jelentik a középkori gazdaság alapját.[79] Ha ebben a jobbágyot veszteség éri, termelésében bénul meg teljesen, ezért — amennyire lehet — gondosan védi állatállományát. A legértékesebb háziállata a szarvasmarha. Ennek elsősorban igaerejét használja fel,[80] másodsorban pedig szaporulatáért tartja. Csak egészen elvétve találunk nála lovat is. Egy paraszt átlagosan 5—7 nagy jószággal rendelkezik.[81] Ebből 2 vagy 4 ökör,[82] 1 tehén és 2 növendékállat. Ritka az a jobbágy, akinek magának van 6—8 ökre,[83] 10—20 heverő marhája.[84] A lóállományból pedig alig számítható e korban egy jobbágy gazdaságra 1—2 darabnál több. Megoszlási arányukat az magyarázza, hogy a legfőbb mezőgazdasági munkákra, mint szántásra, terhek kis távon való hordására az ökör a legmegfelelőbb. Így mezőgazdasági munkára csak egészen elszigetelten vesznek lovat is igénybe. A terhek hazaszállítására általában szintén ökröt használnak. A ló nagyobb mennyiségben jobbágy kezén egészen ritka, általában hegyesebb vidékeken fordul elő. A Dunántúl forgalmasabb vidékein találkozunk nagyobb arányú lótartással — például Sopron, Pozsony, Győr megyékben —, ami itt a nagyobb piaci forgalommal magyarázható. Ezt bizonyítja itt a zab nagyarányú termesztése is. A szarvasmarha mellett a paraszti

[76] 1352: „filium Ladislai de Esceu ad nostram citavit presentiam et Nicolaum dictum Nemuth et Nicolaum Sartorem suos servientes et duos boves suos unum *reuth* et alium *ordas* colores staturerent committendo" (Zichy O. II. 414), 1508: A vizsgálat szerint „nlis Ge. Nagh Geley dictus de Lewew unam bovem vulgo *Zewke* apellatum ad domum suam impulisset ac eundem iugo mancipatum et conduxisset in preiudicium nlis Ambrosii Zenyes de Watha". (D. L. 67.492 Szirmay cs. lt. „Anyagi kultúránk a XV. században" Adattára, M. L.-né.)

[77] 1436: „decem septem equos equatiales ipsius exponentis cum ipsorum cauteriis vulgo *Bylegh* consignassent potentia mediante". (Lelesz Akta 53/4.)

[78] 1336: Pál István országbíró bizonyítja, hogy egy baloldalán különleges jellel (ad modum falcastri luporum) megjelölt *pej*lovat, melyet a király Kreisbach vára alatt levő hadseregében néhai János nádor fiának, Miklósnak szállásán Széki Istvánnál találtak, Nagysemlyéni László fia Péter magáénak mondja és visszaköveteli. (Kállay O. I. 115.)

[79] Különösen nagy az értékük az igásállatoknak. A korabeli nehéz ekéhez nincs meg minden jobbágynak a nyolc-tíz ökre, ezért szükséges, hogy a szántáshoz társuljon. Az eke társuláshoz beadott állatok mennyisége képezi a részesedési alapot a művelésben. [*Belényesy Márta*: A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. II. rész. (Ethn. LXVI. (1955), 1—4. sz. 57—97.)]

[80] 1379: A tordai kir. hospesektől a szomszédos birtokos elvette 22 ökrüket és szekerüket. (Dl. 31.087. K. L. B.) 1381: (Szatmár) 2 jobbágytól 12 ökröt vesznek el és 2 „pabulo onoratos" szekeret. (O. L. Dl. Kapy cs. lt. F. N. A.) 1394: Semjei Leukes fia István mestert nyugtatják „pro ablatione et receptione octo currorum cum bobus". (O. L. Dl. 52775.)

[81] 1380: (Bodrog) 2 jobbágy állatállománya 15 ló, 14 marha (Eszterházi cs. lt. Rep. 32. i. F. E.), 1386: jobbágy titkon „cum septem pecoribus et quinque equis" Drugethez költözik. (Dl. 7267, Má. E.)

[82] 1431: Karnacsi Sebestyén több társával „ad possessionem Sasdy vocatam irruendo et tres boves ac unum equum Benedicti jobagionis ... depelli fecisset". (Zalai O. II. 468—469.), 1369: Balázs fia Miklós Nagy Páltól, nosztrei jobbágytól 4 ökröt, 4 méhcsaládot, 1 sertést és egy szekeret vitt el, később pedig egy másik jobbágytól 3 ökröt, 5 sertést vitt el. (Veszprémi Regesták. 246.)

[83] 1379: fülöpi Jó Pál fia, Miklós Ubul mester János nevű jobbágyától 6 db 50 márkát érő ökröt lopott el. (Kállay O. II. 190.), 1340: Domahidi György és László „sex boves Andree Kadar jobagionis ... in Vada commorantis auferendo recepissent". (Károlyi O. II. 30.)

[84] L. a 33-as jegyzetet.

gazdaság legnélkülözhetetlenebb háziállata a sertés. A tehén mellett ebből a legszegényebbnek is több,[85] a gazdagabbaknak pedig néha 10—20 darabja is van.[86]

Végül alig van jobbágy, aki ne tartana néhány juhot is. Az állatállományt még számos baromfi egészíti ki. Ezek az állatok szolgáltatják a nélkülözhetetlen igaerő mellett a középkor legfőbb táplálékát, a húst és a tejet, valamint a köznép ruházkodásánál nélkülözhetetlen gyapjút.

Az állatállomány fontos tartozéka az úri gazdaságnak is. Az állat itt is elsősorban mint igaerő, és a föld hozadékának megjavítója szükséges. Számtalan haszna mellett, melyet a gazdálkodásban, táplálkozásban és ruházkodásban ad, fokozott az a becs is, amelyet mint értéktárgy jelent.[87] Az úri birtok saját kezelésű szántóföldjeinek terjedelme kezdetben alig haladja meg a jobbágygazdaságét, így a legtöbb kisgazdaság állatállománya ekkor még alig különbözik attól a jobbágyétól, aki egymaga képes egy egész igaerőhöz szükséges 8 ökröt kiállítani. A legtöbb gazdaság felszerelése ennek megfelelően 1—2 tehén, 6—8 ökör s pár darab juh és sertés.[88] A sajátkezelésű szántóföldek megnövekedése folytán egyre szükségesebbé válik, hogy állatállományát is bővítse.[89] A több községben is majorsági gazdálkodást folytató főurak közt a század vége felé már nem ritka az, akinek 5—6 ökörigája is van.[90] A növekvő szállítás és kocsiforgalom folytán azonban igen nagy a becsük a már igába betört lovaknak is.[91] Míg a szarvasmarhatartásnak nem kellett feltétlenül az allodiumok igaerőszükségletét fedezni, hiszen ez jobbágygazdaságon belül is találhatott pótlást, addig a fuvarhoz megkívánt, igás- és kocsi- meg hátaslószükséglet, amelyből a jobbágy egyáltalán, de forgalmas vidéken is alig rendelkezett valamivel, teljes egészében a nagybirtok tartásából fedeződött. Így a lótartás e korban különlegesen nemesi birtokhoz kötött formává vált.[92] A ló tartását

[85] 1365: (Nógrád) András kálnoki jobbágynak állatállományát adó nem teljesítése miatt eltiltják. Az állatállomány 3 sertésből és 1 tehénből áll. (Várdai cs. lt. F. N. A.), 1370: Magyar János árvájának 1 tehene borjastól képezi teljes állatállományát. (Károlyi O. I. 314.)

[86] 1367: István somogyi jobbágytól 20 sertést visznek el. (Dl. 5543), 1381: A bácsi telepesek kétszer is rátörtek Kállai Ubul szalka nevű beregi birtokára, s ott Fodor Miklós nevű jobbágyát megverték és 11 disznóját összesen 22 Ft értékben elhajtották. (Kállay O. II. 211.)

[87] 1361: Badallói István tiltakozik az ellen, hogy több tarpai hospes az ő badallói birtokára tört és onnan 500 ökrét, valamint 1200 juhát elhajtották. (Kállay O. II. 93.)

[88] 1329: Sexe, comes özvegye végrendelete „24 jugeram sartorum 6 boves, 3 scropas"-ról (Anjou O. II. 428). 1385-ben Bachiáni Márton unokája végrendelkezik. A jövedelem felsorolásából kitűnik, hogy a birtok bevétele még mindig a jobbágy szolgáltatásokon nyugodott, saját állatállománya 8 ökör, 1 tehén és 18 juh. (Zichy O. VII. 311.)

[89] 1327: Birtok felosztáskor szerepel 4 ménesbeli ló, 4 barom, 19 ökör és 17 sertés, amely az egyiknek jut, a másik ugyanannyit kap. (Anjou O. II. 341.), Zeredaheli Raus János kiskorú fiára hagyja a Kezei-birtokban fekvő kúriáját a hozzátartozó szántóföldek felével, a Nyitra megyei Chalad birtok felével, ad neki 12 ökröt, 20 ménesbeli lovat, 8 tehenet és 200 juhot. (Zsigmondkori O. I. 2486.)

[90] 1395: Prodavizi Mikcs mester után visszamaradt javak között több száz állat is szerepel. Babolcsa birtokon 70 ménesbeli ló, 250 sertés, 24 ökör, Prodaviz birtokon és környékén 370 sertés és 18 ökör. (Zsigmondkori O. I. 4179.)

[91] 1394: A leleszi konvent felszólítja Monaki Mihály fiait, hogy adják vissza Monaki János lányának az apjától örökölt 150 ménesbeli lovat, továbbá testvérétől örökölt 10 lovat, „quorum sex currus trachentes et quatuor ambulatores forent". (Zsigmondkori O. I. 3598.)

[92] 1331: Bolcsi András bolcsi ménesei. (Anjou O. II. 550.), 1365: Zemplén ménes. (Eszterházy cs. lt. Rep 47. Sz. 10.), 1334: Semsey Tamás ménese Abaújban. (Dl. Semsey cs. 20.), 1364: Veszprém ménes. (Dl. Tzsa. 41.590.), 1332: Zemplén ménes. (Dl. 57.261.), 1361: ménes. (Berzeviczy cs. lt.), 1342: Bars ménes. (Motesiczky cs. lt. 18.), 1384: Zemplén ménes (Dl. 57.382.), 1364: Győr ménes. (Dl. 1346.), 1337: Szabolcs ménes. (Anjou O. IV. 479.)

a növekvő forgalom mellett a feudális úr saját és kísérete számára megkívánt közönséges hátasló szükséglet is magyarázza.[93] Ezeken vett részt a díszes lovagi tornákon és vadászatokon éppúgy, mint a fényes felvonulásokon, s ezek röpítették díszes hintaját is.

Az úri és paraszti birtok állatállománya tehát nemcsak mennyiségi, de minőségi szempontból is eltérő, amit az állat felhasználhatósága magyaráz meg. A középkor számos írott forrásán kívül a mindennapi életet annyi elevenséggel megtöltő kalendáriumok is felvilágosítanak arról, hogy pl. milyen hasznát látta állatállományának az akkori jobbágy. A *nagyszombati kalendárium* elvezet bennünket egy falusi portára, ott látjuk a magyarság három fontos háziállatát: a szarvasmarhát, a juhot és a sertést. Ezek — mint láttuk — nem hiányoznak még a legszegényebbek házatájékáról sem. A tehenet éppen feji a gazdasszony, a juhok gyapját nyírják, a sertést meg éppen leölik.[94] Ezeknek az állatoknak azonban csak részben látta a jobbágy saját maga a hasznát, fogyaszthatta el családtagjaival, vagy használhatta fel igaerejét. Tekintélyes részük az úr gazdaságának megsegítésére volt, és annak asztalán fogyasztották el.

Az állatnak azonban nemcsak hasznát látta az ember, hanem törődnie is kellett vele. Gondoskodni kellett élelméről, a legelőn őrizni kellett, és egy fejlettebb fokon ólat kellett emelni számára. Betegségében gyógyítani kellett, ivadékait védeni, végül pedig munkára kellett nevelni. Mindezeket a jobbágy a családtagjain kívül hivatásos pásztorok segítségével végezte, az úribirtok pedig béresekre bízta.

A pásztor feladata volt, hogy a rábízott jószágra a legelőn vigyázzon. A legeltetés játszotta ugyanis mind a szilaj, mind a kezesállat tartásában a legnagyobb szerepet. Az állandóan munkában levő igásökröket és lovakat leszámítva, melyek élelmezéséről az istállóban külön takarmánnyal is gondoskodtak, az állat általában legelőn növekedett. A tenyésztésre szánt állatokat éppúgy legelőn nevelték, mint azokat, amelyeket húsuk miatt tartottak. E tartásmódra következtethetünk abból is, hogy a földesúrnak fogyasztásra járó állatokat „bos pascualis" és „pecus pascuale" néven emelik ki a források,[95] de e néven szerepelnek az eladásra szánt állatok a piaci vámtarifákban is.[96]

A legelő a falu határán levő füves, ritkábban pedig erdős terület, amelyben a nyájba vert jószág az év bizonyos szakában rendesen tavasztól őszig — de néha még tovább is — reggeltől estig — néha éjjel is — kint legelt. A legeltetési jog a szántóföldi földközösség megszűnése után is megilletett minden falubelit a közös legelőn, sőt egyes adatokból arra következtethetünk, hogy ekkor még megillette a határbeli legelőn átterelt idegen falubeliek nyáját is. A pásztor a tulajdonjoggal nem sokat törődött, és szívesen legeltetett a tilosban,

[93] A nagyobb birtokoshoz elszegődő ruházatot, lovat és fizetést kap, ellenben birtokát öt évre a gazdája veszi saját kezelésbe. (Veszprém, Vaszér Dl. 40.990, K. L. B.)

[94] 1579-ben nyomtatták Nagyszombaton. Hónap ábrázolásai felvilágosítanak a kor legfőbb mezőgazdasági munkáiról és azok időpontjairól. Az április a szarvasmarha kihajtásának a hónapja, a június a juhnyírásé, a december pedig a disznóölésé. (Széchényi Könyvtár. RMK. I/159.) L. 3, 4, 6. á.

[95] L. a 35-ös jegyzetet.

[96] 1365: Esztergomi vámtarifa: „Item de quolibet bene pastuali bove quinarum marcarum emptor debet unum frisaticum." (Fejér. IX/3 978.)

a vetéseken is,[97] csakhogy a keze alatt levő jószág szükséget ne szenvedjen.

Írott forrásaink gyakran tesznek említést a nyájakkal kapcsolatban a pásztor személyéről és szállásáról is.[98] De a ránk maradt ábrázolások segítségével képet alkothatunk magukról a pásztorokról is. A pásztor a rábízott nyájat a kutya segítségével terelte, ehhez elengedhetetlen kelléke a bot volt. Ez, amint az ábrázolásokból is kitűnik, állatonként változott. A szarvasmarha és a juh tereléséhez rövid, felül vastagodó botot használt a pásztor,[99] míg a sertés őrzéséhez sokkal megfelelőbbnek látszott a hosszú, egyenes bot. Ennek a segítségével verte le a makkot is.[100] A pásztor ruházata általában elütött a korabeli falusiak viseletétől.

A pásztor a rábízott nyájjal az év nagy részét a szabadban töltötte. Mihelyt a fű zsendült, a félszilaj jószágot kihajtotta, az és kinn maradt mindaddig, míg talált magának megfelelő táplálékot. A kihajtás a tavasz nagy eseményei közé tartozott. Ezért a középkor életét olyan színesen megelevenítő kalendáriumok is számontartják, mint az év egyik fontos dátumát. Amint egyik középkori kalendáriumunk is mutatja a szarvasmarha kihajtása valószínűleg Szentgyörgy havában történt.[101] Ekkor kerültek legelőre a juhok is.[102] Míg a hideg idő be nem állt, a marha a határban legelt. Az állat beszorulásának időpontjára nincsenek adataink, az újabb gyakorlatból azonban arra következtethetünk, hogy a félszilaj jószág október vagy november havában szorult a határból be. Forrásaink is erre engednek következtetni, mert éppen április és október közt tüntetik fel leggyakrabban a határban a legelő nyájat.[103] A szilaj állat azonban

[97] 1337: Gömör megye: sertések kártételei a vetésben (Dl. 56.047, F. E.), 1364: (Szabolcs) A ménesek lelegelik a jobbágyok vetéseit (Vay cs. lt. 386. Má. E.), 1381: Szentszalvatori Simon fia, János Töttös László ellen hatalmaskodást követ el és lovaival „sarta jobbagionum depasci fecisset". (Zichy O. IV. 195.), 1394: (Lak) „fruges per unum aratrum dicti magistri Ladislai in dicto possessione Laymer vocato pro se ipso seminatas et jobbagiones suos in dicto possessione suo Kulked vocato commorantes annihilari per eorundemque jobbagionum animalia depasci et conculcari fecisset". (Zichy O. IV. 550.)

[98] 1490 körül Szapolyai István özvegye több emberével Divékújfalusi Imre ellen követ el hatalmaskodást és „ad silvas ipsius exponentis intra veras metas et teritorium predii eiusdem Nyko vocati in cottu Nitriensi adiacentis habitas easdem silvas prout voluntati eurom placuisset dissecari fecissent nec abinde iidem volahiy et iobagiones dicte domine Heduigis discesissent sed ibidem in dictis scilicet silvis ... teguriis pro se ipsis erectis morarentur eisdemque silvis ad nutum ipsorum uterentur". (Esztergomi Kápt. Orsz. Levt. Fasc. 140. n. 46.)

[99] A Radácsi szárnyasoltár kanyargós úttal szegélyezett hegyi legelőt ábrázol. A legelőn juhok legelnek. Mindegyik csoporthoz egy-egy pásztor tartozik. Fejüket csuklya borítja, lábukon nagy csizma látszik, kezükben furkós végű bot. (L. képe Magyar Művelődés Történet. II. 151.)

[100] Egy XIV. századi osztrák kalendárium novemberi illusztrációja igen élethűen eleveníti meg a sertés szokásos makkoltatását. A kép közepén makktermő fa, alatta egy hosszú bottal egy paraszt a makkot veri. A fa alatt sertések csoportja látszik. (Wien, Ambrasser Sammlung. N. 103. *Schultz, Alwin:* Deutsches Leben im XIV. und XV. Jahrhundert. Leipzig, 1892.)

[101] L. a Nagyszombati Kalendárium április-ábrázolását. (RMK. I/159.) L. 3 á.

[102] 1476: Báthory András „circa festum beati Georgii martiris proxime preteritum (április 24) certa ligna ... in silva possessionis Chanalos predicte habita dissecari, ex ipsisque dissecatis et aliis lignis ... quoddam ovile edificari et in eodem quam plures oves suas locari, per quas terras arabiles et prata dicti exponentis ac fruges et alias segetes jobagionum ipsius exponentis inibi commorancium in territorio eiusdem possessionis Kaplany habitas et seminatas depasci et conculcari fecisset". (Károlyi O. II. 415.)

[103] 1343: „Nicolaus et Laurencius filii Petri, filii Aba feria sexta proxime post octavas festi beati Georgii martiris (április) ad possessionem suam Babana vocatam potencialiter veniendo, gregem eiusdem abstulissent." (Anjou O. IV. 326.), 1389: „feria quinta proxima post festum penthecostes — tunc — preteritum (május 21) Paulus dictus Soldus unacum jobbagionibus ad dictam possessionem ... Laak vocatam irruendo universas greges eiusdem possessio-

az egész őszt, sőt a telet is a legelőn töltötte. Ott telelt ki a heverő marhagulya és a szilaj ménes is. De jól bírták a hideget a sertések és a juhok is. A sertést ősszel behajtották a makkos erdőbe, és azon hízott tavaszig.[104] A juhok a hegyes

3. ábra. A Nagyszombati Kalendárium április-ábrázolása

4. ábra. A Nagyszombati Kalendárium június-ábrázolása

5. ábra. A Nagyszombati Kalendárium július-ábrázolása

6. ábra. A Nagyszombati Kalendárium december-ábrázolása

nis . . . depelli fecisset." (Zichy O. IV. 383—84.), 1330 : „Domina relicta in festo beati Johannis baptiste proxime preterito in proprio prato suo duodecim boves et duos equos per suos famulos auferri . . . fecissent" majd „ferria tercia proxima post festum beati Johannis (juni 24) predictum viginti duos equos suos in prato ad castrum de Semptey . . . fecissent auferri". (Anjou O. II. 499.), 1322 : „feria quarta post festum assumpcionis beate virginis proximo preterita (augustus 15) magister Stephanus dictus Bugar et Gunya . . . ad villam Kosuk vocatam adduxissent et septuaginta pecora maiora, centum vero animalia minute e quinque equos recipi fecissent." (Anjou O. II. 46.)

[104] 1340 : „feria quarta proxima post festum beati Nicolai confessoris cuius iam proxime preterisset revolucio annualis (december) viginti quatuor porcos suos predicta possessione Dobron vocata potencialiter abstulerit." (Zichy O. I. 569.), 1414 : Károlyi Menyhárd és András „certos porcos . . . de silvis" vitt el Panyolai Lökös fia Zsigmond erdejéből. (Károlyi O. II. 3—4.)

felvidéken a telet az erdőben töltötték.[105] A szarvasmarha és a ló szilaj tartása, a hideg éghajlat miatt az országostól eltérően, itt valószínűleg nem olyan szokásos. Az ország síkmenti részein ellenben több olyan adatunk is van, amiből januári és februári kinttartózkodásáról szerzünk tudomást.[106] A határban telelő jószág maga kereste meg szegényes táplálékát ; vagy a hó alól kapart magának füvet, vagy a fa lombját, vagy a nád hajtásait ette. Takarmányt csak olykor kapott a téli szálláson, vagy akkor, ha behajtották valamilyen emelkedettebb szigetes helyre, ahol a nyaranta lekaszált szénát etették fel. A szabadban telelő jószág ezáltal ki volt téve az időjárás viszontagságainak éppúgy, mint a legelő és a takarmány elégtelenségének. Ezek ínséges esztendőkben néha annyira szűkösen voltak, hogy sokszor távoli vidékekre kellett elhajtani, ha nem akarták, hogy takarmány híján mind elhulljon.[107]

A legelő helyének a megválasztásánál leginkább az a szempont vezette a pásztort, hogy az állat számára megfelelő és bőséges növényzetet találjon. Legelő térségül e korban a külön gondozás alatt álló és leginkább nagybirtokon előforduló mesterséges legelőket leszámítva, mezők, erdők,[108] rétségek[109] szolgáltak. De éppen a földművelés nagyarányú térhódítása következtében egyre nagyobb szerephez jutott az ugar is.[110] Tavasszal és nyár elején a jószág a füves parlagot járta.[111] De ha korán tavaszodott, a kövér őszi búzának sem ártott,

[105] 1499 : „circa f. S. Trinitatis" (november 26) Warkocsi Kristóf késmárki várnagy elküldte embereit „ad locum seu quandam silvam vulgariter Polenka ... intra veras metas ... castri eiusdem exponentis Lypche vocati cottu Zolyensi ... irruendo, abindeque septingentas et quinquaginta oves et capras providi Simonis Herchka jobbagionis dicti exponentis in possessione sua Schewnyczka vocata in cottu Zolyensi commorantis abigi et abduci, ac insuper quatuor mercenarios seu pastores ovium dicti Simonis ... cum eisdem gregius ovium et caprarum repertos captivari et deduci ... fecisset". (Esztergomi káptalan orsz. Levt. Fasc. 140. n. 40.)

[106] 1358 : „feria quinta proxima ante predictum festum epiphanie Domini (január 5) duas equas equaciales ipsorum magistrorum Johannis et Emerici de equaciis ipsorum meliores" elvitt (Anjou O. VII. 8.) ; 1387 : „in vigilia festi beati Mathei apostoli in eodem anno preteriti (február 21) jobagiones dicti capituli de Kezeu, ex iussu et mandato ipsius capituli ad quandam possessionem ipsarum dominarum Sandor vocatam transeuntes pecudes et pecora jobagionum earundem in facie possessionum Kezeu et Sandor existentes ... depulissent." (Zalai O. II. 212—13.)

[107] 1511 : Brandenburgi György őrgrófnak a Temes megyei Morsina birtokban levő jobbágyai „ieme proxime preterito, boves et alias pecudes eorum ad circumvicinas villas et possessiones predicte possessioni adiacentes ... propter carentiam et penuriam feni, causa nutriendi ... pulissent", ahonnan február 14-e körül hajtották vissza. (Dl. 22.157 „Anyagi kultúránk a XV. században" Adattára. O. A.)

[108] 1378 : A Szekcsőiek hatalmaskodása „3 boves Nicolai filii Zathmár jobbagiones magistri Ladislai filii Teuteus in Gara commorantes in propria silva magistri Ladislai ad possessionem Toty vocatam afferi fecisset". (Zichy O. IV. 52.), 1386 : Töttöstől Gyürgevici Iván és Pál „44 porcos eius Pauli de Zryn in silva ipsius recipisset". (Zichy O. IV. 314.)

[109] 1356 : (Somogy) kaszáló elpusztítása ménessel. (Eszterházy cs. lt. Rep. 47. u. 4. F. E.)

[110] Az ugar már ekkor előjön „calcatus pecorum pecudum vulgo nomas" név alatt. [*Belényesy Márta :* A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. I. rész. Ethn. LXV (1954), 3—4. 410.]

[111] 1437 : Bárczai László és társai bepanaszolták Alsóbakszai Miklós fiait, hogy „quosdam porcos seu scrophas ipsorum exponentium de libero campo prefate possessionis Barcha impelli faciendo", négyet közülük leöltek. (Dl. 83.699. „Anyagi kultúránk a XV. században" Adattára O. A.), 1497 : Ajkai Elek, János, Gáspár és Péter jelentette, hogy jobbágyaik „pecudes et pecora tam eorundem exponentium, quam etiam jobagionum ipsorum in dicta possessione Ayka residentium in libero campo eiusdem possessionis Ayka pascere habuissent", s ekkor megtámadták őket. (Dl. 66.348. „Anyagi kultúránk a XV. században" Adattára O. A.)

ha március végével, de legkésőbb április elejével ráhajtották.[112] Csak, ha a mező már tikkadni kezdett, szorult az állat az erdők aljnövényzetére vagy a rétségre, de kedvező esős időjárás esetén elegendő táplálékot talált az ugaron is. Nyár derekán már a tarló is felszabadult. A széna betakarítása után pedig a kaszálót is szabadon járhatta.[113] Ha esős idő volt és korán vethettek, szeptember közepére már a vetés is kizöldült és hamarosan annyira sűrű lett, hogy október és november[114] közepe táján kívánatos volt, hogy a marhával vagy juhhal meglegeltessék, különben könnyen kipállott volna a vastag hóréteg alatt. Ősszel a sertés a makkos erdőbe szorult,[115] a szarvasmarha pedig a zsombékos helyeket járta. A telet vagy az ilyen melegebb helyeken, vagy a szélvédett erdőkben töltötte. Ott teleltek a juhok is.

A növényzet mellett nem kevésbé fontos volt az alkalmas víz is. A pásztor — ahol csak tehette — elsősorban nyílt vizekből itatott, a jószág is szívesebben itta a friss erek, patakok vizét.[116] A juh, kecske, sertés — igénytelenebb állatok — könnyen megelégedtek a mocsarak poshadt vizével,[117] de a nagyjószág — amilyen a ló és a szarvasmarha — a könnyen posványosodó álló vizek helyett inkább a folyóvizet szerette.[118] Bár az állást lehetőleg úgy választották meg, hogy természetes víz mellé kerüljön, ahol ilyen itatási lehetőség nem volt, ott kutat ástak.[119] Kutakat a határjárásokban ekkor már meglehetősen sűrűn sorolnak fel. Fejlett formájukra mutat, hogy már a XIII. században — a beomlás ellen jobban védő — gyűrűskút,[120] e századból pedig a káváskút ismeretes.[121] Mind a kutakban való itatás biztosítása, mind a nyílt folyóvizekhez való áthajtás engedélyezése valamilyen birtokon keresztül itatás céljából, a korabeli birtokjogban gyakran szereplő kérdések.[122]

Az állatok legelőn való tartása elkülönítésükkel is együtt járt. A szilaj szarvasmarha és az esténként hazajáró csorda például külön járáson legelt. Aszerint, hogy a szarvasmarha mikor érte el azt a korhatárt, mikor az ökörtinó már igára alkalmas ökörré válik, külön járáson tartották a lovakat és külön helyen az ökröket. Különösen ott volt ennek jelentősége, ahol nagyobb számú

[112] 1337: Tompa János jelenti, hogy „feria quinta proxima ante festum resurrectionis Domini (április 7.) de Themusvar domum iente multos pecudes et pecora hospitum de Chorna in sua possessione Budwn vocata super fruges invenisset et cum ipsa pecora et pecudes de ipsis frugibus repellere fecisset" megtámadták. (Anjou O. III. 347.)

[113] 1507: Szirmai Mihály és Csabai Horváth Gergely „quoddam predium ipsorum Jenke muncupatum" (Borsod) heti egy miséért a miskolci Mindenszentek Egyházának adományozzák, és megengedik, hogy „in pratis sive fenetis ad predictum predium Jenke pertinentibus post defalcationem fenorum pecora ipsorum pascere valeant". (Dl. 21.794. „Anyagi kultúránk a XV. században" Adattára O. A.)

[114] 1351: Szécsi Tamás, Mihály és László bejelenti, hogy „feria quarta proxima post festum beati Michaelis archangeli" (október 3.) „ad predictam possessionem Lonya vocatam" nem jött „nec duos greges porcorum in eadem recipi fecissent nec ex eisdem meliores et pinguiores pro se eligendo ad possessionem ipsorum Zechy pepulissent, nec etiam segetes ad dictam possessionem Lonya pertientes per equatias ipsorum distrahi et annihilari fecissent". (Anjou O. V. 434.)

[115] L.: a 104-es jegyzetet.

[116] 1332: „Kechkeser" (*Jakó Zsigmond*: Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp. 1940. 278.)

[117] 1337: „Volitabrum porcorum vulgo Calysta." (Kerényi cs. lt. 34; F. E.)

[118] 1341: Kerekliget határában „Menus pataka rivulus". (*Jakó Zs.*: i. m. 274.), 1344: Kalocsa határában „Ucrus fluvius". (*Jakó Zs.*: i. m. 267.)

[119] 1320: (Zala) „Puteus Chibyncuta." (Dl. 1990. Má. E.)

[120] 123?: „Puteus Gyruskut." (Hazai O. IV. 13.)

[121] 1397: „circa quendam locum Kawaskuth nominatum." (M. O. Sz. 464.)

[122] 1367: Keresztúrból és Egervégből „animalia populorum" a Maroshoz és Aranyoshoz akadálytalanul hajthatók. (Dl. 28.354.)

állat tartásáról volt szó. A különtartás emléke helynevek alakjában (Lovastelek, Tinótelek, Ökrös, Csordajárás) maradt fenn.[123]

A legeltetésnek már a korai időktől kezdve két fontos kérdése a legelők tervszerű felétetése, ínséges időkben pedig a legelőn elhelyezett ideiglenes állásokban felhalmozott takarmány felétetése. Két, már korábbi időkből is ismeretes szavunk a *telek* és *járás* jelentés vizsgálata erre a két mozzanatra mutat. Az előbbi „charada" járás összetételben már a XIII. század végéről ismeretes.[124] Ahogyan a név összetétele mutatja, a határnak azt a részét jelzi, ahol a csordának, azaz a nem szilajon tartott kezesjószágnak a járása, illetve legelője volt. A legeltetés ennek megfelelően tehát elsősorban a nyájanként legelő jószágnak a legelő egyes darabjain való szétterüléséből, illetve a legelőn való járásából állott.[125] A *járás* legelő értelemben ma is használatos a Kiskunságban.[126] A ma ugyancsak legelő értelemben használt *telek* ezzel ellentétben az állat egy helyben való állatásának folyamatát jelzi, s valószínűleg az állat karámja helyén felgyülemlett állati trágya szemléletéből vitték át a szót később az egész legelő megjelölésére.[127] Míg a *járás* az állatnak — ha korlátok között is — a legelőn való haladásából, járásából azonosult a legelővel, addig a *telek* minden ismeretes korai jelentése arra vall, hogy ez a kifejezés az állat hosszú ideig egy helyben való időzésének, illetve az ott nagymértékben felgyülemlett trágyájának fogalmi meghatározásából ment át az egész legelő megnevezésére. Megerősíti ezt, hogy a *telek* feltöltött, trágyázott, tehát művelésre alkalmas („terra fimata" és „terra culta") jelentése mellett „sessio" vagyis egy helyben huzamosabb ideig való megülés jelentésében is fennmaradt már a XII. század elejéről. Erre mutat a nagyobb településből kiszakadó kisebb telep nevének — anyatelepülés és telek összetételben — határbeli sessióként való fennmaradása.[128] A szilaj és félszilaj állat huzamosabb ideig egy helyben való maradásának emlékét hely-

[123] 1282 : „ad locum quendam Charadajárás." (*Wenzel*, ÁUO. XII. 371.), 1372 : Tinótelek (Séptej, Szatmár m.), 1319 : Lovastelek (Bihar m.) [*Belényesy Márta :* Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez (a telek és a magyar tanya középkori gyökerei) Bp. 1948. 50—55.], 1344 : „Ucrus terra." (Kalocsa, Bihar m.) (*Jakó Zs. :* i. m. 311.)

[124] L. a 123-as jegyzetet.

[125] A Kiskunságon még a múlt században is a legeltetés úgy történt, hogy a jószág számának megfelelő terjedelmű járásokra osztották fel úgy a belső, mint a külső legelőket. (*Tálasi István :* A Kiskunság népi állattartása. Bp. 1936. 42.)

[126] Ménesjárás, baromjárás, gulyajárás, ökörcsordajárás, birkatelek. (*Tálasi I. :* i. m. 42.)

[127] Legelő értelemben ma is használatos a Kiskunságon, pl. birkatelek [*Tálasi I. :* i. m. 46. és *Szabó Kálmán :* Kecskemét pásztorélete. Népr. Ért. XXXIV. (1942), 10.]

[128] „Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez" c. tanulmányomban vetettem fel először a telek „terra culta", „terra fimata" és „sessio" jelentésének vizsgálata során, hogy ezek lényegileg egyugyanazon fogalomkörbe tartoznak. E helynév korának és kialakulásának a vizsgálata közben arra a megfejtésre jutottam, hogy e szavak mögött a honfoglaló magyarságnak olyan agrotechnikai eljárása kereshető, mellyel a legelők elhagyott karámhelyeit veszik művelésbe. A legelőknek ezek a darabjai, ahol a téli és nyári állások voltak, az állatok és őrzőik ideiglenes megülése következtében, egyúttal sessiókká, azaz ülésekké is váltak. A telek „sessio" jelentése így lassan az egész téli szállás berendezésére is átragadt, annál inkább, mert ezek viselték magukon az állandó települések első nyomait. Ez a fogalmi átvitel a „sessio"-val egyértelmű telekprédiumok előfordulása szerint a XII. századra már teljesen megszilárdult. A telek „sessio" értelemben a XI. században és a XII. század elején még minden bizonnyal egy nagy család vagy faluközösség állatteleltetőjét jelentette, a XII. század végétől azonban a telekprédiumok egyre inkább olyan gazdasági telephelyekké válnak, amelyeken valamilyen úri birtokos magángazdálkodásának színhelyét rendezi be. A telek „sessio"val való azonosulására mutat, hogy a XIV. század elejére telek a neve minden olyan kisebb településnek, mely valamilyen nagyobb településből szakadt ki. Korábbi fogalomkörével magyarázható az is, hogy e századtól kezdve teleknek nevezik mindazon lakatlan helyeket is, melyek egykor valamilyen települést hordtak magukon.

nevek őrzik. Pl. ilyeneket sejthetünk telekösszetételű helyneveink egy részében is, olyanokban, mint *Tinótelek*, *Tuzoktelek* vagy *Lovastelek*. Ezek a legelőnek minden bizonnyal arra a pontjára vonatkoznak, ahol a nyáj nyári, illetve téli szállása volt.[129] Az állat egy helyben való huzamosabb tartózkodásának azonban az az előfeltétele, hogy egy helyben való maradásáról gondoskodás történjék. Ezt szolgálják a legelőn emelt különféle enyhelyek. Ilyen az egyszerű kerítésből készült akol,[130] ahol a lovak tanyáztak, és a sövényből fonott kosár, mely főként a juhok és sertések egybentartását szolgálta.[131]

Az állat karámban való tartása több célt szolgált, pl. itt pihent a delelő nyáj,[132] vagy itt éjszakázott a szilaj jószág. A karám segítségével könnyen elkerülhetővé vált a megriadt állatok szétszéledése, de így az esetleges etetések is könnyebben lebonyolíthatókká lettek. Valószínűnek látszik azonban, hogy az állat karámban való tartásánál a trágyának a földművelés céljából való minél tervszerűbb felhasználása is szerepet játszott már ebben a korban. A telkesítés ugyanis a legelők feltörésének egyik legcélszerűbb bevezető mozzanatát jelentette. A megjáratott földön bizonyos távolságra felállított karám a legelőnek sokkal nagyobb darabját tudta a benne felgyülemlett trágya szétterítése következtében egyenletesen telkesíteni, mint különben. Valószínűleg erre a hasznosítási folyamatra mutat közvetve a művelés alatt levő földnek leginkább *telek* néven szokásos megjelölése a XIV. századot megelőző időkből. A XIV. században még mindig *telek* a neve a szántás céljából újonnan feltört legelődarabnak. Így esetleg arra is gondolhatnánk, hogy a parlagrendszer szerint művelt föld „terra fimata"[133] neve mögött ugyancsak ilyen karámozó eljárással történő

[129] 1261—81: Lovastelek, Kétlovastelek, Ménesitató nevű terrák szerepelnek Heves megyében, 1319-ben pedig a bihari Pósa határában szerepel egy Lovastelek nevű terra, mindkettő nagyobb állóvíz közelében helyezkedik el. Ez is mutatja, hogy valószínűleg valamilyen telelő, illetve nyaraló helyet kereshetünk bennük. Valószínűleg ugyanilyen helyeket takar Meggyes (Szatmár m.) határában 1396-ban felbukkanó „Thozokos teleke", 1372-ben pedig Séptely (Szatmár m.) határában található „Tynou teleke terra" is. *(Belényesy M.:* i. m. 48—56.)

[130] 1517: „equos equatiales in quondam ortum seu stationem vulgari sermone akol vocatum." (Károlyi O. III. 100.), 1317: „in loco ucol." (Dl. 1892.), 1380: „in loco Aculallya." (Zalai O.II. 168.) Az első adat világosan utal az akol kerítettségére. A kert szó a magyar nyelvben ugyanis nemcsak kerítést, hanem körülkerített területet is jelent. Így előfordulhat állatok egybetartására szolgáló akolkert, vagy rakomány egybehordására szolgáló szérüskert, vagy szénás, füveskert, körülkerített rétdarabra vonatkozva is.

[131] 1461: A Kállay-család orrosi jobbágyai a másik Kállay-család harangi „ovile"-jéből, melyet „kosar"-nak neveznek, a juhokat elhajtották. (Dl. 55.705. „Anyagi kultúránk a XV. században" Adattára. F. N. A.), 1525: Báthory András a Perényi Gábor elleni perben „ratione adductionis certorum procorum decimalium de quadam circumvallatione vulgo kosar vocata in facie oppidi Meggyes constructa facte" tanúkihallgatást rendelnek el. (Dl. 71.197. „Anyagi kultúránk a XV. században" Adattára P. J.)

[132] 1502: Sziládi Boldizsár birtokából egy részt „penes fluvium Tharcza in vulgari et materno sermone Dellew nuncupatur" Belsei Mihály saját földjéhez foglalta és a maga számára rétet csinált belőle, előzvén onnan „de suis stabulis seu reclusioriis" barmaikat. (Dl. 85.171. „Anyagi kultúránk a XV. században" Adattára P. J.)

[133] „Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez" c. dolgozatomban sikerült megrajzolnom kora Árpád-kori földművelésünk főbb alaki sajátosságait, melyek a friss földek feltörési technikájában és bizonyos rendszer szerinti használatában mutatkoznak meg. Akkori megállapításaimnak hibája azonban, hogy nem kísérlem meg, hogy a „telek" nevű helyek egy részében az akkori földhasználati rendszerünk főbb vonásait is megkeressem, hanem látszathasonlóság alapján a pár évszázaddal későbbi, alföldi mezei kertek sajátos hasznosításával vetem őket egybe. Csak későbbi dolgozatomban [A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. sz.-ban. I. rész. Ethn. LXV (1954), 3—4. sz. 387—415.] vetem fel, hogy a középkori „telek"-összetételű határnevek nagy részében olyan agrotechnikai eljárás rejlik, mely a friss földek feltörésével, illetve állandó rendszer szerint való használatával kapcsolatos.

állítási, illetve trágyázási folyamatot lássunk legalábbis a kezdeti időkben. A tarlón való „álltatás", az ugarrendszer idején az Alföldön még a közelmúltban is szokásos volt, és ez az eljárás „kosarazás" néven a Tiszántúl is ismeretes.[134] A *telek* szó vizsgálata tehát arra is rámutat, hogy a „terra fimata vulgo telek" és a „terra culta vulgo telek" kettős jelentése mögött a XIV. századot megelőző időben a mezőségi vidékek olyan földművelési rendszerét kell keresni, amely még erősen alá van vetve az állattenyésztésnek. Lényege ennek a rendszernek, hogy a művelés céljából időnként kiosztott részeket előzetesen az állattal jól megjáratják, és megállatják. Innen ered, hogy az első szántóföldek is gyakran ilyen telkeken bukkannak fel.[135]

A XIV. század folyamán azonban éppen a földművelés rohamos térhódítása következtében ez a viszony megváltozik. Az Alföld füves mezőségein, ahol a parlagrendszernek még egy korábbi, kezdetlegesebb formája él, a határnak csak egy kis részét művelik, a többi legelő marad. Azokon a tájakon ellenben, ahol a földművelésnek egy sokkal intenzívebb formája, a szabályozott parlag- és az örökszántórendszer alakult ki, egyre nagyobb darabokat törnek fel a régi legelőkből; ami azt eredményezi, hogy az állattartás is veszít régi területeiből. A nyugati vidékeken, ahol részben a legelő állat, részben a szorgos erdőirtók bárdja az erdőtakarók egy részét a XIV. századra már természetes mezőséghez hasonló, füves tájjá alakította át, az állat a megfogyatkozó erdőből a füves parlagra szorult, s a kettőt felváltva éli. Az Alföld keleti peremvidékén pedig, ahol a parlag egy részén már az örökszántórendszer alakult ki, az állat a korábbi parlagról is leszorul, s az év bizonyos részében az ugarra kerül.[136] A Veszprémben, Zalában sűrűn előforduló „telek" nevű szántók is világosan mutatják, hogy a földművelés erőteljessé válása milyen rohamosan szorította összébb a régi legelőket. De a parlag egy részén kialakuló nyomásos örökszántórendszer is azt mutatja, hogy a földművelés terjeszkedése mennyire a régi legelők rovására történik. A legelők természetes megfogyatkozása a legelők értékének növekedését vonta maga után. A legelők fogyása azonban csak egyik oka volt értékük növekedésének. A másik a nagybirtok szilaj állattartásának a megnövekedése volt. Ezzel is magyarázható, hogy a század vége felé az urak sok helyütt már a legelőket is felosztják egymás között a szántóföldekhez hasonlóan.[137]

A legelők megfogyatkozásával szükségképpen együtt jár az állattartás jellegének megváltozása is. Az erdei és réti szilajtartás teljes egészében csak a mezőgazdasági munkára igénybe nem vett állatoknál maradt meg, amilyenek a ló, a heverő vagy húsa miatt tartott szarvasmarha és a sertés. Minthogy a jobbágyok állatállományának jelentős részét főként a mezőgazdasági munkánál, szántásnál, fuvarnál használták fel, igen fontos volt tehát, hogy tartásukról a legszorgosabb mezei munka idején éppúgy gondoskodjanak, mint télen, hogy az állat jó erőben legyen. Ennek megfelelően már e korban fokozott mértékben kell számolni az istállón való tartással is. Ami azt jelenti, hogy az állat

[134] Az itt levő állásban, mely telente a szilajjószágnak etetőül is szolgált, 5—6 napon maradt az állat, majd az utána maradt trágyát elterítették. *(Tálasi I.:* i. m. 43.)

[135] *Belényesy M.:* A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. I. rész. [Ethn. LXV (1954), 3—4. sz. 387—415.]

[136] *Belényesy M.:* Angaben über die Verbreitung der Zwei- und Dreifeldwirtschaft in mittelalterlichen Ungarn. [AEthn. T. V. (1956), 1—2. sz. 185—186.]

[137] 1345: Magyar (Pozsony) birtok felosztásakor szerepel „simul cum pascuis sexcenta iugera terrarum mensurasset". (Anjou O. IV. 521.)

kint jár kora tavasztól beszorulásig a mezőn, de mindennap hazahajtották. Ezt bizonyítja a ma is hasonló fogalmat jelentő csorda, mely „csordajárás" összetételben már a XIII. század fordulóról ismeretes, a XIV. századból pedig „csordaút" és „csordanyomó uta" összetételekben maradt fenn[138] s valószínűleg arra a faluból kivezető útra vonatkozott, amelyen a naponta kijáró jószágnak is át kellett haladnia.

Az istállós tartás következtében az állat nagy mennyiségű takarmányt kívánt meg. A szilaj állat ideiglenes téli szálláson való tartásánál is felmerült már az a szükség, hogy ínséges idők alkalmával az állat takarmánnyal való ellátásáról valamilyen módon gondoskodjanak. Ahogyan az állatok téli legelőhelyének megválasztásánál is az az elv érvényesült, hogy az állat az avar alatt még télen is találjon magának füvet — ezért volt igen kedvelt az erdei legelő —, úgy a szállások helyének kiválasztásánál sem volt mellékes szempont, hogy lehetőleg olyan helyen legyenek, ahol a téli takarmány, a széna egybehordása különösebb nehézségekkel nem járt. Ilyen helyeket kell látnunk azokban a „láz" nevű erdei tisztásokban is, melyek főként az északkeleti Felvidéken és elszórtan a Dunántúl (Zala, Veszprém megyékben) fordulnak elő. A szénatermő helyeknek egy másik, sokban hasonló csoportjára, melyekkel a keleti vizenyős mocsári erdőségek vidékén a legújabb időkig találkozunk, vizekkel körülvett, mintegy kiemelkedő helyzetük jellemző. Több Ung megyei község határjárása a *láz* nevű helyeket sorozatosan úgy említi, mint amelyeken patak folyik körül.[139] A szabolcsi Döge község határleírásában is említenek 1381-ben egy *Bothláza* nevű szigetet.[140] Vízmenti elhelyezkedésükre utalnak még az olyan összetételek is, mint a *Szunyoglázа*[141] és a *Láz* nevű patakok.[142] E *lázak* értékét sokban megmagyarázza, hogy ezek az erdei tisztások és víz közi magaslati helyek nemcsak elsőrendű szénafüvet termettek, hanem az utóbbiak partos fekvése a szénanyerés műveletét is igen megkönnyítette. Ezeknél ugyanis nem kellett vízbe gázolva kaszálni, mint a rétségeknél. Az emelkedettebb fekvés következtében pedig a száradó vagy csomóba rakott széna is nagyobb biztonságban volt a víztől, mint különben. Érthető tehát, hogy ezeket az erdei tisztásokat és rétségi fennsíkokat választották ki már kezdetben a termelés színhelyéül, szemben a legeltetésre is legfeljebb helyenként és időnként kaszálásra alkalmas alacsony fekvésű rétekkel,[143] ahonnan a szénát mindig egy emelkedettebb helyre kellett elszállítani. Így lett *láz* a neve az északkeleti vidékeken minden olyan emelkedettebb rétnek, víz közi tisztásnak,[144] amelynek gazdasági hasznosítása kizárólag a széna termesztése és raktározása volt. Hogy e termé-

[138] 1370: A szerződő felek „quandam viam chordauth nominatam pro communem viam" hagyják meg. (Sándor-Metternich, Cs. Lt. B. F. l. N. 9. Má. E.), 1373: Bánk, (Bihar m.) földrajzi nevei között szerepel „csordanyomó uta". (*Jakó Zs.*: i. m. 260.)

[139] A *Láz* nevű szigeteket leszámítva, ahol kézenfekvő a lázak víz közi fekvése, más láz adatokból is megállapítható, hogy ezek leggyakrabban víz partján feküsznek. 1335: poss. Baruch (Ung m.) határjárásában a Zabugya patak partján találkozunk „quandam terram Laáz vocatam" földdel. (Sztáray O. I. 93.)

[140] Zichy O. IV. 200.

[141] 1330: „Vadit ad quendam locum Zwnyoghláza vocatum." (Dl. 37.350.)

[142] Károlyi O. IV. 76.

[143] 1379: Szentvid (Nyitra m.) határában „pratum vulgariter Laaz nuncupatur" és „pratum Katharethe" szerepel. (Dl. 6617.)

[144] A Lázak víz közi helyzete még évszázadok múlva is jellemző. Zsukó és Kálnik Bereg megyei községek 1811-es határjárásában olvassuk: „E Láztól nyugatra egy laposon a Bozatina patak folyásának mélyebb árka mentén a Bányászláz szélén, ahol ezen Bozatina patak kétfelé való szakadásában egy kis szigetet formál." (Beregszászi levéltár.)

szetes rétképződmények valóban a szénaműveletekkel voltak már kezdetben kapcsolatosak, az megmutatkozik abból is, hogy *láz*nak neveznek már a XIII. századtól kezdődőleg több századon keresztül minden szénatermesztés céljából erdőből vagy rétségből kiirtott nádas, sásos helyet.[145]

Ezek a száraz erdei, de különösen víz közi tisztások azonban nemcsak arra voltak alkalmasak, hogy mint elsőrendű füvettermő helyeken füvet kaszáljanak rajtuk, hanem arra is, hogy a lekaszált szénát rajta összegyűjtve, az állatot — amennyiben az erdők lombján vagy a környező rétségben elegendő élelmet nem találna — kiteleltessék. A rétségi lázaknál a kinti felétetés egyenesen szükséges is volt, hiszen a határ vizenyőssége miatt elszállításuk igen körülményes lett volna. E lázak állatteleltető értelemben használt „szállás" elnevezése a XVII—XVIII. században Bereg és Ung felső vidékein igen gyakori: ugyanott, ahol — mint láttuk, — már e században is előfordulnak. A téli takarmány kint történő felétetése még minden olyan esetben feltételezhető, amikor a nehezen megközelíthető vízjárta helyekről a szénát nem hordhatták haza, hanem a határnak többnyire egy emelkedettebb pontján csomóba rakták és a fagy beállta után a jószágot ráhajtották. Erre a kinti tárolásra az ország síkmenti részein is van már ebben a korban példa.[146]

A földművelés fejlődése következtében igen nagy mennyiségű az a takarmány is, amelyet az istállón tartott jószág fogyasztott el. Szálas takarmányul az elcsépelt gabonaneműek szalmáján kívül elsősorban a széna jön számításba. De épp e korban kezdik a takarmány ledneket[147] is felhasználni. E takarmánynövények növekvő felhasználását legjobban az mutatja, hogy az előző időkhöz képest feltűnően megnövekednek a széna erőszakos eltulajdonítása miatti panaszok.[148] De ezt tükrözi vissza a kereskedelmi forgalom is, melynek ekkor már igen gyakori tárgya ez a fontos takarmány.[149] A szemes takarmányok közül a legnagyobb jelentőségre a zab tesz szert. Fogyasztása — úgy látszik — a lovaknál a legnagyobb mértékű. Megmutatkozik ez abban is, hogy az országnak azon a részén, ahol teherhordásra leginkább lovat használnak, feltűnően sok zabot termelnek. Jóval kisebb mértékű a szemesgabona felhasználása az állat hízlalásánál. E korban ez leginkább a sertésnél mutatható ki, melyet már kezdenek korpával hízlalni.[150]

[145] 1259: „Quidam locus apertus Nádosláz" (Dl. 337.), 1427-ből még mindig hasonló jelentésben jön elő a Láz. „Terrarum extirpatarum Berzey Laza vocatarum." (Lelesz, Met Ung. 27.)

[146] 1395: Szeremlyén, (Bodrog m.) birtok határjárásakor vitás határrész: „Ad quandam locum," mely egyik szerint „oreumuatha in vulgo vero Vathazereyn", míg a másik szerint „lucus vulgo Domb dictus, in quem fenum falcatum eiusdem Ladislai domini sui agregari consuetum fuissent". (Zsigmondkori O. I. 3809.)

[147] 1370-ben Segvári Tamás fia népeivel hatalmaskodik és egy vámosi jobbágynak a kertjéből két holdon termett és „ad capecias congregatas lentes" vitetett el. (Veszprémi regeszták 261.)

[148] 1348: (Bodrog m.) Herceg Péter emberei Töttös László egyik embere ellen hatalmaskodnak. Egyik jobbágynak egy ökrét, egy szekér szénáját elviszik. (Zichy O. II. 299.), 1365: Hosszúbács (Valkó m.) birtokon 100 kocsi szénát elvisznek. (Zay cs. lt., F. N. A.), 1377: Szekcsői Péter Töttös jobbágyaitól 12 szekér szénát elvisz, (Zichy O. IV. 29.), 1380: Jobbágyok szénájának elvitele. (Dl. 6716.), 1382: Nemesek felgyújtják váradi apácák és jobbágyaik szénáját. (Dl. 6945/46.), 1380: a jobbágyok a szénát elpusztítják egy hatalmaskodás során. (Fgy. Leleszi cs. lt. n. 22.)

[149] A pozsonyi polgárok 1374-ben I. Lajostól kapott kiváltság értelmében élelmet szállíthatnak, többek között szénát is. (Fejér IX/4, 571.) Az 1365-ös esztergomi vámtarifában szintén szerepel széna. (Fejér, IX./3, 478.)

[150] 1394: (Vas m.) Két fél között egyezség jön létre malom ügyében. Sertést mindkét fél egyenlő számban tehet be a malomba hízlalásra. (Zsigmondkori O. I. 3305.)

A széna rendszeres gyűjtése országosan két eltérő földrajzi, illetve helyi adottsághoz kapcsolódik. Egyik a vizes földek, rétségek hasznosítása, a másik a síksági erdőségek, főként tölgyesek kitűnő aljnövényzetének megkaszálása. A kétféle kaszáló típus (a vizes réti[151] és a száraz mezőségi és erdei[152]) élesen elválik egymástól. Az utóbbi kivétel nélkül „fenile", „fenetum"[153], azaz pusztán kaszálóként bukkan fel, míg az előbbi „pratum",[154] azaz rét, néha *kaszásrét*[155] néven ismeretes. A *kaszásrét* fogalom is igen szemléletesen jelzi a leginkább legeltetésre és csak helyenként szénakaszálásra alkalmas rétek kétféle hasznosítását.[156] A rétek hasznosítását mutatja az is, hogy a hold számban megadott kaszálók mellett sokszor egy birtoktesten belül a közönséges rétekből járó tartozékok is kaszások számában kifejezve szerepelnek. A természetes erdei és rétképződmények mellett egyre nagyobb méretet ölt a gazdaságilag eddig az állatlegeltetésen kívül nagyrészt hasznosíthatatlan nádasok és erdők kiirtása, melyekre ugyancsak mint szénatermő helyekre van szükség.

A fejlett szénagazdálkodással kapcsolatos, hogy egyre nagyobb gondot fordítanak a kaszálókra. Gondosan védik, sokfelé be is kertelik őket.[157] Különösen a szabadfoglalású kaszálóknál van ennek gyakorlati jelentősége, melyeket erdőkben vagy legelőkön fognak fel. Ilyenek azok a kaszálólázak is, melyek főként a Felvidéken tűnnek fel. Kerítettségükre abból is következtethetünk, hogy területük pontosan egybeesik a szabadfoglalásos földhasználat területével, ahol az esetenként felfogott szántóföldeket is kerítik. Az e vidéken gyakori személyneves összetételű lázak is arra mutatnak, hogy az állandó használat itt korábban következik be, mint a nyilasosztásnak alávetett közönséges réteknél, illetve kaszálóknál.[158] Azokon a területeken, ahol a XIV. század második felére már az állandó földhasználat rendszere is kialakult, gyakran találkozunk a határban

[151] 1383 : Baranyai település képe : A határ 3 részből áll : 1. Vizes völgy melyben egy patak, rajta malomgát és kaszáló van, 2. település, 3. „terra arabilis usualis et campestris," (Eszterházy cs. lt. Rep. 45. A. 9., F. E.)

[152] 1344 : „terris fenelibus usu dolabri quod wlgo Bard nuncupatur." (O. L. Veszprém 16.), 1348 : A király megengedi Németmárkfa lakosságának, hogy a király Rába nevű erdejében a kaszálókat és szántókat szabadon használhassák. (Anjou O. V. 235.), 1336 : Pál országbíró Simon fia, Tamásnak Zemplén megyei Kereplye nevű birtokán Bátor János és társa részére bírói szemlét rendel el. A szemle során a következő szénatermő helyek szerepelnek : „Aliqua prata seu fenilia in campis vel adhoc aptis locis ubi fena utilia produci possent nisi in silva quedam loco fenilia sub arboribus, que ligueth dicuntur." (Zichy O. I. 502—503.)

[153] 1329 : (Zala m.) „Item in alio loco in Humuc consimili terras arabiles cum fenili." (Zalai O. I. 242.), 1340 : Felkeszi (Zala m.) „Fenetum octo hominibus per diem ad falcandum." (Mérey cs. 56.), 1383 : (Csanád m.) A falvakat felosztják, de közös marad az erdő, a szántó és a kaszáló. (Eszterházy cs. lt. Rep. 47. I. 9., F. E.)

[154] 1313 : (Veszprém m.) Négy kaszásnyi rét. (Veszprémi kápt. magánlt. Markó 6. F. N. A.), 1366 : (Kolozs m.) pétertelki birtokon szántó erdő, rét közös. (Dl. 26.754.), 1375: (Kolozs m.) jobbágyok rétjének tönkretétele. (Dl. 26758.), 1375 : (Sopron m.) Négy kaszálós rét egy kúria tartozékában. (Dl. 6405 Má. E.), 1382 : (Hunyad m.) Szentkirályon egy telekhez három hold rét tartozik. (Dl. 29.438.)

[155] 1354 : „Quoddam particulam terre impignoraticie Kazasreeth nuncupate." (Anjou O. VI. 161.)

[156] 1336 : Szőllős (Zala m.) birtokon „Cum fenilis seu pratis". (Zalai O. I. 321.)

[157] 1426 : „Mathias de Ilvagh" és fiai panaszolják : „Michael dictus Fekethee de Zenthgywrgyvelgh officialis .... in possessione Salamonvár (Vas m.) .... sepes seu clausuras .... prati ipsorum .... destruentes .... pratum depasci fecissent." (Dl. 11. 808.) „Anyagi kultúránk a XV. században" Adattára. K. L. B.)

[158] 1382 : (Somogy m.) Szakácsi pálos kolostor birtoka : 12 hold szántó és 2 kaszás rét „Mixtim cum terris nobilium de Zakach". (Dl. 6899. Má. E.), 1418 : (Zemplén m.) Kisrozvágyi Tamás fia jobbágytelkét „cum 12 arabilibus usualis necnon sex mensuris nyl dictis sorte missis videlicet in pratis seu fenilibus". (Sztáray O. I. 199.)

olyan kaszálódarabokkal, melyek fekvését és birtokosát is megnevezik,[159] amiből tervszerűbb használatukra, esetleg gondozásukra is következtethetünk. A rétgondozás gyakorlata konkrét adatokból nem állapítható meg. De abban, hogy a legelő és a kaszáló időszakosan váltja egymást, már bizonyos mértékű gondozást kell látnunk.[160] A legelő nyáj trágyája ugyanis elsőrendűen javítja a következő év főtermését. Valószínűleg ilyen mesterséges rétjavítást, esetleg égetést kell látnunk az olyan összetételű helynevekben, mint Nádastelek,[161] ahol a nád kiégetésével, illetve a vizenyős rész kiszárításával tették szénatermővé a rét egy részét.

A szénagazdálkodás fontosságára mutat, hogy az év jelentősebb mezőgazdasági munkálatait nyilvántartó kalendáriumok a szénabetakarítást is számon tartották az aratáshoz hasonlóan, s a helyi viszonyoknak megfelelően vagy júniust vagy júliust örökítették meg e munka ábrázolásával. Akárcsak az aratás, a szénamunka is hosszan elnyúlott népünknél. Ezt mutatja közvetve az is, hogy általában Szentgyörgy naptól Szentmihályig tartották a kaszálót tilalmasban,[162] s csak azután volt szabad legeltetni. Munkálatai, mint parasztságunk egyéb termelő tevékenysége, a nyár más munkáihoz kellett hogy igazodjanak. Korai megkezdését valószínűleg az ugarszántások elhúzódása késleltette. Ezzel is magyarázható, hogy júniusnál előbb nemigen kezdtek a kaszáláshoz.[163] Viszont a küszöbön álló aratás miatt annyira kellett sietni vele, hogy sokfelé már Péter-Pálra be is fejeződött. A többség azonban a gabonaneműek egy részének learatása után már csak júliusban látott a széna betakarításához.[164] Ezt

[159] 1377: (Sopron m.) Enyud átad unokatestvérének egy kúriát, tartozik hozzá kert, 4 kaszás rét. (Dl. 6405.), 1392: (Somogy m.) Karai Lökös fia Péter eladott földje „a parte occidentali fenile Demetrii filii Pauli et Pauli filii Michaelys" van. (Dl. 49.302.)

[160] L. a 113-as jegyzetet.

[161] 1400: Nádastelek. [*Belényesy M.*: A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. I. rész. Ethn. (1954), 3—4 398.]

[162] 1507: A zobi és a marosi polgárok közt viszály támad egy erdő ügyében. A király vizsgálatot rendel el. A zobiak előadták, hogy Mátyás király engedélye alapján a „Hekwth erdeye alio nomine lygeth" nevű királyi erdőkben a marosiak módjára szénát kaszálhassanak és azt hazavigyék, és ebből a marosiak már 40 éve kizárják őket. Bemutatják Mátyás király két oklevelét. A marosiak viszont Zsigmond király 1436 és 39-ben kelt okleveleit mutatják be, melyek szerint a király megengedi nekik, hogy a nevezett erdőben, kivéve a réteket és kaszálókat, szabadon kaszálhassanak. Mivel ezek régebbi oklevelek voltak, a zobiak pedig ez ellen soha sem tiltakoztak, ezért elvesztették jogukat. De mivel ők is a király jobbágyai, az ő használatukra az Ignócz erdőben való kaszálást engedték meg, a rétek és kaszálók kivételével. A vizsgálatra kiküldött elrendelte, hogy ez a „Kehwth erdeye" és az Inócz erdő Szentgyörgytől Szentmihályig tiltva legyen, s egyik falu népe se mehessen a másik részébe barmokkal vagy kocsival. Szentmihály nap után mindketten legeltethetnek az erdőkben, ha valaki hagyott is ott szénát. (Esztergomi kápt. magánlt. Lad. 33. fasc. 1. N. 3.)

[163] 1438: Alsóbárczai Kelemen fia László „quoddam pratum suum spinosum" Tóth Péter kassai polgárnak 15 forintért elzálogosította, de úgy, hogy június 24 előtt nem veheti vissza „sed post cum fena falcata fuerint et introducta". (Dl. 60.754.), 1462: „circum festum nativitatis beati Johannis Baptiste (juni 24) Mathias de Bere ac Andreas Ladislaus de Domanhyda nescitur quibus respectibus ad pratum dictorum exponencium intra veras metas possessionis eorundem Caplan vocate in comitatu Zathmariensi adiacentis ... irruendo, ibique nonullos iobagiones annotatorum exponencium fena falcata importare volentes", elfogott és fogságban tartott. (Károlyi O. II. 350.)

[164] 1376: Ártánházai Benedek jelenti, hogy július 20-án, mikor két fiával Istvánnal és Lászlóval éppen szénát kaszált a réten, Orosi Domonkos jobbágyai rájuk támadtak, s egyebeken kívül szekerét két lovával együtt elvették. (Kállay O. II. 173.), 1487: „circa festum divisionis apostolorum (juli 15) ... Ladislaus Lanch de Karul" börvelyi birtokra tört több jobbágyával, és „quaedam prata seu fenilia eiusdem actoris in territorio eiusdem possessionis adiacencia defalcari fecisset". (Károlyi O. II. 526—527.)

mutatja közvetve az is, hogy a szénatermésben ért károsodások ebben a hónapban a leggyakoribbak. A *Nagyszombati Kalendárium* ábrázolásai között is a július jelenti a szénamunkák igazi hónapját.[165] Ha az aratás készen volt, és a fű jó sarjutermést ígért, augusztusban már másodszor kaszáltak. Ez többnyire egész szeptemberben is megtartott.[166] A munkát többszörösen is hátráltatta a gabona behordása, sőt többfelé a cséplés megkezdése is. De erősen akadályozta az is, hogy az ugart is ekkor kellett másodszor megszántani és az őszi vetést is jobbára ekkor végezték.

Míg az írott forrásokból inkább a munkálatok időpontja állapítható meg, addig az ábrázolások segítségével képet nyerhetünk magáról a műveletről is. A fűvágás jellegzetes eszköze a kasza volt. A kaszálást a férfiak végezték, a forgatás és gyűjtés viszont az asszonyok dolga volt. Sajátos szerszámuk a hosszúnyelű favilla és a sokfogú fagereblye. Minden bizonnyal a szénagazdálkodás eszközkészletét szemlélteti a *Bécsi Képes Krónika*nak az a helye, mely a testvérharc öldöklését a kaszások pusztításával állítja párhuzamba és megállapítja, hogy tízezer villás sem képes összegyűjteni azt, amit ezer kaszás lekaszált.[167] Ha a rend vékony volt, egy nap alatt megszáradt, így az előző nap lekaszált füvet már másnap gyűjthették is. A *Nagyszombati Kalendárium* ábrázolása is ezt a két műveletet vonja egybe. Elől a kaszást láthatjuk, valamivel hátrább a gyűjtés folyik, a háttérben pedig szénacsomók látszanak.[168] A szénacsomók elnevezésére e korban a kalangya[169] használatos, valószínűleg a mai boglyának felel meg, a nagyobb csomónak kazal, illetve asztag a neve.[170]

A kaszálón sokáig csomóba rakott széna erősen ki volt téve az időjárás viszontagságainak éppúgy, mint annak, hogy az arra kóborló jószág is megdézsmálhassa. A nyár egyéb munkái miatt ugyanis a széna behordásának sem alakulhatott ki egységes időpontja. Lehetőség szerint mindenki arra törekedett, hogy mihelyt lekaszálta és felgyűjtötte szénáját, azonnal be is hordja. Ez, ha a korai kaszálás is engedte, július első felében már meg is történhetett.[171] Különben a saját maga és igája erejét többszörösen is igénybe vevő jobbágy később,

[165] L. a Nagyszombati Kalendáriumot (RMK I/159.) L. 5. á.

[166] 1367: Töttös László fia augusztus 10-én a pécsi püspök Baranya megyei birtokára tört, és „fenum defalcari et ad predictam possessionem eorum Locha deferri fecisset". (Zichy O. III. 329.), 1476: „circa festum nativitatis beati Johannis baptiste (augusztus 29)... idem Andreas de Bathor per Anthonium et Georgium Leuches... porciones ipsius exponentis ipsum in prato Czakokaposthaja vocato intra metas predii Théglás et possessionis Embel vocatarum (Szatmár) habito falcari et fena in eadem porcione falcataque maluisset, fecisset asportari... Preterea circum nativitatis beati Mariae virginis (szept. 8.)... certa fena per jobagiones dicti exponentis in possessione Chomakoz vocata in prato Galambosparlaga in territorio predicte possessioni Embel adiacenti falcata ad possessionem Bathor predictam conduci fecisset." (Károlyi O. II. 451.)

[167] „Tu laudas domino pugnare cum fratribus et dicis quia falcatores et furcantes coadunastet Vide quia mille falcantes quod incidunt decem milia furcatorum congregare non potuerunt et absque deo numerare non valebunt." (Scriptores I. 388.)

[168] L. a Nagyszombati Kalendárium július ábrázolását.

[169] 1355: „Nemus Kalanga vocatum." (Zichy O. II. 581.), 1370: „Quinque argenas feni, quod dicitur Kalangia auferri fecissent." (M. O. Sz. 439.), 1375: „Centum acervos feni sui vulgo Kalangya dictus." (M. O. Sz. 439.)

[170] 1431: „Pratum azthaghel vocatum." (M. O. Sz. 37.), 1378: „Unum magnum acerbum feni vulgo kazal vocatum." (M. O. Sz. 37.)

[171] 1487: „Prefatus Ladislaus Lancz circa idem festum divisionis apostolorum magno" (juli 15) jobbágyaival Börvely birtokra tört „ad domum et curiam allodialem eiusdem actoris in dicta possessione Berwe habitam abindeque... plusquam quinquaginta currum seu plaustrorum fena abduci... fecisset". (Károlyi O. II. 527—28.)

augusztusban vagy szeptemberben már csak nehezen gondolhatott szénája betakarítására. Így bizony nem volt ritka eset, hogy az a kaszálón érte az őszt, ahonnan többnyire már csak télen került az udvarra be.[172] A széna őszi behordását erősen hátráltatták az akkori rossz közlekedési viszonyok is. Nehezen megközelíthető vizenyős helyekről ugyanis nehéz lett volna már nyáron elszállítani, tehát mindaddig kint kellett hagyni, míg a jó utat adó fagy be nem állt.

Valószínűleg a rossz közlekedési viszonyokkal is összefüggött, hogy sokan a kaszálón raktak kazlat. Minden bizonnyal ilyen külső rakodó helyet szemléltet az az 1395-ből Bodrogban felbukkanó adat is, amelyben egy határjárás során olyan vitás hely szerepel, amely az egyik fél szerint „orreumvatha in vulgo Vathazereyn", a másik szerint pedig „locus vulgo domb", ahol a szénát szokták összegyűjteni.[173] E rakodási mód a helyi földrajzi adottságokban leli magyarázatát. Olyan vizenyős helyről van ugyanis a határjárásban szó, ahonnan a szénát meglehetősen nehéz lett volna behordani, ezért a határnak egy emelkedettebb részén kazalba rakták és kint tárolták. E tárolási mód nemcsak a csapadékszegény Alföldre volt jellemző, hanem valószínűleg megvolt a csapadékosabb Felvidéken is, mindazokon a nehezebben megközelíthető helyeken, ahonnan még a fagy beállta előtt nehéz lett volna a szénát elszállítani.

Ezzel a meglehetősen extenzív jellegű tárolási móddal kapcsolatban felmerül az a kérdés is, hogy vajon szabad ég alatt állt e rakomány, vagy valamilyen építmény védte az esős évszakban. A „horreum", illetve a *szérű* fogalmának nem eléggé pontos körülhatárolhatósága következtében egyelőre nem állapítható meg, hogy a széna szabad ég alatt állt, vagy építmény alatt. A szálasgabona tárolási módjából is az látszik ugyanis, hogy a szabadban rakodó Alföld és a csűrben[174] gazdag Felvidék már e korban is élesen elválik tárolás tekintetében. Csupán egyetlen adatot ismerünk eddig az ország keleti peremterületéről, mely szerint magán a kaszálón emeltek szint, valószínűleg a széna tartására.[175] Az építmény megnevezéséből elsősorban valami fészerre gondolhatnánk. Ilyen a négy hosszú, földbe ásott árbocon fel és le is tolható fedéllel ellátott abora is. Ennek, az újkorban nálunk leginkább a Felvidéken szokásos, szénatárolási módnak szép emléke maradt fenn a középkorból a cseheknél, a gazdagon illusztrált XIV. századi *Velislav Biblia* képei között.[176] De feltűnik tőlük nyugatabbra is, az angoloknak egy XV. századi ábrázolásán.[177] Mindkét kép gabona és nem

[172] 1394 : (Kolozs m.) Harmadéve nagyböjt idején Septeri András a múlt télen a káptalan Miklós fia, Jakab nevű jobbágyát, amidőn az széna behordása végett a mezőre ment, elfogta, tőle hat ökröt elvett és csak négyet adott vissza. (Zsigmondkori O. I. 3401.), 1469 : „Circa f. nativitatis Domini proxime transacto Georgius et Johannes de Chey, Johannes et Andreas Gyepes de Kysheresthyen universa fena prefati Chwzy Michaelis . . . in territorio cuiusdam predii ipsorum Hoba vocati in Cottu Komaromiensi tam in anno proxime transacto quam eciam in presenti per eorum pecudes et pecora depasci fecissent." (Esztergomi Kápt. Orsz. Lt. fasc. 139. N. 20. „Anyagi kultúránk a XV. században" Adattára. Z. M.)

[173] L. a 146-os jegyzetet.

[174] A csűrök elszórtan Nyitra, Pozsony, Liptó, Sáros, Ung, Veszprém, Zala, Somogy, Bihar megyékből valók.

[175] 1436 : Károlyi Lancz László érdekében Rezegei György és fiai ellen vizsgálatot tartanak. Utóbbi Vezend Szatmár megyei birtokon „in terra ipsorum exponencium quoddam hombram idem supra fecisset et fena defalcari fecisset". (Károlyi O. II. 182.)

[176] A kép gabonarakást örökít meg. Rajta félig megrakott abora látszik, mellette kisebb asztagot raknak. *(Schutz, Alwin :* Deutsches Leben im XIV und XV. Jahrhundert. Leipzig, 1892.) L. 7. á.

[177] A kép egy domboldalon fekvő telket ábrázol. A telek lábánál megrakott abora látszik. Két férfi a fonott kerítés javításával foglalatoskodik. *(Hartley, Dorthy—H. Elliot, Margaret :* Life and Work of the people of England in the fifteenth Century. London, 1928. 73.) L. 8. á.

szénatárolással kapcsolatos eljárást őriz, ez is csak megerősíti, hogy ennek az építménynek valamikor sokkal általánosabb lehetett a használata. Az ábrázoláshoz hasonló, de nem mozgatható fedelű állásfélét szénatartásra az újkorból is tudunk az Alföld keleti peremterületén, ahonnan ez a középkori adat is való.

Parasztságunk a XIV. században egyre inkább az elé a probléma elé kerül, hogy termését gondosan őrizze, s az abban ért veszteséget a lehető legkisebbre csökkentse tárolása során. Ahogyan a Károly Róbert-féle portatörvény is mutatja, mely a kapu nagyságát a rajta áthaladó gabonával és szénával meg-

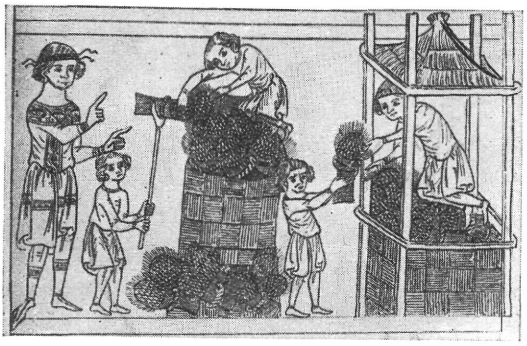

7. ábra. Gabonarakodás a XIV. századi Velislav Bibliából

8. ábra. Angol falusi táj a XV. században. (Képe Life and Work of England sorozat II. kötetében.)

rakott szekérhez méri,[178] parasztságunk körében már ekkor egészen általános lehetett a széna házi tárolása.[179] Ezt a célt szolgálta a gazdasági udvaron kívül a hozzákapcsolódó belső rakodó kert, sőt a csűr egy része is. Az ország domb- és hegyvidékén — amelyet a gabonaneműek tekintetében is inkább az épületben való tárolás jellemez — a csűr egyre inkább olyan összetett építménnyé válik, amely a szálasgabona és takarmány mellett az istállón tartott jószágnak is fedelet nyújt.[180] Legszebb korabeli példányát egy XV. századi *Crescentius-*

[178] 1336 : „De singula porta, que exitum dat ad plateam, ubi homines morantur, per quam unus currus cum feno vel frugibus intrare poterit." (*Juhász Lajos :* A porta története 1426—1648-ig. Bpest, 1936. 4.)

[179] 1381 : Torney Ugrin fiának Miklósnak a fia augusztus 20-a táján néhány jobbágyával a püspök Lulya-i jobbágyának, Istvánnak a házába törve, onnan egy kocsirakomány szénát és 4 ökröt erőszakkal elvitt. (Veszprémi regeszták. 293.), 1382 : Ábelli Antal Vesszős, és Tamás márai kúriájára tört, s onnan a szénát hazaviszi. (Zichy O. IV. 498.), 1367 : Töttös László Külked és Nyárád nevű birtokát elfoglalta és a jobbágyokat elvitte úgy, hogy azok sem a szénát lekaszálni, sem az említett birtokra elvinni nem tudták. (Zichy O. III. 330.)

[180] 1434 : „Nicolaus filius Barla de Felserohman" panaszolja, hogy „Nicolaus filius Sigismundi de Alsórohman" társaival „quendam ortum ipsius iuxta curiam suam" elpusztították, . . . „locum sessionalem . . . in Alsorohman occupasset" . . . s rajta „stabulum seu oreum edificare fecisset". (Dl. 44.006.), 1468 : Pelsőczi István és Ónodi Czudar Jakab embereiket Semsei László özvegyének és fiának pazdychi birtokára és ottani házára küldték és „de ipsorum allodio boves, vaccas et cetera pecora et porcos abstulissent et duo stabula seu orrea in prefata Ladislai" felégették. (Dl. 14.049.)

illusztráció örökítette meg.[181] Amint e francia és még más korabeli német[182] ábrázoláson is jól látszik, az istálló többnyire a csűr egyik fiókját foglalja el. Itt állnak a jászol elé kötött állatok, az istálló fölötti padláson pedig a kévékbe kötött gabona és takarmányféle van felhalmozva.

Parasztságunk építményei között a csűr mellett az ól az egyike a legnélkülözhetetlenebb épületeknek egészen a legújabb időkig. Valószínűleg silányabb anyagból és kevesebb gonddal készülhetett már a középkorban is, mert a házakkal ellentétben a források meglehetősen ritkán emlékeznek meg ezekről az építményekről. Közöttük valószínűleg az istállónak[183] lehetett a legfejlettebb szerkezete, mellyel a lótartással kapcsolatban már századunkat megelőző időkben is sűrűn találkozhatunk.[184] Tekintettel a szarvasmarha gyakoriságára, nemigen valószínű, hogy csak lovak számára foglalták volna le. Legszebb példányait a Felvidék táblaképei örökítették meg[185], s ezeken is éppen a szarvasmarha szerepel a leggyakrabban. Ezeknek az ólaknak a leglényegesebb tartozéka az állat takarmányozására szolgáló jászol. Többnyire fonással készültek, formájuk nagyjában egyezik a korabeli külföldieken kívül az újabbkori magyar példányokéval is.

Az istállón tartott állat gondozására írott adataink nincsenek. Így pl. nem dönthető el, hogy milyen mértékben alkalmaztak az állat alá almot. Bár, ahol az istállótrágya felhasználása már e korból is kimutatható — pl. a terméketlen Felvidéken —, ott ez is feltételezhető. Így nincsenek adataink az állat tisztántartására sem. A ló tisztántartása azonban valószínűleg már e században is jelentős lehetett, mert a középkori Alföld falufeltárásai szép számban hoztak felszínre lóvakarókat is.

Az állattartás tehát nemcsak az állat fokozottabb gondozásában mutat fejlődést, hanem tartása állandó növekedésében is. Az állattartás XIV. századi jelentősége azonban csak részben kapcsolatos a földművelés nagyarányú megindulásával. Az állat igaerejére és trágyahozamára az eddiginél is fokozottabban lesz szükség. Az állattartás jelentőségét még inkább emeli az, hogy sokfelé éppen századunkban válik a lakosság egyik legjövedelmezőbb foglalkozásává. E szempontból főképp három eltérő tájtípusunkkal kell e korban bővebben foglalkoznunk. Egyik az Alföld, a másik a Felvidék és Erdély.

[181] P. de Crescentius Le Livre des Prouffitz Champetres XV. századi illusztrációi között találjuk a tágas csűrt, a benne folyó csépléssel. A képen jól látszik a csűr minden rakománya. L. 9. á.

[182] Hasonló típusú csűr fordul elő, egy Aesopus mese XV. századi illusztrációján. A kép egy istállórészletet ábrázol. A bejárattól balra a fal mellett szarvasmarha fekszik, alatta alom. Felette, az istálló lepadlásolt részében helyezték el a kévébe kötött szálasgabonát. A metszet az ulmi Johann Zamér műhelyében készült. (Bilderschmuck der Frühdrücke. V. T. 41. 275. á.) L. 10. á.

[183] 1330: (Nyitra m.) „Oreum et stabulum comitis Mathiae" famulusaival felgyújtja nemes ember. (Dl. 2586.), 1390: osztozás során az egyik fél átengedi a háza megett fekvő istállója fáját, amit az elvihet bárhová. (Zsigmondkori O. I. 5381.)

[184] 1240: A pannonhalmi apátság megszabja Hegymagos népeinek kötelességét: „De quibus in quolibet mense duo cum uno equo suo debent tenere et custodire equos abbatis... in stabulo non in campo." (Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend Története. I. 779.)

[185] Ezeknek az istállóknak az építőanyaga — mint a házaké is — többnyire fa. Fejlettebb formájuk már több osztatú. Szép példányt örökített meg egy XV. századi felvidéki oltárkép. A kép egy szalmával fedett istállót ábrázol. Az egyik fiókját nyitott fészer képezi, a másik minden oldalról bedeszkázott. A nyitott részben jól látszik a fonott jászol is. (L. képe a Magyar Művelődés Történet II. 355.)

Az Alföld nagyarányú állattartását több körülmény is alátámasztja. Mindenekelőtt az a tény, hogy az országosan birtokaik növelésére törekvő főurak éppen a földművelés szempontjából kevés hasznuk miatt e földekre nem támasztanak igényt, arra mutat, hogy itt még mindig az állattartás vezet. Ami birtokper adódik, az is főképp legelővel és kaszálóval kapcsolatos. Ez szintén arra vall, hogy a földművelés itt még mindig erősen alá van vetve az állattartásnak. A nagy területen mozgó kun szállások igen nagy területet élnek fel nyájaikkal. Miután egy szűkebb területet már kiéltek, egyszerűen odébb állítják fel karámjaikat, s ily módon telkesítéssel teszik alkalmassá a földet az új feltörésre. Megerősíti ezt a feltevést az is, hogy az Alföldön e korban még mindig a parlagot kedvelő köles vezet a termesztett növények között. A legelő helyenkénti feltörésére mutató *telek* szavunk az Alföldön ma is inkább csak legelő vagy trágya értelemben használatos.[186] Használata a köztudatban az úrbéri törvények meghozatala után sem ment át a belső telekre. Hatalmas méretű állattenyésztésre mutat az a körülmény is, hogy az állatból adódó felesleg a XIV. század folyamán az Alföldet már más vidékek forgalmába is bekapcsolja. Az esztergomi vámtarifában már 1365-ben feltűnnek az ország belső részeiből szekeren és hajón szállított, vagy lábon hajtott állatok. Itt mutatkozik meg először a

9. ábra. Csűr P. de Crescentius, Le livre des Prouffitz Champetres XV. századi illusztrációja

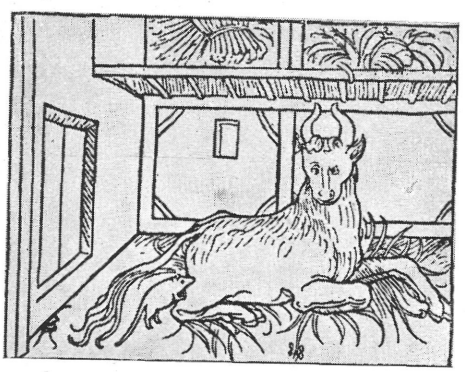

10. ábra. Csűr belseje. Johann Zamér metszete. Köln, XV. század

[186] Csanád megyében telekezni=trágyázni, Kiskunhalason telek-tanyán művelés alatt levő földet jelent. *Belényesy M.:* Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez. 30—53.)

nyugat felé való állatkivitel első nyoma is.[187] Az Alföld nagyarányú állattartásáról több külföldi forrás is megemlékezik. Villani olasz krónikaíró dicsérettel emlékezik meg a magyar pusztákon kövérre hízó szarvasmarháról. A XV. század elején pedig egy francia utazó dicséri meg tekintélyes lóállományát.

Az Alföld állattenyésztésének méreteit nemcsak elérik, hanem helyenként meg is haladják Erdély és a Felvidék egyes részei. Az állattenyésztés túlsúlyára mutat, többek között, hogy a szolgáltatások között az állatok vagy az állati termékek vannak többségben : a székelyeknél pl. az ökörsütés, a románoknál az ötvened. Az állattartás nagymérvű kialakulásához e vidékeken elsősorban a környezet adottságai szolgáltatták a lehetőséget. Legelőtérségeik az év egyes szakaszaiban nemcsak kiapadhatatlan táplálkozási lehetőséget nyújtottak, hanem az erdők és mocsarak egyben az időjárás viszontagságai ellen is elsőrendű védelmet jelentettek a télen-nyáron szabadban élő állatnak. A változatos növénytakaróból következik, hogy itt egy olyan állattartó gazdálkodási forma alakulhatott ki, melynek lényege, hogy az állattal az egyes évszakok vegetációjának megfelelően váltogatták a legelőterületet. Ezt a foglalkozást űzi e korban a románok és a kárpáti oroszok egy része is. Ezek a XIV. században Trencséntől Mármarosig, Mármarostól Biharig és Szolnok-Dobokáig elszórtan mindenütt megtalálhatók, főként vlach néven.[188] E név felbukkanása mögött, miként ezt az újabb irodalom szinte egyöntetűen előadja, nem egységes nemzetiséget kell sejtenünk, hanem inkább pásztor-vadász foglalkozást.[189] A vlachok kismértékben mint uradalmak nyájait őrző pásztorok kapcsolódtak az állattenyésztésbe, de elsősorban mint saját állatállománnyal — leginkább juhval, kecskével, sertéssel — rendelkező pásztorok éltek kenézeik fennhatósága alatt, sajátos vlachjoggal. Nyájaik legeltetése közben, már a XIV. században messze lehatoltak a síkságra és gyakran az uradalmaktól pénzen vett engedéllyel síksági, lápi és mocsaras erdőségekben makkoltatták sertéseiket.[190] Az állattartás túlsúlyára és nagy méreteire mutat, hogy a letelepüléshez csak nehezen szokó, nyájaikkal folyton vándorló pásztorok tolvajlásai a földesurak érdekeit erősen veszélyeztették.[191] A táj adottságai azonban a magyar lakosság szilaj állattartását is nagymértékben előmozdították. A bihari, szatmári hegy és síkvidék találkozása ugyanis kitűnő alkalmat adott az e vidéken amúgy is jól tenyésző sertés és juh rideg tartására : a nedves szigetek pázsitja a legnagyobb melegben sem száradt ki, télen pedig a gőzölgő láp melegétől megolvadt a hó, és a jószág ekkor is bőségesen talált benne magának ennivalót. Ez a természetes adottság vezette tehát a lakosságot arra, hogy télen a hegyekből a síkságra

[187] 1365 : „item si carinae de partibus imferioribus ascendat continentes cutes boum . . . et de magni bous si pelluntur extra forum vel in curru ad confinium, de quolibet vollet, emptor dat" 2 ft-ot. (Fejér, IX/3 478.)

[188] *Szabó István* is a vlach megjelölés alatt nem nemzetiséget, hanem azonos pásztorjog alatt élő hegyipásztornépeket lát. *(Szabó István :* Ugocsa megye. Bp. 1937. 104.)

[189] Ezek a vlahok Lengyelország Magyarországgal határos részein is elszórva megtalálhatók, a főként földművelő oroszok között. *Grekov* megemlíti, hogy főfoglalkozásuk ezeknek nem a földművelés, hanem az állattenyésztés. Ennek megfelelően az adót az állattenyésztés és vadászat termékeiben fizetik. *(Grekov, B. D. :* A parasztság története Oroszországban a legrégibb időktől a XVII. századig. I. Bp. 1956. 299.)

[190] Szatmár megye „multos olahos cum porcis ad suam possessionem conduxisset". (Anjou O. VI. 611.) Ugyancsak itt „porcos volachorum pertinentes ad Solumku ad faciem possessionis seu causa nutriendi pepelli fecisset". (Anjou O. VI. 620.)

[191] *Darkó Jenő :* Népességmozgalmak Erdélyben és környékén a középkorban. Debrecen 1938. 52.

járjon juhaival, a síkságról meg a hegyekbe menjen fel makkoltatni.[192] E vándorlás Bihar, Szatmár magyar községeire éppúgy jellemző e korban, mint a vlachjogon élő pásztorokra.

Az állattartás alföldi és hegyvidéki jellegének a korabeli országos viszonyoktól való eltérése tehát csak részben magyarázható az ott élő idegen lakosság eredeti foglalkozásával. Sokkal inkább összefügg ez a környezet természet adta lehetőségeinek kihasználásával. Az egyes állatfajták leggyakoribb előfordulása is azt mutatja, hogy tartásuk aszerint változik, amint a földművelés haszna szempontjából nagyrészt vagy teljesen kieső rétségek, mocsári tölgyesek, vagy erdővel borított hegységek és füves mezőségek más és más állatnak kedveznek. Eszerint az országnak több olyan elkülöníthető területét különböztethetjük meg, melyek földrajzi adottságaik mellett a tenyésztett állatok faja szempontjából is eltérnek. Egyik ilyen vidékünk a dunántúli erdők területe: Somogy, Baranya és kismértékben Veszprém megyéké. Itt már a XIV. századot megelőző időkben is nagyarányú erdei sertés- és kecsketenyésztés virágzott.[193] Erre vall a jobbágyok sertés- és kecskenyájainak gyakori elhajtása.[194] A jobbágyok meglehetősen magas sertésállománya azt mutatja,[195] hogy a sertéstenyésztés a makkerdők nagy kiterjedése miatt még a XIV. században is jelentős. A másik nagy tenyésztési területünk a keleti vizes erdők, mocsarak zónája. Főként Bereg, Ugocsa, Szatmár, Ung és Bihar megyék tartoznak ide. A hegyvidéki tájakat kivéve ugyanis csak ott találunk nagyobb erdőségeket, ahol víz is van. Egészen gyakori e megyékben az olyan határjáró oklevél, amely erdőt, az erdőben fűzfát, ereket és mocsarakat említ.[196] E vizes tölgyesek, mocsarak hasznosítására elsőrendűen kínálkozott a sertés. Az e vidéken lakó jobbágyok fejlett sertéstenyésztését bizonyítja, hogy a hatalmaskodások is leginkább a sertésekben okoznak kárt e vidék lakóinak.[197] De igen nagy az egyes birtokosoknak az idegenek makkoltatása után szedett jövedelme is.[198] E keleti mocsári erdők zónájához kapcsolódik a keleti erdős hegyvidék: Szatmár, Bihar, Arad és Erdély Szolnok-Doboka, Torda hegyvidéke is, ahol a sertés mellett főleg a juh és a kecske-

[192] *Jakó Zs.*: i. m. 13.

[193] 1233: A somogyi Zelicségben lakó kanászok azon panaszkodnak, hogy az apát — noha ők neki minden két telek után 1 disznót, 60 kecskebőrt, (héjjával együtt), 40 akó búzát adnak —, mégis őket hordókészítésre szorítja, s bárányaik, gödölyéik, méheik tizedét követeli meg. (Á. U. O. VI. 540.)

[194] 1394: 100 kecske és sertés elvitele Lajmér baranyai községből. (Zichy O. IV. 550, 551.), 1377: A jobbágyok sertéseinek elhajtása. (Dl. 6438; Má. E.)

[195] 1367: István somogyi jobbágytól 20 sertést elvisznek. (O. L. Dl. 5543. F. N. A.)

[196] 1389: (Peleske, Szatmár m.) „Silva Dolabrosa sive glandinosa." (*Maksai Ferenc*: A középkori Szatmár megye. Bp. 1940. 6. o.), 1357: Petri (Bihar) határában „per silvas luctosas," (Zichy O. III. 56.), 1391: Fancsika határában „Ladamér egre stagnum". (*Szabó I.*: i. m. 326.)

[197] 1376: (Ung) jobbágytól fényes nappal ellopott 10 sertés a falu fogadójában. (Kende cs. F. E.), 1370: (Bihar) 100 sertés elhajtása. (Eszterházy cs. lt. Rep. 47. m. 7. F. E.), 1381: Csaholy (Szatmár m.) 100 sertés. (*Maksai F.*: i. m. 7.), 1374: (Szatmár) 100 sertés elhajtása. (Dl. Tzsa. 41928.), 1370: Szinna (Zemplén) jobbágyok sertéseinek elhajtása. (Dl. fgy. Lelesz lt. 1370. nr. 75; K. L. B.), 1368: Tarpa (Bereg) nemes ember malacait hajtják el. (Dl. Tzsa. 41.750 K. L. B.), 14. sz. eleje: (Bereg) egyesség 30 sertés elvitele ügyében. (Vay cs. lt. Má. E.)

[198] 1341/82 (Szatmár) Idegenek makkoltatása utáni jövedelem. (Perényi cs. lt. 380; F. E.), 1355: Péterháza (Bihar) határában makkoltatás. (O. L. Dl. 4538. F. N. A.), 1375: erdő miatti egyezség földesurak között: jobbágyok mint „temporibus patrium suorum" továbbra is használhatják, de „obventiones ex parte conprovincialium de silva glandinosa" egyiket illeti meg. (Vay cs. lt. 493 Lelesz kpt. Má. E.), 1379: (Gömör) „tributum silvae," (Hamvai cs. lt. F. E.), 1326: (Pest) „tributum silve inter possessiones Sukret". (O. L. Dl. 285. F. N. A.)

tenyésztés virágzott.[199] Az utóbbinak itteni előfordulása igénytelenségével magyarázható. Ez az állat ugyanis a fák hajtásain is megél, s az erdős hegyvidékek kopár legelőin is még jól tenyészik. A juh ugyancsak hegyi legelőt kedvelő állat, húsa és teje, valamint gyapja[200] és trágyahaszna miatt a legkedveltebb állatfajtája már ebben a korban e megyéknek. E fenti területek jellegétől élesen elüt a helyenként rétségekkel tarkázott alföldi mezőségek vidéke, mely leginkább a szarvasmarha és ló szilaj tartásának kedvezett. A Duna menti kitűnő legelőkkel lehet kapcsolatos, hogy a királyi ménest is itt tartották már a legkorábbi időktől kezdve. De több nagyobb ménesről van tudomásunk Csanád és Csongrád vidékén is már a kora Árpád-korból.

Az állattartás XIV. századi megnövekedésével kapcsolatos, hogy főuraink is egyre nagyobb súlyt helyeznek állatállományuk növelésére. Az állatok mennyiségében kifejezhető vagyon sokszor birtokaik számával is vetekszik. A több megyében is részbirtokokat szerző urak méneseiben nevelkedő lovak száma sokszor a százat is meghaladja.[201] De a jobbágygazdaság nagyságát alig meghaladó kisnemesi gazdaságok, mint a földesúr várnagyai, familiárisai is rendelkeznek kisebb ménesekkel. A betanított jó hátaslovak értékére jellemző, hogy a pénz mellett gyakran szerepelnek csereeszközként.[202] Nagy becsükre mutat, hogy az 1389-ben Töttös László méneséből ellopott 40 ló közül háromnak az értékét 300 forintra becsülték.[203] A lovat legtöbbször teljes hátas felszereléssel adják.[204] A nyergeslovakon kívül a jó kocsilovak értéke is igen nagy.

Ugyancsak több százra rúg egy-egy földesúr szilaj sertéseinek és szarvasmarháinak száma.[205] Ezek sokszor nem is egy, hanem több nyájba osztva, különböző községekbe összpontosítva legeltek. Külön pásztorok őrizték őket. Erre az erősen külterjes tartásra az jellemző, hogy a szilajon tartott állatot, leszámítva a csekély trágya és iga hasznát, inkább szaporulatáért tenyésztették, s így gondozására sem helyeztek súlyt. Egy-egy birtokos nyájaiban sokszor óriási kárt okoz, hogy az anyaállatok hajtásuk közben mind elvetélnek.[206] De nagy károkat okoz az is, hogy egymás állatait halálra kergetik.[207]

[199] 1393: (Szatmár) „Agnellos jobbagionum seu Olachorum". (*Maksai F.*: i. m. 7.), 1356: Dés, Bonchid (Szolnok-Doboka) határából hatalmaskodás során jobbágyoktól 200 juh elvitele. (Dl. Tzsa. 41294, K. L. 8.), 1367: (Torda) Egyezség: 2200 juh fejében birtok átadva. (Dl. 28.351. Má. E.), 1363: (Kolozs) kecsketartás. (O. L. Dl. 2841.)

[200] 1331: „item eodem anno et die idem magister Adrianus de ipsis Kenezis Zondis nostris presentaverit nobis viginti birra, que vulgariter cherge dicuntur et quatuordecim caseos. De quibus dominus prepositus quo quinta parte sua per eundem magistrum Andream procuratorem domini episcopi habuit quatuor birra et duos caseos. In residuis autem qui due portiones cedunt, facta est divisio ad viginti tres personas dominorum et quilibet pro sua portione habuit medium birrum." (*Fekete Nagy Antal* és *Makkai László*: Documente Historiam valachorum in Hungaria illustrantia. Bp. 1941. 70—71.)

[201] 1395: Prodavizi Ákus fia Mikcs mester után visszamaradt javak között Babolcson 170 ménesbeli ló szerepel. (Zsigmondkori O. I. 3909.)

[202] 1391-ben Töttös László Milegál és Buzuldegh (Baranya m.) helységekért 200 forintot és 1 lovat ad. (Zichy O. IV. 448.)

[203] Zichy O. IV. 289.

[204] 1395: Semjéni Lökös fia kötelezi magát, hogy Pileskei László ellen elkövetett hatalmaskodás során elvett hátaslováért cserébe, kárpótlásul át fog adni egy hároméves ménesbeli lovat „simul cum gladio, faretra et arcu cum alio equo valoris 14 florenorum," (Dl. 52877.)

[205] 1395: pl. Prodavizi Ákus bán fiának Babolcson 250, Prodavizen 370 sertése van. (Zsigmondkori O. I. 3909.)

[206] „In procurationem poledrorum abortivorum". (Károlyi O. I. 81.)

[207] 1365: (Sopron) Nyéki Lőrinc fia, Benedek 1364 nyarán 50 „equos equatiales de campo" a Fertő tó mocsaraiba hajtott. (Dl. 49722. K. L. B.)

A hatalmas arányú szilajtenyésztés méreteit jól mutatja, hogy egyes birtokosok némely birtokukat közös legelőnek hagyják.[208] Birtokelhatárolásoknál gyakori az a kikötés is, hogy az egyik félnek jutott legelőn a másik félnek a nyája is szabadon járhat.[209] Egyes helyeken e célból mesterséges legelőket is

11. ábra. Vlachok ábrázolása a Bécsi Képes Krónikából

létesítenek. A legelő növényzetének megjavítása mellett itt elsősorban kút, vagy az időjárás viszontagsága ellen az állatot védő enyhely építésére kell gondolnunk. A nyájbeli állat ugyanis sem télben, sem nyárban nem ismert más építményt, mint az aklot.[210]

[208] A Csanád nemzetségiek birtokfelosztásakor Veresdob határát közös méneslegelőnek hagyják. (*Borovszky S.*: Csanád vármegye története 1710-ig. Bp. 1897. 87.)

[209] 1338: Sáros. (Dl. fgy. gr. Andrássy cs. betleri ág lt. (No. 148.) Somos és Bacskó. (F. 53. No.) K. L. B.

[210] 1368: Dobos határában „Akol". (*Maksai F.*: i. m. 130.), 1345: „Juahunokla." (Uo. 164.)

A szilaj életmód a nyáj őrzőjének külsejére is rányomta bélyegét. A letelepült földműves és a nyájával télen-nyáron szabadban élő pásztor viselete közt már e korban is jól mutatkozik a különbség. A nyáron bőszárúráncos gatyát, télen szűrposztó nadrágot hordó paraszt ruházatától élesen elválik a korabeli uradalmak szilaj ménesei mellett is szívesen alkalmazott román pásztorok viselete. Erre a *Bécsi Képes Krónika* ábrázolásaiban is találunk példát.[211] A pásztorok ruházatában a bőrruha van túlsúlyban. Hosszú bőrnadrágot és térden alul érő bőrsubát, hosszú csúcsos bőrsüveget hordanak, lábukon bocskort. Hosszú ágakba fonott hajuk és bajuszuk szinte semmiben sem üt el attól a képtől, ahogyan az alföldi szilaj pásztort a vallomások még a múlt század végén is leírták.[212] A szilaj életmódot megszokott és jól elviselő pásztorelemeket, úgy látszik, a birtokosok is szívesen alkalmazták nyájaik őrzésére. 1354-ben a Bátoriak birtokosztályában vlach ménesük szerepel.[213]

A szilajtartás arányainak növekedése jól szemlélteti, hogy a nagybirtok egyfelől nyájai szaporításával és a vlach pásztorok őrzőkként való alkalmazásával növeli külterjes állattartását, másfelől a magánkezelésben tartott és egyébként csak nehezen hasznosítható erdőségeibe pásztorok behívásával igyekszik a hasznot még inkább fokozni. Amilyen mértékben azonban ez hasznothajtó volt számukra, olyan mértékben látta kárát a szegény jobbágy. Nemcsak azért, mert legelője saját állatállománya számára fokról fokra összébb zsugorodott, hanem mert sokszor hatalmas károkat is szenvedett vetései legázolása, elpusztítása következtében. E tartásmód nagymértékben összefüggött a nagybirtokra e korban még mindig jellemző gazdaságpolitikával. Noha a gazdaságot, hatalmat már ekkor igyekeznek távoli részbirtokok megszerzésével növelni, a rajtuk levőket nem tekintik közvetlen hasznot hajtó felszerelésnek, hanem az ékszerek, drágaságok gyűjtéséhez hasonlóan,[214] nyájaikkal is elsősorban a gazdagság felhalmozására, a hatalom megszerzésére törekszenek. Az erőteljesen külterjes tartásmód következtében odapusztult és az évekig csépeletlenül álló gabonakészletek pazarló felhasználásához hasonlóan voltaképpen csak egészen kis hányaduk került közvetlen belső vagy külső hasznosításra.

Az állattartás jövedelmezőségével kapcsolatos, hogy parasztságunknak már a XIV. században kialakult egy olyan polgárosodó felső rétege,[215] mely az

[211] 1330-ban Károly Róbert nagy sereggel indult Szörényen keresztül a románok vajdájának, Bazarádnak földjére. Minthogy a havasok és az erdős hegyek között élelmet találni nem tudtak, visszafordultak. Ekkor azonban egy szűk völgyben fekvő útra csalták őket a vlahok, melyet minden oldalról eltorlaszoltak és a magas sziklákról dárdáikkal árasztották el a király seregét. A krónika rajzolója ezt a harci jelenetet örökíti meg. A cselekmény középpontjában a kövekkel dobáló és nyílakkal lövő hegyi lakók állnak. Testüket kívül szőrös ruha védi a hideg novemberi időszakban. A magyarokétól eltérő viseletükkel sehol nem találkozunk a Képes Krónikában. L. 11 á.

[212] *Tálasi I.*: i. m. 28—36.

[213] „Ac equatia eorum maiori exclusa equatia Olachaly in tres dividerunt partes coequales." (Anjou O. VI. 158.)

[214] Az ingó leltárak között e korban már feltűnően nagy számban jönnek elő arany, ezüst edények, drágakövek, ékszerek, fényűző külföldi anyagok. Ezeknek a drágaságoknak igen magas volt az értéke. „Az az erő — írja *Molnár Erik* —, mely a 14. századvégi nagybirtok koncentrációját meggyorsította, a tőke volt, mely a nagybirtokosok kezén felhalmozódott." (*Molnár Erik*: A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig. Bp. 1949. 267.) Ebben valószínű, hogy nem kis szerepet játszott az állat sem.

[215] 1367: Garai Miklós nádor jelenti, hogy Kállai Ubul mester helyett Jánosfia István pataki polgár ellenében megjelent Péterfia János és előadta, hogy Jánosfia István egykor Ubul mester jobbágya volt, s negyvennégy ökörrel és 40 Ft értékű lóval adósa maradván Patak városába vonult. A királyné elrendeli, hogy a nádor János fiának ügyét Patak városához tegye át. (Kállay O. II. 195.)

állat és egyes állati termékek piaci értékesítésére törekszik. Országos méreteket ez e korban az Alföldön ölt. Valószínűleg a kedvező legeltetési viszonyokkal kapcsolatos, hogy e sík vidéken nagyarányú szilaj ló és szarvasmarha tartás alakult ki, mely hamarosan a külföldön is jelentős hírre tett szert. Villani olasz krónikaíró I. Lajos nápolyi hadjáratával kapcsolatban a magyar puszták nagyarányú ökör- és tehéntenyészetéről emlékezik meg. „Ezek — írja —, mivel bő a legelőjük, hamar megnőnek és meghíznak. Ezeket megölik, s a bőrükből és a zsírjukból nagy kereskedést űznek."[216] A XV. században hazánkon keresztül utazó Brocquière szintén a jó legelőkkel magyarázza az Alföld hatalmas arányú szilaj lótartását. Az ország déli határáról Pest felé haladva, útja igen szép síkságon vitt keresztül, ahol a lovak vadállatokhoz hasonlóan egész szabadon élnek, mégpedig egymást éri a sok ménes. Az átutazó idegennek feltűnik az a nagyarányú kereskedés is, melyet itt a lovakkal űznek. „A helybéli szilaj lótartás az oka — írja—, hogy a szegedi piacon annyit láthatni." Mondták, hogy „ki három-négyezer lovat óhajtana, e városban találhat annyit is. A lovak oly olcsók, hogy bárki 10 magyar forintért igen szép csődört vehetne." Szeged mellett Pest a másik helybeli lópiac. XV. század eleji forgalmáról ugyancsak a már említett francia utazótól szerzünk tudomást útinaplójából: „Pesten igen sok a lókereskedő — írja —, ha valaki 2000 jó lovat kívánna venni, itt bizonyára kaphatna. 10 lóból álló istállónként adják el őket, minden istálló ára 200 forint." De látott olyan lovakat is, hogy közülük kettő-három megérné az említett árat. Maga is vett egy kitűnő futót.[217] Az alföldi pusztákon vadul növekvő ló és kövérre hízó szarvasmarha a távolabbi piacokon is feltűnik. Már a XIV. században Esztergom vásárain találkozunk velük. A hajón és szekeren szállított vagy lábon hajtott alföldi állat Esztergomon keresztül a nyugati határnak tart. Pest élelmes kereskedői mellett valószínű, hogy már ekkor a jobbágyság egy része is érdekelt az állatkereskedelemben. A nyugati állatkivitelben valószínűleg nagy szerepük van Sopron város polgárainak is, akik szintén jelentős ló- és szarvasmarha kereskedést űznek. A magyar ló és szarvasmarha kiváló hírnevét mutatja, hogy Bécsújhely városa már a XIV. század elején vámmentes ló- és szarvasmarha vásárt engedélyez a magyaroknak.[218] Az itt kivitelre kerülő állatok javarésze valószínűleg az ország belső részeiről való. A Sopron környéki polgárság és e korban már erősen polgárosodó jobbágyság valószínűleg csupán felvásárolja azokat, hogy feljavításuk után, jó áron külföldön értékesíthesse. Így az állatkereskedelem polgárosító hatásán kívül jótékony hatású a kulturális javak kicserélődésére is. Az állatból befolyt jövedelem a lakosság életigényének növekedéséhez teremt alapot, szükségletét most már nemcsak fokozni, de általa kielégíteni is tudja. Az általa befolyt pénzből képes pl. ruházkodásához már olyan luxuscikkeket is beszerezni, amelyekre azelőtt nem is gondolhatott volna. A fejlett állatkereskedelemmel magyarázható tehát, hogy az Alföld a XV. századra kulturálisan az ország legfejlettebb területei közé tartozik. A középkor végén elpusztult falvak tárgyi hagyatéka az Alföld lakosságának már ezt a magas életszínvonalát tükrözi vissza.

Belényesy Márta

[216] *Miskulin A.:* i. m. 74.

[217] *Szatoma I.:* i. m. 92—94.

[218] 1425: A bécsújhelyi tanács kéri a soproni tanácsot, hogy a mellékelt hirdetési cédula szerint tegye közhírré a városban a Frigyes osztrák herceg által engedélyezett ló-és szarvasmarhavásárt. *(Házi J.:* Sopron szabadkirályi város története Oklevéltára. I/2. 270.), 1421: Fraknói Vilmos gróf értesíti a soproni Tanácsot, hogy a lókivitelt a király tiltotta meg, és neki a parancs szerint kell eljárni. *(Házi J.* I./2. 205.)

Viehhaltung in Ungarn im 14. Jahrhundert

Das Anliegen dieser Abhandlung ist die Untersuchung der wichtigsten Fragen auf dem Gebiete der Viehhaltung in einer so wichtigen Periode unserer kulturellen Entwicklung wie das 14. Jahrhundert. Als Ergebnis der Untersuchung wird im Zusammenhang mit der allgemeinen Entwicklung der landwirtschaftlichen Produktion die Verbreitung der halbjährigen Herdenhaltung und der Stallhaltung nachgewiesen; damit liegt ein weiterer Beitrag zu den Zusammenhängen der wirtschaftlichen Veränderungen im 14. Jahrhundert vor, die die Verfasserin auch auf dem Gebiete verschiedener anderer Teilprobleme aufgezeigt hat.

Das Bild der Viehhaltung im 14. Jahrhundert soll auf Grund bisher grösstenteils unveröffentlichten Quellenmaterials umrissen werden. Zur Feststellung der einzelnen Tierarten wird ausser den schriftlichen Belegen auch das archäologische und ikonographische Material in die Untersuchung einbezogen. Von dieser Grundlage ausgehend ergibt sich die Folgerung, dass unter den einzelnen Viehrassen selbst im 14. Jahrhundert noch immer die von Osten mitgebrachten Arten überwogen. Die bekannteste Rasse des ungarischen Pferdes im Mittelalter war von kleinem, gedrungenem Körperbau, schnellflüssig, stark und von grosser Ausdauer. Dieser anspruchslose Vertreter der Steppen des Ostens erfuhr wahrscheinlich durch Pferde der Tataren und Kumanen eine neuere Auffrischung. Obwohl vom 14. Jahrhundert an das Ungarntum Hand in Hand mit der Übernahme der westlichen Kampfweise auch zur Einführung der zweckmässigeren, grossen und weniger schnellen Pferderasse gezwungen war, geht aus den Aufzeichnungen zweifellos hervor, dass das Heer der geharnischten Ritter bei den Ungarn sogar noch im 14. Jahrhundert durch zahlreiche Bogenschützen ergänzt wurde, die leichter gewappnet und auf kleineren Pferden beritten kämpften. Das andere nützliche Haustier des Ungartums, das Rindvieh, hat sich im Laufe der Zeit ebenfalls nur in geringem Masse verändert. Diese östliche Rasse hatte die gute Eigenschaft, dass sie die Herdenhaltung sehr gut vertrug, auf den Weiden fett wurde und schmackhaftes Fleisch abgab. Aus den Hinweisen über die Farbe der Tiere lässt sich jedoch darauf folgern, dass diese regionale Rasse aus dem Osten, das weisse und wolfsgraue Rind, bereits im Mittelalter durch die Arten bei den benachbarten Slaven und vielleicht auch durch die bei den Deutschen im Felvidék (= Oberland, heutige Slowakei) fremden Einflüssen ausgesetzt war. Auch von den zwei weiteren nützlichsten Haustierarten des Mittelalters, von den Schafen und den Schweinen waren schon zu dieser Zeit mehrere Rassen bekannt: das Zackelschaf oder Bastardschaf, eine Art mit Schraubenhörnern und das europäische Heideschaf, sowie ein an das Wald- und Sumpfleben gewöhntes Schwein. Diese Tiere bildeten die Grundlage der mittelalterlichen Wirtschaft. Hatte der Leibeigene in diesem Viehbestand Verluste, so war seine Produktion lahmgelegt. Das wertvollste Vieh war das Rind, das vor allem wegen seiner Zugkraft geschätzt wurde. Der Milch- und Fleischertrag des Rindes kam erst in zweiter Linie in Betracht. Ein Pferd fanden wir bei den Leibeigenen nur ausnahmsweise, wie z. B. in den verkehrsreicheren Gegenden des Dunántúl (= Transdanubien); denn die Pferdehaltung wurde immer mehr zu einer Art der Viehhaltung, die an die herrschaftlichen Güter gebunden war. Die Ausdehnung der in Eigenbestellung genommenen Acker des adeligen Grundbesitzers hatte notwendigermassen in diesem Jahrhundert ein beachtliches Anwachsen der Zugkraft zur Folge, über die die Grundherren verfügen mussten, und damit auf engste verbunden wurde das Vieh als Wertgegenstand immer höher eingeschätzt.

Sowohl bei der Herden- als auch bei der Stallhaltung spielte das Weiden der Tiere die wichtigste Rolle. Wie aus unseren schriftlichen Quellen und aus einem unserer mittelalterlicher Kalender hervorgeht, erfolgte der Austrieb wahrscheinlich schon im Monat April. Im Falle der halbjährigen Herdenhaltung wurde die Herde im Oktober oder November eingetrieben, bei der ganzjährigen Herdenhaltung blieb sie dagegen den ganzen Herbst, ja oft den ganzen Winter hindurch auf den Weiden. Abgesehen von den gesondert bewirtschafteten und hauptsächlich auf dem Grossgrundbesitz vorhandenen künstlichen Weiden, dienten zu dieser Zeit Felder, Wiesen und Wälder als Weideland, doch fiel infolge der Ausbreitung des Ackerbaus auch der Brache einer immer grössere Bedeutung zu. Schon von den frühesten Zeiten an waren die beiden wichtigsten Probleme der Weidewirtschaft das regelmässige Abgrasen der Weideflächen durch das Vieh und in Elendszeiten das Füttern des Viehs mit dem in den zeitweiligen Pferchen des Weidelandes zusammengetragen Futter. Zwei, schon von früher her bekannte Wörter des Ungarischen „telek" und „járás", weisen nach einiger Untersuchung ihrer Bedeutung eindeutig auf diese beiden Momente hin. In der Bedeutung »terra fimata«, d. h. »gedüngter Boden, Grund« gemahnt das Wort »telek« in Anbetracht des in den Pferchen aufgehäuften Mistes an das längere Verbleiben der Tiere an einem Ort, wogegen das Wort »járás« in seiner Bedeutung die »Trift« vom Umherziehen der Herde alsbald auf die ganze Weide übertragen wurde. Schon wäh-

rend der zeitweiligen Unterbringung der Tiere in Winterpferchen war es in Elendszeiten unumgänglich notwendig, das Vieh in irgendeiner Form mit Futter zu versehen.

Infolge der weitgehenden Ausbreitung des Ackerbaus im 14. Jahrhundert wurde die halbjährige Herdenhaltung und die Stallhaltung immer häufiger. Hauptsächlich verbreitete sich diese Viehhaltung bei Zugtieren, wie Pferde und Rinder. Für diese Haltungsweise ist es charakteristisch, dass das Vieh vom Frühjahr bis zum Herbst auf der Weide war, doch zur Zeit der Wirtschaftsarbeiten in Anspruch genommen wurde ; für die Nacht und auch in Feiertagen trieb man die Tiere wieder auf die Weide ; im Winter hielt man das Vieh im Stall und versah es regelmässig mit Futter. So wurde für das im Stall gehaltene Vieh in immer grösseren Mengen Futter benötigt. Als Halmfutter diente ausser dem Stroh der ausgedroschenen Getreidearten vor allem Heu, doch begann man eben zu dieser Zeit auch die Futterwicke anzubauen. Das regelmässige Einbringen des Heus knüpfte an zwei verschiedene geographische Gegebenheiten an. Es war dies einerseits das Mähen auf den Sumpfwiesen und andererseits das auf den Feldern und Waldlichtungen. Im Zusammenhang mit der entwickelten Heuwirtschaft war man immer umsichtiger auf gute Mahden bedacht. Sie wurden überall sorgfältig geschützt, vielerorten auch umhegt, ja strichweise auch aufgegessert. Ebenso wie die Ernte zog sich bei uns auch die Heumahd lange hin. Ausser den Angaben über den Verlauf dieser landwirtschaftlichen Arbeit lässt sich dies auch aus dem Umstand vermuten, dass die Mahden von St. Georg bis St. Michael als Weideflächen nicht freigegeben wurden. Das typische Werkzeug der Heumahd war die Sense sowie die Forke und der Rechen aus Holz. Infolge der übrigen Sommerarbeiten, wie das Ernten, das Einfahren der Ernte und das Brachen, konnte sich bei unserem Volke im Mittelalter nicht ein einheitlicher Zeitpunkt der Heumahd entwickeln. Ein jeder war bemüht, sein Heu möglichst bald heimzufahren, wenn es einmal gemäht und eingesammelt war. Aber auch so kam es nicht selten vor, dass das Heu noch im Herbst auf den Wiesen war, von wo es erst nach dem ersten Winterfrost auf den Wirtschaftshof gefahren werden konnte. Darum legten viele Bauern draussen auf den Wiesen Heuschober an. Dies war vor allem im niederschlagsarmen Alföld üblich, doch kam es manchmal auch in den Gegenden des wasserreichen Felvidék vor. In diesen Gebieten des Landes, bzw. in den Randgebieten des Alföld erschienen draussen auf den Fluren schon zu dieser Zeit die überdachten Heuschuppen. Zwischen dem Alföld, wo das Heu im Freien gespeichert wurde, und dem an Scheunen reichen Felvidék bestanden anscheinend auch in Anbetracht der Speicherung des Futters starke Abweichungen. Es hängt mit der Verbreitung der intensiveren Bewirtschaftungsweise im Kreise unseres Bauerntums zusammen, dass die Scheune immer mehr zu einem komplexen Gebäude wurde, das neben dem Halmgetreide und dem Futter auch für das im Stall gehaltene Vieh ein Obdach bot.

Die Bedeutung der Viehhaltung im 14. Jahrhundert steht nur teilweise im Zusammenhang mit dem grossen Aufschwung der Landwirtschaft, die eben in diesem Jahrhundert erfolgte. In dieser Beziehung wirkte sich neben vielen anderen Faktoren, die die Viehhaltung so wertvoll machten, eben in dem fraglichen Jahrhundert auch der Umstand aus, dass die Viehhaltung zu einer der Beschäftigungen der Bevölkerung wurde, die den meisten Nutzen abwarfen. In dieser Hinsicht erwähnt die Abhandlung hauptsächlich drei, von einander abweichende Landschaftstypen : das Alföld, das Felvidék und Siebenbürgen. Die Viehhaltung dieser drei Gegenden hängt weitgehend mit der zweckmässigsten Ausnützung der naturbedingten Möglichkeiten der Landschaften zusammen. Auf die Rentabilität der Viehhaltung lässt es sich auch zurückführen, dass sich in unseren Bauerntum eine Oberschicht entwickelte, die bestrebt war, die Verwertung der Tiere und einzelner tierischer Produkte auf den Märkten an sich zu reissen. Diese Erscheinung zeigt zu dieser Zeit vor allem im Alföld eine weitverbreitete Tendenz. Ein beachtlicher Teil des Viehbestandes wurde, abgesehen von den häufig besuchten Märkten des Dunántúl ins Ausland verkauft. Es ist wahrscheinlich, dass sich das Bürgertum von Sopron und Umgebung an diesem Viehhandel beteiligte. Das Einkommen aus der Viehhaltung bildete die Grundlage für die gesteigerten Lebensbedürfnisse der Einwohnerschaft. Es lässt sich wahrscheinlich durch den entwickelten Viehhandel erklären, dass bis zum 15. Jahrhundert das Alföld zu den in kultureller Hinsicht meistentwickelten Gegenden des Landes zählt.

A mezőkövesdi kuzsu

1. ábra. Mellkép, asszony kuzsuban. (Második kuzsu.) Herman Ottó Múzeum, Miskolc 53.713.51 tsz.

„...az asszonyok aranyos, ezüstös fényű cifra pártát, festett szoknyát, és *úgynevezett kuzsut* viselnek" — olvassuk a matyó viselet 1857-ből való első leírásában. Pár mondattal alább a leányviselet ismertetésekor kifejezetten *cifra kuzsu* kerül említésre: „A leányok piros csizmában egy ágban hátul leeresztett hajfonattal, cifra kuzsuban vagy piros szélű cifra nagykendőben, vagy sötétkék színű posztóujjasban járnak." A múlt század derekán tehát a matyóknál a férfiak bundája és ködmöne mellett általánosan használt, jellegzetes bőrruha volt az asszonyok-lányok *kuzsu*ja.[1]

A kuzsu csípőig érő, fodrosaljú bőrujjas volt, melyet — mint országszerte másutt is — nem a parasztok maguk készítették, hanem a szűcs varrta. Fehér báránybőrből készült, széles piros szattyánbőr rátétek és nagyobbrészt sűrű, az alapot teljesen beborító hímzés díszítette.

A Néprajzi Múzeum gyűjteményében nyolc mezőkövesdi kuzsu van. Az elsőt 1910-ben, az utolsót 1954-ben gyűjtötték.[2] Szembetűnő, hogy szabásban, a díszítés elhelyezésében és technikájában milyen kevés eltérés van közöttük. Formai jegyek alapján — legalábbis jelenleg — nem sorolhatjuk őket időbeli rendbe, korszakok szerinti cso-

[1] Napkelet, 1857. 386.

[2] 83.743 ltsz. Gyűjtés éve: 1910, gyűjtő: Györffy István és Mészáros Gyula; 127.320 ltsz. Gyűjtés éve: 1927, gyűjtő: Kungazda János; 127.321 ltsz. Gyűjtés éve: 1927, gyűjtő: Kungazda János; 129.823 ltsz. Gyűjtés éve: 1929, gyűjtő Endler Jenőné; 52.69.88 ltsz. Gyűjtés éve: 1952, az Árverési Csarnokból; 53.7.15 ltsz. Gyűjtés éve: 1953, gyűjtő: Szolnoky Lajosné; 54.54.34 ltsz. Gyűjtés éve: 1954, gyűjtő: Szolnoky Lajosné. Egy ltsz. nélküli kuzsu.

Itt említjük meg, hogy a mezőkövesdi kuzsukon mesterjegy, monogram, évszám, felirat nem található, úgy, hogy meghatározásuknál ilyen adatokra nem támaszkodhatunk.

portokba. A múzeumi tárgyak mellett még számos kuzsura hivatkozhatunk, melyeket Mezőkövesden figyeltünk meg. Némelyiknek a készítési idejét utánakérdezéssel pontosan meg lehetett állapítani. A legrégibb Farkas Mátyásné, Kispál Katalin 93 éves asszony lánykori kuzsuja, 1878-ban készítette Pataki szűcs. A legkésőbbi az 1910-es évekből való, Deák Márton szűcs munkája. A két időpont közé a matyó női viselet sok változása, módosulása esik. A kuzsukon azonban az egymást váltó divatok nem tükröződnek. A legrégibb és legújabb biztosan keltezhető kuzsu ugyanazt a szabást, a díszítésnek ugyanazt a kompozícióját, elhelyezését mutatja. Az erősen divatnak alávetett, változatos történetű matyó női viseletből a kuzsu állandóságával, szabásának, díszítésének tartós kötöttségével tűnik ki.

A matyó fonalas munkák díszítőstílusai közt hasonlóképp megkülönböztetett helye van a kuzsu kivarrott díszének — egyaránt elkülönül a többi szűcshímzéstől (a bunda és férfi ködmön kivarrásától) és a vászonhímzésektől. A gazdag kuzsuornamentikára ugyancsak állandóság, alig változó hagyományos kötöttség jellemző — különösen a vászonhímzésekhez viszonyítva.

Nincsenek megfelelő adataink és forrásaink, melyek ennek a sajátos ornamentikának a kialakulását megvilágítanák. A kuzsun a rátét-díszítés mindenesetre régibbnek látszik, mint a hímzés. A hímzés maga is alkalmazkodik a rátétdíszítéshez. Régibb és újabb darabok összehasonlítása azt mutatja, hogy régen a rátéteket még kevésbé borította be a hímzés, önállóbban érvényesültek. A szomszédos tardi kuzsuk ugyancsak arról tanúskodnak, hogy az eredeti rátét-díszítés mellett csak fokozatosan jelentkezik s növekszik a hímzett dísz.

A jellegzetes mezőkövesdi kuzsut kizárólag kövesdi szűcsök készítették, kövesdiek számára. Egyedül a szentistvániak rendeltek még kuzsut a kövesdi mestereknél. A kuzsu hagyományos használata így pontosan körülhatárolható: Mezőkövesdre és Szentistvánra korlátozódik.

A kuzsu jól körülhatárolható témaként kínálkozik önálló néprajzi bemutatásra. A mezőkövesdi viselet egyik jellegzetes, megkülönböztető darabját, s a matyóhímzés egyik sajátos stílusát ismerjük meg benne.[3]

[3] Mezőkövesdi kuzsut tudomásunkkal először *Huszka József* közölt 1898-ban. A Magyar Ornamentika (írta és rajzolta: Huszka József, Budapest, 1898) XXVII. tábláján adja egy „mezőkövesdi női ködmön hátulját," A rajz nem hiteles, szépített, elrajzolt, sarkában „Divald" jelzés látható.

Kuzsu színes fényképét hozta a *Bátky—Györffy—Visky*-féle Magyar Népművészet (Budapest, 1928) 31. oldalán. Ugyanezt a képet átvette a Magyarság Néprajzának második kiadása, a II. kötetben. Fekete-fehér fényképben közli a Néprajzi Múzeum 127.320-as ltsz. kuzsuját *Györffy István* a Muskátli első évfolyamában (*Györffy István*: A mezőkövesdi matyóhímzés. Muskátli. 1932. első évf. 10. szám, 4. ábra.)

A kuzsu további irodalma:

Györffy István: A matyókról. Népünk és Nyelvünk, 1929. 133, 156, 157.
Herkely Károly: A mezőkövesdi matyó nép élete. Budapest, 1939. 81.
Dala József István: Mezőkövesd népművészete. Kny. Rajzoktatás, 1940. dec. számából.
Dala József—Erdélyi Tibor: Matyóföld, a híres Mezőkövesd. Budapest, 1941. 55, 61, 63, 65—66, 70.
Dajaszászyné Dietz Vilma: Adatok a matyó íróasszonyok életéhez. Ethn. LXIII. (1952) 143, 146.
Dajaszászyné Dietz Vilma: Mezőkövesdi hímzésminták. Magyar Népművészet, XVIII. Budapest, 1953. 10, 16. o. és VII. tábla.

A kuzsu leírása. A kuzsu készítése

Szabás, részek

A kuzsu részeit magyar juhok bőréből szabta ki a szűcsmester. Szabását az alábbi rajz szemlélteti.[4]

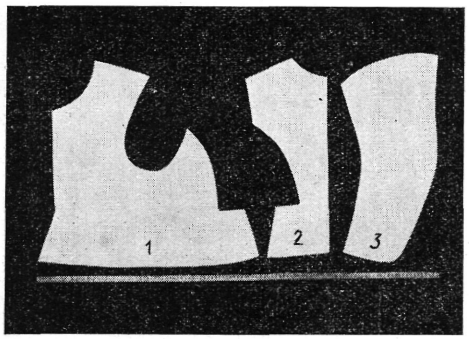

2. ábra. Id. Takács István szűcsmester szabásmintája. 1. Eleje és oldala. 2. Háta. 3. Ujja

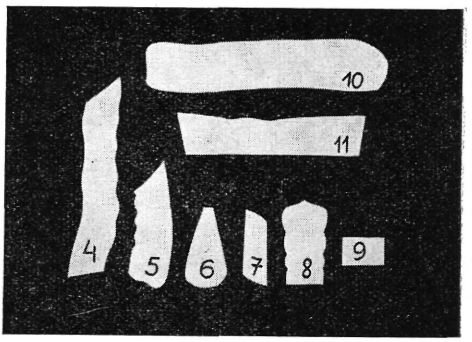

3. ábra. A 127.320-as ltsz. kuzsu rátét és sallang díszei. 4. Eleje-rátétdísz. 5. Háta, felső rátétdísz. 6. Válla. 7. Sallangok melletti dísz. 8. Háta, alsó rátétdísz. 9. Sallang. 10. Felső ujj, felső rátétdísz. 11. Felső ujj, alsó rátétdísz

1. *Eleje* és *oldala.* A két részt egybe szabták, a háthoz a lapockától a derék felé ívelő vonallal csatlakozott. A derék alatt ki volt bővítve. Ez a rész, a hát hasonlóan kiszélesedő alsó részével összevarrva adta kétfelől a kuzsu fodrát *(sallangos farok).* E fodor fölé varrták a szabadon függő színes bőrsallangokat.
2. *Háta.*
3. *Felső ujja.*
4. *Alsó ujja.*

Egy kuzsuhoz két fehér magyar juhbőr és egy kis fekete göndör báránybőr kellett. A két fehér bőr adta a szabásrajzon feltüntetett részeket, a fekete báránybőrből a gallér és elől a prémes szegély került ki. A bőröket a munka felvállalásakor a megrendelő választotta ki. A szűcsmester papírmintákról rajzolta elő a szabást. Minden résznek külön mintája volt — csak az alsó és felső ujjat rajzolták egyről — melyeket bőrre rajzoláskor a mester a megrendelő méreteihez igazított.[5] A szabásnál az ujjaknak volt elsősége, ezek készültek a legszebb hibátlan bőrből. Ezeken maradt ugyanis a legnagyobb díszítetlen felület. A kuzsu hátán vagy elején a bőr esetleges hibáit könnyebben el lehetett tüntetni, át lehetett hímezni.

[4] A szabásrajz Takács István szűcsmester papír szabásmintája alapján készült. A szabásminta a Néprajzi Múzeum Rajztárában 8.000-b. és 8.004 ltsz. alatt leltározva.

[5] A Néprajzi Múzeum kuzsuinak méretei, a kiállítás miatt jelenleg nem hozzáférhető darabok kivételével. Megadott adatok: eleje hossza (e. h.), háta hossza (h. h.), ujja hossza (u. h.), és derékbőség (d. b.). 83.743 ltsz. e. h.: 41, h. h.: 48, u. h.: 60, d. b.: 101 cm. 127.320 ltsz. e. h.: 35, h. h.: 44, u. h.: 51.5, d.b.: 105 cm. 127.321 ltsz. e. h.: 37, h. h.: 44, u. h.: 58, d. b.: 100 cm. 129.823 ltsz. e. h.: 42, h. h.: 43, u. h.: 57,5, d. b.: 99 cm. 52.69.88 ltsz. e. h.: 42, h. h.: 44, u. h.: 59, d. b.: 100 cm. ltsz. nélküli e. h.: 43 cm, h. h.: 44, u. h.: 58, d. b.: 102 cm.

Bőrrátétek, sallang

A kuzsu részeinek kiszabását a hímzett díszítés előrajzolása és kivarrása követte ; a kuzsu elejét-hátát s ujjait már kihímezve illesztették össze. A darabok összevarrásakor került helyére a legtöbb színes szattyánbőr-rátét. A bőrrátéteket, *vócokat*, *sallangokat* mégis a hímzés előtt mutatjuk be, mert a varrott díszítés elosztását, kompozícióját, színösszeállítását ezek a színes bőrfelületek is meghatározzák.

A kuzsu felső és alsó ujját piros szattyánbőr-vóccal dolgozták össze. A többi összevarrás fölé 7—9 cm széles piros szattyánbőr-csíkok kerültek. Ilyen piros rátétcsík díszíti a kuzsu elejét kétfelől, s borítja az oldalak s a hát összevarrását, a vállvarrást, az ujj bevarrását, az ujjak végét. Piros szattyánbőr fedi a hát alján, deréktól lefele azt a részt, mely kétfelől a fodrok között kimarad. Ezek a rátétek elfedték, megerősítették a varrásokat, egyben kiemelték, hangsúlyozták a szerkezeti vonalakat.

A szélesebb bőrrátétek kiszabására csakúgy papírminták szolgáltak, mint a fehér bőr kiszabásához. Ezeket a mintákat rajzban bemutatjuk.

A varrásokra fektetett szélesebb (7—9 cm-es) piros szattyánbőr-csíkok mellett kerültek a kuzsura szegélyül keskenyebb sötétzöld, piros, kivételesen sárga bőrrátét-csíkok is. Ilyen csíkok szegélyezték a kuzsu elejét kétfelől, s ujjait alul. Hátul a két fodorszerű bővítés peremét is keskeny zöld sávok keretezték.

A színes bőrrátétekhez kapcsolódik több díszítő eljárás, mely csak a kuzsun jelentkezik. Ilyen a cakkozás, lyukasztás, *riglizés*, szironyozás, vékonyabb irhabőr rátét.

A cakkozás, lyukasztás vasütővel történt. Így cifrázták a sallangok szélét, felületét s a keskenyebb szegélyező csíkokat (a kuzsu elején, ujjavégén). A lyukasztást még díszesebbé tette a rézkarikákkal való kiverés, az úgynevezett *riglizés*. A riglizést a bőr fonákjáról kis kézigéppel végezték.

A sallang a hát s az oldalak összevarrásánál kétfelől képzett fodor fölé került, mintegy a hát oldalvarrását fedő szattyánbőr-csík lezárásaként. Kétfelől két-két sallang borul egymásra, az alsó piros, a felső sötétzöld bőrből. Szélük körül cakkos, alul nagyobb, oldalt apró ívekkel. Díszesebb kuzsun, vagy ha fiatalnak szánták, a felső sallangot riglizték. Az alsó sallangra a mintát már csak lyukasztották. Ennek az áttört díszítésnek a motivumai : körök, élenálló négyszögek, egyszerűbb és tömöttebb S-alakú spirálok, palmetták. A sallang felső végén kis világoszöld irhabőr *rózsa*, vagy trapéz alakú dísz lelhető. Az első kuzsukon ugyanitt nagyobb sárga riglizett szattyánbőr rózsát találunk.

A *szironyozást (szirmozást, cirmozást)* a rátétbőrök, rátétcsíkok szélén alkalmazták. A szirombőr színes, leginkább világoszöld irhabőrből készült, maguk a legények szabták keskeny csíkokra.

A keskeny bőrszalaggal nem öltötték át a bőrt. Fölvarrása úgy történt, hogy a szironybőrt rácsavarták a tű fokára, amibe fekete selyemfonal volt fűzve, s kb. ½ cm-ként a szironybőrt megcsavarták, átforgatták és a selyemmel leöltötték. Az irhabőrből készültek még rátét-díszek a sallangokra, rózsák elől a gombházak lefogására, ez utóbbi esetben azonban szattyánbőrre varrták a vékony irhabőrt.

A kuzsu kivarrása

A hímzett díszítést a szűcsmester rajzolta elő. A kuzsu egyes részeit összeállítás előtt külön-külön varrták ki. A minták fölrajzolásánál figyelembe vették, mekkora szegélyt fednek el a varrásokra kerülő bőrrátétek. Kivétel volt a kuzsu eleje, ahová a széles piros szattyánbőr-csíkokat már az összeillesztés előtt fölvarrhatták.

Az előrajzolás lúdtollal történt, a fehér és piros bőrre kékítővel, zöld bőrre fehér festékkel. A rózsák *körzetére* kerek papírmintákat használtak. Más szűcsök talán pohárral rajzolták a kerek rózsákat, erre mutathat legalábbis, hogy Guba János szűcsmester *puhárrózsának* nevezte a szűcsrózsát.

Minden műhelyben több varrósegéd dolgozott, öt-tíz, sőt még több is. Egy-egy kuzsu darabjait több segéd kapta meg kivarrásra. Egyszerre öten dolgozhattak egy kuzsun. Az egyforma előrajzolás mellett is nagyon ügyeltek, hogy a két elejét, két ujját és az ezekhez tartozó szattyánbőr-csíkokat egymásnak megfelelően varrják a segédek. A hát volt a legszembetűnőbb, legkényesebb díszített része a kuzsunak, ezen mérték le mennyire sikerül a kuzsu. „De pacuha állása van", „mintha púpos volna" — mondták arra a kuzsura, melyen a két hármas csoportos rózsa nem jól állt viselőjének hátán. Maguk a szűcsök is eljártak a tízórás misére és a templom előtt várakozva figyelték, bírálták a többi mester készítette új kuzsukat. (A tizórás misére jártak ugyanis az újmenyecskék, eladó lányok, akiknek új kuzsuja lehetett.) A kuzsu-hát kivarrását így a mester maga végezte, vagy legügyesebb segédjére bízta.

A varrósegédek a műhelyben „karikára ültek az asztalnál". Vászongatyában, szappannal mosott kézzel láttak munkához. Előttük függött a selyemfonal. Nagy Jánosnál (akit Kis Jankónak szólítottak ragadványnevén) műhelyében — úgy emlékeztek vissza — gerendába vert szegeken függött a többféle selyem. Takácséknál is az asztal fölött csüngött a selyem, a különböző színeket papírbacsavarás óvta az összekeveredéstől. A selymet kétfelé vették, és hatos számú háromélű szűcstűvel hímezték. Minden legénynek minden színhez külön tűje volt, befűzve irka vagy könyv lapjai közt tartották maguk előtt az asztalon. Figyeltek, hogy a tű éles legyen. Ha kopott volt, csiszolópapiron vagy *fénkövön* élesítették.

Térdükön dolgoztak. A hímzett bőrt két lábuk közé és az asztalhoz szorították, hogy biztosan álljon. Jobb kézzel varrtak, a bal kéz mutatóujjával meghúzták a selymet, hogy egyenletesen álljon. „Kifelé varrtak", vagyis kifelé öltöttek, eltérően a polgári női hímzésektől, melyeknél befele (maguk felé) öltenek. (Mezőkövesden egyébként a vászonhímzést is kifele varrják.)

Öltéstechnikájuk laposöltés volt, amit nagyon keskenyen kellett ölteni, hogy a juhbőr szőrét ne húzzák át a munka színére. Ha a szőrök a fonállal együtt áthúzódtak, azt mondták: „úgy néz ki, mintha nem beretválkozott volna". Öltésnél bal kezük hüvelyk- s mutatóujjával szorosan fogták, szorították a bőrt a kivarrott motívum mellett, mely így kidomborodott a tű alá. Természetesen csak a fehér (szőrös) bőrt lehetett így az öltésekhez földomborítani. Épp ezért a szattyánbőr-rátétek kivarrását az összeillesztés utánra kellett halasztani, mert a vékonyabb, csupasz szattyánbőrt csak akkor tudták öltéshez alkalmasan kézbevenni, ha alatta már ott volt a szőrös bőr.

Varrásnál ügyeltek arra is, hogy a rózsa leveleinek fele balról jobbra dűlő, másik fele pedig ellenkező irányú öltésekkel legyen kihímezve. Minél nyújtottabban, minél dültebben varrtak, annál szebbnek tartották az öltéseket.

Mihelyt egy kisebb rész kivarrásával elkészültek, papírral borították be, varrták le. Már kezdetnél nagyobb papírlapot vágtak, amit fokozatosan terítettek rá az újabb s újabb varrásra.

A kuzsuhímzés jellemzése

Györffy István a kuzsuról azt írta, hogy „ornamentikája minden más magyar szűcsornamentikától különbözik".[6] A különbség főleg abban nyilvánul meg, hogy a kuzsuhímzés a díszítendő felületet zártan, teljesen beborítja. Ez összefügg a kompozíció jellegével is. A stilizált növényi motívumok nem rendeződnek szervesen, csokorszerűen, vagy ágak mellé. A hímzéssel borított felület díszítésének szerkezetét, ritmusát szabadon elhelyezett nagy kerek rózsák adják meg — melyeket még kiemel az, hogy hangsúlyos helyen hármas csoportban állnak — a köztük maradó hézagot pedig pusztán térkitöltésre törekedve borítják be ágak, levelek, apróbb virágok, csillagok.

A kuzsun hímzés borítja az egész hátat, eleje nagy részét, ujjának felső és alsó sávját. Ki vannak hímezve a varrásokra rádolgozott szélesebb szattyánbőr-csíkok, és folyókák díszítik a szegélyként alkalmazott keskenyebb zöld, esetleg piros csíkokat is.

Azért kell felsorolnunk a különböző kivarrott felületeket, mert díszítésüknek önálló sajátos elrendezése, kompozíciója van. Érthető ez a munkafolyamatból is : a kuzsu hátát, elejét, ujjait külön-külön varrták ki. A piros rátétcsíkok pedig általában csak a kuzsu összeállítása után kerültek helyükre.

Ha összehasonlítjuk a Néprajzi Múzeum nyolc kuzsuját, és a vizsgálatunkba bevont többi darabot, szembetűnik, hogy egyes részeken szinte semmi eltérés, változatosság nem mutatkozik a hímzés kompozíciójában. Főképpen a lezárt, körülhatárolt területek ilyenek : így a hát, s a kuzsu elejére, ujjára varrt széles szattyánbőr-csíkok. Eltérések csak a motívumok részleteiben, s a színezésben vannak, nem pedig elhelyezésükben.

Más részeket viszont mintha kevésbé kötne a kompozíciót meghatározó hagyomány, változatosabb elrendezést mutatnak. Ilyenek a keskenyebb rátétcsíkok esetlegesebb, egyszerűbb mintái, a hátat keretező rátétcsíkok, főleg pedig bizonyos szegélyszerű díszítések, melyeket csak egyfelől határol a bőrdarab széle, szabásvonal, s erre támaszkodva szabadon nyúlnak a fehér bőrfelületre. (Így az ujjak alsó és fölső részén, elől és kétfelől a hátvarrás mellett.) Kiterjedésük, gazdagságuk s ezzel felépítésük is változik a különböző kuzsukon. Bár ezeken a változó kompozíciójú felületeken is vannak — úgy látszik — hagyományszabta megfelelések, azonos vonások. Így a kuzsu ujján a fehér bőrre hímzett minta szélén szinte kivétel nélkül *vizitulipán* van, a különben szabadon díszített hátsó rátétcsíkok alján pedig egy *félrózsa*, vagy legalábbis félrózsával összefűzött *szűcsrózsa*.

A kuzsu különböző részei is igazodnak egymáshoz. Gyakori, hogy a zöld rátétcsíkok motívumai megegyeznek a sallang mellett s a kuzsu elején, valamint a kézelőn. A piros csíkokon is megfigyelhető hasonló azonosság. A kuzsu elején s ujja végén sokszor azonos rendben következik a cifrázó rátétcsíkok sorozata. Néhány kuzsun a hímzés bizonyos mértékben lazább, kissé levegősebb, mint a többin. E darabok mindegyik részletén egyformán jelentkezik ez a törekvés, éppúgy, mint a többin a tömör zártság.

[6] *Györffy István :* A matyókról. Népünk és Nyelvünk, 1929. 157.

A hagyományos kompozíció állandósága nem kötötte meg a variáló kedvet a motívumok változatos kialakításában. A hát esetében szimmetriára törekedtek, a jobb- s baloldal pontos megfelelésére, de egyebütt mindenütt az ismétléseket kerülő változatosságot találjuk. A gyakran előforduló hármas rózsa három virágmotívuma szinte kivétel nélkül más-más módon tagolt. Az ujj bevarrását fedő bőrrátétre például három csoportban kilenc rózsamotívum kerül: valamennyi egyformán kerek, s valamennyinek másmás a tagolása, közepe, a *szeme*. (Volt *rákszemes*, *pávaszemes*, *farkasfogas* stb.) A rózsa tagolására változatos lehetőséget biztosítottak a gyakran alkalmazott átöltések is.

A motívumok között legkedveltebb, legjellemzőbb a hármas *csoportos-rózsa*. Arra a kérdésre, hogy miért szerették annyira a csoportos-rózsát, azt felelték: beszögellő sarkai jó kiindulást adtak további motívumok elhelyezésére. Jellemzően rávilágít ez a megjegyzés a kuzsuhímzés térkitöltő jellegére és a hármasrózsa kompozíciós szerepére.

A különböző színű bőrfelületek kivarrása hagyományosan kötött színösszeállításban történt. Kis Jankó Bori néni, már mint négyéves gyermek tudta, hogy nagyapja (Nagy János, ragadványnevén Kis Jankó szűcsmester) műhelyében hogyan kell szétosztania a színes selyemfonalat: fehér bőrre bordót, meggyszínt, feketét, zöldet, lilát és fehéret, a piros bőrre pedig tüzessárgát, feketét, fehéret, lilát és kétféle zöldet (sötét méregzöld és világos fűzöld). A zöld bőrre inkább bordót, meggyszínt, tüzessárgát, fehéret és lilát alkalmaztak. Piros bőrre pirosat (bordót, meggyszínt), zöldre a zöld árnyalatokat nem varrták sosem — bár a teljesen hímzéssel borított alap olykor nem is látszott —, a fehér bőrön pedig a sárga és fehér szorult vissza a rózsák szemének apró foltjaira. Ezeknek a színeknek az árnyalata, aránya, sötétebb-világosabb, komolyabb-derűsebb jelleget adhatott az egész díszítésnek. Ez a megrendelő kívánságától, életkorától is függött. Fiatalabbnak szánt darabokon több a fehér, a tüzessárga, uralkodnak a világosabb színek — az idősebb asszony kuzsuján több a fekete. Bár az egyik volt kuzsuvarró szűcssegéd szerint a fekete selymet nem kedvelték, mert hamar meglátszott rajta a por.

A kuzsu különböző részeit több segéd varrta, de gondosan ügyeltek, hogy a színösszeállítás minden részen egymásnak megfeleljen, egységbe illeszkedjen. Ahol a fehér bőrön a sötétebb bordóárnyalatok túlnyomóak, ott a piros csíkokon is kevesebb a sárga és a fehér. Lila szín csak kevés kuzsun fordul elő, s ott is kis felületen. De ha egy kuzsu hátán egy-két sziromban, levélkében, rózsaszemben felbukkant a lila, egészen bizonyos, hogy hasonló kis foltokban fölleljük a kuzsu elején, ujjain, a piros bőrökön is.

A díszítés mértéke: első, második és harmadik kuzsu

Első rátekintésre úgy tűnik, hogy a kuzsukon a díszítés mértéke, a rátéttel s hímzéssel borított felület aránya hozzávetőleg hasonló. Valóban, azoknak a zárt felületeknek a kivarrása, melyeket az előbb kötött kompozícióval jellemeztünk, nem sok eltérést mutat. De a többi díszítésben vannak mennyiségi különbségek, melyeket a mezőkövesdi matyók pontosan számon tartottak, hagyományos fokozatokba soroltak és az első, második, harmadik kuzsu kifejezéssel jelöltek. Ez egyben a kuzsu rangját, s mint hátrább látjuk, némileg viselője rangját is kifejezte, eltérő használatot tükrözhetett.

Az első és második kuzsut leginkább ujjáról lehet megkülönböztetni. Az első kuzsun kevesebb díszítetlen felület marad ki, a felső és alsó hímzéssel, rátéttel cifrázott sáv között. Ujja végén több a piros és zöld — esetleg sárga — cakkozott, riglizett rátétcsík, és szélesebb fönt is, lent is a kivarrás. Az első kuzsu ujjain a vócokat is hímzés kíséri kétfelől: rozmaringlevélsor és közben egy-egy bimbó, fölötte hármas pontokkal. Az első kuzsu fölső sallangját dús riglizés és irharózsa-rátét díszíti.

A második kuzsu — a legáltalánosabban használt típus — e többlet-díszítések nélkül megfelel előző leírásunknak.

A harmadik kuzsut nem írhatjuk le pontosan, csak adatközlőink elbeszéléséből van róla tudomásunk. Kevéssé díszített, egyszerű köznapra való darab volt. Harmadik kuzsu sem a Néprajzi Múzeum, sem a miskolci Herman Ottó Múzeum gyűjteményében nem található, és azok a mezőkövesdi öregasszonyok is, akik még kuzsut viselnek, régi kopott, többnyire második kuzsujukat hordják el köznapokon.[7]

A kuzsu hímzett díszítésének leírása

A hát hímzése talán a legkötöttebb fölépítésű. Ez a legnagyobb hímzett felület a kuzsun. Részarányos, leghangsúlyosabb motívuma két hármas rózsacsoport *(csoportos-rózsa)*[8] kétfelől, körülbelül a lapockáknak megfelelő helyen. A szűcsmester ezeket rajzolta fel először és nagyon ügyelt, hogy megfelelő helyre kerüljenek. Színük, a kuzsu általános színösszetételének megfelelően a különböző piros árnyalatokból s feketéből tevődik össze. A két csoportos rózsa közé egy magános, szinte mindig zölddel hímzett rózsa került. Rajtuk kívül a két vállra egy-egy kisebb hármas rózsacsoportot varrtak, melléjük egy-egy vagy két-két s alul a derék vonal fölé ismét két kisebb magános rózsát. A váll csoportos-rózsái s a két derék fölötti rózsa a nagy uralkodó rózsacsoportok színéhez igazodott, — a többiek általában zöld árnyalatúak. A közbeeső részeket bimbók, csillagok, levelek töltik ki. Valamennyi ismeretes kuzsun és kuzsurajzon ugyanez a hát kompozíciója tizenkilenc, vagy tizenhét rózsával.

A hát két oldalán a varrást borító piros szattyánbőr-csík változó kötetlenebb hímzett díszt mutat. Az oldalak felé széle ívesen cakkozott, mely magában is díszíti a fehér bőrt. Az ívekbe szépen illeszkednek a kisebb motívumok: szálkás levelek, hármas pontok. Több darabon a hímzés e sávokon lazább, a piros szattyánbőr színét is érvényesülni engedi. Más kuzsukon azonban a két csíkot szinte teljesen befedi a hímzés. Többnyire félrózsával kiegészített szűcsrózsára támaszkodik egy leveles ág, fölötte bimbók, csillagok, kisebb szűcsrózsák és levelek következnek. Így a hímzés alá rejtett piros bőrcsík nem hangsúlyozza a varrást, nem keretezi a hímzett hátat, mindkettőn azonos aprózottság, hasonló motívumok láthatók, színeik választéka tér el kissé. Az eképpen elmosódó határt azonban szoros zöld levélsor, mellette pedig olykor sárga pontsor emeli ki.

[7] A Néprajzi Múzeum nyolc kuzsuja között három első kuzsu van: 52.69.88 és 54.54.34 ltsz., valamint a ltsz. nélküli kuzsu.

[8] Nagy István szűcsmester a hármas *csoportos-rózsát kocatapi*-nak nevezte. Ez a kocázás nevű gyermekjáték *hármaska* nevű figurájára céloz, amikor a földobott három golyó vagy kavics a szűcsrózsákhoz hasonló hármas csoportban áll. (Vö. *Herkely Károly*: A mezőkövesdi matyó nép élete. Budapest, 1939. 93—94.)

A hátat keretező rátétcsíkhoz az oldalak fehér bőrén újabb hímzett díszítés csatlakozik. A lazább kompozíciójú darabokon kisebb,[9] egyszerűbb motívumok kerülnek ide (szálkás levelek, kisebb szűcsrózsák, bimbók). A tömörebb, zártabb hímzésű darabokon ez a hímzett rész is tömöttebb, *pereccsillagot, vízitulipánt* találunk benne szűcsrózsák mellett.

Változatosan hímzett a hát legalján a két fodor és sallang közé helyezett ötszögbe foglalható piros szattyánbőr-rátét is. Felül általában levélsort talá-

4. ábra. Második kuzsu, oldalnézet. Herman Ottó Múzeum, Miskolc 53.713.5 ltsz.

5. ábra. Második kuzsu, oldalnézet. Néprajzi Múzeum 53.7.15 ltsz.

lunk, ehhez csatlakozik a többi motívum. Vagy három pereccsillagból indul ki egy ívelt leveles ág, vagy egy hármas csoportos-rózsából — alul mindkét esetben két szűcsrózsa zárja le a felületet.

A hát kétoldalán, a sallangok mellé kétfelől (tehát összesen négy) sötétzöld cakkozott szattyánbőr-csík kerül. Ezek is ki vannak hímezve, de motívumkincsük egyszerű, kivarrásuk sem olyan aprólékos, mint a kuzsu többi részén. Motívumai : pontok sorban elhelyezve, *kerek virág folyóka, bundás rozmaring folyóka, bimbós folyóka.* Színezésük : fehér, bordó, meggyszín, sárga. A csíkok alsó végét egymásra helyezett piros-zöld és világoszöld bőrrózsák díszítik.

[9] A Néprajzi Múzeum gyűjteményében két lazább kompozíciójú kuzsut emelhetünk ki (83.743 és 127.321 ltsz.). Megkülönbözteti ezeket világosabb, derűsebb színösszeállításuk is. Sajnos készítési idejükre pontos adataink nincsenek. Mivel a Mezőkövesden látott legrégibb biztosan datált, 1878-ban készített kuzsu ugyancsak világosabb színeket, lazább térkitöltést mutat, fölvethető az a lehetőség, hogy ez a lazább kompozíció talán a kuzsuk korábbi csoportjára jellemző.

6. ábra. Második kuzsu, előnézet. Herman Ottó Múzeum, Miskolc 53.713.5 ltsz.

7. ábra. Második kuzsu, előnézet. Néprajzi Múzeum. 53.7.15 ltsz.

8. ábra. Második kuzsu, hátulnézet. Herman Ottó Múzeum. Miskolc 53.713.5 ltsz.

9. ábra. Második kuzsu, hátulnézet. Néprajzi Múzeum. 53.7.15 ltsz.

A kuzsu elején kötött hagyományszabta kompozíció jellemzi a kétfelől fölvarrt 7—8 cm széles szattyánbőr-csíkokat. Fent ferdén a nyakkivágáshoz idomulnak, két oldaluk hullámvonalban ívelt. Hímzésük fő motívuma három csoportos-rózsa — némelyik egy félrózsával, *kakastaréjjal* megtoldva — és közöttük leveles ágak. Az ág közepébe legfölül egy, középen kettő, alul három sor pontot *(golyót)* varrtak.

A kötött kompozíciójú, dúsan hímzett piros szattyánbőr-csík mellett keskenyebb rátétek szegélyezik még a kuzsu elejét, némelyikre, díszes kuzsukon, kivarrott dísz is kerül. Így a keskeny fekete báránybőrprém mellett 2,5—3 cm

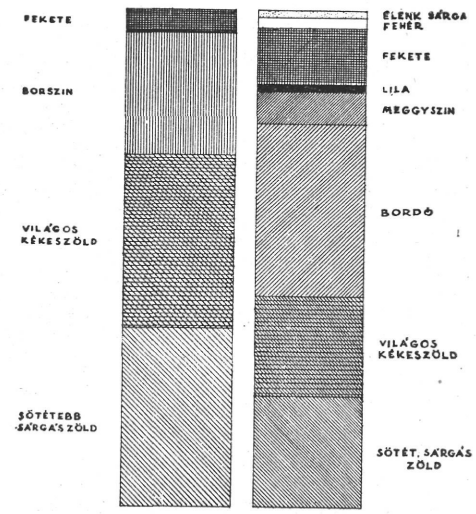

10. ábra. A különböző színek aránya a régebbi (baloldalt) és az újabb (jobboldalt) kuzsuk hímzett díszítésében

széles piros szattyánbőr-csík van. Erre varrják balról a gombházakat, jobbról a gombokat. A gombkötő fölerősítését kis szattyánbőrre varrt irhabőr-rózsák díszítik. Mellettük a rátétcsíkra csak igen egyszerű dísz jut : egyszínű margitöltés, vagy váltakozó színű pontsor. A díszes első kuzsun a kivarrás gazdagabb : *bundásrozmaring, bimbós folyóka.*

Ezt a keskeny piros csíkot zöld bőrrátét választja el a másik széles, piros rátéttől. Széle világoszöld szironyozással van levarrva. Ennek a sötétzöld sávnak a kivarrása sokszor ugyanaz, mint a sallang melletti zöld sávok hímzése. Máskor díszesebb amannál : a sallang mellett *kerekvirág folyóka*, az elején viszont *dupla kerekvirág folyóka* található. Díszes első kuzsu elején e rátétsáv mellé még keskeny cakkozott-riglizett sárga szattyánbőr-csíkot is iktattak.

A keskenyebb rátétcsíkok s a dúsan kivarrott szattyánbőr-sáv után a fehér bőrön is hímzés következik, a válltól egész a kuzsu aljáig. Ez a sáv a szabásnak megfelelően a karkivágásnál keskenyedik, lent-fönt szélesedik. Ennek a felületnek a kivarrása is eltér a lazább és tömörebb hímzésű kuzsuknál. Az előbbieken kisebb rózsákkal, szálkás levelekkel, pontokkal találkozunk, a zártabb, tömörebb stílusúkon pedig rózsákat, bimbókat, csillagokat láthatunk szorosan hosszúkás levelek közé ágyazva, úgy, hogy a kihímzett sáv szinte határozott vonallal határolódik el a díszítetlen bőrtől.

A váll összevarrását keskeny téglalap alakú piros szattyánbőr erősíti (szélessége kb. 5 cm, hossza hozzávetőleg 8 cm). Ez a kis folt nem alkalmas nagyobb kompozícióra, így csak színben váltogatott apró motívumokat, bimbókat, leveleket, csillagokat, pontokat varrtak rá.

Az ujj fölvarrásánál fönt a varrást elfedő széles piros bőrrátét hímzésének fő motívuma 3 hármas csoportos-rózsa. Ez a csík is a kötött azonos kompozíciójú részek közé tartozik. A csoportos-rózsák közeit levelek, csillagok, kerek virágok töltik ki. A csík fölső szélét levélsor szegélyezi.

Az ujj díszítése a válltól lefelé, alsó széléig a következő sort mutatja : legfölül helyezkedik el a varrásra helyezett széles szattyánbőr-csík, kötött díszítésével. Azután kötetlenebb hímzett sáv következik a fehér bőrön. Kiterjedése különböző lehet : első kuzsukon 14 cm, egyszerűbb kuzsukon 6—9 cm. Épp ezek az eltérések, különbségek fejezik ki az első és második kuzsu különbségét. Első kuzsun a hímzett sáv két csíkra oszlik. A bőrrátét mellett nagyobb, egyes szűcsrózsák sorakoznak. Belőlük indulnak ki az alsó csík kisebb motívumai : apróbb szűcsrózsák, gubórózsák, leveles ágak, gyöngyvirágok. A második kuzsun szinte csak annyi az eltérés, hogy a nagy szűcsrózsák sora hiányzik. A két lazább kompozíciójú kuzsut kivéve, a motívumok szorosan egymáshoz simulnak, a díszítés határozott ívelődő peremmel ér véget.

A fölső díszítést első kuzsun keskenyebb, hátrább való kuzsukon szélesebb fehéren hagyott bőrfelület választja el az ujjak alsó részének díszített sávjától. Legfölül ismét a fehér bőrre varrt hímzés következik. Keskenyebb, mint a fölső díszítés, első kuzsun 7—8 cm, a többin 4—4,5 cm a szélessége. Elemei, színei megegyeznek a fölső sávval. A sáv szélére a tömött stílusban hímzett darabokon többnyire vízitulipán esik. A motívumok megválogatása, elrendezése kötetlen, változó. Ezután ismét széles piros szattyánbőr-rátét következik kötött díszítéssel. Majd különféle színes rátétcsíkok váltják egymást, szinte mindenfajta kötöttség nélkül változatosan, szironyozással cifrázva. A kuzsu más részein levő, hasonló színű rátétcsíkokkal azért legtöbbször tartják az összhangot : a zöld bőrsávra ugyanaz a folyóka motívum kerül, mint a kuzsu elején. A keskeny, piros csík csakúgy megegyezik elől található párjával. Azon a kiváltképp díszes első kuzsun, melynek elejére a rátét-díszek közé sárga riglizett csíkot iktattak, megfelelő helyen föltűnik a sárga csík az ujj végén is.

A kuzsu összeállítása

A szűcsmester akkor állította össze a kuzsut, mikor már mindegyik része ki volt varrva. Az egyes darabokat — kivéve ahol vóccal történt az összedolgozás — a bőr színén 0-ás vagy kettes szűcstűvel varrta össze, mégpedig két irányban haladva előbb jobbra dűlő, majd fordított, egymást keresztező öltésekkel. Ha a megrendelő próbálni akart, most volt az ideje, de erről legtöbben lemondtak. Ezután a varrások fölé helyükre illesztette s lefércelte a szattyánbőr-rátétcsíkokat, s további eldolgozásra, kivarrásra kiadta a varrólegényeknek. A rátétek szélét, ha nem voltak cakkozva, szironyozással cifrázták.

A két fodor, *sallangos farok* eligazítása összevarrásnál úgy történt, hogy az oldalhoz és háthoz tartozó fodorrészek szélét a bőr színén keskeny, piros bőrcsíkkal lefogták, s ezt nagy keresztöltésekkel átvarrták. Magát a fodrot két-két mély ráncba rendezték, és az oldal s hátrész hímzése alá hajtották. Az így ráncba-

szedett fodorból csak olyan széles sáv maradt szabadon, amit a föléje kerülő sallang betakart.

Az összevarrás után került rá a kuzsura a göndör fekete bárányb̋r gallér, ekkor került prémszegély a kuzsu elejére kétfelől, amit a fekete bőr simább részéből (a lábak bőréből) készítettek. Az első világháború idején néhány esetben fekete karakülszövet pótolta a bárányb̋rt. Ezt a szövetet *hadiprém*nek nevezték.

A csukásra szolgáló gombokat és gombházakat az ügyesebb inasok készítették el. Kétféle gomb volt: kerek és hosszúkás, bőrrel és fonállal borított. A kerek fagombokat piros bőrrel vonták be, tetejükön színes selyemszálakból apró bojt volt — ezek a szálak fogták le a gombot tartó bőrszalagot. A hosszúkás fagombokat berliner fonallal borították be, először hosszában, aztán széltében fűzögetve rá a szálakat, melyek tetszetős mintát alkottak. A gombház vagy zsinegre sodrott és újra összecsavart bőrből, vagy ugyancsak zsinegre csavart berliner fonalból készült. De lehetett a gombház egyszerű bőrszalag, vagy két különböző színű és összecsavargatott bőrszíjból alakított hurok is. A gombház fölerősítésére bőr rátét-rózsa került. Csak mikor mindez elkészült, bontották le a hímzett darabokról a papírborításokat. A szűcsmester átvette a kuzsut az utolsó igazítások megtételére. Pótlólagos hímezni való is akadt, ahol a pontatlan illeszkedés miatt a rátétek, s kihímzett területek között hézag maradt.

Ezután már csak az maradt hátra, hogy a kuzsu alsó szélén megnyírják a szőrt, s a szabadon maradt fehér bőrfelületeket bekrétázzák. Krétázás alkalmával a bőrt fehér krétaporral hintették be, utána kés élével kaparták, ami a krétaport bedolgozta a bőr felületébe s kissé föl is bolygatta, hogy kellemes, hamvas fehérséget kapjon. Ezt a munkát csak ügyesebb segédre bízták, mert nagyon ügyelni kellett, hogy bele ne vágjanak a bőrbe.

Az elkészült kuzsut tiszta fehér ruhába takarták, s félre tették, míg a megrendelő értejött.

Adatok a kuzsuvarró szűcsökről, a kuzsu használatáról

Mezőkövesden külön kuzsuvarró szűcsöket emlegettek. Ez nem azt jelentette, mintha a kuzsuvarró szűcs alkalomszerűen bundát, ködmönt nem készített volna, csupán kiemelte, hogy a legdíszesebb, legfinomabb fonallal, legaprólékosabb öltéstechnikával kivarrt bőrruha elkészítéséhez is értett. Voltak olyan szűcsök is, akik nem varrtak kuzsut. A *kuzsuvarró* szűcs előbbre való volt a *bundavarrónál*. Mikor Kis Jankó Bori néni (apja, nagyapja híres kuzsuvarró volt) családjáról beszélgetett s elmondta, hogy András testvére szűcs családból hozott feleséget, hozzátette: „de az apja csak bundavarró volt".

A kövesdiek visszaemlékezése szerint a következő mesterek voltak kuzsuvarrók: Nagy János, általánosan használt ragadványnevén Kis Jankó (1827—1887), fia Pál is folytatta mesterségét, de csak 1895-ig, mikor rendőrnek ment. Másik fia Nagy István (1863—1947) végig megmaradt a mesterségben s átadta az unokának is (Nagy István, szül. 1910), akinek azonban már csak segéd korában volt alkalma kuzsun dolgozni. Nagy János családja a Szihalmi utcában lakott, ott dolgozott még a két Takács István is, apa (1875—1917) és fia, valamint Mezei István (Kürtő Pista). A két Guba Jánosnak (idősebb 1841—1903-ig, fiatalabb szül. 1882) a műhelye a Szentistváni utcában volt, Somogyi Józsefnek (Kondom) a Czank utcában a negyedik tizedben. Deák Márton a Bogácsi utcában, Csomós János az első tizedben, a Homonnai utcában lakott.

Nem véletlenül említjük a szűcsök lakóhelyét, ugyanis általában a közelebbi környékük, utcájuk számára dolgoztak. Kivételt az tett, ha valakinek szűcs rokona volt — ahhoz messzebb is elment kuzsut rendelni —, vagy ha egyikmásik szűcs kiemelkedő hírnevet szerzett. Így, mikor öregebb Takács István a milleniumi kiállításon kuzsujával bronz érmet nyert, kitüntetésének híre futott és többen fordultak hozzá megrendeléssel.

A kuzsuvarró szűcsök régi lakására, műhelyére így emlékeznek. Nagy János (Kis Jankó) házában két lakás volt : hátul lakott a család, az elülső, utca felőli volt a műhely. A szobában a kemencével szemben, az utcára s udvarra nyíló ablakok alatt állt az L-alakú munkaasztal, mellette faragott támlájú saroklócán ülve dolgoztak a varrósegédek. Fejük fölött a régi ház gerendáiban ma is megvannak a szögek, ahova a selyemfonalat aggatták. Innen lógtak a dróttal idébb-odább igazítható erős petróleumlámpák is, hiszen az éjszakába nyúló varráshoz jó világítás kellett. Mezőkövesden, úgy emlékeznek, a szűcsöknek elsők között volt petróleumlámpájuk. Guba János műhelyében például két 11-es lámpa égett. Nagy Jánoséknál a műhelynek használt lakás kamrája a legények hálóhelye volt. Egyes segédeket ugyanis kiadtak hazulról, s ezek a szűcsmesternél háltak. Munka után, késő este egyébként se szívesen mentek haza, mert könnyen verekedésbe keveredtek.

A kuzsuvarrásnak, általában a szűcsmunkának meghatározott szakaszai voltak az esztendőben. A mester ugyan az év legnagyobb részében dolgozhatott, de a legények munkájára csak télen volt szükség. Aratásra a szűcsmester is otthagyta műhelyét, sőt nem egy közülük nyárra summásnak szegődött. Az öreg Nagy János (Kis Jankó) két lovával nyomtatni járt, s így kereste meg az évre való búzát. Fia, Nagy István nyáron summásnak ment, több esztendőn át dolgozott a krasznahorkai uradalomban.

Kövesden a múlt század végén emlékezet szerint 50—60 szűcslegény volt. Nagy János (Kis Jankó) az 1880-as években 12 legénnyel dolgozott. A legények munkája ősszel kezdődött, s általában József-napig tartott, a summásnak-szegődés időpontjáig. Ősszel az őszi (ádvent előtti) lakodalmakra jött számosabb kuzsurendelés, s azután egész télen egymást követték a megrendelések. Nyáron a mester maga is *meggyőzte*, amit fölvállalt. Ősszel a summásmunka után a segédek általában visszatértek mesterükhöz, bár olyanok is voltak, akik váltogatták gazdájukat, hogy így változatosabb tapasztalatokat szerezzenek. A legények munkavállalását rokoni kötelékek is irányították, — túl azon, hogy a fiúk apjuk mellett dolgoztak. Nagy János (Kis Jankó) anyai nagybátyja műhelyében tanult ki, Guba János is nagybátyjának dolgozott darabszám. Voltak olyan legények is, akik napszámra kapták bérüket: egy napra — mely reggel négytől este tíz óráig végzett munkát jelentett — 40 krajcár volt a fizetség a századforduló körül. Olyan segédekről is beszélnek, akik nem a szűcsmester műhelyében dolgoztak, hanem hazavitték a kivarrni való darabokat. Amikor valamelyik szűcs egy időre munka nélkül maradt, maga is elment egy másik mesterhez és darabszám kiadott munkát vállalt tőle.

A szűcsök munkája az 1880—1890-es években szinte csak a varrásra, hímzésre korlátozódott, ekkoriban ugyanis már a bőrt nem maguk dolgozták ki, hanem félig kikészítve vásárolták. Nagy János az 1880-as években már oly sok megrendelést kapott, hogy nem győzte a bőrkikészítés munkáját is. Ekkoriban rendeltek először félkész bőröket Erdélyből (Kolozsvárról, Nagyváradról, Brassóból), Debrecenből. Guba Jánosék Temesvárról hozatták a bőröket. A bőr kötegekben vasúton érkezett, a szűcsmesterre csak kinyujtásuk s a szőr ki-

takarítása, fésülése maradt. Egyes műhelyekben a mester nem is végzett már más munkát, csak előrajzolta a hímzést. Az öreg Guba János például már nem *selymezett* (varrt), hanem csak rajzolt.

Egy kuzsu, ha több segéd dolgozott rajta és nagyon iparkodtak, kb. két hét alatt készült el, de többnyire három is lett belőle. A segédek reggel három-négy órakor már varráshoz láttak, néha éjfélig is dolgoztak. Guba János műhelyében egy évben 30—50 kuzsut, s 10—15 bundát varrtak.

A szűcsmesterek jómódú, megbecsült emberek voltak. Az öreg Nagy Jánosnak (Kis Jankó) elsőként volt órája a környéken. Kis Jankó Mari néni visszaemlékezik, hogy sokszor éjszaka is beszóltak a szomszédok, hogy megkérdezzék hány óra van. Fiát, Nagy Istvánt, a Szihalmi utcában kútgazdának választották.

Kuzsut nem árultak vásáron — legföljebb elvétve került egy-egy használt kuzsu a piacra —, hanem kizárólag megrendelésre készítették. A kuzsu az asszonynak vagy lánynak legértékesebb, legféltettebb ruhadarabja volt, megfontoltan, gondosan történt a megrendelése. Ha lánynak készült a kuzsu, akkor anyja, ha asszonynak, férje családjából egy tapasztalt idősebb asszony kísérte a szűcshöz. A megrendelők választották ki a bőrt, amiből a kuzsu készül. Gondosan megtapogatták, elég finom, s hibátlan-e. A szűcsmester mértéket vett a megrendelőről, s könyvébe bejegyezte, hogy mennyi lesz a kuzsu hossza, derékbősége, ujja hossza.

A tekintetben, hogy milyen kuzsut rendeltek, kettő számított: a megrendelő kora és „ahogy az erszénye bírta", tehát amilyen kuzsura tellett. Az 1880-as években az első kuzsu 24, a második 20, a harmadik 16 forintba került, 1910-ben a három kuzsu árának aránya: 45, 35, 25 korona volt. A gazdagok és *híresek* első kuzsut rendeltek, a többiek, a többség másodikat. Az asszony arra törekedett, hogy szép ünneplő kuzsuja mellett egy olcsóbb, egyszerűbb is legyen az előbbi kímélésére.

A kialkudott ár negyedét adták előlegül.

A 83 éves Divinyi Hebe Mártonné Lázár Erzsa közlése szerint anyjának három kuzsuja volt. Jó gazdák voltak, tellett három kuzsura is. Ezekből az egyik nem volt kivarrva, csak bőrrátét díszítette, anyja köznapokon viselte. (Ez lehetett a harmadik kuzsu.) A másik két hímzett kuzsu közül az egyiket jeles ünnepeken viselhette, a másikat pedig a többi vasárnapokon, s ha egyébként ünneplőbe öltözött.

Minden gazdaember, akinek módja volt rá, arra törekedett, hogy lánygyermekével legalább egy kuzsut adjon. Minden asszony cifra kuzsura vágyott. De a szegény szülők nem tudták lányuk kívánságát teljesíteni, így többen csak asszonykorukban, férjükkel együtt tudták összegyűjteni a kuzsuvásárláshoz szükséges jelentős összeget.

Gari Takács Margit (szül. 1907) édesanyja kuzsuvásárlását így beszélte el: édesanyámnak nem volt kuzsuja, ezért mindig szidta édesapánkat, hogy abból amit megiszik, már első kuzsut is vehetett volna neki. Mert édesapánk nagyon szerette a családját, nagyon szeretett dolgozni is, de az italnak se volt ellensége. Egyik nyáron együtt ment summásnak Mezei (Kürtő) Pesta szűccsel, aki otthon szomszédunk is volt. Ő is nagyon szerette az italt, s így megegyeztek, hogy édesapám a kommenció-pálinkát a szűcsnek átadja (ez havonta 6 liter volt 6 hónapig), s ennek fejében ősszel, ha haza jönnek a summásságról, Mezei Pesta egy kuzsut csinál édesanyámnak. Így Mezei Pesta bácsi minden hónapban 12 liter pálinkát ivott meg, édesanyám pedig 36 liter pálinkáért egy kuzsut kapott. Akkoriban

60 krajcár volt egy liter pálinka, így összesen 21 korona 60 krajcárba került a kuzsu. Ha másképpen rendelik meg, 35 koronába került volna. Így is nagy áldozatba került apám részéről.

Akinek csak egy kuzsura tellett, leginkább második kuzsut rendelt. Ez már díszes, ünnepélyes darab volt. Adventtől húsvétig viselték (a föltámadási körmenetre már nem öltötték föl) — függetlenül a hidegebb-melegebb időjárástól —, mégpedig csak templomba menet, esetleg temetéskor. Esküvőre a menyasszony sose vett kuzsut. Elítélte volna a falu, ha kuzsuba öltözik: „fázik a menyasszony, hiba van a lagziba".

A kuzsut nagyon kímélték, csak jó időben viselték. Nem csupán esős időben nem vették föl, hanem ködben sem, mert a nedvesség ártott a selyemhímzésnek.

A kuzsut nagy gonddal öltötték föl. Az asszonynak ehhez segítségre volt szüksége, aki a kuzsut ráadta, eligazította. A kuzsu alá ingvállat és pruszlikos szoknyát és *kevertkendőt* viseltek. Az asszony bedugta karját a kuzsu bal ujjába, utána segítsége a jobb karjára is ráadta. Segítőtársa most eligazította a kendőt, vállon levő rojtjait bedugta a kuzsu ujjaiba és elsimította a hátán, a kuzsu alatt, hogy takarosan álljon a kuzsu háta és válla. Kiigazította a kendő sarkait is, a rojtokat kifelé a csípőre húzta úgy, hogy kilátszon a kendő *rózsája* (sarokvirága) is. Utóbb a kevert kendő helyett már sötét *purgament* nyakbavaló kendőket viseltek. Kuzsu alá mindig sötétebb színű, ünnepélyes kendőt választottak.

Templomba menet az asszony két rózsás fehér fejrevaló kendőt is *kebelébe tett*, hogy ezzel kuzsujának kényes, krétázott ujját megóvja. A templom ajtajában megkért egy másik asszonyt, hogy a kendőkkel kösse be a kuzsu ujjait. Így a templomban szomszédja kuzsuját nem krétázta össze. A kendőket templomból kijövet oldotta le, s összehajtva ismét eldugta.

Otthon a nagyértékű kuzsut gondosan fehér ruhába hajtogatták s a ládába rakták el. Az asszonyok büszkék voltak, hogy hozományba hozott kuzsujukat öregkorukra tisztán *megkímélik*. Nyáron egész dohányleveleket dugtak a kuzsu ujjába és szőre közé. Újonnan kimosott lepedőben csomagolták el a láda fenekére, de hogy moly ne essék bele, többször szellőztették.

Ha a fehér bőrfelületek elszennyeződtek, egyszer, néha kétszer egy esztendőben a szűccsel újra krétáztatták.

Jóformán minden kuzsu rendelésre készült és szorosan ahhoz tartozott, akinek a szűcs varrta. Még közeli rokonnak sem adták kölcsön. Az öregasszonyt is megszólták, ha lányának még éltében átadta: „még le sem feküdt, már levetkezett". Életében, legnagyobb szükségben sem adta el az asszony kuzsuját.

Örökösödésnél mint értékes vagyontárgyat vették számításba a kuzsut. Ha az asszonynak egy lánya volt, őt illette. Ha több lány osztozkodott, a ruhákból s a kuzsukból egyforma értékű csoportokat állítottak össze, s ezeket nyilazással osztották el. A kuzsuval egyenlő értékű egy vattásrékli és egy nyakba való kendő, vagy egy vattásrékli és egy szoknya volt. Egy asszonynak ugyanis legföljebb egy-két kuzsuja, viszont öt-hat vattásréklije volt, olyan színben, amilyen ruhái voltak.

Az első világháború után már csak olyan mester vállalhatott kuzsukészítést, akinek raktáron anyaga volt. Az újabb bőrbeszerzés szinte lehetetlenné vált. De a megrendelések is elmaradtak, az első világháború idején szinte gyászba öltöztek a kövesdiek, az eleven színeket kerülték, színes, cifra kuzsut nem vásároltak. A szűcsök inkább bundát, bőrlajbit varrtak. A kuzsu helyét a *vattásrékli* foglalta el, amit már korábban is viseltek a kuzsu mellett. A vattásrékli kialaku-

lását pontosan nem ismerjük, annyit tudunk, hogy a *szőrösrékli* (sötétkék vagy fekete posztóujjas, kék és piros berlinerrel, rézpaszománttal, *sujtással* díszítve) utóda. A vattásréklit specialisták varrták. Szabása főleg abban különbözik a kuzsutól, hogy *pityegő*je, derék alatt körbefutó fodra van. — A legutóbbi 10—15 évben tűnik föl, mint a kövesdi asszonyok bőrruhája, a jászsági szűcsök által készített ujjatlan melles. Bőre barnára festett, egyszínű fekete hímzés díszíti, fekete prém szegélyezi.

Az előadólányoknak, fiatal menyecskéknek az első világháború után már csak igen ritkán varrattak kuzsut. A meglevő régi kuzsukat öregasszonyok viselik. Ami azelőtt gazdagságot, rangot, ünnepélyes díszt jelentett, öregek, szegények alkalomszerűen felöltött meleg ruhája lett. Elmúltak használatának hagyományos kötöttségei, templomba menőkön már csak elvétve, igen ritkán láthatunk kuzsut. Mint divatját múlta, de tartós meleg fölsőruha hétköznapok, munkák öltözete lett.

Néhány adalék a kuzsuornamentika hatásáról a matyóhímzés többi ágára

A szűcshímzésnek a matyó női hímzésre tett hatásáról elődeink már többször írtak. A föltételezett általános ösztönzések mellett részletes elemzéssel, összehasonlítással egyes esetekben közvetlenül kimutathatjuk a kuzsuornamentika befolyását. Megmutatkozik ez bizonyos motívumok átvételében s talán még inkább a díszítés bizonyos technikájában (a motívumok apró levelekké, szirmokká tagolása, a *pötty*-sorok alkalmazása, átöltések) és a fekete szín használatában, ami a vászonhímzésen többnyire kuzsumotívumokon bukkan föl. Következő bemutatásunkban igyekszünk a múzeum gyűjteményében levő darabokra támaszkodni.

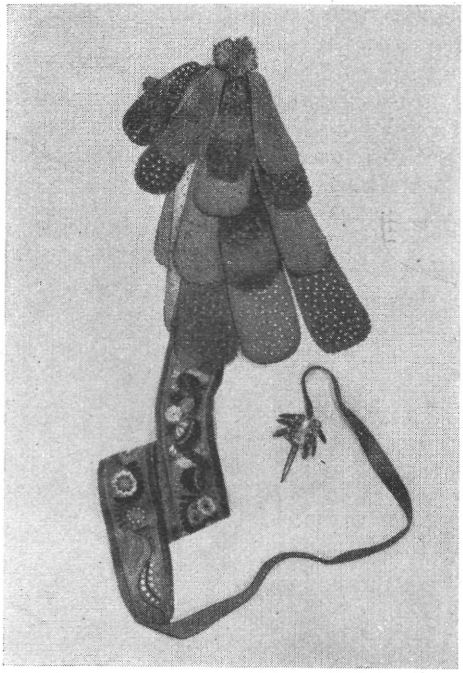

11. ábra. Guzsalyszalag. Néprajzi Múzeum 140.311 ltsz.

Legelőször azonban még a guzsalyszalagokról teszünk említést. Ezek bőrből készültek, a kuzsuvarró szűcsök munkái,[10] a kuzsukon is alkalmazott technikával, s a kuzsuhoz hasonló ornamentikával. A Néprajzi Múzeum gyűjteményében 140.311 ltsz.-on található egy mezőkövesdi piros szattyánbőr guzsalyszalag, (a hímzett rész hossza 100 cm, szélessége 7,5 cm). Széleit — akárcsak a kuzsu széles, hímzett rátétcsíkjait — cakkozott szélű zöld szattyánbőr-csíkok szegik, az összevarrást világoszöld szironyozás kíséri. A hímzés uralkodó színei: tüzessárga, fekete,

[10] Kuzsuvarró szűcsök hímezték a szattyánbőr guzsalyszalagokat, olykor a dohányzacskókat. A bundavarrók a bunda hulladékbőreiből sapkát, egyujjas kesztyűt készítettek.

valamint fehér, sötétzöld és kevés lila, motívumai szűcsrózsák, pereccsillagok és csillagok (részben hármas csoportokban), és levelek folyókás kompozícióban. Szélesebb végét több sor fekete és piros cakkozott, riglizett sallang díszíti. Ezek a sallangok alakjukban, díszítésükben megint csak a kuzsu sallangjára emlékeztetnek. A felső sallangsorban 1—8—9—8 évszám van riglivel kiverve. A szalag alsó keskeny végén cigánykovács által készített guzsalytű van.[11]

A női hímzések motívumaiban a kuzsuornamentika hatásáról leginkább a kuzsura jellemző hármas csoportos rózsák és szűcsrózsák tanúskodnak. Korai és jellegzetesen kuzsu hatást tükröző darab múzeumunk gyűjteményében a

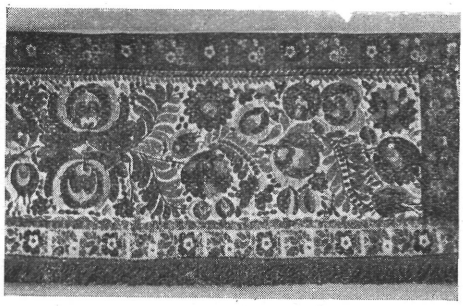

12. ábra. Lepedőfiók. Herman Ottó Múzeum, Miskolc. 19. ltsz.

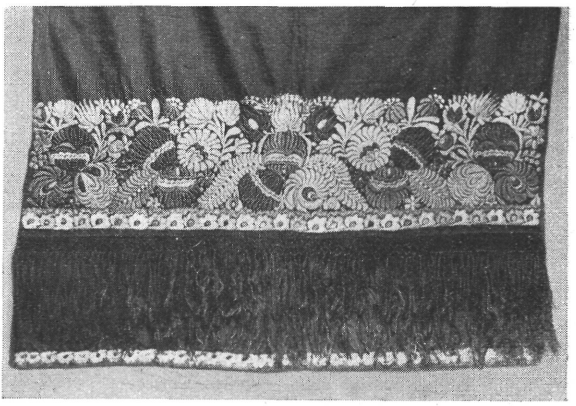

13. ábra. Szűrrózsás surc. Néprajzi Múzeum 129.863 ltsz.

127.873 számú gyapjúval hímzett lepedővég-fiók. Pamutvászon alapra lapos és szálöltéssel hímezték. Alapszínei általában ugyanazok mint a kuzsun, csak élénkebb tónusban : bordó helyett piros, meggyszín helyett rózsaszín, narancssárga *(tüzessárga)* helyett citromsárga. A kompozíció a széles középső csík kitöltésében 3 hármas csoportos-rózsához igazodik. Befejezésül a sáv mindkét végén kettős szűcsrózsát alkalmaz. A rózsacsoportok közt szépen ívelt, középen pontsorral díszített leveles ágak (a női hímzésben *szűcsgally* a nevük) helyezkednek el, a levelek közt bimbók. A középső sáv fölött is, alatt is egyes rózsák sorakoznak, melyek kisebb leveles ágakkal, pontokkal kapcsolódnak a középső motívumokhoz. A felső és alsó befejezés feketével hímzett rozmaringsor és mellette piros margitöltés sor. Nemcsak egyes motívumok átvételéről van tehát szó ; — ezen túl a motívumok kompozíciós szerepe, elhelyezése is a kuzsuornamentikának felel meg. A középső sáv megszerkesztése, ritmusa a csoportos-rózsákra épül, a kétfelől lezáró páros-rózsák megoldása ugyancsak ismert a kuzsukról, s köztük a térkitöltés csak kissé lazább kivitelében jelent eltérést. A középső sávban fel-

[11] Két mezőkövesdi guzsalyszalag színes képét közli *Bátky—Györffy—Visky :* Magyar Népművészet (Budapest, 1928) 37. oldalon.

nagyítva (a lepedő-fiók 73×32 cm) ugyanazt a kompozíciót látjuk, mint kuzsukon hasonló sávok kitöltésére.[12]

A miskolci Herman Ottó Múzeumban van egy Kis Jankó Bori (1854—1927) által rajzolt — szintén gyapjúval hímzett, lapos és száröltéssel kivarrt lepedővég.[13] (19-es leltári szám, mérete 67×25 cm.) Számos motívumában (bimbó, szűcsrózsa, középső pontsorral díszített leveles ág, csillag) szembetűnik a kuzsu hatás, bár kompozíciójában nincs olyan szembetűnő kuzsu jelleg, mint előző példánkban. Felső és alsó szélét *bundás rozmaring* folyóka díszíti.

Szűcsmotívumokat leginkább a keskeny kötényeken, *surcokon* használtak. Adatközlőink szerint már festő-kötényekre is varrtak szűcsrózsákat. Gari Takács Margitnak (szül. 1907) kislánykorában volt egy ilyen festőre berlinerfonallal

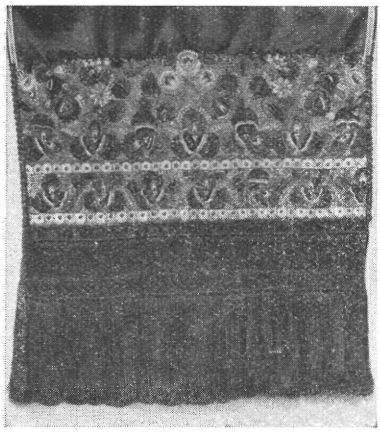

14. ábra. Szűcsrózsás surc. Néprajzi Múzeum 54.54.8 ltsz.

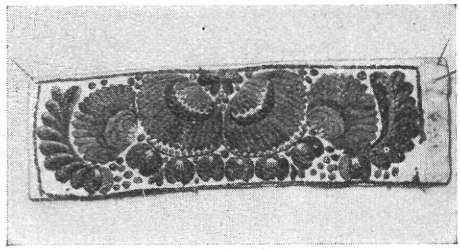

15. ábra. Kézelő Szomolyáról. Néprajzi Múzeum 123.043/b.

varrt surca. Múzeumunk gyűjteményében is van egy ilyen, avult klott alapra dolgozott darab. (D. 85 ltsz.) Alul, a rojtok fölött bimbók és fehér matyórózsák egyenes sora *(út)* díszíti, efölött piros és tüdőszín nagy matyórózsák között jobb- és baloldalt egy-egy hasonló színezésű hármas csoportos-rózsát találtunk.

A szűcsmotívumok azonban főleg akkor váltak divatossá, mikor már műselyemmel varrtak, 1911 után. Eleinte nagyobb méretben jelentkeznek a kuzsuról ismert motívumok, így gyűjteményünkben a 129.863 ltsz. kötény alsó sávjában. Váltakozó tagolású hármas csoportos-rózsák, pontsoros leveles ágak, kis csillagok tanúskodnak e darabon a kuzsuornamentika hatásáról. Hasonló példaként említhetjük még az 54.54.30 ltsz. kötényrészt is. A *szűcsös* minta színei : sötétkék bordó, lila, zöld. A 20-as évek végén viseltek idősebb asszonyok

[12] Az idézett lepedőt közli *Györffy István* (Muskátli. 1932, II. évf. 1. szám, 9. ábra) mint „szűcsös mintájú" lepedőbetétet.

Ugyanezen az oldalon figyelemre méltó még a 10. ábrán bemutatott selyemmel hímzett lepedővég, amit az öregebb Kis Jankó Bori rajzolt a millenniumi kiállításra. (Néprajzi Múzeum, 51.16.78 ltsz.) Megfigyelhető ezen a lepedővégen a pontsorral díszített *szűcsgallyak* megjelenése, bár a kompozición nem érződik kuzsuhatás. Ugyanezt a lepedőt színesen közli *Dajaszászyné Dietz Vilma :* Mezőkövesdi hímzésminták. Budapest, 1953. IV. tábla, 8. kép. A színes ábrázoláson érzékelhető a fekete szín jelentkezése is néhány apró virágmotívumban.

[13] Színesen közli a Magyarság Néprajza, az első kiadás II. kötetében, a 848. ábrán, de tévesen „kötény aljának hímzése"-ként, fejjel lefelé fordítva.

ilyen sötétebb tónusú kevés hímzéssel díszített kötényeket (rajtuk a szegélyező *igazcsillag* és *aranygaláris* hímzés között csak egy kivarrott sávot találunk).

Az 54.54.28-as ltsz. surc már több sorral van kivarrva, fiatalasszony köténye. A széles *surcrózsás* dísz alatt két igazcsillag hímzés-csík közé foglalva egy sor hármas csoportos-rózsa helyezkedik el. E kötényen már szembetűnő a motívumok kisebb mérete, mely a későbbi darabokra is jellemző. Ez 1930 utáni divat, arra a korszakra jellemző tehát, mikor az élő kuzsuvarró gyakorlat már régen megszűnt. Ez idő tájt majdnem minden kötényen föltűnik egy-egy sor hármas csoportos-rózsa, vagy kettős szűcsrózsa sor. Ez a dísz megvan még az 1935-ben divatos *bossókás* surcokon is (lásd pl. az 54.54.29 ltsz. darabon).

A harmincas években készítettek olyan kötényeket is, amelyeken minden hímzés-sáv szűcsös jellegű. Ezek voltak a *szűcsös surcok*. Gyűjteményünkben ilyen az 54.54.8-as számú darab. A régi szűcs (kuzsu) motívumokat más virágmotívumokkal is kiegészítik, de ezeket a kivarrás szűcsös jellegéhez igazítják (keskeny egymáshoz simuló virágszirmok és levelek, melyek az egész felületet betöltik). A kompozíció alapja az egyformán elhelyezett hármas csoportos-rózsák sora, közéjük illeszkednek a többi virágmotívumok, föléjük nyúlva adják a befejezést. A hármas rózsacsoportokban mindhárom virág egyformán tagolt — eltérően a kuzsuktól, ahol egy-egy felület kivarrásában kerülték az ismétlést. A három rózsa külön egyéniségének elvesztését mutatja az is, hogy összenőve, mintegy egyetlen virágként szerepelnek. (Más surcokon azonban a kuzsuhoz hasonlóan eltérően tagolt rózsacsoportok is felbukkannak e korban.)

Korábban a nagyobb motívumokat sima Auróra műselyemmel hímezték. Később, mikor a kisebb motívumokra, apróbb öltésekre tértek, sodrott Makart selymet kezdtek használni. A Néprajzi Múzeum gyűjteményében, magánosok birtokában több ilyen surcot ismerünk. E surcok kompozíciója, színezése alig mutat változásokat. Többnyire Csabai Mari és Vámos Györgyné, Lázár Erzsa (szül. 1898) rajza után készültek. A mezőkövesdi matyók saját használatukra készített varrásainak utolsó példái ezek.

A kuzsuornamentikával rokon hímzést ismerünk még a múlt század végéről Szomolyáról. Ezek berliner fonallal és szűcsselyemmel hímzett kézelők, melyeket Kis Jankó Mari (szül. 1880) közlése szerint Mezőkövesden varrtak ki.[14]

Az 1920-as években — a mezőkövesdi *szűcsös surc* hatására a szomszédos Szentistvánban is kezdtek szűcsmotívumokat alkalmazni saját fekete klottkötényeik kivarrására. Szentistvánban egyébként jól ismerik a kövesdi stílusú kuzsukat, hiszen Kövesden készült kuzsukat viseltek, — emlékezet szerint már az öreg Nagy János (Kis Jankó) is dolgozott szentistváni megrendelésekre. A szentistváni surcoknak a motívumkincse azonban a kövesdiekhez viszonyítva igen szegényes, csak egyes szűcsrózsákat alkalmaz, azokat is egy sorban, egymás mellé állítva. A köztük elhelyezett bimbók emlékeztetnek még a kuzsuornamentikára. Többnyire Simon Istvánné, Kürti Veron (szül. 1898, szentistváni lakos) *írása* után készültek.

Ezek a Kövesden és Szentistvánon kivarrt surcok jelentik az immár kuzsuk díszítésére nem használt kuzsuornamentika egyes motívumainak utolsó hagyományos alkalmazását a matyóknál.

Dajaszászyné Dietz Vilma

[14] Kis Jankó Bori néni többször emlegette, hogy anyja, öregebb Kis Jankó Bori által rajzolt lepedővégeket látott Szomolyán.

Der kurze Pelzrock „kuzsu" aus Mezőkövesd

Der *kuzsu*, ein kurzer Pelzrock, war die charakteristische Wintertracht der Frauen aus Mezőkövesd. Der Aufsatz befasst sich monographisch mit diesem Trachtenstück; er gibt die Beschreibung desselben, seine Herstellung, die Verzierungsarten, den Stil seiner eigenartigen Stickereien und behandelt auch seine Verwendung. Zu den Beschreibungen wurden in erster Linie die Stücke des Ethnographischen Museums in Budapest herangezogen.

Die erste literatische Angabe über den *kuzsu* stammt aus der Mitte des vorigen Jahrhundertes, das erste datierte Stück kennen wir aus dem Jahre 1878. Die letzten Stücke wurden zur Zeit des ersten Weltkrieges verfertigt. In dem Zeitraume von 30—40 Jahren finden wir weder eine Änderung des Schnittes noch der Komposition der Verzierungen.

Der *kuzsu* wurde aus den Fellen von zwei weissen und einem kleinen schwarzen ungarischen Schafe verfertigt. Die Nähte und Säume wurden mit roter, manchmal grüner, selten gelber Lederapplikation verziert. Die einzelnen Teile aus weissem Schaffell (Rücken, Vorderteile, Ärmel) wurden noch vor dem Zusammennähen, die farbigen — meist roten — Applikationsstreifen nachher mit der sog. Kürschnerseide gestickt. Dies bedingte, dass die traditionelle Komposition des Einzelstückes sich zu dessen Formen anpassten. Die Farben der Stickerei wurden nach der Farbe des, — als Grund dienenden — Leders gewählt. — Der *kuzsu* wurde von Kürschnern verfertigt; die Stickerei war auch Männerarbeit. Verfasser beschreibt die Kürschnerwerkstätte, die Arbeitseinteilung, die Art und Weise der Stickerei (ihre eigenartige Handhabung). Die Stickerei wurde häufig so reich angewandt, dass man den Grund kaum sehen konnte. Die *kuzsu*-Ornamentik von Mezőkövesd bildet einen alleinstehenden Stil der ungarischen Kürschnerstickereien. Verfasser analysiert die einzelnen Motive, die Komposition, die Farbenzusammenstellungen und deren Gesetze. Das Ausmass der Verzierungen hatte seine herkömmlichen Normen. Man unterschied ersten, zweiten und dritten *kuzsu*. Der Erste war am reichsten verziert und der teuerste, er wurde nur an grossen Festtagen getragen. Der Zweite war einfacher, der Dritte diente dem Alltagsgebrauch. Weiters lesen wir, wie die sozialen Verhältnisse und das Alter die Anzahl und die Art der Pelzröcke einzelner Frauen beeinflussten, bei welchen Gelegenheiten — mit welchen dazugehörigen Kleidungsstücken — sie den *kuzsu* trugen, wie sie ihn anzogen, wie sie ihn schonten, wie sie ihn während des Sommers aufbewahrten.

Im letzten Abschnitt wird der Einfluss der eigenartig — alleinstehenden *kuzsu*-Ornamentik auf die Frauenarbeiten (Leinenstickereien) geprüft.

Az utolsó működő szárazmalom

Hazánkban a ma is működő malomfajták közül kétségkívül legősibbek a *száraz-* és *vízimalmok*. Ezek közül tanulmányunkban csak a *lóval húzatott szárazmalommal* foglalkozunk.

Néhány emberöltővel ezelőtt jelentős gazdasági szerepük volt a faluképhez hozzátartozó, jellegzetes alakú szárazmalmoknak. Kecskeméten pl. a XIX. sz. elején 81 szárazmalom működött. Makó 1824. évi térképe 54 szárazmalom jelét tünteti fel. Orosházán a szabadságharc idején 33 ilyen malomról tudunk. Hajduböszörménynek emlékezet szerint a múlt század derekán 95 szárazmalma volt. Nem hiányoztak a szárazmalmok falvainkból sem. A Szabolcs-Szatmár megyei Paszab községben a múlt század végén 3 szárazmalom működött. A szárazmalmok jelentőségét emelte az a tény is, hogy a magyar liszt külföldön jó hírnévnek örvendett. A malomipar — a régi viszonyok között — jellegzetesen népies iparág volt. Érdekes és teljesen különálló volt a molnárok élete, céhszervezete. A beszélgetés utáni vágyakozás sok embert sodort a malmokhoz. Ott naphosszat elidőzgettek, tréfálkoztak, beszélgettek. A malom alatti beszélgetések során a falu életének sok fontos eseményét tárgyalták meg.

Ám a technika rohamos fejlődése mindinkább háttérbe szorítja és végül is teljesen elpusztítja a vízi-, szél- és szárazmalmokat. A pusztulás legszembetűnőbb a szárazmalmoknál. Míg 1863-ban Magyarországon 7966 szárazmalom működött, addig 1906-ban már csak 651-et írtak össze. 1955-ben pedig mindössze 1 működött. A primitív malmok néprajzi és ipartörténeti szempontból való feldolgozása a fentiek miatt is égetően sürgős és fontos. A malmok rohamos pusztulása indította el e tanulmány íróját is. Hogy minél eredményesebb munkát végezzen, kutatásait csak a legjobban veszélyeztetett malomfajtára, a szárazmalomra korlátozta. Távolabbi célja a magyarországi szárazmalmokról összefoglaló tanulmányt írni.

Hazánkban már csak Szarvason működik szárazmalom. Az utolsó előttit 1950-ben állíttatták le Vámosoroszban (Szabolcs-Szatmár m.). A többi elpusztult s hírmondó is alig maradt belőle. Tarpán a malom épülete áll még ugyan, de berendezése hiányzik már belőle. Nagykőrösön pedig a Kecskeméti út 42*a* szám alatt az utolsó szárazmalomnak már csak a *malomháza* maradt meg.

Szarvason is — mint szerte az Alföldön — a szélmalmok elterjedéséig a szárazmalmok száma állandóan szaporodott. Míg az 1801-es térkép 7 szárazmalmot jelez, addig az 1822. évi már 13-at tüntet fel. Amikor a múlt században Szarvason is divatba jöttek a szélmalmok, akkor kezdték a szárazmalmokat bontogatni. A szélmalmokat pedig a gőzmalom szorította ki a múlt század vége felé. 1900 körül pusztult el az utolsó szélmalom. A száraz- és szélmalmok közül ma már csak a Tomka-féle szárazmalom működik.

A szarvasi szárazmalmot a Bolza grófok építtették 1836-ban, állítólag csehországi mesterekkel. A kutatás azonban megállapította, hogy a malom teljesen megegyezik a hazánkban készült többi szárazmalmokkal. A malom a múlt században búzát is őrölt, kukoricát, árpát is darált. Ezekre azonban már emberemlékezet óta nem használják. A malom osztozott a többi szárazmalom sorsában. A technika fejlődése s az igények növekedése következtében fokozatosan kiszorult a gazdasági életből. A szélmalmok, később pedig a gőzmalmok szorították ki. Először a gabonaőrlés szűnt meg benne, majd később a darálással is felhagyott, 1920-ig köleshántolás és heregubófejtés folyt benne. Azóta csak kölest hántol.

Miután a szárazmalmoknak még az elmúlt század közepetáján is nagy gazdasági jelentőségük volt s ma már csak egyetlen ilyen malom működik, célszerűnek látszik, hogy a szárazmalmokkal foglalkozó összefoglaló munka megjelenése előtt hazánk utolsó működő szárazmalmáról leíró tanulmány lásson napvilágot.

A) A malom épülete és malmi berendezése

I. A keringősátor

1. A keringősátor

A *Tomka Sándor*[1] tulajdonában levő *szárazmalom* a II. ker. Bem József utca 26. szám alatti 1918 és 1919 hrsz-ú telken áll (1. rajz *a*, *b* és 1., 2. kép). A 456 négyszögöl területű telken a malomépületen kívül a lakóház (1. rajz *j)* és a melléképületek is helyet foglalnak.

A malom a *keringősátorból* (szlovákul : *šjator)* és a *malomházból (mlimica)* áll. A *keringősátor*, a *keringő sátora*, vagy röviden a *sátor* (1. rajz *a* és 1., 2. kép) kör alakú, sátortetős épület. Belső átmérője 14,3 m. Beépített területe : 186 m².

A sátortetőt 9 db szabadon álló és 2 db, a malomházhoz ragasztott *oszlop (stlp*, I. tábla 1. rajz) tartja. A téglalap alapú pillérek tábori kemencében égetett téglából készültek. Átlagosan 128 cm szélesek s egyre-másra 200 cm magasak. A talajszint egyenetlensége folytán a legalacsonyabb 166 és a legmagasabb 212 cm. A pillérek támfalszerűen kiképzettek. Míg a talaj felett 63 cm, addig fent csak 50 cm vastagságúak. A pillérek közötti nyílás átlagosan 263 cm. Van azonban 255 és 265 cm-es méretű is. A pillérek sárgára meszeltek.

[1] *Tomka Sándor* 1883-ban született Szarvason. Az elemi iskola hat osztályának elvégzése után leszegődött Szarvason egy gőzmalomba molnárinasnak. Azután az orosházi Gémes-malomban s Szarvason a Nagy-malomban segédeskedett. Majd a budapesti Gizella-malomban dolgozott. Rövid ideig még más vidéki malomban is működött. Azután hazament Szarvasra és az első világháború kitöréséig 4 éven keresztül a Behán-féle szárazmalmot bérelte. Az első világháborúban rövid katonai kiképzés után a budapesti malmokba osztották be. 1920-ig Budapesten dolgozott. Ekkor átvette özvegy édesanyjától a család tulajdonában levő szárazmalmot. Először is a pusztulásnak induló malom rendbehozásához fogott. Erre nagy szükség volt, mert az édesapja nagyon szerette az italt, s a malommal nem sokat törődött. A közönség elpártolt a malomtól. T. S. teljesen rendbehozta a malmot. A nép gyorsan odaszokott. Hamarosan fellendült a malom. A testvérbátyja jussát is sikerült két év alatt kifizetni. A malom évek hosszú során keresztül jól jövedelmezett, s T. S. szépen gyarapodott. Bár a bankokban sok pénze odaveszett, mégis hamarosan megvette a telek másik felét, a rajta levő lakóházzal együtt. Rokonait is segítette. 27 éves korában nősült meg. Öt családja volt. Jelenleg két lánya él. T. S. a szakmáját kitűnően ismeri és nagyon szereti.

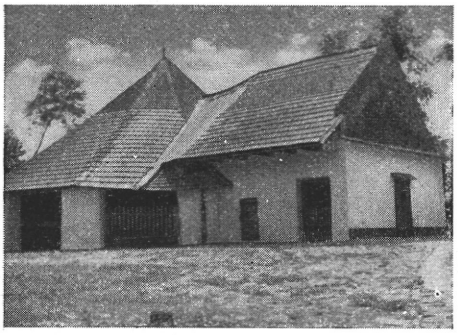

1. ábra. A szárazmalom a malomudvar felől

2. ábra. A szárazmalom a kert felől

A sátor fedélszerkezete 12 db *szarufából*, főszarufaállásból *(rohe*, I. t. 2*a* és 2. rajz *a)* és 20 db *fiók-* vagy *segédszarufából*, mellékszarufaállásból (I. t. 2*b* és 2. rajz *b)* áll. A főszarufaállások 21×21 cm-es méretűek (az épületfák megadott méretei átlagos méretek, gyakran ugyanannál a darabnál is több-kevesebb eltérés mutatkozik). Egy kivételével pilléreken nyugszanak. Van ti. egy csonka-főszarufaállás is a malomház irányában (I. t. 2*a)*. A főszarufaállásokat fent a *csillagház* (I. t. 2*d* és 4. kép) fogja össze. Ez 21×21 cm-es méretű gerendákból összerótt. Tizenkét szára egy-egy főszarufaállásba csapolt. A mellékszarufaállások közvetlenül a csillagház felett csatlakoznak a főszarufaállásokhoz. Minden főszarufaálláshoz két oldalt egy-egy mellékszarufaállás támaszkodik. A 12×12 cm-es méretű mellékszarufaállások végei *srégeltek*, *sifteltek* s oldalt erős kovácsszeggel szegeltek. A mellékszarufaállások alsó végei a pilléreket áthidaló 18×21 cm-es méretű *talpgerendákon* (2. rajz *d)* nyugszanak. A talpgerendákon fekvő 2—2 mellékszarufaállás egymással párhuzamos. A fő- és mellékszarufaállások nyomásainak felvételére szolgálnak a pilléreken fekvő *koszorúfák (venjec*, 2. rajz *c)*, melyek 16×21 cm-es faragott gerendákból készültek. A koszorú gerendái csapolással illeszkednek egymásba, s pillérenként egy-egy

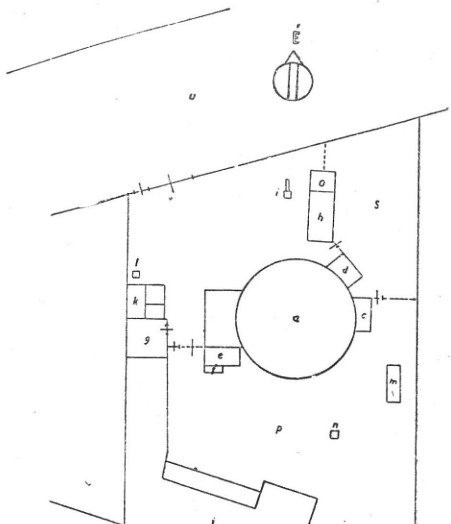

1. rajz. A szarvasi Tomka-féle szárazmalom telkének vázlatos helyszínrajza. *(a* — keringősátor, *b* — malomház, *c* — műhely, *d* — kocsiszín, *e* — takarmányos szín, *f* — ragaszték, a talicska számára, *g* — rostaház, *h* — lóállás, *i* — kút, *j* — lakóház, *k* — sertésól, *l* — w.c., *m* — kukoricagóré, *n* — kút, *o* — szín, *p* — kert, *r* — malomudvar, *s* — udvar, *t* — Bem József utca és *u* — Ady Endre utca.)

ácskapoccsal is összefogottak. A koszorúfákra kívül-belül különféle gazdasági szerszámokat szoktak rátenni, vagy felakasztani. A csillagház közepéből egy függőleges tölgyfagerenda (I. t. 2*e*) nyúlik ki a tetőn. Ebbe csapolták be a főszarufaállások felső végeit. A gerendát a dereka táján egy vízszintes fenyőgerenda (I. t. 2*f*) köti két főszarufaálláshoz. A tetőn kinyúló gerendán volt a malom dísze, a *csillag*. A kb. 1 m hosszú, négyszögletes *szár* közepén egy gömb s a végén egy félgömb volt. A félgömb felfelé néző körlapjára egy csillagot vésték. A dísz felső része már elkorhadt.

A sátor annak idején zsindelyes volt. Alsó részét az 1920-as években cseréppel fedték be. A főszarufaállások felett — a tető töréseinél — zsindelyes. A csillag szára körül a tető bádoggal fedett. A sátor- és a malomtető találkozásánál *ixni*nek nevezett bádog-, illetve vaslemez van. A tető alatt, a szarufákon denevérek tanyáznak. Esténként röpködnek, s néha lepottyan egy-egy kopasz denevér.

Az 1920-as évekig a pillérek nyílásai fölig lécezettek voltak. Most a pillérek nyílásai közül 7 léckerítéssel *(šránke)* ellátott, egy nyílás pedig vályogfallal berakott. A kerítés-szakaszok 2—2 *riglifája* a pillérek derekába van erősítve. A sátor elején 3 pillér köze szabadon áll. Ez a két nyílás a keringősátor *bejárata, kapuja (vrátka)*. Kitéglázott. A bejárattal szembeni kerítésen egy kis ajtó van. A sátor földje a közepe felé enyhén lejt. Amikor a malom nem működik, a baromfiak a sátor alatt is tanyázhatnak. A szezonban a sátor alját tisztán tartják. — A keringősátorhoz egy kis *műhelyt (mihel'*, 1. rajz *c)* és egy *kocsiszínt (pódahóka*, 1. rajz *d)* építettek.

2. *A keringő*

A keringősátorban a malom meghajtására szolgáló *keringőt (koleso)* találjuk. A keringő tengelye, a hatalmas *bálvány (val*, I. t. 1*a*, 3. rajz 1., 2. és 3., 4. kép) a sátor közepén áll. A bálvány fent a két *járomgerendába* (3. rajz 1*e* és 4. kép) illeszkedik, lent pedig a *bálványtalpon* (3. rajz 1*d* és 3. kép) nyugszik. A tölgyfából faragott bálvány 480 cm magas. Alsó és felső vastagabb része tizenkétszegletűre faragott. A középső része gömbölyű. Átmérője a két végén 47, a közepén 30 cm. Középső részének két vége profilált. A bálvány felső vége egyenes. Közepéből emelkedik ki a bálványból kifaragott vaskos *csap*. A bálvány alsó vége keskenyedő és a végén vasráffal ellátott. A tengely alsó végébe egy *acélcsap* van illesztve. Ezen forog a bálvány.

A bálvány alsó, szögletes részébe 12 db *keresztfának (križe*, I. t. 1*b* és 3. kép) nevezett küllőt csapolással beerősítették. A 10×12 cm-es vastag fenyőfarudak 632 cm hosszúságúak. A keresztfákat a bálvány felső részébe csapolt 12 db hasonló vastagságú fenyőfa *karfák (križe*, 3. rajz 1*b* és 3., 4. kép) tartják vízszintes helyzetben. A karfák a keresztfák végeitől 70 cm-nyire vannak a keresztfák mellé helyezve s egy-egy vascsavarral hozzáerősítve. A karfák végei

I. tábla. 1. A szárazmalom alaprajza. *(a* — bálvány, *b* — keresztrúd, *c* — keringőtalp, *cs* — fogak, *d* — kettős húzatófa, *e* — hámfák, *f* — egyes húzatófa, *g* — hámfa, *gy* — ülésdeszka, *h* — kőpad, *i* — grádics, *j* — kéreg, *k* — garat, *l* — garattartó, *ly* — osztályozóteknő, *m* — vékák, *n* — ondócsatorna, *ny* — ondóház, *o* — kéreg, *p* — garat, *r* — garattartó, *s* — kifolyócső, *sz* — rostálóteknő, *t* — tizedesmérleg, *ty* — kerekszék, *u* — a malomház térsége, *v* — asztal és, *z* — szék.) 2. A szárazmalom metszete. *(a* — főszarufaállás, *b* — mellékszarufaállás, *c* — talpgerenda, *d* — csillagház, *e* — csillagszár, *f* — merevítőgerenda, *g* — járomgerenda, *h* — merevítőgerenda, *i* — szarufa.)

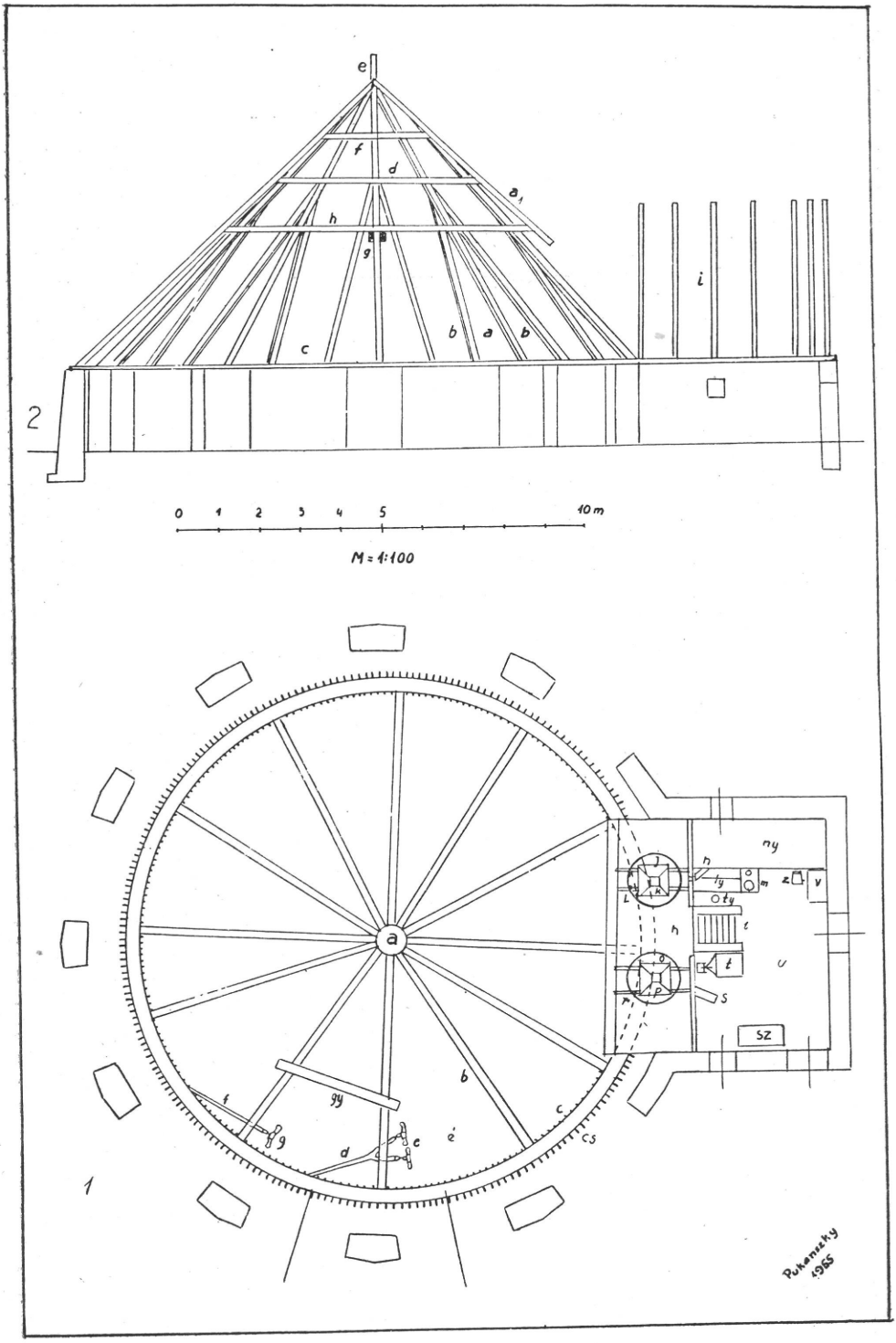
e
f
d
a1
h
g
i
c
b
a
b
2
0 1 2 3 4 5 10 m
M = 1:100
a
ny
h
ty
m
z
v
L
k
ty
h
t
o
t
u
p
r
s
sz
b
gy
f
g
d
e
é
c
cs
1
Pukanszky 1965

valamivel lejjebb érnek a keresztfáknál. Ezért a keresztfák magasságát szükség esetén szabályozni is lehet. A karfák felső végeit a csapoláson kívül vaspántokkal is felerősítették. A karfák felső végein egy-egy 2 csavarral felerősített vaspánt van. A bálványt — közvetlenül a karfák felett — egy erős vasráf veszi körül. A pántok felső végei a ráf alá bújtatottak s a ráfra ráhajtottak. Így a keresztfák végei nem csúszhatnak ki. A ráf szabályozható. A ráfnak két *szarva* van, vagyis a ráf két vége kihajlított. A szarvak egy csavarral vannak összehúzatva. Ha a ráf meglazul, megspanolják, meghúzzák.

A karfák által felkötött keresztfák tartják a keringő *talpát (bahri*, I. t. 1*c*, 3. rajz 1*c* és 5. kép). A keringő talpa 12 darabból áll. A 10×17 cm-es talpak tölgyfából készültek és a keresztfák végeire vannak erősítve (II. t). A toldás mindig a keresztfa felett van. A talpak összeillesztett végei egy-egy fa *alátéten (pritlačka)* nyugszanak. A 95 cm hosszú és talpszélességű alátét a keresztfa végére bevágással van felerősítve. A talpak egy-egy vastag faszeggel vannak az alátéthez szegelve. Ezenkívül a két egymás melletti talp alsó-felső részén egy-egy alátét hosszúságú vaspánt van. A pánt két vége kihegyezett és a talpakba bevert. Az alátét 3 db vascsavarral van a pánthoz erősítve. A keringő talpa eredetileg *egymásra-toldott* volt. A talpak végei — kissé megvékonyítva — egymásra voltak téve a keresztfán. Ennek az volt az előnye, hogy a *fogak* az *orsó csöveit* nem egy helyen koptatták. A keringőtalpat a jelenlegi tulajdonos alakította át a mai formájára. A keringő átmérője — talpszéltől talpszélig mérve — 13,10 m. A keringő fenti átmérőjéhez számítandók a talpból 8 cm-re kiálló fogak. Így a keringő teljes átmérője 13,26 cm. A keringő talpa üzemképes állapotban a földtől 1 m magasan van.

A keringőtalpba 420 db, akácfából készült *fog (zubi*, I. t. 1. cs és 5. kép) illeszkedik. A 28 cm hosszú fogakból 8 cm-es rész áll k[i]. Ez a fog *feje*, a fog hajtó része. A fogak *szárai* a talpon keresztülfúrt lyukakba illeszkednek s a talp belső oldalán ki is állnak. Mindegyiket — szorosan a talp mellett — egy-egy hosszú vasszeggel keresztülütötték. A fogak egymástól 5,5 cm távolságra vannak. A fogakat a kopás csökkentése céljából üzemben hetenként egyszer vegyes faggyúval, vagy szappannal, esetleg disznóhájjal szokták megkenni. A fogakat kb. két évenként *módlával*[2] *(módla*, VII. t. 1.) igazítani kell. Ha a keringő nincs jól *befogazva*, akkor ránt a keringő. Ilyenkor az orsó csöveit nem derékba, hanem s . . be kapja a fog.

A keringő azon két rekeszében, ahol a lovak a keringőt húzzák, egy-egy *huzatófa (bivnice)* van elhelyezve. Az első huzatófa (I. t. 1*d* és 5. kép) kétágú természetes fa. Egy csavarral van a talpfa alá erősítve. Két ága az előtte levő keresztfán fekszik. Az ágak végeire egy-egy *kengyel* van felvasalva. Mindegyikben egy-egy *hámtűkarika (perec)* van. Ezekbe kapcsolódnak a hámfák *tasnijai*, melyekben a *hámfák (bivnica)* vannak. A kettős huzatófa mögötti rekeszben van a 155 cm-es hosszúságú egyes huzatófa (I. t. 1*f*), egy hámfával. Ebbe szokták a *lógós* (harmadik) lovat befogni. A huzatófák közötti két keresztfára egy 306×24 m-es méretű *ülésdeszka (sedisko*, *sedjaca*, *doska*, I. t. 1. gy) van erősítve. *A lóhajtók* ezen ülve hajtják a lovakat.

A keringő, illetve a bálvány a *bálványtalpon* nyugszik. A bálvány talpa 4 gerendából összerótt *rámán (klieště*, 3. és 7. kép) fekszik. A ráma 12×17 cm-es

[2] A *nagymódla* tölgyfából készült. 21 cm hosszú. Egyik oldalán, két helyen egy-egy T (Tomka) betű van beégetve. A nagymódla a keringő fogai és a nagyorsó csövei távolságának a mértéke. Örökség. A malomházban a szerszámosláda mellett felakasztva tartják.

tölgyfa gerendái félfarkos bevágással illeszkednek egymásba s egy-egy erős faszeggel vannak átütve. Két gerenda 150, s kettő 160 cm hosszú. A ráma közepén fekszik a 190 cm hosszú, 25×30 cm vastag tölgyfatalp. Közepébe van bevésve a *persely (pauňička)*, melybe a bálvány csapja illeszkedik. A persely 9×12×12 cm-es méretű kovácsolt vasból készült teknő. Egy vaslap helyezkedik bele. A lap közepe acél és a bálvány csapja részére egy tojás nagyságú *kirner* (kerek bemélyedés) van rajta. A lap különböző szinten állítható be. A lap alá homokot vagy salakot tesznek. Azután vasékekkel szorítják be. A bálvány csapja olajban forog. A perselyt egy vastag, porvédő deszkalap fedi.

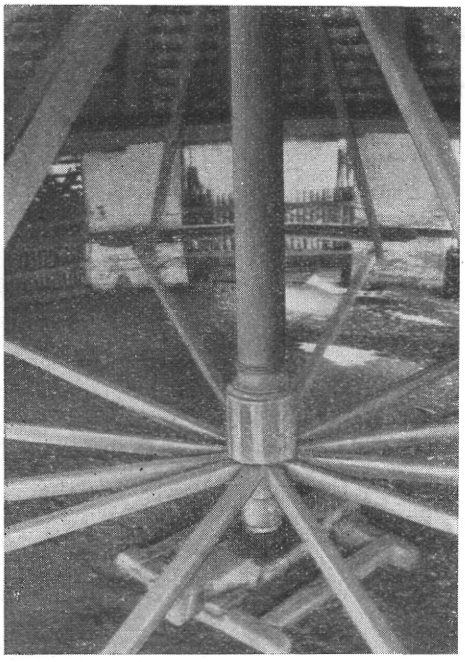

3. ábra. A bálvány alsó része a keresztfákkal

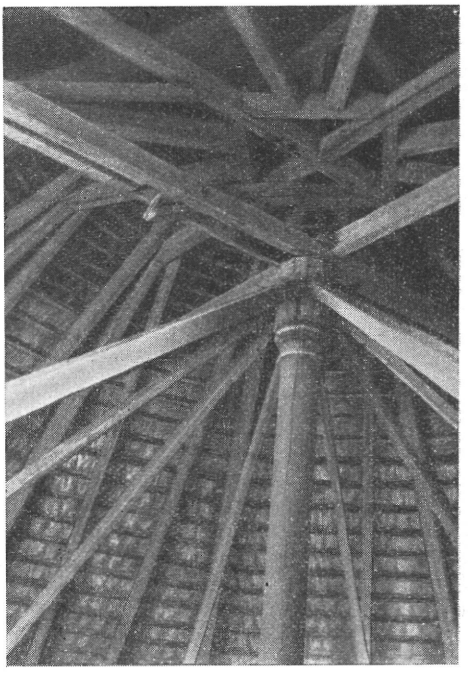

4. ábra. A bálvány felső része a karfákkal és a járomgerendákkal. Felette a csillagkötés

A bálvány alját — s vele együtt a keringőt — a talp állításával lehet szabályozni. A talp két oldalán egy-egy, összesen 4 db szabályozó ék (3. és 7. kép) van. Ezekkel a talpat jobbra-balra lehet állítani. A talp mindkét vége alatt keresztben is van egy-egy ék. Ezekkel a talpat előre-hátra lehet állítani.

A bálvány felső végén levő csap a *járom* (3. rajz 1*e* és 4. kép) gerendái közé illeszkedik. A járom két, fiókszarufa vastagságú, egymáshoz közel elhelyezett gerendából áll. Végei egy-egy főszarufaállásba vannak eresztve. A középső részét egy keresztbe helyezett gerendával rögzítik. A járom ezenkívül — két közéje helyzett gerenda segítségével — a csillagházzal is össze van kötve. A járomgerendák belső részei egy darabon a bálvány csapja részére kissé vékonyított. Ebben a kb. egy öl hosszú kivágott részben a csapon kívül még egy rövid gerenda, az ún. *kapcsoló-gerenda* (3. rajz 2.*i* és 4. kép) is illeszkedik. Ez kapcsolja

ki és be a keringőt. Erre akkor van szükség, ha a lovakat be akarják *léptetni* a keringőbe, illetve amikor ki akarják onnan vezetni. A járomgerendákon és a kapcsológerendán egy vascsavar van keresztülütve. Ekörül billen a kapcsoló. A kapcsológerenda csap felőli vége félköríves, mert a csaphoz simul. Erre a végére egy kis deszka van keresztben ráerősítve, hogy ne fordulhasson a bálványra. A kapcsoló másik vége csapott s a járom megfelelő részéhez illeszkedik. A kapcsoló csap felőli végére egy kötél (3. rajz 1.*j*) van erősítve. A kötél a csillagház

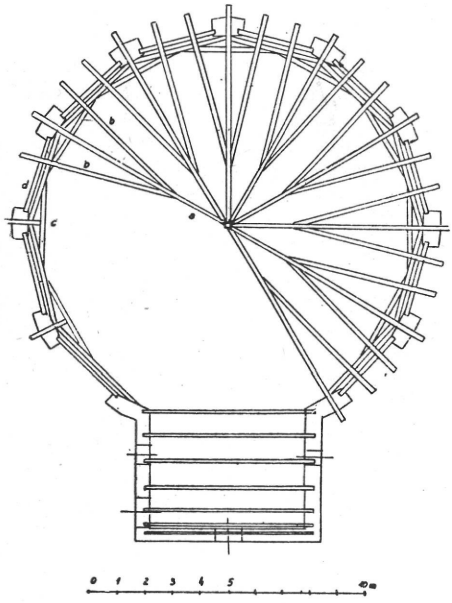

2. ábra. A szárazmalom tetőszerkezete. (*a* — főszarufaállás, *b* — mellékszarufaállás, *c* — koszorúfa és *d* — talpgerenda.)

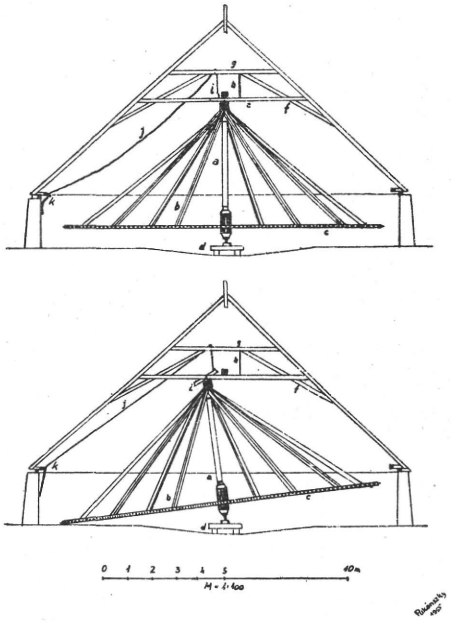

3. rajz. 1. A keringő bekapcsolva. 2. A keringő kikapcsolva. (*a* — bálvány, *b* — karfa, *c* — keringőtalp, *d* — bálványtalp, *e* — járomgerendák, *f* — merevítő-gerenda, *g* — csillagház- *h* — vasrúd, *i* — kapcsoló-gerenda, *j* — kötél és *k* — karika.)

egyik gerendájába bevésett csigán keresztül a *befogóhelyre* vezet. Ott a keringősátor bejárata melletti pilléren levő koszorúfába erősített karikába (3. rajz *k*) van befűzve.

A keringő ki- és bekapcsolása rendszerint a *kásás*, a malomkezelő *(kašňikár)* dolga. A keringő kikapcsolása a következőképpen történik. A kötél lefelé húzásakor a kapcsológerenda csap felőli része felemelkedik. Ekkor a keringő bejárat felőli talpa könnyedén egészen a földig engedhető. Ugyanis a kapcsoló felemelkedésével a bálvány csapja elhagyhatja a helyét és a bálvány — a keringővel együtt — a sátor bejárata felé dőlhet. Ilyenkor a keringő másik fele a földtől mintegy 170 cm magasra emelkedik. Ekkor a keringő *ki van kapcsolva (spustenvo je dou koleso*, 3. rajz 2. és 5. kép). A keringőt csak akkor lehet kikapcsolni, ha a huzatófa a befogóhelyen van. A keringő bekapcsolása a következőképpen történik. A keringő földönfekvő talpát kézzel megemelik. Ekkor a csap a kap-

csológerenda alatt a helyére csúszhat. Amint a keringő ismét vízszintes helyzetbe kerül, a csap is a helyére ér. Amint a csap a helyére zökken, a kapcsoló vége lecsúszik a csapról s a helyére esik. A keringő ekkor *be van kapcsolva (zodvihnuť hor koleso* 3. rajz 1.).

A bálvány felső részét is lehet szabályozni. A járom gerendáit ugyanis a két oldalán — a felette levő merevítő gerendába — elhelyezett egy-egy ék *(cvike)* segítségével jobbra-balra lehet állítani. A sátor állandóan ülepszik. Az ülepedéssel idők folyamán a járom is lejjebb száll. Ezáltal a keringő ki- és bekapcsolása nehézkessé válik. Ennek elkerülésére a járom egy erős vasrúddal a csillagházhoz van felkötve. A tetőzet ülepedése esetén a felkötővas felső végén levő anyacsavart meghúzzák, miáltal a járom kissé emelkedik. A keringő mellett — a malomház felől — egy *védőfá*nak nevezhető akácrúd van a földbe állítva (5. kép). Az a rendeltetése, hogy megakadályozza azt, hogy a keringőt megállítani igyekvők az orsók közelébe kerüljenek. Különösen régen volt erre szükség. Annak idején ugyanis nem lehetett a kő *leszorításával* megállítani a malmot s ezért a hántoltatók belekapaszkodtak a keringőbe s igyekeztek a lovakat a befogóhelyen megállítani. A keringő „svungja" sokszor az embereket is tovább vitte. Ilyen esetben a védőfánál kénytelenek voltak a keringőt elengedni.

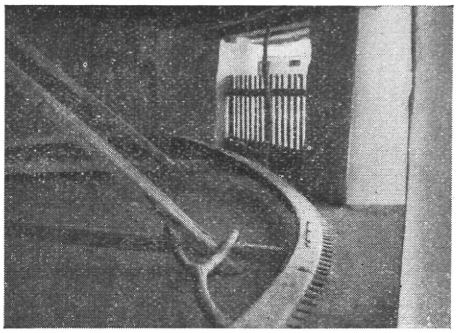

5. ábra. A keringőtalp a fogakkal és a húzófával, befogás előtt

II. A malomház

1. A malomház

A keringősátorhoz csatlakozik a *malomház (mliňica*, 1. rajz *b* és 1. kép). A malomház hossza 560, szélessége 670 és falának magassága 285 cm. Az 50 cm-es vastag falak a tábori kemence legerősebb tégláiból, az ún. köpönyegtéglákból készültek. A sárral tapasztott falak kívül-belül sárgára meszeltek.

A malomház elején két ajtónyílás van. A nagyobbik, 190×120 cm-es falnyílásba egy 185×100 cm-es méretű deszkaajtó illeszkedik. A deszkaajtón kívül az ajtófélfára egy 97 cm magas lécajtót is erősítettek. A másik, 135×65 cm-es falnyílásban levő deszkaajtó 135×73 cm-es méretű. A két ajtó között egy 60×70 cm nagyságú berakott ablaknyílás van. A nyugati falon levő 210×110 cm-es falnyílásba egy 92×182 cm-es méretű festett deszkaajtó van elhelyezve, közepén egy kis üvegablakkal. A déli falon egy 50×60 cm-es kis ablak látható. A malomház keleti fala hiányzik. Ugyanis a fal helyén találkozik a keringő a malomház berendezésével.

A malomház falain helyezkednek el a 18×20 cm-es méretű *fiókgerendák (hriadke*, 4. rajz *a)*, egymástól 1 m távolságra. Az egyik fiókgerendához — arra merőlegesen — a malomház két oldalával párhuzamosan egy-egy ugyanilyen

méretű gerenda csatlakozik (4. rajz *b)*. A három gerenda egy 450×240 cm-es nagyságú területet (4. rajz *c)* határol. Ez alatt a nyitott rész alatt van elhelyezve a *kőpad*. A malomház elején a szarufatartó gerendák a faltól kijjebb állnak, s mintegy 1 m széles *ereszt (strieška*, 4. rajz *d)* képeznek. A fiókgerendák végeibe vannak becsapolva a *szarufák (rohe*, I. 1. 2.*i)*. A tetőnek 7 pár kakasülővel ellátott szarufája van. A tető cseréppel fedett. A gerincén egy duplasor zsindely van. A padlás nyugati végét téglatűzfal zárja le. Eredetileg a malomház is zsindelyes volt.

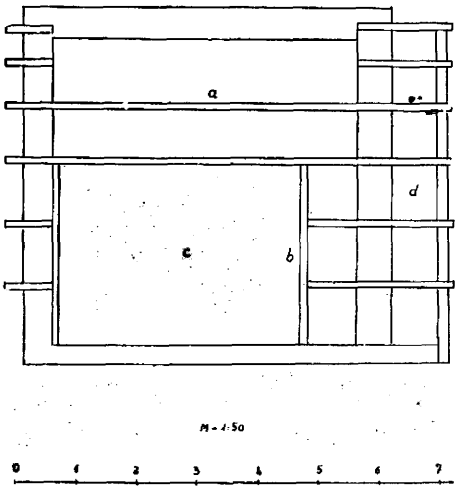

4. rajz. A malomház fiókgerendázata. *(a* — fiókgerenda, *b* — keresztgerenda, *c* — a kőpad feletti szabad térség és *d* — eresz.)

A malomház két fiókgerenda közét utólag padlásolták le. Ezt az is mutatja, hogy a szarufák füstösek. Ugyanis annak idején a malomházban télen tüzeltek. A tüzelőanyagot az őrletők hozták magukkal. A földön fával, csutával és szárított trágyával tüzelgettek. Jelenleg a lepadlásolt és deszkával elválasztott rész galambpadlás. A malomház téglás. — A hátsó falához egy *takarmányosszín (pou dahóka*, 1. rajz *e* és 2. kép) van ragasztva.

A malomház eredetileg egy öllel hosszabb volt. A malom építésekor ugyanis *kettős-malom (dve kolesá)* volt. Az egy tető alatt levő malomházak végeiben egy-egy keringősátor volt, a két malomház között pedig egy közös raktár. Később az egyik sátort elbontották. Ennek malomházát szobának, a raktárt pedig konyhának használták. Később ezeket a helyiségeket elbontották s ugyanakkor a működő keringősátor malomházát egy öllel megrövidítették.

2. *A malomház malmi berendezései*

a) A kőpad

A malomház sátor felőli részét a *kőpad (kipad*, I. t. *h* és IV., VI. t.) foglalja el. A kőpadot 3 pár 160 cm magas és 20—25 cm vastag *oszlop (stlp)* tartja. Eredetileg mind tölgyfa volt. Most csak az egyik pár tölgy, míg a többi akác. Az oszloppárok tetején egy-egy *párnafa (schod)* van. A 30×15 cm-es méretű faragott párnafák sátor felőli végeik profiláltak. A párnafákon fekszik az 565×150 cm-es méretű kőpad. A tölgyfadeszkák 35 cm szélesek és 8 cm vastagok. A 167 cm magas kőpadra egy 8 fokból álló *grádics*, lépcső vezet. A kőpad két szélére egy-egy tölgyfadeszkát élire állítottak. Ezek 3 hosszú vascsavarral vannak összehúzatva. A kőpad elején fenyőfából készített korlát van. A kőpad eleje bedeszkázott s rajta egy 150×50 cm-es méretű deszkaajtó van. A kőpad alja a sátor felől nyitott (II. t.). A malomház a kőpad felett bedeszkázott.

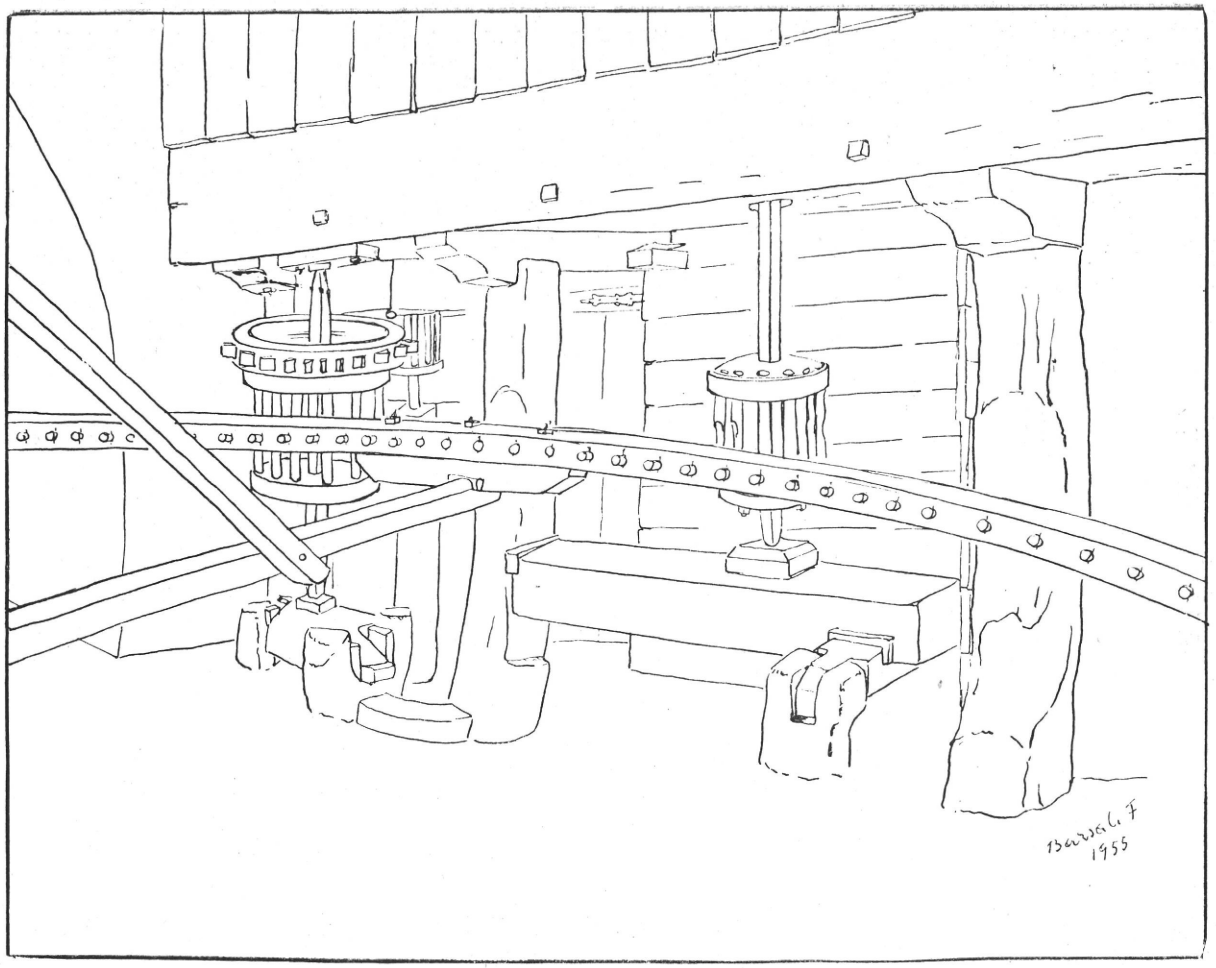

II. tábla. **A kőpad alja a keringősátor felől, a kásakő nagy- és kisorsójával, valamint a daráskő orsójával**

b) A köleshántoló berendezés

A kőpad egyik felében a *kásakő* (I. t. 1. j), másikban a *daráskő* (I. t.1.*o)* foglal helyet. A kásakő alatt van a kő hajtására szolgáló *nagy-* és *kisorsó* (II. tábla és 6. kép). A keringő forgását a nagyorsó *(velkvo vreťeno)* adja át a kásakő tengelyén levő kisorsónak *(malvo vreťeno)*.

A nagyorsó *szálvasa*, tengelye *(praslica*, III. t. *c*) 140 cm hosszú, felső részén 5×5 s az alsón 4×4 cm vastagságú kovácsolt vas. Két vége elvékonyodó és acélozott. A nagyorsó 2 *tányérból* és 16 *csőből (cevi*, III. t. *b)* áll. A tányérok szilfából készültek. A felső két rétegből áll. A felső, talpszerűen összerótt rész 7 cm átmérőjű és 11 cm vastagságú. Ebben a sok darabból kötésszerűen összeillesztett részben 32 db *fog* helyezkedik el. Az akácfából készült fogak hajtó részei 6 cm-re állanak ki a tányérból. A fogszárak talpból kiálló végei egy-egy hosszú vasszeggel átütöttek, hogy ki ne lazuljanak. A nagyorsó fogait hetenként a *kismódlával*[3] (VII. t. 2) igazítani kell. A felsőtányér felső részét — a fogak alatt s felett — 2 vasráf tartja össze. A felsőtányér alsó, tömör részének átmérete 60 cm s vastagsága 4 cm. Ez is vasráffal ellátott. — Az alsótányér 60 cm átmérőtű s 6 cm vastagságú. Öt darabból áll. Az egyes darabok nutokkal és csapokkal illeszkednek egymásba. Széle egy széles és egy keskeny vasráffal ellátott. A két tányért 3 erős, szegletes vaspálca meregíti, fogja össze. — Az 52 cm hosszúságú s 4 cm átmérőjű csövek somfából készültek. A som simára kopik és kemény. A csövek alsó végei közvetlenül a tányér felett egy-egy faszeggel átütöttek. A csövek egymástól való távolsága megegyezik a keringő fogainak távolságával. A nagyorsó a szálvasra faékekkel van felerősítve. A keringő fogai a csöveket derékban kapják s ott koptatják. Amikor a malom üzemben van, a nagyorsó fogait naponta háromszor is kenik vegyes faggyúval vagy szappannal, esetleg disznóhájjal. A csöveket hetenként csak kétszer kenik.

A nagyorsót a szálvas alatt levő *talp* (III. t. *cs)* segítségével lehet szabályozni. A talp 140 cm hosszúságú és 18×25 cm vastagságú tölgyfagerenda. Közepébe van bevésve a szálvas perselye. A talp végei egy-egy 45 cm magas segédoszlop *kengyelébe* illeszkednek. A talp függőleges irányban ékekkel szabályozható. Az ékek a talp végei alá vannak verve. Az egyik végén levő ékek álló ékek, s csak a másik vége alatti ékekkel történik a talp állítása. A nagyorsó vízszintes irányban a szálvas felső végénél szabályozható. A szálvas felső vége egy 2 csavarral felerősített gerendába (III. t. *d)* vésett perselyben forog. — Amikor a daráskő megy, a kásakövet ki kell kapcsolni. Ez a következőképpen történik. A nagyorsó szálvasa feletti gerenda csavarjait meglazítják. A talp alól kiütik az éket, s a végét leengedik. Ekkor a nagyorsó tengelyét félrebillentik, hogy a keringő fogai az orsó csöveivel ne érintkezhessenek. Azután a nagyorsó egyik csövét a kisorsó egyik csövéhez kötik. Ha nincs fent a kásakő a szálvason, akkor a kötelet egy lyukon keresztül a kőpad elején levő *szállítóhoz* erősítik.

A nagyorsó fogai a mellette levő kisorsó csövei derekába kapaszkodnak. A kisorsó a kásakő szálvasára (III. t. *f)* van felerősítve. A kásakő szálvasa 115 cm hosszú, a felső részén 5×5 s az alsón 4×4 cm vastagságú kovácsolt vas. A kisorsó tányérjai 25 cm átmérőtűek s 5 cm vastagok. Kőrisfából készültek s egy-egy vasráffal ellátottak. A kisorsónak 8 db ugyancsak somfából készült 33 cm

[3] A *kismódla* gyertyánfából készült. 19 cm hosszú. A nagyorsó fogai és a kisorsó csövei távolságának a mértéke. T. S. kb. 1910 körül készítette. A nagymódla mellett tartják.

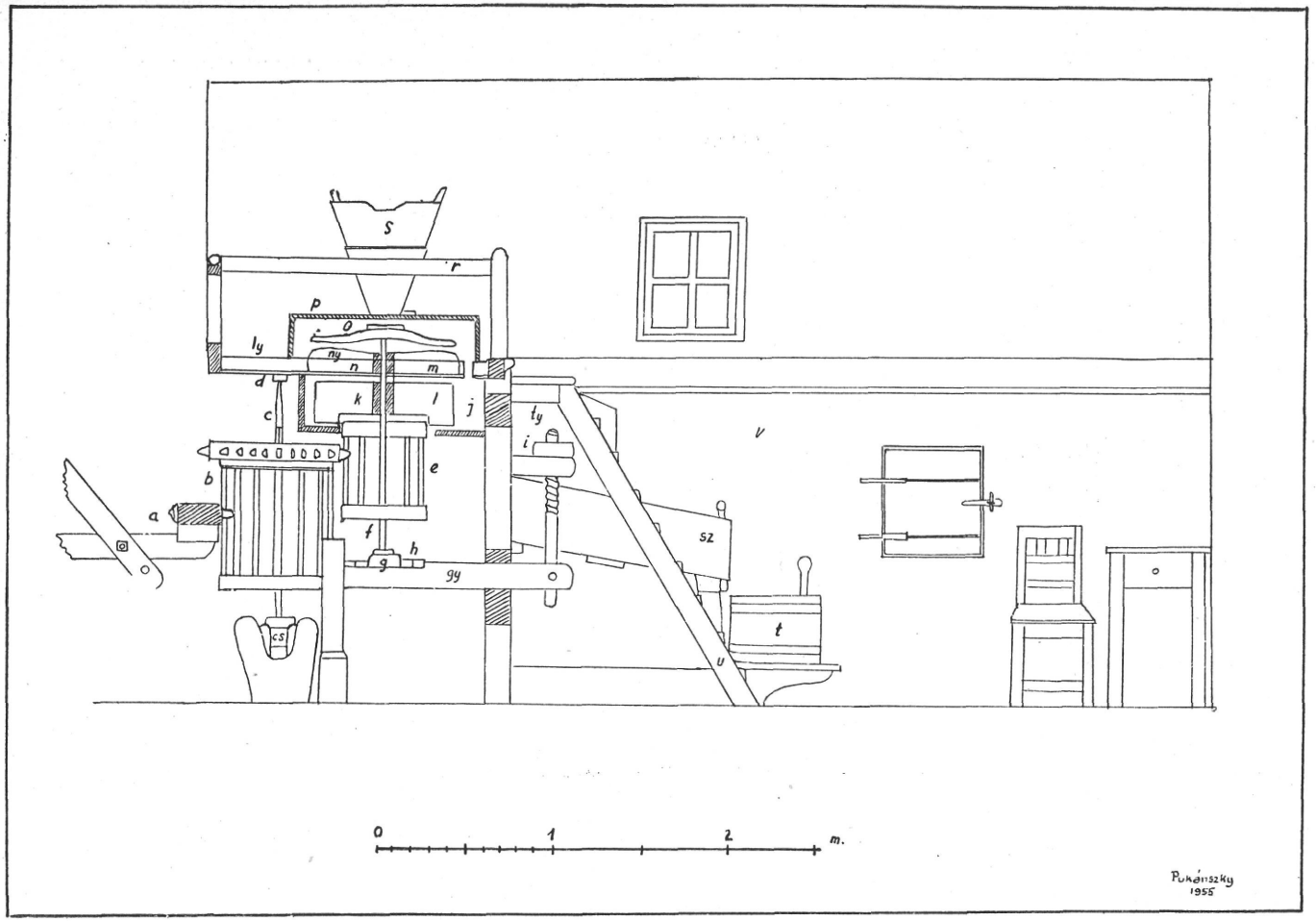

III. tábla. A köles hántolására szolgáló berendezés metszete. *a* — keringőtalp, *b* — nagyorsó, *c* — szálvas, *cs* — talp, *d* — kisgerenda, *e* — kisorsó, *f* — szálvas, *g* — talp, *gy* — keresztszállító gerenda, *h* — ékek, *i* — szállító, *j* — vitorladob, *k*, *l* — vitorlák, *ly* — kőpad, *m* — padkő, *n* — tőke, *ny* — agyag, *o* — forgókő, *p* — kéreg, *r* — garattartó, *s* — garat, *sz* — osztályozó teknő, *t* — véka, *ty* — ondócsatorna, *u* — grádics és *v* — ondóház

hosszúságú csöve van. A csöveket nem szokták kenni, mert a nagyorsó fogai megkenik.

A kásakövet a szálvas alatti *szállítógerendák* (III. t. *g, gy)* segítségével lehet felemelni és leszállítani. A kásakő szállítása két gerendával történik. Az egyik gerenda, a szálvas *talpa* (III. t. *g)* 120 cm hosszú és 20×18 cm vastagságú tölgyfa. A közepébe vésett perselyben forog a szálvas. A talp egyik vége a sátor felőli kőpadtartó oszlopba van mozgathatólag csapolva. A csap alatt szabályozó ékek vannak. A talp másik vége a *keresztszállító-gerendán* (III. t. *gy)* fekszik. Ez a gerenda 120 cm hosszú és 12×18 cm vastag. Az egyik vége 1 m magas segédoszlop kengyelében mozog. Ezalatt is szabályozó ékek vannak. A másik vége a *szállítópréshez (preš*, III. t. *i)* van erősítve. A keresztszállítógerenda vége a kőpad segédoszlopának tág vésetén keresztül a malomházba nyúlik. Ebbe van beerősítve egy 60 cm hosszúságú farúd, melynek a felső része csavarmenetes. A felső vége átbújik egy erős csapon. A csap felett egy szárnyas facsavar van rajta. A facsavar segítségével lehet a követ *felemelni* és *leszállítani.* A kásakő szálvasát vízszintes irányban a talpnak a keresztgerendán való csúsztatásával lehet szabályozni. Ez ékekkel történik.

A kisorsó felett a szálvasra a *vitorla (kridla*, III. t. *l)* van erősítve, mely a *vitorladobban* (III. t. *j)* forog. A dob átmérete 96 és magassága 26 cm. Görcsmentes fenyődeszkából készítették. Három alsó deszkája kivehető. Így a vitorlákhoz hozzá lehet férni. A vitorla két egymásra derékszögben elhelyezett 46×21 cm-es méretű nyárfadeszkából áll. Mindkettőnek a középső része kivágott s így egymásba illesztett. A vitorlák a szálvas mellé vannak helyezve és két csavarral felerősítve. A csavarokhoz külön vitorlakulcs szolgál.

A vitorladob felett, a kőpadon fekszik a *padkő (spoňi kemem*, III. t. *m).* A padkő 4 *szorítógerenda (kliešte)* közé van beékelve. A padkő egy kimustrált daraskő. *Kőlyukába* van beékelve a *tőke (kláťik*, III. t. *n)*, melyben a szálvas felső része, a gömbölyű *nyak* forog. A tőke 18 cm átmérőjű. Két darab szilfából készült. A tőke és a szálvas közé *lógerek*nek nevezett keskeny csapágydarabok vannak elhelyezve. A tőkét időnként szabályozni kell. A szabályozás a lógerek és a tengely közé elhelyezett szorítólemezzel történik. A szálvas nyakára olajozott kenderkóc-pakolás kerül. Ezt két lecsavarozott vasplattni szorítja le. A tőkét időnként olajjal kenik.

A padkövön van az agyagból készült *kőalja (hlinačka*, III. t. *ny).* A kőalj a következőképpen készül. A határból megfelelő sárgaföldet hordanak. *Megáztatják.* Vízzel tejfel sűrűségűre *keverik.* A pépszerű agyagot rostán keresztül *megszűrik.* Azután jól *kimunkálják.* Az agyagot száradás után a *fakalapács*[4] (VII. t. 3) ék alakú felével sűrűn *összevagdalják.* Azután *meghintik* ujjnyi hosszúságúra elvágott állati szőrrel. Majd a fakalapács másik felével simára *lapogatják.* Végül a kalapács hegyes felével ismét összevagdalják. Szikkadás után a fenti módon még két réteget raknak rá. A kőaljat úgy alakítják ki, hogy a közepén egy tányérszerű mélyedés legyen. Ez a kőalj *mejje (prse).* Szikkadás után a követ ráengedik az agyagra. A kő szélét körülrajzolják. A felesleges részt lefaragják. Száradás után a talpat a *kaparóval*[5] (VII. t. 4) vízszintesre kaparják.

[4] A *fakalapács* nyárfából készült. 11×8×18 cm-es méretű. Akác nyele 30 cm hosszú. A kőpadon, a kásakő mellett tartják.

[5] A *kaparó* kaszadarabból készült, melegen hajlítva. 26 cm hosszú és 4 cm széles. Az agyag kőalj kaparására és a kőtalpra tapadt por lekaparására használják. T. S. 1954-ben készítette. A kőpadon, a kőalj mellett van a helye.

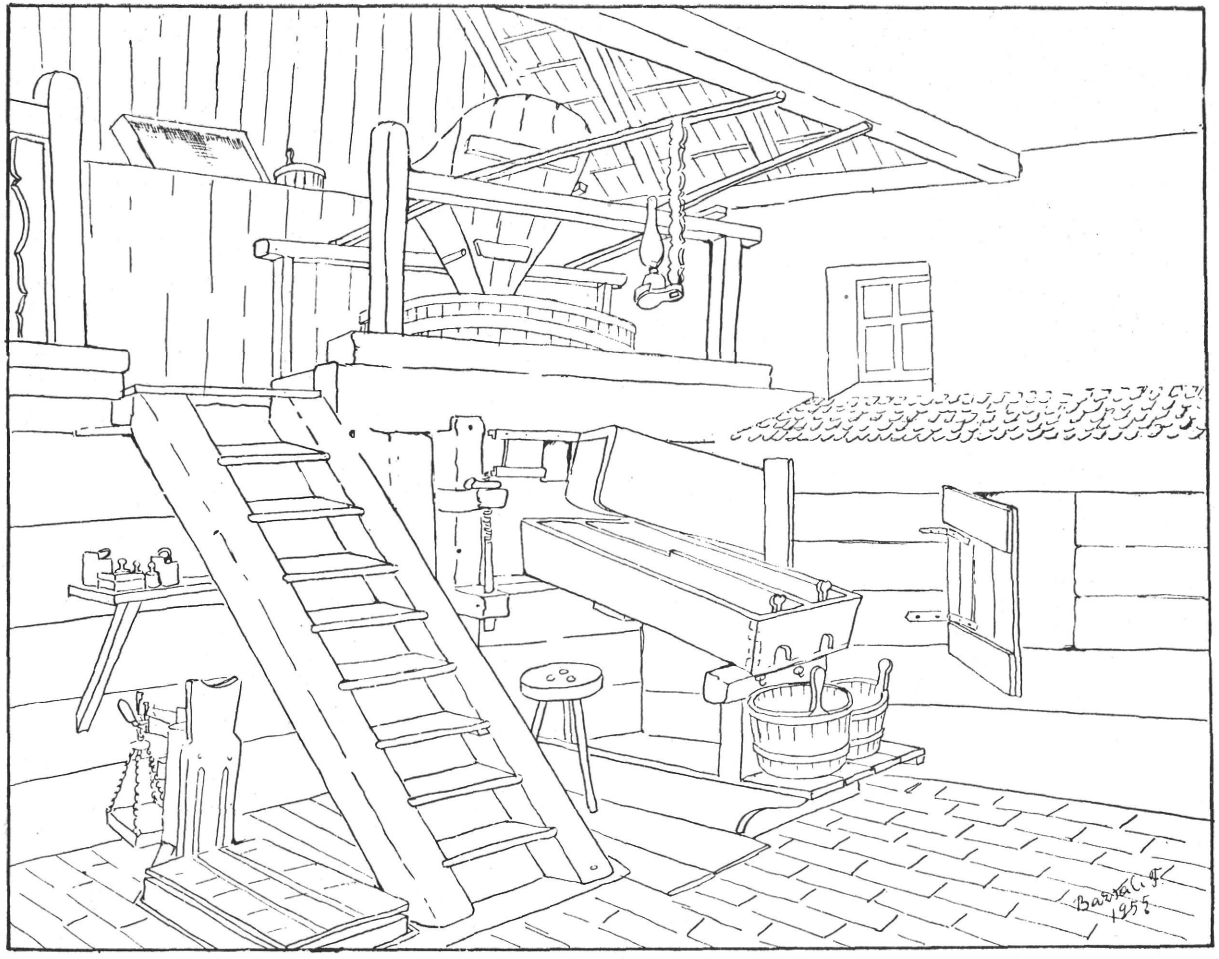

IV. tábla. **A malomház kásakőfelőli része**

A kásakő szálvasát a kőalj *talpára* (az agyag legmagasabb, keskeny, hántoló részére) függőlegesen kell beállítani. Ez a *cirkalom* vagy *cirkli*[6] (VII. t. 5) segítségével történik. A cirklit ráhúzzák a szálvas fejére. A szálvas forgatásakor a cirkli szárába tűzött lúdtoll vége érinti a kőalj talpát. Ha mindenütt egyenletesen érinti, akkor a szálvas a kőalj talpára függőlegesen áll.

A kőalj felett, a szálvas csonkagúla alakú fején van a *köleshántolókő (kašovi* kemem, III. t. *o)*. Közönségesen *kásakő*nek vagy *forgókő*nek hívják. A kásakő egy darab terméskőből, ún. tótkőből van kifaragva. Zólyomból való. Átmérője 98 cm. Közepén 8, a szélén 4,5 cm vastag. Szélén egy vasráf van. Közepén 20 cm átméretű lyuk látható. A súlya jelenleg 115—120 kg. A *lapján (spodok)* a *keresztvasfészek (hňiezdo)* van kivésve. Ebbe állítják be a *keresztvasat (dňisko)*. A keresztvas 38×11 cm-es méretű és a közepén a szálvas fejének megfelelő alakú bemélyedés van. A kő lapjának közepén egy tányér alakú mélyedés van. Ez a kő *mejje (prse)*. „Ezzel lélegzik a kő !" „Itt lélegzik a kő !" — mondják. A kő lapjának a külső, kissé magasabb része a keskeny *talpa* hántol. Hat lélegzőcsatornája van. A kő kiegyensúlyozása céljából a hátán *(chrbát)* több helyen a kő bevésett s két helyen ólomöntés van.

A kő keresztvasának és szálvasának a beállítása a következőképpen történik. A követ a hátára fektetik. A szélét ékekkel alátámasztják. A kő lapját vízszintesre beállítják. Majd a fészekbe tett keresztvasba beállítják a szálvasat. A szálvas végére ráhúzzák a *cirklit*[7] (VII. t. 6) és körülforgatják. A cirklibe dugott toll mutatja meg, hogy a szálvas mennyire tér el a derékszögtől. Ha jóváhagyják, akkor a keresztvasat pontosan körülrajzolják. Ezután történik a pontos beállítás. A *festőládába*[8] (VII. 7, *farbovnica)* piros festéket kevernek. A keresztvas mindkét *szárnyát* befestik. Visszateszik a fészekbe és ide-oda mozgatják. A festékes rész megmutatja, hol kell még a kőből levenni. A megfestett részt a *csákánnyal*[9] (VII. t. 8) megfaragják, vagy csak megkaparják. Azután a fenti módon addig állítják a keresztvasat, míg a cirkli tolla körös-körül egyenletesen nem éri a talpat. A beállítás után a keresztvasat beékelik. A bükkfaékeket búza- vagy rozslisztből készült csirízbe, s utána tépett kenderkócba mártják. Amikor az ékeket félig beverik, a cirklit körülhajtják a talpon, hogy nem mozdult-e el a keresztvas? Azután az ékeket beverik.

A kásakőre és az agyagra a *kéreg (lub*, III. t. *p* és IV. t.*)* borul. Fenyőfából készült. Átmérete 112 és magassága 24 cm. Az oldala dongákból áll. Két vasabroncs tartja össze. A kéreg alját *nyakravaló*nak nevezett, rongyból készített szigetelő veszi körül. A kéreg közepén levő 17 cm átméretű nyílásban a köles felöntésére szolgáló *garat (hrvot*, III. t. *s* és IV. t.) keskenyedő vége illeszkedik. A garatot a *garattartófa (krosná*, III. t. *r* és IV. t) tartja. — A garat fenyődeszkából készült. Összefelé haladó végei 2—2 hevederrel összefogottak. A garat szája 70×55 cm. Magassága 75 cm. A garat elkeskenyedő vége 15×15 cm-es nagyságú. Közepén 2 cm átméretű lyuk van. Nyílását nyeles suber zárja el.

[6] A szálvasbeállító *cirkalom* vagy *cirkli* tölgyfából készült. Fejrésze 18×8×5 cm. Szára 58 cm hosszú. Örökség. A kőpadon szokott lenni.

[7] A keresztvasbeállító *cirkli* fenyőfából készült. Az alsókarja 58 és a felső 54 cm hosszú. A két kar 150 cm hosszúságú lécre van rögzítve. Örökség. A kőpadon van a helye.

[8] A *festőláda* fenyőfából készült. Mérete: 29×12×9 cm. Fogója 8 cm. A kő talpalásánál és a keresztvas beállításánál használják. Örökség. A kőpadon tartják.

[9] A *csákány* acélból készült. Hossza 21 és szélessége 5 cm. Somfa nyele 23 cm hosszú. A kő vágására és a kőtalpra ragadt piszok lekaparására használják. T. S. 1930 körül vette. A kőpadon találni meg.

A kőalj mellett van az 5 cm átmérőtű, 25 cm hosszúságú *lefolyócső (šipôka)*. Ezen keresztül folyik a vitorla elé a köles. A vitorlák előtt pedig egy 27×30 cm nagyságú nyílás van. Ezen repül ki a meghántolt köles és az ondó. Csúsztatható suberral lehet szabályozni.

A kőpad előtt, a vitorladob nyílása alatt van elhelyezve az *osztályozóláda (kasovo korito*, III. t. *sz.*, IV. t. és 10. kép). A kőpad nyílásán kifolyó kása osztályozására szolgál. A fenyődeszkából készült láda 130 cm hosszú, 67 cm széles és 25 cm magas. Kétrekeszes. A rekeszek végein egy-egy nyeles suberral elzárható nyílás van. A láda kőpad felőli vége 90 cm magasságban egy gerendára van helyezve. Az eleje pedig két 70 cm magas oszlopra erősített gerendán nyugszik. A láda jobbra-balra csúsztatható. Előtte egy 40×78 cm nagyságú padka van. Ez a vékásnak és félvékásnak a helye. A ládában felszaporodó kása lejjebb húzására a *kiskaparó*[10] (VII. t. 9), *(chrabjevce)* szolgál, míg a teljes kitakarításához egy *kissöprűt (metlička)* használnak. A láda mellett egy kerek, háromlábú szék áll. Ezen szokott a malomkezelő ülni.

A meghántolt köles *héja*, vagy *ondója* egy deszkacsövön az *ondó-* vagy *polyvásházba (pleviňec*, I. t. 1. *ny*, III. t. *v* és IV. t.) repül. Az ondóházból kinyúló cső (III. t. *ty)* 80 cm hosszú és szájnyílása 30×35 cm. Szájával a vitorladob nyílása felé néz. Mozgatható alsó deszkalapjával szabályozható. Az ondóház a kőpadhoz és a malomház falához ragasztott. Hossza 320, szélessége 110 és magassága 150 cm. Az eleje deszkás. Közepetáján egy 60×70 cm-es méretű ajtó van. Teteje zsindelyes. A feneke kissé mélyített és téglás.

A malomház északi fala mellett áll egy négylábú, fenyődeszkából készült 130×64×28 cm-es méretű *rostálóteknő (korito*, V. t. *v* és VI. t.). Régebben ebben rostálták meg kézirostákkal *(malá riešica)* a hántolandó kölest. Alatta deszkával kibélelt 60×60×25 cm-es gödör van. Rostáláskor ebbe öntötték a hulladékot. A teknő felett falbavert karókon 3 kéziszita (V. t. *z* és VI. t.) van felakasztva.

c) A darálóberendezés

A kőpad másik felét a *daráskő (kemem*, I. t. *o* és VI. t.) foglalja el. A daráskő *szálvasa* (V. t. *c)* 5×5 cm-es méretű kovácsolt vas. A szálvasra erősített *orsó* (V. t. *b*, II. t. és 7. kép) tányérjai egy darab tölgyfából készültek. Átmérőjük 42 cm és a szélein 5 cm vastagok. A tányérok külső lapjai enyhén domborúak. Mindkettő szélére egy-egy vasráf van húzva. A csövek felső része — közvetlenül a tányér alatt — vasszeggel szegeltek. A tányérokat 3 vaspálca merevíti. Az orsó faékekkel van a szálvashoz erősítve. Az alsótányért ezenkívül egy szálvasra húzott szegletes vasplattni és két vasék is rögzíti. 11 db 45 cm hosszú és 4 cm átmérőjű somfából készült csöve van. A csövek közül 3 kijár. Ezekkel kapcsolják ki és be a daráskövet.

A szálvas *talpa* (V. t. *d)* 175 cm hosszú, 20×30 cm vastagságú, tölgyfából faragott gerenda. Egyik vége a sátor felőli középső kőpadtartó oszlophoz van mozgathatólag becsapolva. Az oszlopba bemélyedő csap fölé keresztbe beütött ékekkel előre-hátra lehet a talpat szabályozni. A talp másik vége a *kereszt-szállítógerendán* (V. t. *g)* nyugszik. A talp keresztgerendára fekvő végének két

[10] A *kiskaparó* bükkfából készült. A kaparó mérete: 11×6 cm. Nyelének hossza: 34 cm. A másodrendű kása kaparására használják. T. S. készítette 1910-ben. Az osztályozóládában vagy az ondóház tetején tartják.

oldalán egy-egy szabályozó ék van. Ezenkívül a talp alatt is van egy ék. Ez a keresztgerendára szegelt lécen fekszik. A keresztszállítógerenda tölgyfából faragott. Mérete: 140 cm hosszú és 18×16 cm vastag. Egyik vége egy 50 cm magas, 18×25 cm vastag segédoszlop (V. t. *f)* kengyelébe illeszkedik. A keresztgerenda vége alá helyezett ék segítségével is lehet a talpat szabályozni. A szállítógerenda másik vége egy segédoszlop vésetén át a malomházba nyúlik. A végére egy vasrúd van erősítve, melynek felső vége menetesre vágott. A vasrúd keresztülhalad a segédoszlopból kiálló csapon, s a csap felett egy 25 cm-es át-

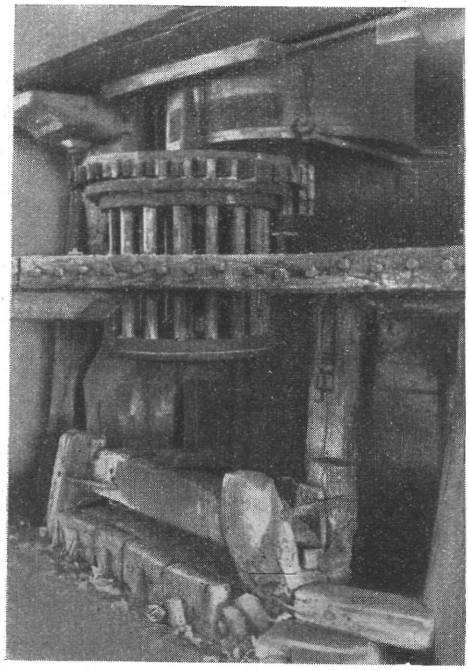

6. ábra. A kásakő nagyorsója

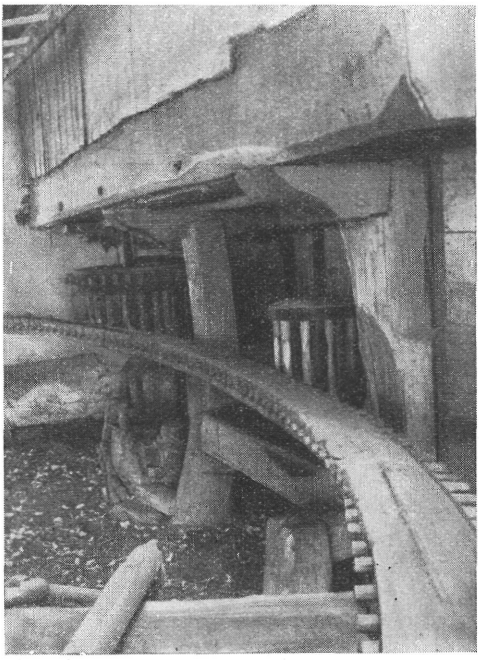

7. ábra. A kőpad alja a keringősátor felől, a kásakő nagyorsójával és a daraskő orsójával

méretű fogaskerék van a vasrúdra erősítve. Ezzel a malomházban levő *kőszabályozóval* (V. t. *i* és VI. t.) történik a kő felemelése és leszállítása. A vízszintes irányban való szabályozást ékekkel s a függőlegest a kerékkel végzik. Az ékekkel a kő beállítása történik. A kerékkel az őrlemény minőségét szabályozzák.

A *padkő* (V. t. *k)* két *szorítógerenda* közé ékelt. A padkő mérete azonos a forgókő méretével. A padkő *kőlyukjába* van beékelve a szálvas *tőkéje* (V. t. *l)*. A padkő *mejjében* a szálvasnyakra erősített S-alakú, kétágú *kotróvilla* (V. t. *m)* forog. Egy-egy lapos vas félig körülfogja a nyakat, s a szabad vége kissé hátrafele hajlik. A két kar 2 csavarral összefogatott. Rendeltetése, hogy a mellbe jutott őrleményt az őrlőlapra kotorja. Ezzel elősegíti a kő lélegzését is. A heregubófejtés számára készült, de előnyös a darálásnál is.

A *daraskő* (V. t. *m)* átmérete 102 és vastagsága 16 cm. Közepén 20 cm átmérető *kőlyuk* van. A 45 cm hosszú és 16 cm széles *keresztvas* timsóval van *beöntve* a *fészkébe*. A fészekbe beállított keresztvasat alulról agyaggal betömítik.

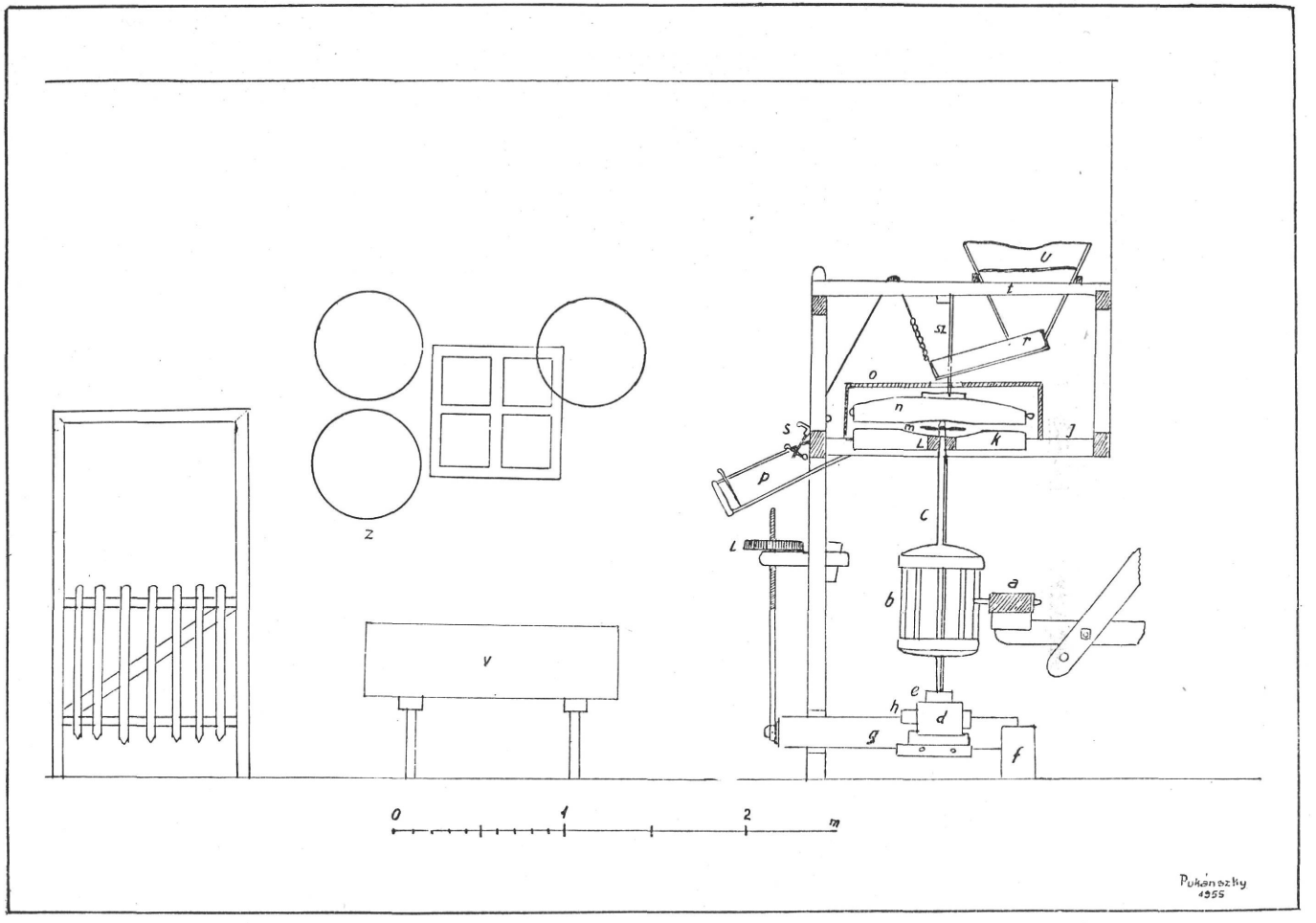

V. tábla. A darálásra szolgáló berendezés keresztmetszete. (*a* — keringőtalp, *b* — orsó, *c* — szálvas, *d* — talp, *e* — porvédődeszka, *f* — segédoszlop, *g* — keresztszállító gerenda, *h* — szabályozóék, *i* — kőszállító, *j* — kőpad, *k* — padkő, *l* — tőke, *m* — kotróvilla, *n* — forgókő, *o* — kéreg, *p* — kifolyócső, *r* — etetővályu, *s* — szabályozó, *sz* — rázófa, *t* — garattartó, *u* — garat, *v* — rostálóteknő, és *z* — kézirosta.)

A feloldott, pépszerű timsót a keresztvas és a kő közé öntik. Ez könnyebb, mint az ékelés. Miután a kő forgása lassú, ez a tömítés is megfelel.

A befolyó kőlyuk felső részén egy négy bütyökkel ellátott vaskarika van beszorítva. Az ide lenyúló *rázófa* (V. t. *sz)* mozgatására szolgál. A daráskő szélén egy vasráf van, mely egy csavarral szabályozható. A ráfra egy *kotrófül* van erősítve, mely a megőrlött terményt a lefolyócsőbe kotorja. A padkövet és a forgókövet időnként *vágni* szokták.

A padkő mellett van a 20×20 cm nyílású *lefolyócső* (V. t. *p* és VI. t.), mely a terményt a kőpadról a zsákba vezeti. A lefolyócső deszkából készült. Belül bádog borítja. Hossza 70 cm. Oldalai 18 cm szélesek. Vassuberral elzárható. A cső két oldalán egy-egy vaskampó van. A zsákokat akasztják rá.

A darás kőpárra a *kéreg* (V. t. *o* és VI. t.) borul. Átmérete 115 és magassága 27 cm. Közepén 30 cm-es nyílás van. Amikor a malomban búzaőrlés is folyt, a kéregnek nem volt teteje. A kéregnek az a része, amely a lefolyócső fölé kerül, ki van vágva. Hogy ne szeleljen, egy kis ládikát, a *hűtőládikát* helyezik rá. Azután egy zsákdarabbal letakarják, hogy a kő szele ne csapja ki az őrlemény porát.

A *garattartó* (V. t. *t* és VI. t.) 140 cm hosszú. Két gerendája 54 cm távolságra van egymástól. Két rövidebb gerenda tartja össze. Az egyik gerenda vésetébe van egy csavarral mozgathatólag felerősítve a 70 cm hosszú *rázófa* (V. t. *sz).* Ez a kőlyukba nyúlik. A kőlyuk bütyökkel ellátott ráfja forgás közben ide-oda mozgatja a rázófát.

A garattartóba az *etetővályúval* ellátott *garat* illeszkedik. A gúla alakú garat (I. t. *p*, V. t. *u* és VI. t.) szája 75×75 cm. Az elkeskenyedő végén 12×5 cm-es nyílás van. Magassága 75 cm.

A garat alá az *etetővályú (korčuška*, V. t. *r)* van felerősítve. Fenyődeszkából készült. A feneke és a két oldala előre keskenyedő. A hossza 53 cm. Hátul 23 s elől 15 cm széles. Az oldalak magassága 15, illetve 10 cm. Az etetővályú elején levő nyílás aljára egy 14 cm hosszú *bőrcső* van szegelve. A vályú hátulsó része két bőrdarabbal a garathoz erősített. Az elején levő láncra egy vékony kötél van erősítve, mely a garattartóra szegelt lécen van átvetve. A kötél vége a kőpad szélén levő *szabályozóvashoz* (V. t. *s* és VI. t.) erősített. Az etetővályút e csavar segítségével lehet szabályozni.

A nehéz daráskövet ketten szokták felemelni. A kő felemelése a következőképpen történik. A garat, garattartó és a kéreg levétele után a kéznél levő *vasrúddal* — egy kis *póc* (faalátét) segítségével — az egyik kezükkel kissé megemelik a követ. Másik kezükkel az odakészített *bakot*[11] (VII. 10) a kő alá dugják. Ezt a műveletet addig ismétlik, míg a kő félig a bakra nem kerül. Ekkor emelőfát hoznak. A kő alá dugják s a követ megemelve élire állítják. Azután a rudat letéve — a követ a mögötte levő gerendához támasztják. A kő visszahelyezésekor a követ kissé maguk felé buktatva — jobbról-balra mozgatva — a padkő szélére csúsztatják. A követ az előre a padkőre állított bak hátára teszik. Az emelőrudakat aláhelyezik és az emelőfát vállra véve a követ leengedik a bakra. Azután a vasrúddal fokozatosan a helyére engedik.

A daráskő bekapcsolása a következőképpen történik. A daráskő orsójába *beverik* a három csövet. Azután a fentebb leírt módon kikapcsolják a kásakő nagyorsóját. Végül kiütik a bálvány talpának a daráskő felőli ékjét. A talpat vasrúddal a daráskő felé feszítik s az éket újra beütik.

[11] A *bak* tölgyfából készült. Gerendájának hossza 90, a láb teljes hossza 70 cm. A kő felállításánál használják. Örökség. Mindig a kőpadon áll.

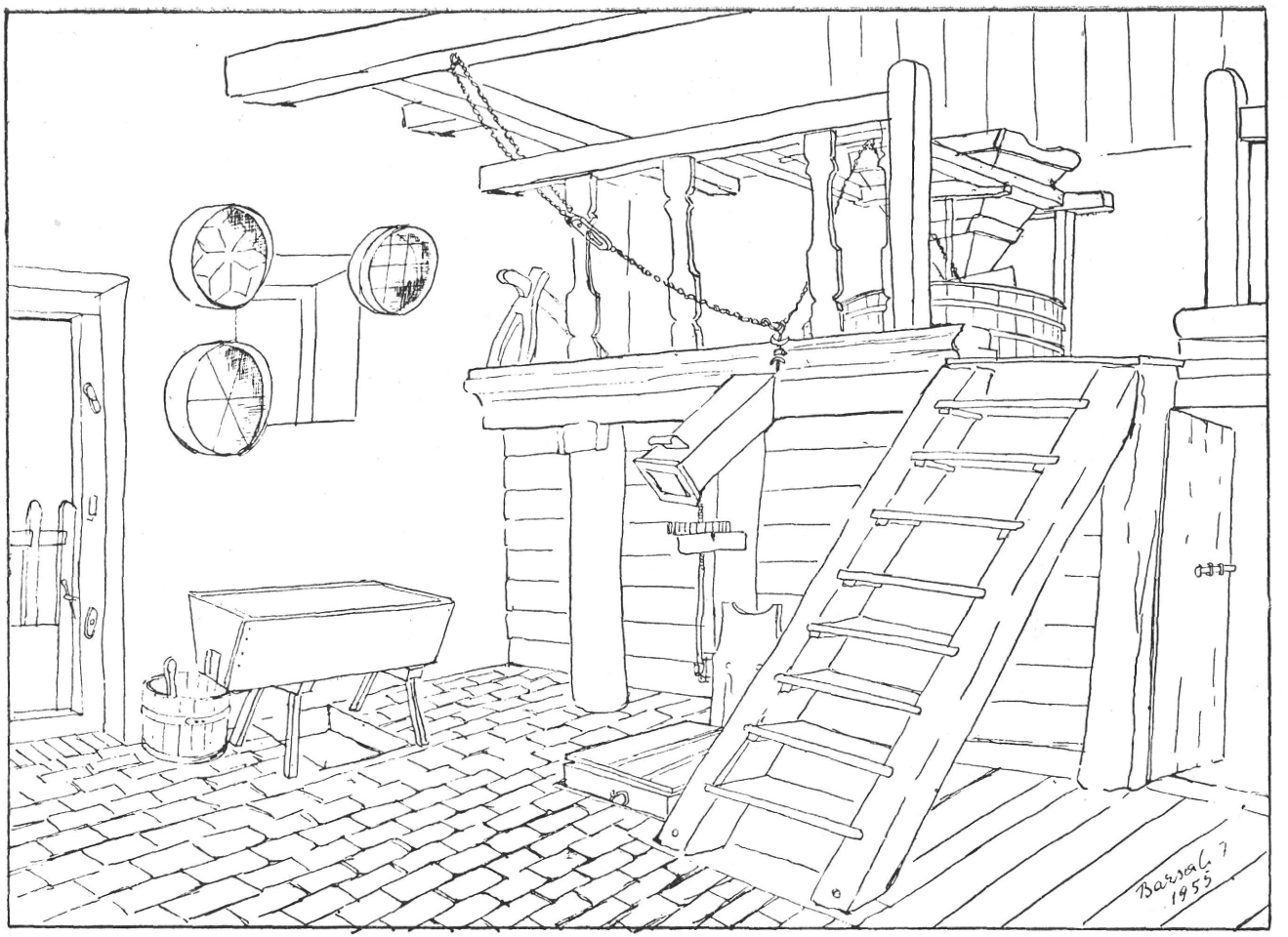

VI. tábla. A malomház daraskő felőli része

d) Egyéb berendezési tárgyak és eszközök a malomházban

A malomház közepetáján van egy 200 kg-os *tizedesmérleg (váha*, I. t.l. t., IV. és VI. t.). A malomházban több *vékást* és *félvékást* lehet találni. 1940 előtt ezekkel mérték az őrleményt. A vámolásra egy külön kis faedény, a *finak*[12] *(merka*, VII. t. 11) szolgált. A finak a vékának $^1/_{10}$-ed része.

A malomház egyik falán egy kis *szerszámosláda* van. A legszükségesebb szerszámok vannak benne. Az egyik fiókgerendához a *lámpatartó deszka (svietnik*, IV. t.) léce van erősítve. Esti hántolásnál erre helyezik el a petróleumlámpát. A malomház berendezését egy kis fiókos *asztal* (I. t. 1. *v* és III. t.) és egy *szék* (I. t. 1.*z* és III. t.) egészíti ki.

A kőpadon a következő szerszámok vannak kéznél: csákány, rámásrosta, kaparó, vasrúd, nyelesék, bak, kőaljcirkli és szálvasbeállító cirkli. A többieknek a szerszámosban van a helye.

III. Karbantartó munka

1. A kövek gondozása

A hántolókő gondozása *tisztításból*, *talpalásból*, *mejjmélyítésből*, *lélegzőcsatorna* vágásából áll. A tisztítás, *pucolás* mindennapi munka. — A hántolásnál a *talp* külső része kopik. Ezért a talp belső része idővel megnő, magasabb lesz. Ilyenkor *fuldoklik* a kő. Ekkor a követ *talpalni* kell. A talpalás a következőképpen történik. A követ úgy forgatják, hogy a keresztvason levő jel a felemelő felé essen. Azután a követ a kőaljra engedik. Majd a követ a vasrúd s az alája helyezett fa-alátét segítségével kissé felemelik. Amint lehet, a *nyeles-faéket*[13] (VII. t. 12) alája csúsztatják. A követ kétkézre kapják s a hátára fektetik. A *festőládában* megáztatott piros festékkel megfestett nedves *festőlécet*[14] *(farbová lata*, VII. t. 13) ráfektetik a kőre. A lécet a kő lapján körülforgatják. Ezután a talp festékes, magasabb részét a *csákánnyal* megvágják. Végül egy kővel lecsiszolják. — A kopás, valamint a sok talpalás által a kőnek „felnyő a mejje". Ilyenkor mélyíteni kell. Először a *hegyescsákánnyal*[15] (VII. t. 14) mélyítik, azután a *buzogánnyal*[16] (VII. t. 15) apróra tördelik a hegyesre szaggatott kőfelületet. Végül a csákánnyal megvágják és egy kődarabbal simára csiszolják. — Amint kopik a kőlap, úgy sekélyesednek a lélegzőcsatornák is. Ezért a talpalásnál és a mejj mélyítésénél is a lélegzőcsatornákat ki kell vágni. A mélyítés csákánynyal történik.

A daráskövet ritkábban kell talpalni, mint a kásakövet. Ahogy használódik a daráskő, úgy kell *vágni*. A kőnek csak a talpát szokták vágni. A kő vágására

[12] A *finak* tölgyfából készült edény. Szájátm.: 18, fenékátm.: 22 és magassága 18 cm. Fogójának magassága: 8 cm. T. S. 1930 körül csináltatta.

[13] A *nyelesék* tölgyfából készült. Az ék hossza 19, szélessége 13 és vastagsága 6 cm. A nyele 10 cm hosszú. A kő felemelésénél használják. Örökség. A kőpadon, a kő mellett van.

[14] A *festőléc* fenyőfából készült. Mérete: 104×6,5×3,5 cm. T. S. készítette az 1900-as évek körül. A festőláda mellett lehet megtalálni.

[15] A *hegyescsákány* acélból készült. A csákány 24 cm hosszú. Somból készült nyele 23 cm. T. S. 1910 körül vette. A kőpadon van a helye.

[16] A *buzogány* acélból készült. Mérete: 15×3,5×3,5 cm. A bükkfából készült nyele 22 cm hosszú. A kőpadon tartják.

az éles csákányt használják. A kő vágása, élesítése a következőképpen történik. Egyik kezükben a csákány nyelének végét fogják s a másikkal ütnek. A vágás előre haladva történik. Amint az ívalakban haladó vágással a talp egyik szélére érnek, vágva fordulnak vissza. A követ előnyösebb ívalakban vágni, mert így könnyebb a vágást vezetni és a dara is jobban kiszalad a kő alól. A követ a forgás után vágják. Vagyis a vágási irány megállapításánál a kő forgását veszik alapul. A vágások körívének előrehajló közepe mindig a forgással szembe néz. A daráskő mejjét csak ritkán kell mélyíteni.

2. *A tartalékalkatrészek készítése*

Hogy minél kevesebb ideig kelljen munka közben a malomnak állni, azért a malom megfelelő számú tartalékalkatrészekkel rendelkezik. Leggyakrabban a keringő fogait kell pótolni. Ezért a műhelyben mindig találni 300—350 db féligkész fogat. A csövek törésével is számolni kell. Ebből is van néhány darab készenlétben.

A malom faalkatrészeinek pótlását a malomkezelő végzi, mert ért a faragáshoz. A keringő fogait a következőképpen készíti. Az akácderekat közel 2×2 colos részekre hasítja. Majd 30 cm-es hosszúságúra vágja. A szögleteit faragóbaltával lefaragja. Azután gyalupadba fogja és az erre a célra készített *esztergáló-gyaluval*[17] (VII. t. 16) a fog fejét kerekre esztergálja. A gyalu a fog fejének a hosszát is megjelöli. Ezután a fog megkarcolt részének $^2/_3$-át kissé bevágja fűrésszel. Majd a fog *vállát* baltával a *tőkén (klát)* kifaragja. A fog faragott része a vége fele vékonyodó, mert a talpban fúrt lyuk így kívánja meg.

A nagyorsó fogainak pontos és gyors készítése céljából a malomkezelő egy fogmintát készít. Az akácderék alját elhasítja. A lapos fát sablonvastagságúra gyalulja. Azután kellő hosszúságúra vágja. Utána a mintát rárajzolja. A felesleges részt fűrésszel kivágja. Ezután a fog sarkait kétnyelű késsel legömbölyíti.

A kis- és nagyorsó csövei somdorongból készülnek. A vékonyabbakból a kis és a vastagabbakból a nagyorsó csövei. A malomkezelő először megfelelő hosszúságúra eldarabolja a dorongfát. Utána kellő vastagságúra gyalulja. A cső a felső vége felé egy kissé vékonyodik. A kisorsó felső részén 5 cm-es csapolás van. Ezt úgy alakítja ki, hogy fűrésszel körülvágja, s kétnyelő késsel megvékonyítja. A malomkezelő a fenti alkatrészeken kívül kis- és nagyorsótányért is szokott készíteni.

IV. A malomhoz tartozó helyiségek és melléképületek

A lakóházhoz csatlakozó melléképület legvégén van a *rostaház* (1. rajz *g)*. Ebben a helyiségben *rostálják* meg a hántolásra hozott *kölest*. A malomhoz tartozik még a hántolásra várakozó lovak bekötésére szolgáló *lóállás* (1. rajz *h)* is. A malomudvar egyik sarkában gémeskút (1. rajz *i)* van. A kút melletti *itatóvályú* a lovak itatására szolgál.

[17] Az *esztergáló-gyalu* akácfából készült. Mérete: 34×10×12 cm. Oldalán TP (Tomka Pál) betűkből álló monogram van beégetve. Örökség. Valószínűleg a malom építői készítették. A szerszámosműhelyben található meg.

B) A malom működése

1. A köles hántolása

1. Előkészületek

a) A jelentés

A köles hántolásának a hűvös idő kedvez. Hántolásra általában október közepétől május közepéig jó az idő. A köles hántolása — vagy amint Szarvason mondják — a *kása csinálása* szezonjának kezdete főleg attól függ, mikor fejezik be a parasztok az őszi munkákat. Ha közben huzamosabb ideig kinti munkát nem lehet végezni, akkor egyesek hántolnak. A termés eredménye is befolyásolja a hántolások megkezdésének idejét. Mostanában a hántolás dandárja az őszi munkák befejezése és a disznóvágások közötti időben van.

A köles hántolását a *hántoltatók* (sorosok) rendszerint előre *bejelentik (za hlásja)* a malomkezelőnek. Így nem kell sokat várakozniok. A bejelentésre a malomkezelőnek is szüksége van, mert a meleg időben a hántolás előtt az agyagot meg kell nedvesíteni. A jelentést így mondják a hántoltatók: „Voltam a kásamalomba jelenteni." A jelentést a malomkezelő csak a szezonban szokta felírni.

b) A rostálás

A hántoltatók a kölest kocsin viszik a malomba, mivel 1945 óta a hántoltató adja a lovat a malom *huzatásához*. Azelőtt a malomnak saját lovai is voltak s azokkal is lehetett hántolni. — A hántoltatók beállnak a köves udvarra. Ha az érkező előtt már vannak, akkor félreáll. Sokszor ilyenkor etetésre használja fel a várakozási időt. Rossz időben a lóállásba kötik be a lovakat. A várakozó emberek összeverődnek — s mint általában a falusi mesteremberekнél — beszélgetnek *(hovorka)*, tréfálkoznak. A szezonban a malomudvar tele van kocsikkal, emberekkel, asszonyokkal.

A köles a kocsiról először a malomházba kerül. A malomkezelő piszkosan leméri a kölest. Azután kiveszi a vámot. A vám 1954-ben 20% volt. A hántoltató a hántolás előtt kitisztítja kölesét. A köles kitisztítása mostan kizárólag a kézihajtású, ún. Behán-féle dobrostán történik a rostaházban. A rostálás a hántoltatók dolga. Szükség esetén a malomkezelő is segít. A rostáláshoz két ember kell. Az egyik a rostát hajtja, a másik eteti. A felöntött kölest a rosta hatfelé osztályozza. A kitisztított kölest zsákokba szedik s a malomházba viszik.

Régebben a köles tisztítása *kézirostával (hustá riečica)* történt. A kölest először a *sűrűrostába (rietká riečica)* öntötték. A kölesből a port a rostálóteknő mellé rostálták. Azután a köles a ritkább *átejtőrostába* került. Az átejtett köles a teknőbe hullt. A megtisztított kölest a teknőből az alatta levő vékába durták. A kölest *vékával* mérték és *finakkal* vámolták. A vám 10% volt.

VII. tábla. A szárazmolnár szerszámai: 1. nagymódla, 2. kismódla, 3. fakalapács, 4. kaparó, 5. szálvasbeállító cirkalom vagy cirkli, 6. keresztvas beállító cirkli, 7. festőláda, 8. csákány, 9. kiskaparó, 10. bak, 11. finák, 12. nyelesék, 13. festőléc, 14. hegyescsákány, 15. buzogány, 16. esztergálógyalu és 17. furkó

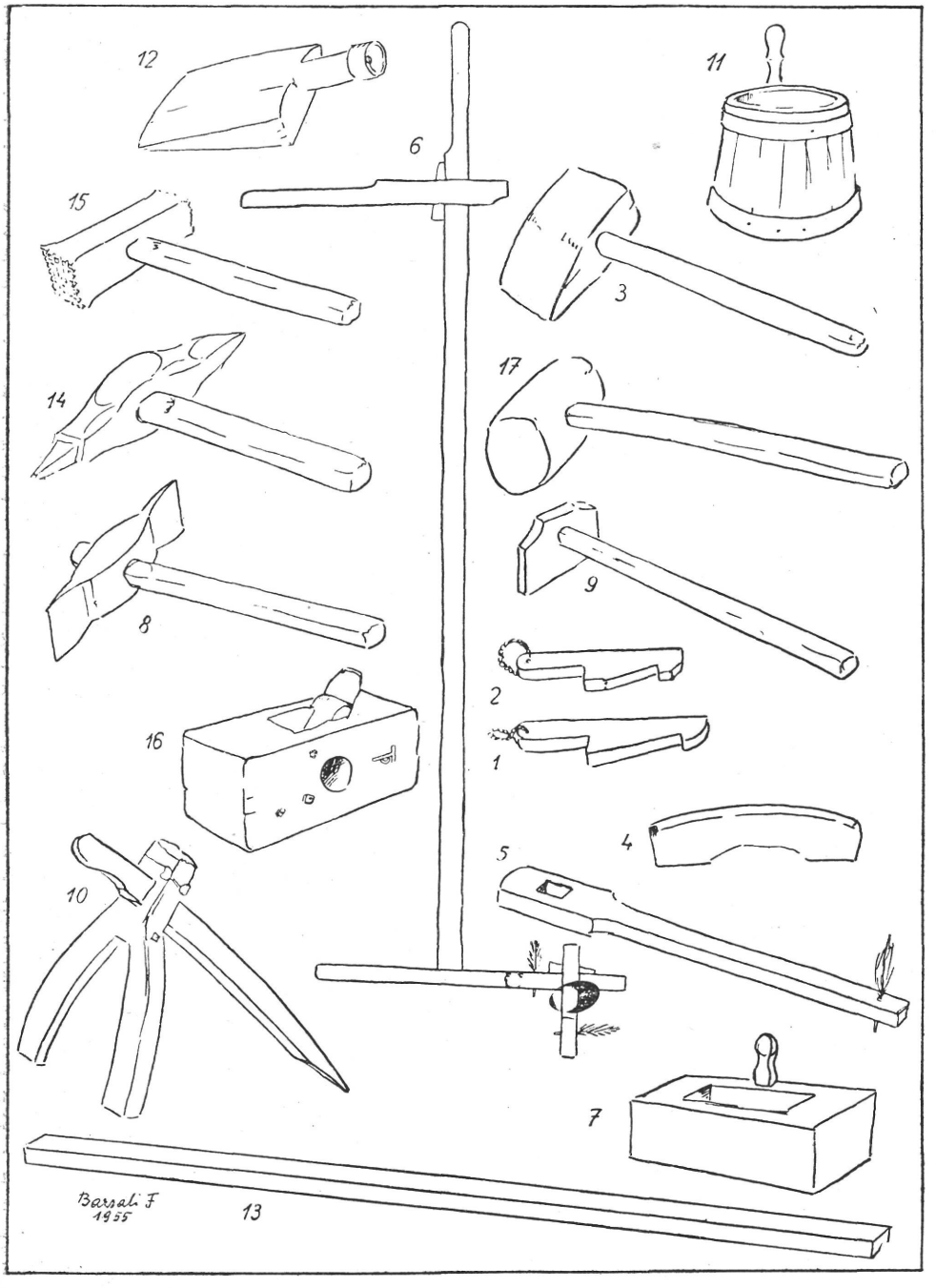
12
6
11
15
3
14
17
8
9
2
16
1
4
5
10
7
13
Barsai F
1955

2. *A keringő huzatása*

a) A befogás

A lovak *befogása* a köles *felöntésével* egy időben történik. A kölest leggyakrabban „két lovon csinálják", vagyis két ló húzza a keringőt. Ritkán hármat is belefognak. Sokszor „másfél ló van bent". Ilyenkor egy ló és egy nagyobbacska csikó van befogva. Egy lóval csak lassú munkát lehet végezni.

A malomkezelő a keringőt úgy forgatja, hogy a *huzatófa* a *befogóhely*, vagyis a sátor bejárata irányába kerüljön. Azután a keringőt kikapcsolja. Ekkor a keringő félrebillen és a bejárat felőli talpa a földre kerül. Ezután a *védőlécet* a keringő fogaira teszik. Ez egy kb. 2 öles hajlott keményfarúd, melyet egy kapoccsal a keringő talpában levő karikába kapcsolnak. A lovak csűdje így nem szorul a fogak közé. A keringő ekkor befogásra kész állapotban van. A keringő ki- és bekapcsolása a malomkezelő dolga.

Ma több mindenre figyelmeztetni kell a *lóhajtókat*, mert ritkán járnak a szárazmalomba. Ezért a malomkezelő a befogásnál mindig ott van s mondogatja: „Egyszerre és bátran kell a lovakat behajtani!" Ha a lovak voltak már szárazmalomban és bátrak, akkor hajtószárral hajtják be. A félős lovakat kötőfékszáron vezetik. A lovak egyszerre lépnek a sátorba. Amint a lovak átlépik a talpat s a keringőbe belépnek, a malomkezelő a keringőt bekapcsolja.

A malomkezelő elmondja, hogy kell a lovakat befogni. A befogást a hántoltatók végzik. A külső ló kötőfékszárát a belső ló nyakába kötik *kunkötéssel*. A belsőét pedig a ló előtti karfán levő karikába. Az olyan lovakat, melyek társaikat elnyomni igyekeznek, ki szokták kötni. A belső ló kötőfékszárát a ló előtti karfa bevágásába kötik *kunkötéssel*. A külső lovat pedig a keringő talpához. A lovak megkötése után a *huzatófa hámfájára fölvetik* az *istrángokat*. A lovak egyébként úgy vannak felszerszámozva, mint a kocsiban.

A félős lovat befogáskor simogatni szokták. Meg-megveregetik a nyakát, beszélgetnek hozzá: „Ne!" „Ne féjj!" Nevükön is szólongatják: „Hóha Sanyi, Tündér!" — Rendszerint a nagyobbat lépő, vagy az erősebb lovat fogják kívül. A külső ló ugyanis többet lép — míg a keringő egyszer megfordul — mint a belső. Ha három lóval huzatnak, akkor két ló van elől s a harmadik hátul. Ilyenkor is csak egy lóhajtó van azonban. A lóhajtó a két ló hajtószárát és a harmadik kötőfékszárát tartja a kezében. A kiscsikót az anyjához kötik.

b) A huzatás

Az indulásra a malomkezelő szokta megadni a jelet. „Indulhat" — mondja a lóhajtónak. Azután meghagyja, hogy rendesen, lépésben, egyenletesen hajtson. A hajtószárat felkötni és az ülésre leülni csak akkor szabad, amikor a lovak megszokták már a malmot. A ló vezetője megindulás előtt megveregeti a ló nyakát és egy darabig a belső ló kötőfékszárát fogva vezeti őket. Társa ezalatt a lovak után haladva, hajtószárral hajtja és az ostor suhogtatásával bíztatgatja őket. Az először befogott lovak közül is rendszerint csak a külső szokta eleinte kapkodni a fejét, amikor az orsók mellett haladnak el. Általában a lovak csak az orsó zörejétől tartanak egy kicsit. A keringő nem zörög, csak az orsóknál van némi zörej. Míg a lovak meg nem szokják a malmot, addig kézben tartják a hajtószárat. Különösen az abrakos lovat kell fogni. Rendszerint, ha a lovak

kétszer-háromszor körüljárják a sátort, megszokják a zörgést és a körbenjárást.[18] Vannak azonban olyan ijedős lovak, melyek rúgnak s felugornak még a keresztfára is.

Megindulás után a malomkezelő egy kis ideig még a sátor bejáratánál szokott álldogálni s nézi, hogy mennek a lovak. Ha jól mennek, ezt mondja: „Csak ebbe a tempóba!" Azután a malomházba siet és a *kő alá engedi* a kölest.

A keringő az óramutató járásával ellentétes irányban forog. Amikor a lovak a malmot megszokják, a hajtók a gyeplőt a lovak fara iránti karfára erősített *gyeplütartóvashoz* kötik. Ha a lóhajtó megúnja a gyaloglást, akkor az *ülésdeszkára* ülve hajtja a lovakat (8. kép). A fiatalabbja sokszor a huzatófára, vagy egy keresztfára ül. Hideg időben derékig pokrócba csavarják magukat. Sokszor gyalogolnak a lovak után. Hajtás közben az ostort is használják. Legtöbbször csak suhogtatnak vele.

A keringőben a lovak lépésben mennek. A lovaknak *egyenletesen* kell húzni *(rouno kročom)*. A rendesen hajtott lovak egy perc alatt kétszer kerülik körül a sátort. Ilyenkor *hajal* jól a kő. A lovak akkor húznak jól, ha az orsó néha *kihagyogat*. Ha nem hagy ki az orsó, akkor a lovak erőltetve vannak. Nem jó, ha egyszer gyorsabban, máskor lassabban mennek a lovak. Ilyenkor a kőpad alatti kisajtón kiszól a malomkezelő: „Lassabban!" vagy „Gyorsabban!". Az nem baj, ha néha elcsendesedik a ló, de ha sokáig lassan húz, akkor *teleszalad* a kő és a köles hántolatlanul jön ki.

A lovak általában 3 óra hosszáig húzzák a keringőt. Másfél órai járatás után megállnak, hogy a lovak egy kicsit szuszogjanak és vizeljenek. Ha nagyobb mennyiségű kölest hoznak hántolni, akkor sokszor négy lóval jönnek. Ilyenkor a lovak felváltva húznak. A leváltott lovakat a lóállásba vezetik és a jászolhoz kötik. Vagy csak a kocsi hátuljához kötik. Úgy is szokták, hogy a köles egyik felét az egyik pár s a másik felét a másik pár lóval huzatják le. Ilyenkor is háromórai húzás után etetnek.

Ha a hántolás — manapság ritkán — az estébe nyúlik, akkor a lovak faránál, a keresztfa közepén levő szegre egy *viharlámpást* akasztanak. Régebben, amikor éjjel is hántoltak, a bálvány alá a talpra egy *mécsest (kahaňec)* tettek. Ha a szél elfújta, a lovak gyakran megugrottak. — A sátor alatt emberemlékezet óta említésre méltó baleset nem történt. Apróbb, nagyobb alkatrésztörések azonban ritkán előfordultak.

a) A kifogás

A lovak váltásakor s a hántolás végeztekor a lovakat kifogják *(viprjahnuť)* a keringőből. Vannak, akik etetéskor is kifognak. Amikor a hántolás végén a garat kiürül, a malomkezelő kiszól, hogy meg lehet állni. A lóhajtó úgy igyekszik megállítani a lovakat, hogy azok a kifogóhelyen álljanak meg. A malomkezelő is segít. Megfogja a kisorsó csöveit, vagy a kővel fékez. Megtörténik, hogy a lendület továbbviszi a lovakat. Ilyenkor a lóhajtó a keringő karfáját megfogva a lovakat „curukkoltatja". A malomkezelő a kifogáskor is ott van.

[18] Az orsóknak csak olyasféle zörgésük van, mint a hajógépek tompa dübögése. A malom elején — az utca túlsó oldalán — alig hallatszik, hogy a malom megy. A malom zöreje a malom háta mögötti utcán nem is hallatszik, mert a lakóház felfogja. Csak az utcaajtón belépve hallani a tompa zörejt.

Azoknak, akik először vannak a malomban, ezt mondja: „A lovakat egyszerre vezessék ki!" A lovakat rendszerint ketten fogják ki. Ez is a hántoltatók dolga. Amikor a lovakat kifogják és a belső ló kötőfékszárát is eloldják, a malomvezető leengedi a karfát. Azután a lovakat *kiléptetik* a keringőből és kivezetik a sátorból. Beszélni is szoktak a lovaknak, hogy bátrabban átlépjék a keringő talpát.

Régebben nemcsak ló húzta a malmot, hanem — szükségből — ökör, bivaly, öszvér, sőt szamár is. Az ökröket járomba fogták és lánccal a karfához kötötték.

3. *A köles hántolása*

a) Az első felöntés

Míg a lovakat a keringőbe befogják, addig a megtisztított kölest a garatba *felöntik (visipú)*. Az első felöntést *(naprvom sa sipa proso) első járatás*nak is mondják. A felöntés a hántoltató dolga. A kölest rendszerint vékával hordják fel a garatba. A vékába 22 kg köles fér *csaposan*. A felöntött köles az elzárt garatba kerül. A garat négyvékás.

A lovak elindulásakor a malomkezelő nem engedi mindjárt rá a kölest, mert sok ló a hirtelen terhelést nem szereti. A lovak rendszerint egy kört üresen tesznek meg. Ezután a malomkezelő a *kő alá engedi (pod kemem som pustiv)* a kölest. A garat suberját kissé kihúzza. Míg a lovak meg nem szokják a malmot, keveset enged a kőbe. Azután a köles kő alá engedését a lovak erejéhez szabja. A szabályozás a suberral történik.

A köles a garatból a kőbe folyik, s a forgókő kőlyukján keresztül a kő alá kerül. A köles először a kő *mejjébe* jut. A garatból a kölessel együtt levegő is megy a kő alá. A *huzat* a forgókő és a kőalj közötti köles nagyságú résen megy ki. A forgókő a mejjen keresztül lélegzik. Ez a folytonosan áramló levegő csapja ki a mejjből a kölest a kő széle felé, a talp alá. A két talp között hántolódik meg a köles. A hántolást a forgókő talpának rovátkált felülete végzi. Ez a köles *ondóját*, héját csak úgy tudja lehántolni, ha a kő alatt a köles forog *(kruti sa proso pod kemeňom)*. A kő rendes hajtásnál percenként 120-at fordul. Legkedvezőbb, ha hántoláskor hűvösebb idő van, mert ilyenkor a kőlyukon beáramló hidegebb levegőtől a felmelegedő kő egy kicsit megharmatosodik. Így a kása pora (lisztje) bevonja a követ és a kőaljat. Ezért tud forogni a köles a kő alatt. Hogy hol hántol, hol *fog* a kő, az a lovak erejétől és a köles minőségétől függ. Azért az a hely, ahol a kő hántol, állandóan vándorol. Közben a légáramlat mindinkább a kő szélére tereli a kölest.

Ha a kő alatti és a külső levegő egyforma, akkor nincs harmatképződés. Ezért a huzat a port a kő alól kifújja. A köles ilyenkor egészben csúszik ki a kő alól. A kő *ráengedésével (spusiť dou kemem)* sem lehet célt érni, mert lisztté törik a kása. Ilyen esetben az agyagot nedvesíteni kell. A malomkezelő egy edénybe ondót tesz s azt vízzel *megparáholja (poliat* vagy *vlažiť)*. Amikor az ondó átnedvesedik, a kőalj talpát beborítja vele. A talpnak sem sárosnak, sem puhának nem szabad lenni, hanem *szívósnak*. A megnedvesített agyagtalp félnapi munka után ismét kiszárad. Ekkor a malomkezelő egy félmarék nedves ondót dob a kőlyukba.

Amikor a meghántolt köles a kőaljról lekerül, a kő és a kéreg közötti rést tölti meg. Ha ez is megtelik, akkor a *lefolyócsövön* a *vitorla* elé hull. A vitorla szele a kását és az ondót a kőpad alól kifújja. A kása s az ondó két ágban ömlik

ki, susogó hangot hallatva. A vastagabb ágban az elsőrendű kása hull s a vékonyabban a II. osztályú kása és az ondó repül. Hogy a kása milyen vastagon folyik, az a lovak erejétől és a köles mennyiségétől függ. Az épszemű, nehezebb kása az *osztályzóteknő* külső rekeszébe, míg a könnyebb, *léha* szemek a belső rekeszbe hullnak. Az elsőrendű kása sokkal gyorsabban szaporodik, mint a másodrendű. Amint a folyvást szaporodó kása megközelíti a teknő rekeszének a magasságát, a malomkezelő a kezével lejjebb kotorja. Időnként azután a suberon keresztül a kiskaparóval az alatta levő vékába húzza. A másodrendű

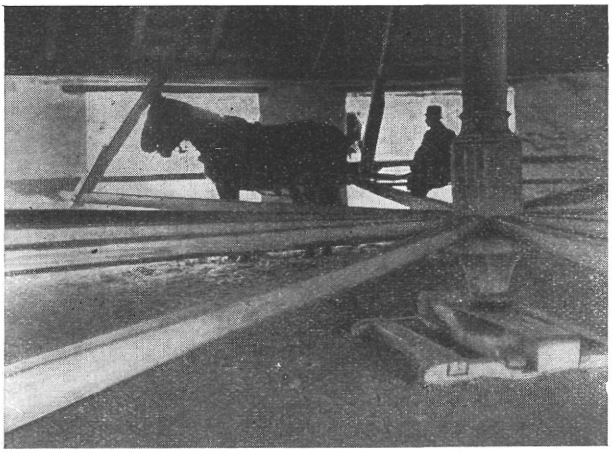

8. *ábra.* A keringő húzatása

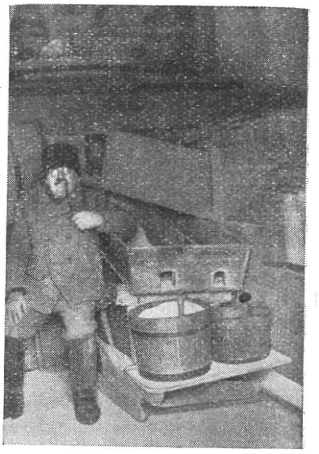

9. *ábra.* A köles hántolása

kását csak nagyritkán kell a félvékásba kaparni. — A kásánál könnyebb *ondó (prosená pleva)* és por az *ondócsatornán* keresztül az *ondóházba* repül. A köles csírája az ondóval együtt megy. A csíra a hajhoz van tapadva és hántoláskor a hajjal az ondóházba kerül. Először a nehezebb s azután a könnyebb ondó esik le. Az ondóházba egyetlen szem kása sem kerül.

Az osztályozóláda jobbra-balra csúsztatással, az ondócsatorna pedig suberral szabályozható. Szabályozásuk a lovak járásától függ. Ha pl. jobban mennek a lovak, a teknőt az ondóház felé kell tolni, mert különben a vitorla a lazább szemeket még az ondóházba is befújná. Ilyenkor az ondócsatorna suberját is lejjebb kell ereszteni. Ellenben, ha a lovak lassabban mennek, a teknőt az ondóháztól el kell húzni és az ondócsatorna suberjét feljebb kell húzni. A malomkezelőnek állandóan szemmel kell tartani a kőpad alól kiröpülő kását, mert osztályzásukat ehhez kell igazítani. A meghántolt kását sokszor megnézi. Fel-felmarkol egy keveset. A meghántolt kása kissé langyos.

Hántolás közben nem hagyják, hogy a *garat* teljesen kiürüljön. A malomkezelő az első járatáskor egy kis időre ott hagyhatja a malomházat, különösen, ha száraz, tiszta a köles.

A követ és a kőalját időnként *pucolni*, tisztítani *(cistiť)* kell, mert különben *beragad (za lepi)*. Ugyanis hántolás közben a kőre és az agyagra kásapor rakódik. A piszokkal bevont talp puha, a köles beleragad és nehezebb a lónak. A köles minőségétől és mennyiségétől függ, hogy mikor tisztítják a követ.

Általában minden 3 zsák hántolása után tisztítani kell. Ha a köles földes, üszögös, vagy nagyon nyers, az első járatásnál is előfordul, hogy hideg levegőben a kő túlságosan *fogja (za fúlá sa)* a piszkot. A malomkezelő ezen munkaközben úgy segít, hogy amennyire lehet, felemeli a követ. Amikor már nem lehet tovább emelni — mert a szálvasra erősített vitorla a kőpadot súrolja —, akkor a garatba 5—6 szem fehérkukoricát dob. A kukorica által fellazított piszkot azután a *leszorított* forgókővel *leköszörüli (zo šuchrať)*. Ezalatt a garat el van zárva. Ha a piszok nem kemény, akkor üresjáratással is le lehet a piszkot köszörülni. Ilyenkor a forgókő a kő alatti agyagra van *eresztve*. Ha a köles *fenyőfűmagos* (négyszögletes, sarkos a magja), akkor nem fogja a kő a piszkot. Ilyenkor a malomkezelő lejjebb engedi a követ. Így több hántolódik meg s jobban halad a munka.

A malomházba is behallatszik az orsók csövei és a fogak által keletkezett zörej. Ha erős lovakkal huzatják a keringőt, akkor a kattogás majdnem egybeolvad. Amint a fogak és a csövek összekopnak, a zörej jobban megcsendesedik. Ha az erő nagyobb, akkor összekopás után is valamivel jobban zörög a malom.

A malomház igen szellős. Különösen nagy télben hideg. Ilyenkor a malomkezelő nekiöltözik. Botos-csizmát húz s a bekecse prémes gallérját is felgyűri. Amikor éjszaka is ment a malom, akkor néha subát is terített magára.

A kölestől és a lovaktól függ, hogy a kölest hányszor öntik fel. Általában kétszer szokták felönteni. A *kommencióra* (aratáskor természetben kimért) készített kását csak kétszer járatták. Ha a köles éretlen, vagy a lovak gyengék, akkor háromszor öntik fel. A földes, üszögös kölest mindenképpen háromszor járatják. Sok hántoló azt kívánja, hogy háromszor öntsék fel kölesét. A háromszor felöntött kása világosabb színű, s szebb, mint a kétszer felöntött.

Az első öntésen csak kb. $^1/_3$ hántolatlan kölesnek szabad maradnia. Azonban a hántolatlan köles nagy részének az egyik vége meg van repedve. Ezek azután a II. felöntésnél meghántolódnak. Az első felöntést egy kicsit erőltetni kell, mert akkor a II. és a III. felöntés könnyebben megy. Amikor az első felöntés elfogyott, a malomkezelő kissöprűvel a választóteknőt kisöpri s nyomban felöntik a kölest másodjára.

b) A második felöntés

Amikor az első felöntés elfogy, a kölest *másodjára is felöntik (druhiraz sa nasipe)*. A malomkezelő — különösen, ha tiszta a köles s háromszor szándékszik felönteni — többet enged a garatból, mint az első járatáskor. Ezenkívül a követ is emeli. Igaz, hogy így nem hántolódik meg minden szem, de a háromszori felöntéssel színesebb lesz a kása.

A második járatásnál, ahogyan fogja a kő a piszkot, úgy kell *emelni (dvihať)* a követ. Ezért a köles hántolását őrizni kell. Ha nem tágítják a követ úgy, amint az a port szedi, akkor a kő *befullad (zadusi sa)*. Ilyenkor a piszok nem engedi ki a kását. A felmelegedett kása olyan piszkos, mint a kő. Amikor befullad a kő, a gyenge lovak le is állnak. *Lefogja* őket a kő. Ha a követ felemelik, a kása melegen, feketén kifut a kő alól. Vastagon ömlik addig, míg ki nem szalad mind. A lovak ilyen esetben gyakran megugranak.

A második felöntés a lovaknak könnyebb, mint az első. A köles vastagabban folyik ki a kőpad alól, s a suhogása folyamatossá válik. Ez után a felöntés után a kölesnek már csak 4—5%-a hántolatlan. Ezt kőszorítással ki lehetne

küszöbölni. Miután a kölest leggyakrabban háromszor öntik fel, nem érdemes a követ szorítani. A lovaknak is nehezebb lenne. Ha a harmadik felöntést el akarják kerülni, akkor a malomkezelőnek a II. járatásnál is annyit kell a kőbe ereszteni, mint az elsőnél. A jó szárazmalomban kétszeri felöntéssel is lehet szép kását csinálni.

c) A harmadik felöntés

A harmadik felöntésnél (treťiraz sa nasipe) piszkolódik legjobban a kő, ezért erre kell legjobban vigyázni, hogy be ne fulladjon. A kő azért piszkolódik jobban, mert az ondó nincs már a szemen, s a kása lisztje a kőre rakódik. A malomkezelő úgy szabályozza a követ, ahogy azt a kása kívánja. Nem is igen hagyja el a malomházat. Ha más dolga nem akad, az osztályozó melletti kis kerekszéken üldögél és pipálgat (9. kép). „A harmadik járatáskor bizony még a gatyát is a malomházban kell megoldani!" — mondta a malomkezelő.

Az állandóan vastagodó piszokra nagyon kell vigyázni, mert ha a kőre rakódott piszok keményebb az agyagnál, *belerágja* magát. A kőalj ilyenkor „csíkott fogott" *(chiti švik)*. Az agyagon keletkezett kis csíkot sárgafölddel kell betapasztani. Ennél a járatásnál vastagabban, gyorsabban folyik a kása, és jobban halad a hántolás. A kása a teknőtartó gerenda két kampójára akasztott zsákba folyik. Az első felöntésnél sok, a másodiknál kevesebb s a harmadiknál alig repül valami az ondóház felé.

A malomkezelő legutoljára a másodrendű kását is felönti. A követ lejjebb engedi, mert ez a kása apróbbszemű. A hántolás befejezésekor a kissöprűvel kisöpri az osztályozóteknőt. Ez a járatás legkönnyebb a lovaknak.

Hántolás után a kásában csak 1—2 hántolatlan szem szokott maradni. Meg lehetne a kását úgy is csinálni, hogy egyetlen köles sem maradna hántolatlan, de nem kifizető. A főzés előtt a kását vízzel felöntik, s ekkor a laza szem a víz tetejére kerül.

100 kg jó kölesből 64—68 kg szép kását kap a hántoltató. A köles minőségétől függően 1—2 kg az *aljkása (pozaňia kaša)*. A porláson kívül a hántoltató 16—17 kg ondót kap vissza. Kis tétel esetén sokan nem bajlódnak vele s a malomban hagyják. — Egy óra alatt a szárazmalomban 50—60 kg kölest lehet *leengedni*. 100 kg köles hántolásához átlagosan 1 és ¾ óra szükséges. Négy ló egy nap alatt 8 zsák kölest tud csinálni. Hidegebb időben többet lehet hántolni, mint melegebb időben.

d) A kásakő és az agyag mindennapi gondozása

A malomkezelő a malom leállása után mindennap meg szokta tisztítani a követ. A kőtisztítást egyébként hántolás közben is jó két zsák köles felöntése után el kell végezni. A kőtisztítás a következőképpen történik. A kásakő felemelése után a kaparóval a kőolaj körül levő kölest az agyag mejjébe kaparja. Ezt az ún. *alăöntést* egy vékába szedi. A kő és az agyag talpáról a csákánnyal lekaparja a piszkot. Ilyenkor meg szokta nézni, hogy nem szoros-e a szálvas? A szálvas tőkéjének kitágításánál szükség esetén a *furkót*[19] (VII. 18) is használja.

[19] A *furkó* feje szilfából van. Átmérője 15 és magassága 17 cm. Akácfából készült nyele 40 cm hosszú. T. S. 1910 körül készítette. A kőpadon, a kő mellett lehet megtalálni.

— A fentiek elvégzése után a követ visszaengedi a helyére. Azután a kéznél levő *rámás-rostát* a kőlyukra teszi. A mejjből kiszedett 3—4 kg-nyi aláöntést visszaönti. A rosta a piszokból összeállt *galuskát* felfogja. Majd felteszi a kávát, a garattartót és végül a garatot. Mindezek után megkeni a nagyorsó fogait és az orsó csöveit. Így üzemképes állapotban hagyja el a malomházat.

II. A kukorica, árpa darálása

Tomka Sándor a *daráskövön* 1945-ig csak saját szükségletére *darált* kukoricát és árpát *(jačmen)*. E termények *darálása (daráluvaĭ)* a következőképpen történt. A malomkezelő induláskor, menetközben állította be a követ aszerint, hogy milyen darát akart készíteni. A darát *lágyra*, *közepesre* és *nagydarára* lehet csinálni. Ha lágyra *(na mekvo)*, lisztesebbre akarta a darát készíteni, akkor a követ lejjebb szállította. Ha pedig *vastagra*, darabosabbra *(na hrubvo)*, akkor feljebb emelte.

A garatba felöntött szem az *etetővályúba* folyik. Ezt a *rázófa* tartja mozgásban. A rázás előmozdítja az őrlemény folyását a kő alá. Az etetővályú elején levő nyíláson keresztül jut a szem a kőbe. A kő etetését az etetővályú szabályozza. Ha az elejét felemelik, akkor vékonyan folyik a kő alá, ha pedig lejjebb engedik, akkor vastagabban.

A szem az etetővályúból a kő *mejjébe* jut. A daráskő lassú járású és a huzata gyenge. Ezért a terményt két villa durja ki a mejjből. A mejjből kiszorított szem a *daráló-plattra* kerül. Ott több darabra zúzódik. Innen a forgás és a huzat a *lisztelő-platt* alá viszi. Itt darálódik meg. Utána a kő szélére kerül. Az itt felszaporodó őrleményt a forgókő szélén levő abroncsra szerelt *szárnyas-vas* a kifolyónyílásba kotorja. A dara így a kifolyócsőbe kerül, melynek végére egy zsák van akasztva.

A darálás sokkal egyszerűbb és könnyebb, mint a köleshántolás. A beállított követ hosszabb időre is ott lehet hagyni. A lovak járása sem változtat az őrlemény minőségén. A kő sem fullad be. Ha nagyon sokat adnak a kő alá, akkor a lovak leállnak. Két erős ló egy óra alatt 150 kg terményt darál meg. Amikor a két kő simára kopott, akkor meg kell vágni. A darálás sokkal jobban koptatja a keringő fogait, mint a hántolás. Kb. 5 q termény darálása annyit koptat rajta, mint a köles egész szezon alatt. Daráláskor ugyanis minden fog húz, míg a hántolásnál a „svung" is viszi a keringőt.

III. A heregubófejtés

A malomban 1920-ig *heregubófejtés (kukle deťelinovie mleť)* is folyt. Ez a következőképpen történt. A heregubót zsákokban vagy kasokkal felhordták a kő felett levő *teknőbe (korito)*. A teknő hátulsó része két lábon állott. A lábak kissé magasabbak voltak, mint a kő kérge. A teknő elkeskenyedő eleje pedig a kérgen feküdt. Az eleje eltakarta a kőlyuk felét. A teknő hegyesedő végén egy suber volt. Az oldalai olyan magasak voltak, hogy három kassal fért bele. Tele is hordták. Ma a teknő már nincs meg.

Az *etető* a láda mellett, a kérgen ült. Egyik kezével *kotorta (hrabov do kemeňa)* a gubót a kőbe. Úgy etette a követ, ahogy az kívánta. A gubó a teknőből a kőlyukba került. Innen a *kotróvilla (vili)* lekotorta a lyuk oldaláról a

gubókat. A kotróvilla egy erős farúdra csavarozott 2 vasfogból állt. A fogak egészen a keresztvasig nyúltak le. A kotróvilla sincs már meg. A gubó a kőlyukból a kőpár mejjébe került. A herefejtő mejje mélyebb, mint a köleshántolóé. A mejjbe a szálvasra csavarozott két *etetővilla* körbe-körbe járt. Ezek segítettek a huzatnak a gubót az *őrlőplatt* (a kő talpa) alá juttatni. A gubó a mejj külső részén már kezdett összetörni. Teljesen a *fejtő-platt* törte össze. Innen a kő szélére vágódott. A forgókő szélén levő ráfra egy *kotrófül* van erősítve. Ez az őrleményt a *kifolyócsőbe* kotorta.

A kőpad előtt állott a *dobrosta*. A kifolyócsőből az őrlemény a dobrosta rostalemezére folyt. A rostalemez 4 féderen feküdt. Egyik fele lejtett. Működés közben rázómozgást végzett. A rostalemez a rázómozgást a ráerősített *kurbli* segítségével kapta. A kurbli meghajtása a következőképpen történt. A hajtókerék tengelyének másik végén egy tömör fakerék volt. Ez egy szíj segítségével hajtotta a felette levő kisebb fakereket. A kiskerék viszont a kurblit hajtotta. A rázóra került mag a szélnek hullott. A szelet a *vitorla* csinálta. A vitorlát a hajtókaron levő nagy fogaskerék hajtotta. A szél kiosztályozta belőle a polyvát, a porát. A mag a rosta alatt levő mélyedésbe hullott. Ott két véka volt elhelyezve, az első s második osztályú mag számára.

A rosta egyik vége nyitott volt. Ott ment ki a polyva. A polyvát a rosta alatt egy vályú gyűjtötte össze. A polyva a rosta mellé ragasztott *polyvagyűjtőkamrába* került. A port pedig a rosta végén levő kémény húzta ki. A kémény töve kiszélesedett, s az oda elhelyezett deszkára hullott a por neheze. Időnként a deszkát kivették s a port letakarították róla. A rosta másik — udvar felőli — vége deszkázott volt, s csak az a része volt nyitott, ahol a kirostált gubó repült ki. A rostának ez a része egy ajtónyílásban volt elhelyezve. A gubó az ajtónyílásba hullott. Amikor felszaporodott, gereblyével, vasvillával kihúzták az udvarra. — Az I. osztályú mag a dobrosta alól a rostaházban levő *szoltér-rostára* került. A II. osztályú először egy *szelelő-rostára* ment, s csak azután került a szoltér-rostára. A dobrostának ma már csak a deszkatokja van meg.

A heregubófejtés díját mindig pénzben fizették. Egy óra alatt 8—10 zsák heregubót lehetett kifejteni. A polyva a malomban maradt.

IV. A malom gazdasági és társadalmi szerepe

1. A malom gazdasági szerepe

Szarvas gazdasági életében a múlt század közepe tájáig jelentős szerepet játszottak a szárazmalmok. Bennük őrölték meg a község gabonáját. A termények darálása, a köles hántolása, az olaj ütése s a heregubó fejtése is kizárólag a szárazmalmokban történt. — A múlt század derekán a szélmalmok, majd a vége felé a gőzmalmok elterjedése fokozatosan a gazdasági élet mind szűkebb s szűkebb területére szorították a szárazmalmokat. Először a gabona őrlése, majd a termények darálása szűnt meg bennük. Az utóbbi időkben már csak a köles hántolása, az olaj ütése és a heregubó fejtése folyt a szárazmalmokban. Így a szárazmalmok gazdasági jelentősége idők folyamán fokozatosan csökkent.

A Tomka-féle szárazmalom is eredetileg búzaőrlésre s darálásra készült. 1920 óta már csak kizárólag köleshántolás folyik benne.

A szárazmalom nagy előnye, hogy — miután lassú meghajtású — hidegen őröl. A piszkot a köre felszedi. Ezzel szemben különösen a nedves köles a nagy-

malomban bepiszkolódik. A Tomka-malom előnye még az is, hogy keringőjének nagy az átmérője, s ezért könnyű a lovaknak. Ezenkívül a szárazmalomban készített kása szebb s a főzésnél is nagyobbra nő, mint a gőzmalomban készült.

A fentiek miatt a szarvasiak s a környékbeliek nagyon meg vannak elégedve a Tomka-malom kásájával. Volt olyan hántoltató, aki 100 kg kölest vitt a szárazmalomba s ugyanannyit a gőzmalomba. Azt tapasztalta, hogy jobban jár, ha a szárazmalomban hántoltat. A szárazmalomban 100 kg kölesből 20 kg vámot vesznek ki. A hántoltató 80 kg jó kölesből 64—68 kg szép kását kap. A fenti köles egy és fél órai hántolásáért (ha nincs lova a hántoltatónak) 25 Ft-ot kell fizetni. — A gőzmalomban is 100 kg kölesből 20 kg vámot vesznek. Azonban a hántoltató 80 kg-ból jó köles esetén is csak 45 kg kását kap. Fuvart azonban nem kell fizetni. Még nagyobb a különbség, ha zölden levágott, vagy rossz köles hántolásáról van szó. Ilyen esetben a szárazmalom 100 kg kölesből 60 kg jó kását készít, a gőzmalom pedig csak 32—35 kg-ot. Azt is jól összetöri. — A fentiek miatt, amikor Szarvason már két gőzmalom is hántolt kölest, a hántoltatók oda csak akkor vittek kölest, amikor nem győzték kivárni, hogy a kásamalomban meghántolják.

A malomnak a távolabbi környéken is jó híre van. Még 25—30 km-es távolságról is felkeresik. A következő helyekről járnak a malomba hántoltatni: Szentesi-tanyák, Békésszentandrás, Öcsöd, Mesterszállás, Mezőtúri-tanyák, Nagyszénás és Királyság.

A malom a rizstermelés meghonosításáig — noha kis teljesítményű, s jóformán csak a helyi szükségletet tudja kielégíteni — nagy forgalmat bonyolított le. A szezonban sokszor éjjel-nappal ment. Tulajdonosa egy életen keresztül a malommal 41 kishold szántót s 2 kishold legelőt szerzett.

2. A malom társadalmi szerepe

A szárazmalmoknak a gazdaságin kívül igen fontos társadalmi szerepük is volt. Tudjuk, hogy a XVI. században a templomok és a nemesi udvarházak mellett a malmok is azílumok voltak, ahonnét az odamenekülőket kivonni nem volt szabad. A malmok hazánkban régen a megkülönböztetett épületek közé tartoztak.[20] A malom alatt közigazgatási tevékenység is folyt. Kecskemét város tanácsa pl. 1801-ben elrendelte, hogy a „tizedek" gyűlései ne zárt helyen, hanem a régi szokás szerint, továbbra is a malom alatt tartassanak.[21]

Idők folyamán a közigazgatási tevékenység megszűnt a malmok alatt. De mivel az őrlésben sort kellett fogni, rendesen sok ember várakozott, s ezért a malom alja tele volt ácsorgó, beszélgető emberekkel. A malmok lassanként afféle kaszinókká váltak. Ünnepnapokon, télen kedvelt találkozó, tanyázó helye volt az utcabelieknek s a messzebbről bevetődő embereknek. Sok helyen a malmok alá asszonynép is gyülekezett, külön karikába. Leginkább vasárnapi, ünnepi templomozás után. A malom eresze alatt vagy a malomház tűzhelye körül kuporogva beszélték meg ügyes-bajos dolgaikat, hányták-vetették meg a falu és az ország dolgát. Fontos hírszerző s tanácskozó helyek voltak a malmok. Különösen a tanyák világában szétszórtan élő emberek számára jelentett sokat a malom alatti beszélgetés. Itt sok mindenről hírt hallottak, s a különböző

[20] *Takács Sándor:* Rajzok a török világból. Budapest, 1915. 439.
[21] *Madarassy László:* A szárazmalom „keringője". NÉ. XXVI. (1934) 51—53.

értesülésű emberekkel való beszélgetés bővítette látókörüket. Nem egy nevezetes esemény zajlott le a szárazmalmok alatt. 1898-ban Zemplénagárdon pl. a Várkony-féle agrárszocialista egyesület alapszabályát az egyik szárazmalomban olvasták fel, amikor a csendőrség és a katonaság az ott gyűlésezőkre tört.[22] Sok helyen kedvelt látogatók voltak a szárazmalmok alatt a verselő öregek. Egy-két mesemondó is igencsak akadt a malom alatt. Voltak, kik valami régi képesújságot kerítettek s az abban foglaltakon rágódtak sokáig. Kapósak voltak a jól olvasó gyerekek. Különösen a kalendáriumot olvastatták velük. A malmok alatt a kártyázás s a pálinkázás is járta. Az esti órákban az éjjeli tülkös bakterek is elmaradhatatlanok voltak. Azért voltak kapósak, mert a fonóházakba is ellátogattak, s így sok pletykát tudtak. Van olyan helység (Biharnagybajom), ahol a szárazmalmok elbontása után a malmok helye még sokáig gyülekezőhely maradt.[23]

Régebben a szarvasi Tomka-féle szárazmalom alatt is a fentiekhez hasonló élet folyt. Az idősebbek elbeszélésén kívül, a malomház füstös fiókgerendái is tanúi ennek. Ugyanis hideg éjjelen s télidőben ebben a malomban is tüzeltek a várakozók. Sokszor a magukkal hozott tűzrevaló mellett szalonnát sütöttek s borral öblögették le. A malom alatt lezajlott élet megítélése szempontjából figyelembe kell venni azt a tényt, hogy Szarvason sok szárazmalom, kovács, bognár s egyéb beszélgetőhelyül szolgáló mester volt. Ez bizonyos mértékben csökkentette a malom társadalmi jelentőségét. Miután a malom nem szabad térségen, hanem kerítéssel körülzárt telken áll, általában csak a hántoltatók látogatják. A várakozók azonban éltek s jelenleg is élnek a várakozás adta fent részletezett lehetőségekkel. Így, ha a Tomka-féle malomnak nem is volt akkora társadalmi jelentősége, mint a kisebb falvak szabad terén álló szárazmalmainak, ez a malom is feltétlenül jelentős társadalmi szerepet töltött be

3. A malom sorsa

Az ország utolsó működő szárazmalmának a sorsa is megpecsételődött. A malomra a halálos csapást a rizstermelés meghonosítása mérte. Ismeretes, hogy az éppen Szarvas körül elterülő szikeseken van hazánk rizstermelésének egyik központja. A rizs fokozatosan kiszorítja a kölest népünk élelmezéséből, s végeredményben ez csukja be az utolsó szárazmalom kapuját. A malom forgalma nagyon megcsökkent. Általában csak az őszi munkák befejeztétől a disznóvágásokig működik. Idős Tomka Sándornak nincsen olyan utóda, ki a malom kezelését átvenné. Amint kihull kezéből a kővágó csákány, megszűnik működni hazánk utolsó szárazmalma is.[24]

Orosháza. *Nagy Gyula*

[22] *Kántor Mihály* cigándi tanító szíves közlése.

[23] *Szücs Sándor:* Biharnagybajom régi vízrajza és a község kialakulása. Debreceni Szemle, 1934 december. Debrecen, 1934. 446.

[24] A fenti tanulmány az 1954—55. években végzett kutatómunkám eredménye. A malomra Polov József szarvasi múzeumvezető hívta fel a figyelmemet. Nagy segítségemre volt Tomka Sándor — a szárazmalom tulajdonosa —, aki mindenkor készségesen támogatta munkámat. Értékes segítségéért a leghálásabb köszönetemet fejezem ki. A rajzokat Pukánszky Béla, Orosháza város főmérnöke és Bazsali Ferenc festőművész készítette. A fényképfelvételek Schiller Jenő és Marschalkó Jenő munkái. Munkatársaimnak ezúton is köszönetet mondok.

1956 év júliusában *K. Kovács László* a Magyar Néprajzi Társaság és az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Néprajzi Intézete anyagi támogatásával 300 m hosszú keskenyfilmfelvételt készített a malomról és működéséről. A filmfelvétel a Néprajzi Múzeum Adattárában nyert elhelyezést.

Gy. Nagy: Die letzte funktionierende Rossmühle

Die Rossmühlen spielten in Ungarn, ganz besonders in den wasserarmen Gebieten, bis zur Mitte des XIX. Jahrhunderts eine hervorragende wirtschaftliche Rolle. Ausser dem Getreidemahlen dienten sie auch zum Schroten der Produkte, Schälen der Hirse und Kleesamen, Ölpressen usw. Gegen Mitte des vorigen Jahrhunderts wurden sie allmählich durch Windmühlen und dann später durch die Dampfmühlen verdrängt. Im Jahre 1863 betrug ihre Zahl in Ungarn 7966, im Jahre 1906 wurden bereits nur noch 651 erfasst, voriges Jahr befand sich nur noch eine einzige in Betrieb. Dieser rapide Rückgang veranlasste den Verfasser die Denkmäler der Rossmühlen, die vom Standpunkt der Geschichte der Mühlenindustrie sehr wichtig sind, zu sammeln und über die ungarischen Rossmühlen eine Monographie zu schreiben. Vor dem Erscheinen dieser Arbeit scheint es jedoch angezeigt über die letzte funktionierende Rossmühle Ungarns eine ausführliche Beschreibung zu geben.

Die einzige noch funktionierende Rossmühle (s. Abb. 1 und 2) befindet sich in Szarvas (Komitat Békés). Sie wurde im Jahre 1836 errichtet. Im XIX. Jahrhundert diente sie zum Vermahlen von Getreide und zum Schroten verschiedener Produkte. Zuerst wurde dann das Getreidemahlen eingestellt und später auch das Schroten. Bis zum Jahre 1920 diente sie nur noch zum Schälen von Hirse und Enthülsen von Kleesamen. Gegenwärtig findet sie ausschliesslich zum Schälen von Hirse Verwendung.

Die Mühle besteht aus zwei Teilen, u. zw. aus einem Zeltbau und einem Mühlengebäude. Das Zelt (s. Zeichnung N° 1 und Abb. 1 und 2) ist ein Bau von kreisförmigem Fundament und einem Dach, das aus Zeltbahnen gebildet ist. Im Zelt gehen die Pferde im Kreis herum und setzen so das grosse Rad der Mühle in Bewegung. Dem Zeltbau schliesst sich das Mühlengebäude an, wo die Hirse geschält wird. Das Mühlengebäude hat Wände aus Backsteinen und ein Ziegeldach (s. Zeichnung N° 1ª und Abb. 1 und 2).

Am Ende des Nebengebäudes, das auch die Wohnung des Inhabers in sich schliesst, befindet sich das Siebhaus (s. Zeichnung N° 1 g). Hier wird die Hirse — bevor sie geschält wird — gesiebt. Zur Mühle gehört auch noch der Stand, wo die auf's Einspannen wartenden Pferde angebunden sind (s. Zeichnung N° 1h).

Das störungslose Funktionieren der Mühle erfordert eine beträchtliche Menge Reservebestandteile, für deren Beschaffung der Besitzer der Mühle sorgt. Geräte, die zur Instandhaltung der Mühle notwendig sind, sind reichlich vorhanden. Ein Teil davon liegt auf der Steinbank im Mühlengebäude und der Rest hat in der kleinen Werkstatt Platz, die sich an den Zeltbau anlehnt (s. Zeichnung N° 1c) Die spezifischen Mühlereiinstrumente sind in Tafel VIII. abgebildet.

Die Landwirte, die ihre Hirse schälen lassen wollen, müssen ihre Absicht rechtzeitig bekannt geben. Sie bringen auch die Pferde mit, die zur Inbetriebsetzung der Mühle erforderlich sind. Von der Menge der zu schälenden Hirse wird zuerst der als Schällohn fällige Teil abgezogen. Im Jahre 1954 betrug er 20%. Dann wird die Hirse im Siebhaus gereinigt. Von dort kommt sie dann in das Mühlengebäude (s. Zeichnung N° 1b ind Tafel I, 1 u), wo sie in den Trichter geschüttet wird. Gleichzeitig werden auch die Pferde eingespannt. Im allgemeinen wird mit 2 Pferden gearbeitet (s. Abb. 8), die in gleichmässigem Tempo im Kreise gehen (Abb. 9). Gewöhnlich nimmt die Arbeit 3 Stunden in Anspruch. Zum Ausspannen wird das Rad (s. Zeichnung N° 3, 2) seitlich ausgekippt um die Pferde wegführen zu können.

Das Schälen der Hirse erfolgt auf dem sog. Breistein (Taf. III, IV). Es hängt ganz von der Qualität der Hirse und der Leistung der Pferde ab wievielmal das Produkt durchzumahlen ist. Im allgemeinen geschieht es zweimal. Die Verarbeitung des ersten Einschüttgutes ist die schwerste für die Pferde. Beim zweiten Einschütten muss der Stein etwas gehoben werden, da sonst die Verunreinigungen den Brei nicht herausrutschen lassen. Aus diesem Grunde muss man daher beim zweiten und ganz besonders beim dritten Einschütten sehr vorsichtig vorgehen. Das Schälen der Hirse findet auf dem unbeweglichen, aus Ton verfertigten Untersatz (Taf. II ny) mit Hilfe des beweglichen Mühlsteins (Taf. III o) statt. Während des Schälvorganges wird die Hirse umgewälzt, und so ihre Schale vom Mühlstein entfernt. Die entschälte Hirse erster Qualität wird in einem besonderen Verschlag aufgehäuft, die weniger feine Sorte in einem anderen (Taf. III. sz.). Die Schale selbst kommt in's Samenhaus (Taf. III v). Nach dem Schälen von 2—3 Säcken muss der Mühlstein gereinigt werden. Aus 100 kg Hirse guter Qualität erhält man durchschnittlich 64—68 kg Brei. In einer Stunde können 50—60 kg geschält werden. Das Schälen von 100 kg nimmt 1 3/4 Stunden in Anspruch. Die Mühle steht nicht nur den Einvohnern der Ortschaft selbst zur Verfügung, sondern wird von den Landwirten der Umgebung aufgesucht.

Die Rossmühlen spielten nicht nur in wirtschaftlicher, sondern auch in sozialer Hinsicht eine wichtige Rolle.

Babvetés

Sebestyén Gyula a magyar varázsdobról írva, mint fennmaradt tárgyi emlékre hivatkozik a zalaegerszegi varázsdobra. Leírja, hogy Besenyeiné, „egy megboldogult derék javasasszony" „babot ugráltatott a dobon". Adatközlője szerint „Besenyeiné az irha bal felére három fekete kört, a jobb felére pedig ugyanannyi fehér kört rajzolt, a körök közepére megfelelő színű babszemeket rakott, aztán elkezdte a dob alsó felét veregetni, vakargatni, hogy a babszemek ugráljanak. Ha a fehér bab a feketét ki tudta kerülni, jót jelentett. Ha a fekete körökbe eljutott, még jobbat jelentett. Mikor pedig a fekete szemek kerültek előbb a fehérek helyére, akkor az baj volt."[1] Sajnos közelebbi adatokat akkor Sebestyén nem tudott szerezni. Az azóta előkerült történeti és recens anyag némi következtetésre ad lehetőséget, azért a következőkben megkíséreljük összefoglalni.

Első kérdésünk az, hogy mi célra történik a babvetés. A szegedi 1734-es boszorkányperben olvassuk: „Hallotta, hogy sokan beszéllettenek Kisgörögné felöl, hogy varázsló asszony volna, az minthogy maga is az fatens ennekelőtte 3 esztendővel szemével látta, hogy valamely magyar embernek ökrei elvesztenek, azon magyar ember varázsoltatott véle."[2] „Sok izben látta szemeivel, midőn valamely kárvallott emberek mentenek Kisgörögnéhez, hányta az asztalon az babot széjel . . ."[3] „Hallotta másoktul, hogy olyas varázsló légyen: paszulylyal, kinek valami jószága elvész, megtudja mondani."[4] „Hallotta, hogy Kisgörögné olyas varázsló légyen paszulylyal az elveszett jószágnak megtérítésében."[5] Egy surdi, Somogy megyei boszorkányper tanúvallomásából tudjuk: „Maga tudgya fönt írt Vadász Doricza minemű mesterséges nézéssel az el veszet jószágot mondhatta meg az hozzájo járulok(nak) és nem más (mivel az ollyatin mesterséget inkább titkolni, hogy sem ki nyilatkoztatnyi szoktak) de ezen Tanu maga is ennek előtte kétt esztendővel a fönt írt Asszonyhoz el veszet két ökrének nezeséért járult a kiis szokása szerént maga mesterségét Borso hányás áltol megh probálta, ugyan azon alkalmatossággal meg is mondotta, hogy egy bizonyos helen meglévén kötve elöl kerülnek, amint meg is kerültek vala."[6] Torontál megyében jövőt jósolnak.[7] Az öttevényiek szerint jósolnak.[8] A moldvai

[1] *Sebestyén Gyula:* A magyar varázsdob. Ethn. XI. (1900) 442.
[2] *Reizner János:* Szeged története. Szeged, 1900. IV. 504.
[3] *Reizner János:* i. m. 505.
[4] *Reizner János:* i. m. 504.
[5] *Reizner János:* i. m. 504.
[6] Kaposvári állami levéltár.
[7] *Streitmann Antal:* Torontál vm. magyar népe. Torontál vm. monographiája. 147.
[8] *Timaffy László* gyűjtése: P. 87/1955.

csángók szerint a boboló : jövendőmondó, mert babszemekből jósol,[9] szerencsét, jövendőt mondanak, bobolnak.[10] A moldvai gajcsánaiak szerint megmutatja, ha el van valahová valaki, hogy hazajön e, de akkor is csinálják, ha az ellopott dolgot keresik.[11] Bergyilai adatközlő szerint : arra vetem, hogy valaki kéne jöjjön.[12] A cikolaszigetiek szerint a tudós molnár megmondta, hogy a gyereket ki rontotta meg.[13]

A moldvai csángók szerint vannak boboló asszonyok is, férfiak is, nem szabad senki másnak jelen lenni, csak a bobolónak és annak, akinek bobol.[14] A szatmáriak szerint a boszorkányok . . . cimboráik a babvető, rontó és varázsló vénasszonyok.[15] A boszorkányperekben szereplő babvetők mind asszonyok.

A babvetés módjára régi időből csekély adatunk van, s az se sokat mond. Szegedi boszorkányperben olvassuk, hogy : „Az paszulyt látta, hogy hányta"[16] „. . .hányta az asztalon az babot széjjel, ide s tova",[17] „. . .az asztalon hányta Kisgörögné a babot",[18] „hozzátévén : az hordóbul levő darabocskát azért kérte, hogy amidőn 41 paszulylyal babonás mesterségét hányta, az deszkák közé vetette az paszulyt . . ."[19] Bözödi, Udvarhelyszéki boszorkányperben olvassuk : „Más alkalmatossággal ismét bémenék hozzája, hát babot vet, kérdém : mit csinál ked, mondá : én semmit nem egyebet, hanem azt próbálom, ha az babot megtudom-e úgy vetni, mint Miresémé, vagy nem."[20] A cikolaszigetiek szerint : „a gyerek álmos volt, feje fájt, apja elment Remetére Vecsei János tudós molnárhoz ; ez egy rostába babszemet szórt, rázogatta és abból mondta meg, hogy a gyereket Deák Mihályné rontotta meg".[21] Öttevényben egy Kis Fáni nevű öregasszony kukoricaszemeket dobott a szitára és abból mondott.[22] A moldvai Gajcsánában a babvetés előtt ezt mondják : „41 babszem. Mondjátok meg igazán, hogy megtálálom-e, vagy nem találom. Ha megtalálom igazán, akkor elvetem, kikelsz, megkapállak s hogy ha meg nem mondod igazán, akkor tűzbe teszlek s akkor elégetlek."[23] Az istensegítsi babvető keresztet vet magára, aztán a terekbúzára, majd ezt mondja : „41 szem bab, mongyatok igazat, gondolatára, szándékára, hogyha úgy lesz, ahogy ü gondolja, jóra válik, akkor essék ötre, örömre s ha nem, 9-re s később. 41 babszem Isten gondolataival egybe gondojjatok, jöjjön ki jóra."Közben háromfelé választja s mind a háromszor így mondja.[24] A torontáliak szerint „a jósló a 41 szemet hármasával háromszor szétosztja, miközben mondogatja : essék ötre, örömre, essék hatra, haragra, essék hétre, szerencsére ; és a maradványból jósol."[25] A moldvai csángók

[9] *Rubinyi Mózes :* Újabb adalékok a csángók nyelvjárásához. Magyar Nyelvőr 31. (1902) 83.
[10] *Wichmann Györgyné :* A moldvai csángók szokásaiból. Ethn. XVIII. (1907) 290.
[11] *Diószegi Vilmos* gyűjtése.
[12] *Diószegi Vilmos* gyűjtése.
[13] *Timaffy László* gyűjtése : P. 87/1955.
[14] *Wichmann Györgyné :* i. m. 290.
[15] *Szendrey Zsigmond :* Szatmár megye néphagyományai. Ethn. XXXIX. (1928) 35.
[16] *Reizner János :* i. m. 504.
[17] *Reizner János :* i. m. 505.
[18] *Reizner János :* i. m. 505.
[19] *Reizner János :* i. m. 507.
[20] *Dr. Vass Miklós :* Adalékok udvarhelyszéki boszorkányperekhez. Ethn. XXIV. (1913) 87.
[21] *Timaffy László* gyűjtése : P. 87/1955.
[22] *Timaffy László :* i. h.
[23] *Diószegi Vilmos* gyűjtése.
[24] *Diószegi Vilmos* gyűjtése.
[25] *Streitmann Antal :* i. m. 147.

közönséges dobon vagy szita hátán 41 szem kukoricával szerencsét, jövendőt mondanak, *bobolnak*. A boboló kiszámol 41 szem kukoricát s a negyvenegyediket kettőbe harapja ; egyik felét a szájában tartja az egész jóslás alatt, másik felét oda teszi a többi negyven közé. Ezt a 41 kukoricát a szitán (dobon) találomra három csoportra osztja ; mindegyik csoportból addig vesz el mindig 4—4 szemet, míg mindegyikben csak négy vagy annál kevesebb marad ; a maradékot mindegyik csoportból lehúzza egymás mellé egy vízszintes sorba. A többi kukoricát, melyet négyesével kiszámolt, most összekavarja és megint három csoportba osztja találomra, megint kiszámolja négyesével mindegyik csoportot és a maradékot megint lehúzza az előbbi maradékok sora fölé, egy másik vízszintes sorba. A többi négyesével kiszámított kukoricát újból három csoportba osztja, újból kiszámolja négyesével és a maradékot egy harmadik vízszintes sorba húzza le. Aztán abból a három maradék sorból mond jóslást. Ezt az eljárást háromszor ismétli meg, mindig jósolva. Aztán a kukoricát mind egy csomóba teszi a szitára (dobra) s azt mondja : „Te dob, mondd meg ez igazat, ke vaj eszverontlak, vaj ezek elszertülnek!" s akkor öklével rácsap a szitára (dobra), mire a kukoricaszemek szétszöknek, s most azoknak az állásából jósol ; kiindulópont mindig a fél kukoricaszem s ahhoz viszonyítja a többi kukoricaszem fekvését a jóslásnál. Aztán a kezébe veszi mind a kukoricát s azt mondja : „Te dob, mondd meg ez igazat, ke moszt ütöm ki e fenekedet!" — akkor rádobja a 41 szem kukoricát a szitára. Azoknak az állásából megint jósol.[26] Egy boszniai adatközlő így mondta el : „Nézze meg a szerencsét", — 41 szem kukoricát kiolvas és akkor körülhajtja a markában háromszor és akkor úgy osztja széjjel három rakásra és akkor minden rakásból 4—4 szemet lehúz. Ami megmarad fölösleg a négyen felül, az három sorba kerül egymás alá. Ha 3, 2, 1 szem, az jót jelent, a 4 az rosszat. Asztalon csinálják, de lehet széken is.[27]

Gajcsánaiaktól jegyezte fel Diószegi Vilmos részletesen az eljárást. Románul mondja a *mesét* s közben a babszemeket kevergeti jobbról balra. A mondóka szövege magyarul : negyvenegy pujszem (kukoricaszem), negyvenegy testvér, jól mondjátok meg, és jól találjátok ki, az örömit Palinak, ha hazaérkezik, essék út örömvel, ha nem, akkor essen négyre vagy kettőre. Azután hosszában elsimítja a babszemeket jobb kézzel, akkor használ. Most háromfelé vágja a csomót, egy csomót jobbra, egyet meg balra húz. A középső csomóból négyenként lehúz, s ami megmarad, azt húzza fel. Azután ugyanígy felhúzza a baloldalt, ezután a jobboldalt. Ez lesz az első sor. Ezután megint megkeríti, ellapítja s ismét háromfelé húzza. Ugyanúgy, mint előbb, négyenként lehúzza előbb a középsőt, aztán a balt, majd a jobbat. Ami marad, az lesz a második sor. Megint megkerekíti, ellapítja, háromfelé húzza. Ugyanúgy leszámol, s a maradék lesz a harmadik sor. A baloldali három csomó az idegen része, a középső az öröm és a fejibe amit tart, a jobboldali : az a mihenké. Baloldali első csomóban 1 szem jelentése : el van válva az idegentől ; 2 szem : ott van az idegennél ; 3 szem : öröme van az idegennél ; 4 szem : sokat beszélnek ; középső első csomóban 1 szem : az utat tartsa a fejibe ; 2 szem : nagyon gondolkozik ; 3 szem : örömöt tart a fejibe ; 4 szem : sok beszédet tart a fejibe ; jobboldali első csomóban 1 szem : esik útja hazafelé ; 2 szem : nagy gondval jön ; 3 szem : örömöt hoz ; 4 szem : sok beszédet mond az életbe. Második sorban a baloldali csomóban 1 szem : el van indulva az útra, úton van ; 2 szem : gondolkozik az

[26] *Wichmann Györgynē :* i. m. 290—291.
[27] *Diószegi Vilmos* gyűjtése.

útjába ; 3 szem : örömöt tart az idegennél ; 4 szem : sok beszédet hagyott az idegennél ; középső csomóban 1 szem : az utat a szüvibe tarcsa ; 2 szem : kettős a szüve ; kétféleképpen gondolkodik ; 3 szem : nagy öröme van a szüvibe ; 4 szem : most helybe van, nem is gondol hazafelé ; jobboldali csomóban 1 szem: rövid az útja, közeledik hazafelé ; 2 szem : gondolkozik az otthonvaló, hogy jön-e, nem jön ; 3 szem : öröm lesz az életbe ; 4 szem : rossz szü odahaza. Harmadik sorban a baloldali csomóban 1 szem : egyedül van az úton ; 2 szem : az idegen gondolkodik most ; 3 szem : öröme van az idegennel ; 4 szem : sok beszédet tartanak az idegenek ; középső csomóban 1 szem : beesett a házba, jő haza ; 2 szem : ketten jönnek ; 3 szem : nagy öröm az ajtóba, örömet hoz haza ; 4 szem : nagyon sok beszédet és örömet hozott az életbe ; jobboldali csomóban 1 szem : helyben van a lakásba, be van jőve ; 2 szem : gondolkozik valaminek ; 3 szem : nagy örömik van, 4 szem : helybe van, sok beszéd van. — Az egyes sorokban adódó babok számának is jelentős az összege, pl. az első sor három csomójában 5 babszem : ötre esett, hazajön biztosan ; első sorban csomónként három, összesen kilenc : kilencre esett, biztos, hogy nem jön haza, sokára jön haza ; második sorban csomónként egy bab, összesen három : tiszta út, úton van ; második sor első csomójában két bab, másodikban, harmadikban 1—1 : gondot hagyott az idegennél. — Ezután az egészet összeszedi egy csomóba, hármanként felhúzza, ha egy marad, akkor hamarosan érkezik, vagy egy óra, vagy egy nap múlva jön haza ; ha kettő marad : ketten jönnek ; ha három marad, az örömöt jelent. — Egy szemet elharap a *szüviből* (közepéből), az egészet marokba veszi, jól összerázza sokszor, majd feldobja s az asztalra leesik. Ha a félszem a csomó szélén van : tud szabadulni, útja van ; ha a csomó közepén van : bé van kerítve, *sokaság* közt van, akkor nincs elindulva. Ezután a tyúkoknak veti s amilyen hamar megeszik a tyúkok, olyan hamar megjön.[28]

Bergyilai (Moldva) adatközlő szerint 37 szemet használ, ugyanúgy négyenként bontja szét sorokba. Egyes meghatározásai : helyben van, mert az első és harmadik sorban középen 4 szem van, — nem tudja, hogy mikor indul el, mert sok az egy és két szem, — a szüve rossz, mert a második sorban középen három szem van.[29] A bukovinai istensegítsiek szerint jobb kézzel kell a babokat megforgatni jobbról balra. Akkor a babvető a csomóból kétfelé húzza a babszemeket s így három csomóba osztja. A középsőnél kezdi a leszámolást, négyesével számolja és húzza le a babszemeket s ami marad, felteszi az első sorba. Ugyanígy jár el a két szélső csomóval is. Most a maradékokat egybe veszi, háromfelé osztja, ugyanígy elvégzi a középsőn kezdve a leszámolást s a maradékot felhúzza a második sorba. Ugyanígy jár el harmadszor is és húzza fel a harmadik sort. Ha másodszor csinálja újból a babvetést, mindig ki kell cserélni egy szemet és másikat venni helyébe. — Ami baloldalon van, az azt jelenti, ami elmegy, a középső sor második szemei jelentik azt, ami a szívben van, a harmadik a küszöb. Ha itt három szem van, az azt jelenti, hogy szerencsésen örömmel érkezik haza, jobboldalon az mutatkozik, ami jön. A középső sorban egyszem jelent utat, 2 szem levelet, 3 szem örömöt, 4 szem sokaságot, sok beszédet. Jobboldalt is négy, baloldalt is négy a második sorban azt jelenti, hogy egy gondolatuk van az „asszonyval".[30] A moldvai, jugáni csángók is ismerik a bobo-

[28] *Diószegi Vilmos* gyűjtése.
[29] *Diószegi Vilmos* gyűjtése.
[30] Saját gyűjtés.

lást. A jósló szitára tesz 41 babot (pujszemet), egyet megharap az az ember, akinek bobol. A szemeket három csoportba osztja a kezével és mondja: „41 babszem, jól tudjatok, jól mondjatok, jól találjátok el Gábor szerencséjét, hogy mikor jön. Éppen azért jól essetek 9—9-re és rosszul essetek ötre és semmisem hulljon ki közületek." Amíg ezeket mondja, húzogatja a szemeket tenyere élivel előre-hátra. Elválasztja a szemeket három csoportba megszámolatlanul.

1. ábra. A kukoricaszemek leszámolása. Istensegíts, (Egyházaskozár). Diószegi Vilmos felvétele

2. ábra. A szemek leszámolása vágódeszkán. Gajcsána, (Egyházaskozár). Diószegi Vilmos felvétele

Mindegyik csomóból négyenként elvesz annyit, hogy négy vagy kevesebb maradjon. Ezeket azután egy sorba rendezi. 4 mutat összejövetelt, 3 mutat örömöt, 2 kétségeket, haragot, keserűséget, 1 mutat utat vagy bajt. — A maradékot megint összekeveri, megint elvesz négyet-négyet. Ahová a megharapott szem esik, ha szélre, akkor utat jelent, ha négy közé, akkor út gyűléssel. Bobolni akkor megy az ember, ha beteg s azt akarja megtudni, mitől gyógyul meg, vagy ha elvesztett valamit, hogy hol kapja meg. Volt aki a babokból mondta meg a lánynak, hogy eladódik az esztendőben.[31] Egy Zala megyei, dobrii asszony tudott a borsós asszonyról, borsót vetett, három ízben rakta le ; szerinte Letenyén is volt ilyen, valamint Homokkomáromban és Margitán.[32] Csiki adatközlő szerint ismeretes az eljárás, szerinte 7 szem kukoricával.[33]

[31] *Lükő Gábor* gyűjtése.
[32] *Diószegi Vilmos* gyűjtése.
[33] *Diószegi Vilmos* gyűjtése.

Az eljárás a boszorkányperek adatai szerint Udvarhelyből, Szegedről és Somogy megyéből ismeretes, célja az elveszett jószág kitudása. Új gyűjtésből úgy látszik, hogy általánosan ismert a bukovínai székelyeknél és a moldvai magyaroknál; nyomai találhatók Zalában és a Szigetközben. Az újabb adatok egy kivételével nem tudnak az elveszett jószág felkutatásáról. Bukovínai adat szerint „a családra lehet gondolni" és a megadott magyarázatból is az tűnik ki, hogy a család távollevő tagjára vonatkozólag, illetőleg a családdal kapcsolatára „mond" a babvető a babszemek elhelyezkedéséből. Egy gajcsánai (moldvai) adat szól arról, hogy akkor is csinálják, ha az ellopott dolgot keresik. Egy szigetközi adat szerint pedig a rontót mondja meg.

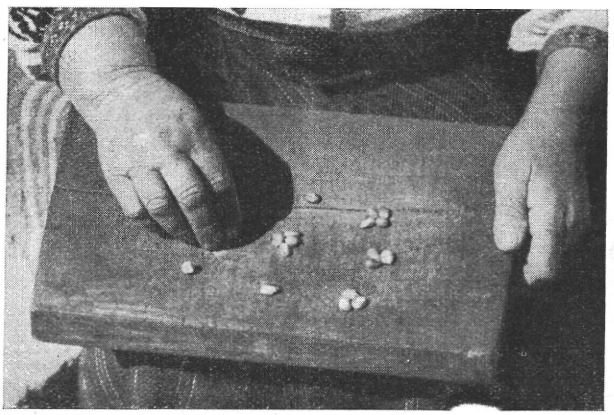

3. ábra. A három sorban elrendezett szemek. Gajcsána (Egyházaskozár). Diószegi Vilmos felvétele

A régi leírásokból magát az eljárásmódot nem ismerjük meg, mert általánosságban csak úgy határozzák meg, hogy *veti*, *hányta*, „hányta az asztalon a babot széjjel, ide s tova". Nem határozza meg az eljárást a kézdi széki leírás sem: „babvető: bab vagy paszuj szemeknek hányásából jövendölő".[34] Háromszéki adatból: „babvető: javas, a ki babszemek ide-oda hányásából jövendől vagy olvas ki valamely titkot".[35] A szűkszavú leírásokból is inkább arra lehet következtetni, hogy a babszemek kiszámolással szétosztásából való jóslásról van szó.

A babvetés módjához tartozik az a kérdés, hogy hol, min vetették a babot. Erre vonatkozólag a boszorkányperekből nem tudunk meg semmit. Egyedül a szegedi boszorkányperben találjuk, hogy: „az hordóbul levő darabocskát azért kérte, hogy amidőn 41 paszulylyal babonás mesterségét hányta, az deszkák közé vetette a paszulyt", de „azon hordóbul melybül elveszett az pénz, vigyen néki az fatens egy darabocskát". Itt a 41 babszem megjelölés az, ami az újabb gyűjtött anyaghoz kapcsolja az eljárást. A moldvai, bukovínai adatok szerint általában asztalon végzik az eljárást, Gajcsánában gyakran szitán. Wichmanné 1907-es moldvai feljegyzése szerint azonban „közönséges

[34] Magyar tájszótár. Buda, 1838. 28.
[35] *Szinnyei József:* Magyar tájszótár. Bp., 1893—96. 1: 71.

dobon vagy szita hátán" bobolnak. Különösen jelentős, hogy amikor a kiszámolt sorokból a jóslást elvégezte, „a kukoricát mind egy csomóba teszi a szitára (dobra) s azt mondja : Te dob, mond meg ez igazat . . .", s akkor öklével rácsap a szitára (dobra), mire a kukoricaszemek szétszöknek s most azoknak állásából jósol ; kiindulópont mindig a fél kukoricaszem, s ahhoz viszonyítja a többi kukoricaszem fekvését a jóslásnál. Ehhez kapcsolódik a gajcsánai szokás, ahol szintén kettéharap egy szemet a jósló s ezzel összerázva a többit, feldobja, s itt már csak a fél szem helyzetéből jósol.

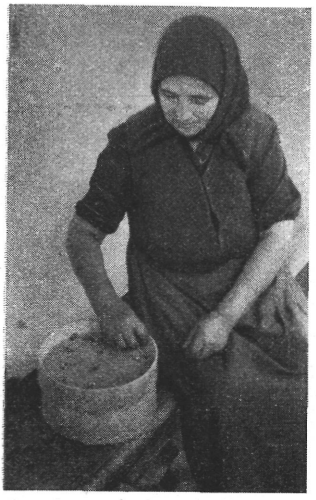

4. ábra. A szemek leszámolása szitán. Gajcsána (Egyházaskozár). Diószegi Vilmos felvétele

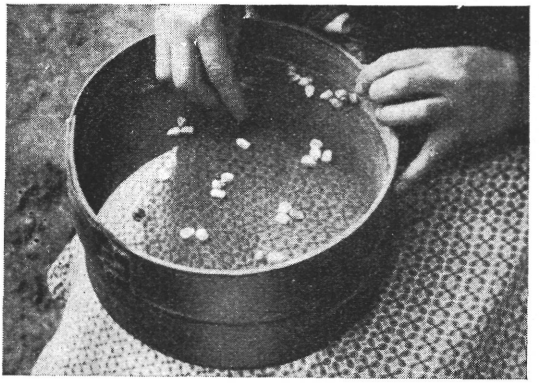

5. ábra. A szemek elhelyezkedése a szitán. Gajcsána (Egyházaskozár). Diószegi Vilmos felvétele

Itt nyilvánvalóan a babbal (kukoricaszem, borsó) való jóslásnak két különböző fajtájával van dolgunk. Az egyik a babszemek véletlen (szitára ütés, rázás) elhelyezkedéséből jósol, a másiknál a babszemek kiszámolásával való, mintegy kártyavetésszerűen, elhelyezkedéséből, illetve azok egymáshoz való viszonyából jósolnak. Az első eljárásmód párhuzamát a lappoknál találta meg Sebestyén Gyula. I. Schefferus 1673-ban megjelent monográfiájában írja a lappokról, hogy ha a samán meg akarta tudni, hogy az áldozatot melyik szellemnek vagy istennek mutassák be, fémkarikákat tett a dob telerajzolt irhájára s a dobot a verővel addig zörgette, míg a karika az áldozatot kívánó szellem képén állva nem maradt. Ha valamelyik vállalkozás, pl. vadászat jó vagy rossz kimenetelét akarták megtudni, akkor a samán délnek fordult, s hogy ha a gyűrűk a nap járását követték, jót, ellenkező esetben rosszat jelentettek.[36] Rheennek 1671-es feljegyzéséből ismerjük ugyancsak a lappokról, hogy ha a szerencsét vagy szerencsétlenséget akarták megtudni, összekötött gyűrűnyalábot tettek a nap képére. Ha most a gyűrűk jobbra mennek körül, a nap járása szerint,

[36] *Sebestyén Gyula :* i. m. 444.

amikor a dobra ütnek, az szerencsét jelent, jó egészséget, az emberek és más teremtmények számára, akár távol vannak, akár közel. Ha azonban a gyűrűk nem jobbra haladnak körül, az szerencsétlenséget, rossz egészséget és minden rosszat jelent. Ugyanígy járnak el vadászat, halászat, madárfogás alkalmával: ha a gyűrűk jobbra mennek körül a dobra festett figurák vagy állatok körül, akkor az szerencsét jelent.[37] Tuderus 1672—79-es jegyzeteiből olvassuk ugyancsak a lappokról, hogy a dobolással a sámán elveszti eszméletét, s ha a többiek éneklésére felébred, megkezdi varázslását addig, amíg a gyűrű (egy könnyű eszköz) a dob egy bizonyos helyén meg nem áll (juh, kecske vagy más). Ebből tudja meg, hogy milyen állatot kell feláldoznia. Ha pedig azt nem tudja, hogy hol kell feláldozni, újból ütni kezdi a dobot, s a gyűrű megmutatja a helyet.[38] Leem 1767-es feljegyzéséből tudjuk a lappokról, hogyha hosszú útra, vadászatra vagy halászatra mennek, előhozzák a dobot és egy nagy karikát tesznek rá és ráütnek a dobra egy rénszarvas szarvból készített kalapáccsal. Ha most a doboláskor a karika a szerencsés vagy szerencsétlen figurák felé megy, abból mondják meg, hogy sikerülni fog vállalkozásuk vagy sem. Ha a nap járása szerint megy a karika, akkor az jót jelent, ellenkező esetben a vállalkozás nem sikerül. Hogy egy beteg meghal-e vagy meggyógyul, azt is dobolással kutatták ki.[39] A hegyi cseremiszeknél a muzsang (sámán) tudja, hol vannak az ellopott holmik s hogyan szerezhetők vissza; a muzse byse vagy sorsvető, aki öv, víz vagy bab segélyével jósol.[40] Holmberg idézi Müller nyomán, hogy a cseremiszeknél a varázslók egyik fajtája a jós (mužetše mužedaš „Wahrsager"), aki 41 bab helyzetéből jósol. A bab helyett mogyorófajta gyümölcsöt is használnak.[41] A votjákoknál a sámán vett 41 babszemet, szétszórta az asztalon a segélykérők előtt, megcserélte a babszemeknek egymáshoz való helyzetét, jól megnézte őket, s azután megállapította az áldozat helyét, napját, az áldozat bemutatóit és azok nemét.[42] Munkácsi közli a volgai tatárokról, hogy babot használnak jóslásra, s ezért a bab neve náluk nujet borčaji, azaz „jóslás borsója". Az itt szereplő nujet (perzsa noχūd) „jóslás" (nujėtčė „jós, varázsló"), nujet karamak „jósolni" (Bálint). A babnak kun neve is nojut (a Codex Cumanicusban hibásan írva: noghuc), míg az ozmanliban nuχut „bagolyborsó" („pois chiche" Samy-bey). Hogy miképpen történik a babbal való jóslás e népeknél, azt egyelőre nincs módomban megállapítani.[43]

Karjalainen az általa ismert magyar adatok alapján biztosnak tartja, hogy a magyarok legalább némelykor használták a dobot sorsvetés alkalmával, mégis csak a szlávoktól kölcsönzött bab- és kukoricajósláshoz hasonlóképpen. Hivatkozik arra is, hogy a magyar dob említett „rajzai", a körök teljesen véletlen díszítményeknek látszanak, valamint hogy a dévai csángóknál jóslásra

[37] *Ernst Manker:* Die lappische Zaubertrommel. Stockholm, 1938. Nordiska Museet: Acta lapponica. I. 393.

[38] *Ernst Manker:* i. m. 398.

[39] *Ernst Manker:* i. m. 418.

[40] *А. Н. Филимонов:* О религии некрещенных черемис и вотяков Вятской губернии. Вятск. Губ. Вед. 1868—9.; *id. Krohn Gyula:* A finnugor népek pogány istentisztelete. Bp., 1908. 153.

[41] *Uno Holmberg:* Die Religion der Tscheremissen. FFC. 61 : 193.

[42] *G. Fr. Müller:* Nachricht von dreyen im Gebiete der Stadt Casan wohnhaftenden heidnischen Völkern. St. Petersburg, 1759.; *id. Krohn Gyula:* A finnugor népek pogány istentisztelete. Budapest, 1908. 144.

[43] *Munkácsi Bernát:* A bab mint jósló eszköz. Ethn. XIII. (1902) 442.

használt szita vagy dob nem a bab szétszórására szolgál, hanem csak alátét, amin bizonyos módon elhelyezik a magokat, továbbá sorsvetésre alkalmazása nem szolgálhat összekötőként a magyar és lapp dob között, mert mint Kaarle Krohn megjegyezte, a dob használata sorsvetésre késői a lappoknál. Mivel az ugorok nem használták a dobot sorsvetésre, a magyaroknál sem lehet régi örökség. Lehetségesnek tartja, hogy a magyaroknál az általános európai szitával való jóslásnak egy válfajával van dolgunk, ami ugyancsak megtalálható a magyaroknál, annak ellenére, hogy a szitának dob elnevezése a fordított irányra mutathatna.[44]

A szitának jóslásra Európa-szerte ismert felhasználása, a rostaforgatás, ismeretes ugyan az egész magyar nyelvterületen is és eljárásában és mondókájában pontosan megegyezik az általános európai hagyománnyal.[45] Ez azonban lényegesen más, mint az általunk fentebb leírt eljárás. A szitához kapcsolódó nyugati eljárásoknak lehetett hatása a magyarra, hiszen ott is a szita szorosan kapcsolódik a boszorkányok tevékenységéhez. A 41 szemmel jóslásnak lehetnek szláv kapcsolatai, amint azt Karjalainen említi, azonban a rázással, ütéssel, a véletlentől adódó elhelyezkedésből jóslás feltétlenül a szitához s azon keresztül a dobhoz, nevezetesen a samándobhoz kapcsolódik. Ezt támasztja alá az a szigetközi adat, amely szerint rázással a rontó személyét mondja meg, a betegség, baj okozóját ; aminthogy a samán feladatai körébe tartozik a betegség okozójának, okának kitudakolása.[46]

Szendrey Ákos

[44] *K. F. Karjalainen :* Die Religion der Jugravölker. III. FFC. 63 : 270 stb.

[45] *Szendrey Zsigmond* és *Szendrey Ákos :* Mutató a magyar szokás- és babonaszótárból. NÉ. XXXII. (1940) 83. ; vö. *Eckstein :* Siebdrehen, Sieblaufen, Siebtreiben. Handwörterbuch des deutschen Aberglauben. 7 : 1686 stb.

[46] *G. Nioradze :* Der Schamanismus bei den sibirischen Völker. Stuttgart, 1925. ; *Uno Harva :* Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker. Helsinki, 1938. 542.

Á. Szendrey: Wahrsagen mit Bohnen

Das Wahrsagen mit Bohnen (Maiskörnern, Erbsen) ist uns in zwei Varianten bekannt. Bei der ersten werden die nötigen Bohnen ausgewählt, gewöhnlich 41 Stück, die dann in Viergruppen in drei Reihen angeordnet werden, so dass in jeder Reihe drei Häufchen Platz haben. Aus dem Verhältnis der einzelnen Gruppen wird dann genau so gewahrsagt wie beim Kartenschlagen. Diese Variante kam schon in den Hexenprozessen zu Anfang des XVIII. Jahrhunderts vor. Durch Wahrsagen sollte in Erfahrung gebracht werden, wer der Dieb war, was mit einem Abwesenden geschieht, wann er nach Hause kommt oder wer das kranke Kind verhext hat. In den älteren Berichten wird nicht erwähnt, wie das Wahrsagen vor sich ging, in den neueren jedoch wird die Art und Weise des Wahrsagens sehr eingehend behandelt. Besonders interessant gestaltet sich dabei die Frage, wo das Auslegen der Bohnen stattfindet. Einer Angabe gemäss wurden die Bohnen auf ein Brett gelegt, das aus dem Fass stammte, aus dem das Geld gestohlen wurde. Andere Angaben besagen jedoch, dass das Auslagen auf einem Sieb oder einer Trommel erfolgt. Trotz Anwendung eines Siebs wird manchmal im Begleittext »Trommel« erwähnt.

Diese Variante ist auch den Tscheremissen und Wotjaken wohl bekannt. Bei den Wolga-Tataren sind die Spuren des Wahrsagens mit Bohnen ebenfalls erhalten geblieben.

Die andere Variante besteht darin, dass man das Sieb schüttelt oder ihm einen Schlag versetzt und aus der zufälligen Anordnung der Bohnen Schlüsse zieht. Eine parallele Erscheinung war auch bei den Lappländern zu beobachten, wie dies aus den Reisebüchern des XVII. Jahrhunderts hervorgeht. Auf die Schamanentrommel wurde ein Metallring aufgelegt, aus dessen Bewegungen auf den Verlauf des Fischfangs, der Jagd oder der Reise gefolgert wurde.

Karjalainen bestätigt, dass die Trommel von den Ungarn manchmal auch zum Wahrsagen verwendet wurde, worin aber wahrscheinlich schon ein slawischer Einfluss zu suchen ist. Er weist auch darauf hin, dass die Kreise auf der einzigen, im ungarischen Material befindlichen Trommel als Ornamente zu werten sind. Das in anderen Fällen verwendete Sieb ist einfach nur Unterlage für die Bohnen aufzufassen. Es ist nicht ausgeschlossen, dass wir es hier mit einer Art des Wahrsagens mittels Siebes zu tun haben, die in ganz Europa bekannt ist, ungeachtet dessen, dass die Bezeichnung des Siebs mit dem Namen Trommel dieser Vermutung scharf widerspricht.

Die Verwendung des Siebs zum Wahrsagen ist in ganz Ungarn bekannt. Die damit verknüpfte Prozedur und die Begleitformeln stimmen mit den europäischen vollkommen überein. Diese Prozedur gestaltet sich jedoch ganz anders als beim Wahrsagen mit Bohnen. Die westlichen Gebräuche, die mit dem Sieb verbunden sind, konnten einen gewissen Einfluss auf die ungarischen ausüben, zumal das Sieb auch in der Tätigkeit der Hexen eine grosse Rolle spielte. Das Wahrsagen mit Hilfe von 41 Bohnen kann mit ähnlichen slavischen Gebräuchen — wie Karjalainen behauptet — in gewisser Verbindung stehen, doch das Wahrsagen aus der Lage, die die Bohnen nach dem Schütteln oder Versetzen eines Schlages zufälligerweise einnehmen, weist zweifelsohne auf die Schamanentrommel hin. Diese Vermutung scheint umso begründeter zu sein, als der Wahrsager auch die Person namhaft macht, der die Krankheit oder das Übel verursacht hat. Die Feststellung dieses Umstandes gehörte — wie bekannt — zum Aufgabenkreis der Schamanen.

A nagybudapesti és pestkörnyéki paradicsomkultúra gazdasági és néprajzi vizsgálata

A jelen tanulmány Nagy-Budapest pesti oldalának mezőgazdasági művelés alá vont kerületei és termelvényeikben hozzájuk kapcsolódó községek paradicsomkultúrájának a bemutatására és tudományos értékelésére vállalkozik. E feladat kiválasztására azért került sor, mert szántóföldi kertkultúránknak ez a legfiatalabb ága — hasonlóan a kertművelés egyéb ágaihoz — a szocializmus útjára térő mezőgazdaságunk fejlődésének fő vonalába esik. Mindeddig a gazdaságtörténeti szakirodalom, még inkább a néprajztudomány eléggé elhanyagolta, holott fejlődésrajzából és technikai-gazdasági rendszeréből a legtöbb tanulság vonható a kapitalista mezőgazdaság és agrártársadalom fejlődésének egyik legjelentősebb korszakára, s így a mezőgazdasági kultúra fejlődéstörténetére is.

A téma megrajzolására legalkalmasabbnak kínálkozott a legtipikusabban paradicsomtermő vidék, Pestkörnyék északkeleti és keleti része.

A vizsgálódás figyelembe vette az e vidékre, nevezetesen a Pestkörnyékre települt bolgárkertészeket is, ezek ugyan más technikával dolgoznak, mégis munkásságuk nem marad teljesen hatás nélkül — legalábbis a vizsgált téma fejlődésének egyes korszakaiban — a paraszti szántóföldi kertkultúrára.

Kertkultúra — paradicsomkultúra

A magyar mezőgazdaság fejlődésének legkésőbbi fejezetébe esik a szántóföldi kertkultúra kialakulása, amely a magyar agrárkapitalizmus fejlődésének ütemével tartott lépést. E kultúra „kialakulását éppen a piacra termelő földművelés jellemzi".[1] Amilyen mértékben alakult a magyar mezőgazdaság belső és külső piaca, növekedett a város felvevőképessége, áramlott a tőke a mezőgazdaságba, fejlődött a szállítás és közlekedés; amilyen mértékben kialakult a közvetítő kereskedelem, olyan mértékben hódított tért a zöldségfélék szántóföldi termelése. A magyar kertkultúra ágai nagy részének kialakulása a kisparaszti gazdaságok kapitalizálódásával függött össze. Ezt a folyamatot az országnak a legtöbb helyén a városok kapitalista fejlődése indította el és gyorsította meg.

Pest környékén a szántóföldi kertkultúra ugyanúgy vert gyökeret, mint ahogyan az ország többi részében, a városok közelében kialakult gyökérzöldség-, paprika-, hagyma- és paradicsomtermelés. Budapest múlt századvégi fejlődése

[1] *Lenin:* A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Bp. 1949. 249.

alig egy-két évtized alatt felszámolta Észak-Pestvidék legtöbb községének külterjes szemtermelését, valamint jelentős mértékben még naturális házigazdaságát és az iparszerűen űzött kertgazdálkodás útjára vitte a környék kisparasztságát. E kertkultúra kialakításában és szántóföldre való kivitelében a törpebirtokosok és zsellérek voltak a kezdeményezők. Kerti földjeiken zöldségfélét termeltek a gazdák is, „mivel azonban a zsellérek jobban rá voltak utalva a kis kerti föld termésére, mint a gazdák, komolyabban is foglalkoztak vele. . . . kereslet is volt a különlegesen termesztett áruk iránt, tehát lassan egész kerti termelésüket helyenként egy-egy, illetve néhány növény termelésére szorították."[2]

A pestkörnyéki parasztok számára különösen döntő volt, hogy meglevő kis kertjeik újabb területtel bővülhettek a belső legelők kiosztásával.

A pestvidéki paradicsomkultúrát is törpebirtokosok honosították meg és kezdték piacra termelni kis kerti vagy bérelt földjeiken a múlt század második felében. Országosan is „a kertkultúra több város környékén a zsellérek és törpebirtokosok kezén van és a gazdák csak részben kapcsolódtak be termelésébe."[3]

Megállapítható azonban az is, hogy Budapest környékén — bár a kezdeményezés itt is a zselléreket és törpebirtokosokat dicséri — a gazdák hamarosan átvették a vezető szerepet és rövidesen fejlett kisüzemi kertgazdálkodást folytattak. Mivel a paradicsom szántóföldi művelésének egyes fázisai a termelésben résztvevők legtöbbjétől különös hozzáértést nem kívánnak, és e munkálatok a gazda irányításával bérmunkásokkal is elláthatók, mód nyílott arra is, hogy a paradicsomot nagy szántóföldi táblákon termeljék.

A paradicsomkultúra — mint hangsúlyoztuk — szántóföldi kertművelésünk egyik legfiatalabb ága. Erre mutat az is, hogy a paradicsom mint kultúrnövény kerti növényeink között Európában aránylag későn jelent meg.[4] Dél-Amerikából származott át a XVI. században. Magyarországra a paradicsom két úton került.

Az egyik út Genuán és Bécsen keresztül vezetett hazánkba. Ezen az úton a XVIII. század végére és a XIX. század elejére került az országba.[5] Ekkor lett a főúri és kolostori kertek fűszernövénye. Főurak és nagybirtokosok kezdték

[2] *Erdei F.:* Magyar városok. Bp. é. n. 152—53.

[3] *Erdei F.:* i. m. 153.

[4] A paradicsom (Solanum Lycopersium) dél-amerikai eredetű növény. Őshonos Texastól Perúig. *a)* Első neveiből, amelyekkel a XVI. század botanikusai ellátták, azt sejthetjük, hogy a növényt Európa Perútól kapta. *b)* Abban az állapotban, ahogy ma ismerjük, vadon nem találták. Mint kultúrnövényt Perúban kezdték művelni, ahol felhasználták már Amerika felfedezése előtt is. *c)* Nyelvészeti adatokból arra következtethetünk, *d)* hogy Eurázsiában Amerika felfedezése előtt nem ismerték. Európából az első említés 1586-ban történik, amikor is Mattioli, mint Poma Amorist említi meg. Feltehető, hogy egykor a paradicsom is dísznövény lehetett, mint a többi Amerikából átkerült kultúrnövényünk. Első adataink a paradicsomnak mint zöldségnek felhasználásáról Spanyolországból, Portugáliából, Olaszországból és Franciaországból való. *e)* Valószínű, hogy ezekből az országokból került Közép-Európába, ahol a XVII—XVIII. században kezd terjedni mint dísznövény. *f)* Adatunk van rá, hogy Franciaországban, ahol szintén mint dísznövényt termesztették, 1778 óta konyhakerti zöldségül használják. *g)*
a) Guillaumin, A.: Les plantes cultivées. Paris, 1946. 69.
b) Bauhin
c) Guillaumin, A.: i. m. 69.
d) Candolle, A.: Termesztett növényeink eredete. Bp. 1894. 302.
e) Guillaumin, A.: i. m. 69.
f) Rapaics R.: A magyarság virágai. Bp. 1932. 251.
g) Guillaumin, A.: i. m. 69.

[5] *Rapaics R.* szíves szóbeli közlése.

termelni „saját használatukra berendezett kertekben, melyeken nagy gonddal művelték".[6] A kastélyokhoz és a kolostorokhoz tartozó kertek gondozására nagy figyelmet fordítottak, amit a kertek kezelésére kiadott egykori részletes utasítások is tanúsíthatnak.[7]

Magyarországon első adatunk a paradicsomra Heindel Pozsonyi kertjének a katalógusában van 1651-ből, ahol is mint „Poma amoris colora aurantio"-t említik.

Csapó József a Pozsony és Pesten 1792-ben kiadott *Új füves és virágos magyar Kert*jében még így ír a paradicsomról: „Kertekben termesztik az Ebszőlő nemét. A gyümöltsei akkorák, mint egy baratzk, de szegletesek és szép piros karmazsin színűek. Nem tanátsos ez gyümöltsöket enni, mert az ember eszét megtsonkítják." A főúri udvarokban már ekkor is fogyasztották. Erről gróf Hoffmannsegg, aki 1793—94-ben Magyarországon járt, megjegyzi: „Megint nagyon jól ettünk. A húshoz kifacsart paradicsomalmából készült világos piros, savanykás mártást tálaltak, ami éppen nem volt rossz." Mindebből kitűnik, hogy a XVIII. század végén Magyarországon már nemcsak a főúri kertek dísznövénye volt, hanem a főúri asztalok kedvelt fogása is. Ekkortájt kezdték a városok környéki kertekben is termelni.

Veszelszky Antal *Fa és fűszeres könyvé*ben, mely Pesten 1798-ban jelent meg így ír a paradicsomról: „Neve nagyon esméretes, azért nem is szükséges a le-írásával sokat mulatni, mivel itt nálunk Ó-Budán, és a Fel-Víz Városon alig van egy-két kert, mellyben ősszel a szegletes szép piros, karmazsin színű almákat nem láthatnánk, tsak az a kár benne, hogy az íróktól nem igen ditsértetnek, sőt némelyek még sásának sem javalják a tehén hús mellé. Az olaszok borssal, olajjal s etzettel étkekben élnek vele." A paradicsomnak az olasz konyhában elfoglalt helyzetéről ír Hahn *Kulturpflanzen und Haustiere* c. munkájában. „Sárgáspiros savanykás leve az olaszok lábosait színezi és mindenütt az olasz konyhában, ahol csak lehetséges alkalmazzák."

A városok polgársága kerti szükségleteinek ellátásáról egészen a múlt századig maga gondoskodott.[8] A városkörnyéki falvak csak a XIX. század folyamán[9], a nagyobb városok fejlődésével kapcsolódtak be a konyhakerti növények intenzív termelésébe, így a paradicsoméba is.

A XIX. századi leírásokban már gyakran találkozunk a paradicsom nevével. Ezek a leírások megemlítik, hogy a konyhakerti növénytermesztésben is mind nagyobb helyet foglal el, sőt főúri asztalokról lekerülve helyet kap a népi táplálkozásban is.

A másik út, amelyen a paradicsom hazánkba került a XVII. század vége felé, a Balkánról Magyarországra telepített szerbek közvetítő útja volt. Ezek a XVIII. század vége felé népesítették be főleg a Dunamelléki községeket. Az első települések Szentendre, Tököl, Ercsi, Budakalász és Pomáz. A szerbek mint írták róluk „elől járnak a kerti termelésben és kofálkodásban".[10] Ők kezdték el a Dunamelléki részeken a paradicsomot a szántóföldön termelni a múlt század 70—80-as éveiben.[11] Területünkre ezen az úton jutott el ez a kultúrnövény. Bizonyítja ezt az a tény is, hogy a legrégibb paradicsomfajtát, amit szántóföldi művelésben termelnek, *rácparadicsom*nak nevezik.

[6] *Trummer Á.*: A magyar öntözésekről. Bp. 1933. 28.
[7] *Trummer Á.*: i. m. 28.
[8] *Trummer Á.*: i. m. 28.
[9] *Trummer Á.*: i. m. 28.
[10] *Erdei F.*: Futóhomok. Bp. é. n. 15.
[11] Saját gyűjtésem Dunakeszről.

A paradicsom — a Dunamelléki kisebb szántóföldi termőterületektől eltekintve — Pestkörnyéken Dunakeszin, Fóton, Rákospalotán került ki először a szántóföldre. Itt kezdték nagyobb arányokban termelni és nyert mind nagyobb és nagyobb tért a szántóföldi vetésforgóban.

Az 1890-es években, mikor Fóton a szántóföldre vitték ki a paradicsomot, a szántóföld 1,1%-án termelték. Ez az arány már az 1900-as években 5%-ra emelkedett. Az első háborúig már a határterület 30%-át tette ki. A két háború közt ez a szám felment 50%-ig, sőt voltak olyan évek, amikor a határterület 80%-ában termeltek paradicsomot. Ez a szántóföldi földbevetési arány egyedül Fótra érvényes. Ennek a nagyarányú termelésnek két oka van: az egyik az, hogy földminőségük elsősorban a paradicsomtermelésre volt alkalmas, a másik pedig, hogy piaci lehetőségeik kiválóak. Egyedül Dunakeszi termelt hasonló arányokban, a többi falvak a termelésbe ilyen nagyarányúan nem kapcsolódtak be. Minél nehezebbek voltak az értékesítési lehetőségek, minél távolabb volt a piac, minél jobb volt a határ földminősége, annál kevésbé kapcsolódtak be a többi községek a paradicsom szántóföldi termesztésébe. Erre mutat, hogy a távolabbi községek, mint pl. a galgavölgyiek csak a szántóterület 1—1,5%-án termeltek paradicsomot. Ezek a piaci értékesítéstől távollevő községek csak szántóföldjük ama részein termelték, amelyek azonkívül maradtak fenn, hogy saját és gazdaságuk szükségletére mindent előállítottak. A fótiak viszont szükséges terményeiket, gabonájukat stb. az ország távolabbi részeiből vásárolták meg, amit pl. a két háború közt a Futura juttatott el hozzájuk. A fótiak nem foglalkoztak olyan növényekkel, amelyek kevés jövedelmet hoztak, helyettük földjeiken a jól bevált paradicsomot termelték.

A két háború között és a felszabadulás után a paradicsom igazi termőterülete a Duna—Tisza köze lett, ez a terület látta és látja el ma is — úgyszólván kizárólagosan — az ország piacait és konzervgyárait.

Míg az ország egész területén 21 482 kat. holdon termelnek paradicsomot, addig a Duna—Tisza közének paradicsomtermő területe egyedül 12 830 kat. hold.[12] Amint csatolt térképünk is mutatja, a Duna—Tisza közén két jelentősebb paradicsomtermő terület van: az egyik, a régebbi, Pest környéke, a másik, az újabb, Kecskemét környéke. Megemlítendő még a Hatvan környéki termőterület is. Egyebütt csak a városok ellátására termelnek, így Gyöngyösön, Dunavecsén, Dunapatajon, Pécsett, Győrött és Debrecen vidékén.[13] A paradicsomfeldolgozással a budapesti, hatvani és kecskeméti konzervgyárak foglalkoznak főképpen, kívülük még egyes kisebb konzervgyárak is, mint pl. a dunakeszi és sashalmi stb. A paradicsomtermő területek és a konzervgyárak szoros kapcsolatban állnak egymással. A paradicsom szántóföldi termelése a gyárak közelében alakult ki, és fordítva, a gyárak közel a paradicsomtermő területekhez létesültek.

Ez érthető is, mert a paradicsom kényes gyümölcs, hosszas szállításra nem alkalmas, hamar összetörik. Kecskemét környékén és Hatvan vidékén is csak az első világháború után kezdték nagymértékben a paradicsomtermelést. Ekkor állították fel vagy alakították át itt a konzervgyárakat paradicsomfeldolgozó üzemekké.

[12] Mezőgazdasági Munkatudományi Intézet (továbbiakban M. M. I.) 1948-ban felvett kéziratos anyaga.

[13] M. M. I. 1948-ban felvett kéziratos anyaga.

A paradicsomtermelés fejlettsége mai formájában egy-két uralkodó tájfajtában csucsosodik ki. Ilyen jellemző és egyben uralkodó tájfajták országosan a *fóti*, a *nagykőrösi győztes*, a *pécsgyöngye* és a *debreceni fürtös*.[14] E nevek mögött meghúzódik a paradicsomtermelésnek egész történeti fejlődése, a termelők próbálkozása a különböző idegen fajtákkal, az éghajlattal, a talajjal, a termelés társadalmi és gazdasági nehézségeivel. De benne van a kapitalista viszonyok között próbálkozó kisparaszt leleményessége, intelligenciája és fejlődőképessége, amely kiutat keresett a nagybirtokkal beárnyékolt magyar mezőgazdaságnak a kisparaszt számára oly nehéz útvesztőiből.

Ilyen küzdelem eredménye volt a pestkörnyéki paradicsom, s közte a *fóti* paradicsom kialakulása.

A pestvidéki termelők — mint a fentiekből is kitűnt — a Duna menti rácoktól tanulhatták a paradicsom szántóföldi termelését. Földjeiken mindössze 70—80 esztendeje vert gyökeret ez a kultúra. A művelési mód és a helyi tájfajták sikeresen kialakulhattak és egyben a helyi körülmények szerint változhattak, alkalmazkodva a helyi időjárási viszonyokhoz és a talajminőséghez. Így a pestkörnyéki paradicsom fajtáit tekintve sem egységes. Legjobb minőségű a fóti, majd a mogyoródi és dunakeszi paradicsom, aminek oka a talaj minőségében keresendő. A cinkotai, a kis- és nagytarcsai paradicsom, vagyis a Pesttől délre eső területek termése ugyan a talaj vizes volta miatt sokkal dúsabb, de szárazanyagtartalma,[15] így minősége is kisebb értékű.

A fóti, mogyoródi és dunakeszi paradicsomkultúra kialakulását a talaj minőségében is kell keresnünk. Talajuk sovány, azonban kiválóan megfelel a paradicsomtermesztésnek és általában a konyhakerti növények termesztési igényeinek. E kertkultúra és tájfajta nagy munkával ugyan, de mindig eredményes jövedelmet biztosított a paradicsomtermesztésből élő dolgozó parasztságnak.

Termelés

A paradicsomtermelés igényes termelőeljárást, sok aprólékos munkát kíván, a termelő munkaerejét az év 3—4 hónapjának kivételével majdnem teljesen igénybe veszi. A pestvidéki paradicsomtermesztés menete lényegében azonos az ország más területén folyó termesztéssel. Változás csak a termelés mennyiségében állott be. A paraszti paradicsomtermelés ezen a vidéken mindössze 80 éves, a szántóföldre pedig csak 60 éve került ki. Ez idő alatt termelésében, technikájában és a műveléshez szükséges eszközanyagában lényeges változás nem következett be. A pestvidéki terület akkor vette át ezt a kultúrát, amikor már technikája kialakult volt az ún. *vizeskerti*[16] művelésben. Kisebb változásokat a technikában csak a múlt század 90-es éveiben figyelhetünk meg, amikor a paraszti kertek fűszernövényének kikerülése a szántóföldre szükségszerű termeléstechnikai módosításokat eredményezett. Azóta mind napjainkig csak kisebb ésszerűsítések történtek.

[14] *Cs. Szabó I.:* A konyhakerti termények okszerű termesztése. Bp. 1946. 114.

[15] „A paradicsom összes egyéb alkatrészeit a vizen kívül a szakemberek szárazanyagtartalomnak nevezik." (Cs. Szabó I. i. m. 121.)

[16] A vizeskert a határnak a Rákos-patak partján elterülő része. Ez a jobbára rétiföld kiválóan alkalmas kerti termények: káposzta, paprika, paradicsom stb. termelésére. Az ország más vidékein ezeket a kerteket „káposztáskerteknek" nevezik. (Saját gyűjtés.)

A paradicsomtermelő munkájának jórésze sok körültekintést és hozzáértést kíván. A munkafolyamatok elvégzéséhez más és más munkatársulások szükségesek. A talajelőkészítéshez, melegágykészítéshez, palántaneveléshez, fészekkészítéshez, palántázáshoz, kapálásához, karózáshoz, kötözéshez, szedéshez és értékesítéshez különböző mennyiségű és minőségű munkaerőre van szükség. Egyes munkák elvégzéséhez, mint pl. az ültetéshez, szedéshez, nemcsak az egész család munkaereje szükséges, de idegen segítségé is ; ugyanakkor a melegágykészítéshez inkább csak a férfiak munkaereje, a kötözéshez pedig inkább csak a nők munkaereje a megfelelő.

A paradicsomnak mint kerti fűszernövénynek a termesztését Pest környékén Dunakeszi kezdte meg legelőbb. Dunakeszi, előnyös földrajzi helyzete lévén, már a XVIII. század vége felé intenzív árutermelést folytatott. Eleinte paprikát termelt és termelvényeit a szentendrei piacon értékesítette. A dunakeszi termelők korán kezdtek piacra járni és így alkalmuk nyílt arra, hogy megismerkedjenek újabb mezőgazdasági kerti növényekkel. A paradicsom termesztését az 1870-es években ismerték meg. Termesztését pár év múlva átvették a környező falvak és vizeskertjeikben ezt ültették. „Pár bokorral termeltünk akkor a vizeskertekben" — mondják a rákospalotaiak is. Termeléséhez a talaj előkészítése megegyezett a többi kerti zöldségfélék talajának előkészítésével. Ősszel kerti földjeiket mélyszántásban részesítették, tavasszal, amikor megszikkadt a talaj, fogatos nehézfogassal *elporhálták*[17]. Áprilisban szabadföldbe vetették a magokat.

Az első magvakat a dunakesziek a piacon vásárolt paradicsomból szedték ki, a környező falvak pedig részint a dunakesziektől, részint szintén a piacokon a rácoktól vásárolták. Varga Vince 78 éves rákospalotai adatközlő szerint Palotán ő kezdeményezte a paradicsom termelését; első felesége, aki dunakeszi származású volt, a termelés minden ismeretével rendelkezett. „Majd hogy nem őrizni kellett a paradicsomot, úgy lopták a palotaiak a mag végett, pedig adtam mindenkinek, aki kért."

Az első kerti paradicsomfajták az ún. *apró koraiak* voltak, a gyümölcsük sárgás bogyó volt. Hogy melyik tájról került az országba ez a fajta, arról nincs tudomásunk. Az első paradicsomfajták közt általános volt az ún. *rácparadicsom* amelyet — mint már említettük — a Pesten árusító rác lakosságtól szereztek be. „Megvettünk régen a piacon 5—6 kiló paradicsomot csak azért, hogy legyen nekünk is olyan fajta." Meg kell jegyezni, hogy ez a rácparadicsom, amit a vizeskertekben termeltek a parasztok, nem volt azonos a mai szántóföldi termelésben szereplő rácparadicsommal. Az első rácparadicsom magasszárú volt, és későbbi érésű.

A 80-as évektől hódított a *budai almaparadicsom*. Sima, nagyobb fajtájú paradicsom ez, hibája volt, hogy foltosan érett. Ezt a budai fajtát Ó-Budán és a Fel-Víz-Város kertjeiben már a XVIII. században is termelték.[18]

A 80-as években általánossá vált az az eljárás — tekintve, hogy a termelés a piacon való kereslet következtében jövedelmezőnek bizonyult —, hogy nem szabadon ültetett magról termelték a paradicsomot, hanem ládákat és rossz edényeket töltöttek meg földdel, s abba szórták a magokat, így neveltek paradicsompalántákat.

[17] Elporhálás : az őszi mélyszántott barázdákat a fagy „kiszíja," ezáltal a föld omlóssá válik, tavasszal nehéz vasfogassal elfogasolják.

[18] *Veszelszki A.* : A növénypalánták Országából való Erdei és Mezei gyűjtemény, vagyis Fa és Fűszeres könyv. Pest. 1798. 356.

A magültetés időpontja március vége felé volt. A ládákat éjszakára rossz *ponyusdarabbal* (rongyokkal) takarták le. A ládákban levő föld nem volt trágyás, hanem az árokból szedték ki az ún. *levélföldet*[19] a ládák megtöltésére. Az 1880-as évektől kezdve a vizeskertekben már nemcsak pár bokor paradicsomot ültettek, hanem egész *fiókokkal* (kb. 80—120 négyszögöl). A paradicsomtermelés egyre növekedett. A fogyasztáson felüli terményeket már a piacra hordták. Ezidőtájt kezdték el karózni és kötözni is a paradicsomot. A kevésszámú karót házilag állították elő; a férfiak télen *agácifából* karót faragtak, kötözéshez pedig áztatott zsupszálakat készítettek elő. A kötözés és karózás is az asszonynép munkája volt. A kerti paradicsomtermelés még a bolgár kertészek művelési eljárá-

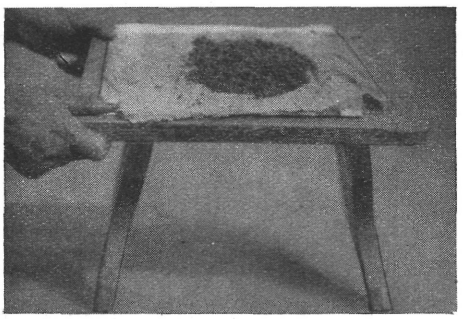

1. ábra. A kicsírázott magot vetik a melegágyba. A napon nézik meg, hogy eléggé csírázott-e a mag (Mogyoród)

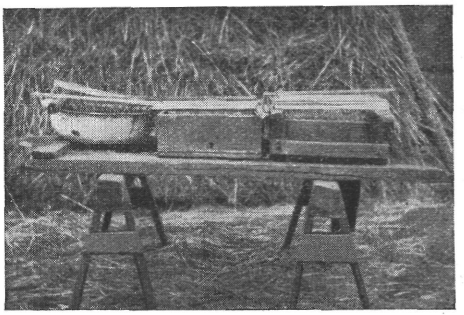

2. ábra. Kisföldű szegényebb gazdálkodók rossz lavórba és ládákba vetik a magokat. Éjszakára védett helyre viszik (Fót)

sával volt azonos. Ők is vizes fekete földet béreltek, és mint írják róluk: „Néhány év óta Budapest körül a Duna mindkét oldalán Téténytől Bogdányig és Palotától Vácig szerb és bolgár kertészek szaporodtak fel, akik mindenféle kerti veteményt... paprika, paradicsom stb. nagyban termelnek."[20] A bolgár kertészek hatásának kell betudni azt, hogy az 1880-as évek vége felé és a 90-es évek elején a pestkörnyéki asszonyok a paradicsomtöveket kacsolni kezdték; a fölösleges paradicsomhajtásokat letördelték abból a célból, hogy a bokron csak egyes erőteljes hajtások maradjanak és így a tő nagyobb gyümölcsöket hozzon. Erre az időre a 60 éves Csizmadiáné rákospalotai adatközlő így emlékszik: „Sokszor kérdeztem anyámat, hogy mondja édesanyám, mért törődeli le a paradicsom szárát? — Azt mondta azért, hogy kevesebb legyen rajta, mert akkor nagyobbra nő." A szántóföldi szárazkertészeti termelésben a kacsolás kiveszett, országosan is ez a helyzet, kivéve a bolgárkertészeket akik még ma is alkalmazzák.

A pestvidéki paradicsomtermelés első korszakában kizárólag nők foglalkoztak a termesztésével. A kert felszántásán és elsimításán kívül, minden munkát ők végeztek. Első célja volt a háztartásnak paradicsommal való ellátása; a piaci árusítás csak másodlagos volt. Ide vág Erdei megállapítása: „Az 1890-es évekre a kerti termelés ekkor nőtt ki falusi köréből exportra termelő különleges kultúrává."[21]

[19] Levélföld: az árkokban összegyűlt és elkorhadt falevelek földdel keverve.
[20] *Gerlóczy—Dulácska:* Budapest és környéke. Bp. 1879. 492.
[21] *Erdei F.:* Futóhomok. Bp. é. n. 25.

A pestkörnyéki paradicsomtermelés második korszakát az 1890 és az 1940 közötti évek teszik. Ebben a korszakban a paradicsom kikerül a szántóföldre, és mind nagyobb gazdasági jelentőségre tesz szert : kialakulnak a szántóföldi paradicsomfajták. A paradicsomtermelés a család központi munkájává válik. A férfiak éppúgy résztvesznek termesztésében, mint a nők. A múlthoz képest elsődlegessé válik a piacra termelés és csak egészen elenyésző a házi szükséglet kielégítése.

Az 1890-es években az „ország erőteljes kapitalizálódása és az ennek következményeként fellépő gazdasági fellendülés magasabb igényeket támasztott, és így hatalmas piacokat nyújtott Budapest környező falvainak."[22] A hatalmas felvevő piacokra a környező falvak minél több árut igyekeztek szállítani. Ez a tény döntő lökést adott a szántóföldi paradicsomtermelésnek. Ekkor kapcsolódtak be a szántóföldi paradicsomtermelésbe véglegesen az akkor még Budapestet környező falvak : Rákospalotán kívül elkezdte a termelést Cinkota, Rákoskeresztúr, Rákoscsaba, Csömör, Kis- és Nagytarcsa.

A parasztság igyekezett kisparaszti üzemét belterjesebbé tenni, csökkentette a gabonával bevetett földek területét, legelőket, réteket vont szántóföldi ill. paradicsomföldnek megfelelő művelés alá. A már eddig is szántóföldi termelésben termelt uborka, spárga és dinnye mellé kivitte a paradicsomot is a szántóföldre. Így a paradicsom itt is utoljára került ki a konyhakertből a mezőre. Országos viszonylatban ebben is az ország délebb részén lakó rácok jártak legelől.[23]

A pestkörnyéki falvak közül Fót vitte ki legelébb, a 90-es években a paradicsomot a szántóföldre. Fót már 10 évvel korábban spárgát és dinnyét is szállított a budapesti piacokra, de spárgatermelése a „tőkék kiöregedése" folytán teljesen lecsökkent, a dinnye meg — ahogyan a fótiak mondják — „megúnta a földet", s így helyükre mindenütt a paradicsom került. A dinnyetermelést egyébként is elhagyták, mert termesztése kisparaszti viszonylatban nem volt kifizető, sokkal nagyobb arányokban foglalkozott termesztésével a környező nagybirtok, de a dinnye könnyen szállítható volta miatt a távolabbi községek is részt tudtak venni a piacos versenyben, emiatt pl. a Heves megyei községek közül nem egy állott rá ebben a korszakban az intenzív dinnyetermelésre.

Fót talaja a leghomokosabb a környező falvak közt, indokolt volt tehát, hogy olyan növény termesztésével foglalkozzanak, amely a fóti talaj és éghajlati viszonyok közt a leggazdaságosabb. A fóti határ területének 70%-a homok, a rozson kívül más terménynek a művelése nem is volt kifizetődő.

A paradicsomtermelés egyik alapvető feltétele a bőséges trágya. A trágyaszerzés lehetőségétől sokban függ a termelés intenzitása. E tekintetben a pestkörnyéki paradicsomtermelők előnyös helyzetben voltak, mert Pesthez közel, trágyaszerzésre kedvező lehetőség nyílott. A trágya a nagyobb méretű felhasználását a Budapest külvárosában levő Rákospalota kezdte meg. „A legközönségesebb gazdák közt is terjed azon meggyőződés, hogy a földnek megjavítása csak trágyázás útján lehetséges, s ez okból némely helyen már pénzen is kezdik vásárolni a trágyát. Különösen Rákospalota Új-Pestről is sok efféle anyagot kihord a határba."[24] Rákospalota példáját követték a távolabbi paradicsom-

[22] *Erdei F.:* Futóhomok. Bp. é. n. 25.
[23] *Opolczer Júlia:* Szentendre településföldrajza. Bp. 1938. 35.
[24] *Gerlóczy—Dulácska:* i. m. 489.

termelő községek is, és mind nagyobb mennyiségben hordtak trágyát melegágyaik alá és a fészkeléshez. Olyan nagy mennyiségű trágyát hordtak ki a földekre, hogy 100—120 q is kikerült 1—1 kataszteri holdra.

A pestkörnyéki gazdák a trágyát a pesti fuvarosoktól, laktanyákból, zuglói kertészektől (az egyszer már kihasznált gombaházi trágyát) és a Váci úton levő élesztőgyárakból (ezekben a gyárakban ugyanis nagyarányú hízlalás volt) szerezték be. Eleinte a trágyát fogaton lőcsös kocsin, később stráfkocsin hordták ki, mert erre az utóbbira többet lehetett felrakni. De már a 10-es években a nagyobb gazdák vagonszámra hordták a Pesttől távolabb eső községekbe is, mint Fót, Mogyoród vagy Csömör.

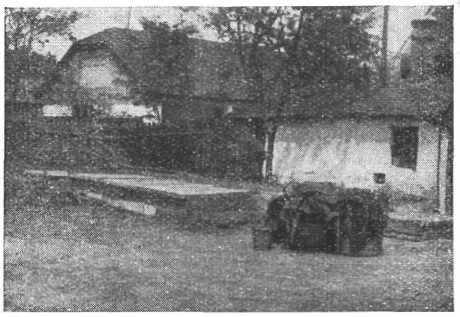

3. ábra. Középparaszt melegágyai az udvaron. A hordókat a kiültetéshez szükséges vízhordáshoz készítették elő (Rákospalota)

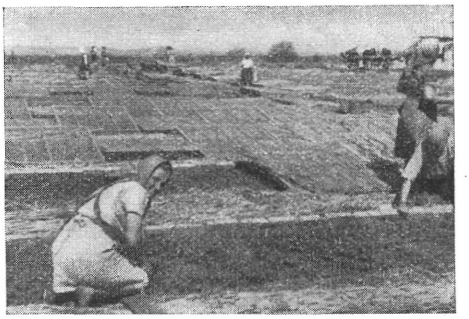

4. ábra. Országos méretű melegágyablakok a rákospalotai Kossuth tsz-ben

A növekvő trágyafogyasztásnak megfelelően a trágya árában is változást figyelhetünk meg. Míg kevesebbre volt szükség s csak Budapest szűkebb környéke jött számításba, addig a trágyát még jórészt ingyen hordták, sőt volt tulajdonos aki fizetett is az elhordásért. Az 1890-es évek vége felé és a 900-as évek elején, amikor már nagyobb tömegben termelték a paradicsomot, fizettek érte, de inkább csak természetben. Egy q szalmát adtak a fuvarosoknak egy q trágyáért, ez a trágyamennyiség viszont elég volt egy „négyablakos országos méretű melegágy alá."[25] Nemcsak szalmát adtak a trágyáért, de vittek 10—15 kg krumplit, vagy 5—6 kg babot is. A termelőnek és a fuvarosnak is előnyösebb volt a természetbeni fizetés. A szegényparasztság a trágyaszerzésben is háttérben maradt a módosabb gazdák mellett, mert fogata nem volt, így csak nagy fuvarköltségek árán tudott a trágyához hozzájutni. Ugyanígy voltak a távolabbi községek is, melyek a drága szállítás miatt kellett hogy lemondjanak a trágyáról, és ennek következtében a kerti növények, különösen pedig a paradicsom termesztéséről.

A szántóföldi paradicsomtermesztésnél alapvető szükséglet a paradicsompalánták nagytömegű előállítása. Kezdetben a szántóföldön az országos gyakorlatnak megfelelően helybe vetették a paradicsomot, de a magot már *előcsíráztatták*, a földet *kiutalták* és *fészektrágyába* ültették. Rákospalotán és környékén, Mogyoródon, Fóton csak azóta alkalmaznak melegágyat, amióta a paradicsom kikerült a szántóföldre. Ezért a helybe való vetés hamarosan felváltotta a palán-

[25] 165 × 110 cm nagyságú egy országos méretű melegágyablak.

tázás. Felváltotta, mert „magról vetni nem volt jó, mert akkor sokára árultunk, a paradicsomnak pedig csak az eleje ér valamit, azt fizetik meg." Ezt a hosszadalmas tenyészidőt próbálták lerövidíteni azzal, hogy melegágyi palántát neveltek. Az 1890-es években készített melegágyakon még nem volt üveg, egyébként ugyanolyanok voltak, mint a ma készített melegágyak. Földjére sem fordítottak különösebb gondot, jó volt annak a kertből hozott föld is. „A magot a földre szórták, aztán csak úgy kézzel simították be a földbe."

A melegágy elhelyezésénél arra ügyeltek, hogy az a ház védett oldalára kerüljön, óvja az időjárástól és kerítéssel védték a ház körüli baromfiaktól. Kezdetben nád-, később drótkerítést alkalmaztak. Éjszakára a melegágy keretet rossz ruhával takarták le, így védték a fagyok ellen.

Módosabb parasztoknál már az első világháború előtt felváltotta a régi melegágyat az ablakos melegágy. Viszont a szegényparasztságnál a mai napig is megtaláljuk az ablak nélküli formát. A korai paradicsom termelése ezekben az ablak nélküli ágyakban — mint mondottuk — nem volt lehetséges.

Az ablakos melegágyat már februárban előkészítették, és a magot február végén vagy március elején vetették bele. A késeit általában április 10-ig. A melegágy trágyáját és földjét — különösen ablakos melegágyak alkalmazása óta — megválogatják. Trágyája Pestről hozott abrakos lótrágya, földje erdei föld vagy szántóföld végéből hozott, jó pihent levélföld volt.

Általánossá vált a vetőmag csíráztatása: a magvakat öt-hat nappal melegágybavetés előtt egy napig langyos vízben áztatták, majd rossz ruhába csavarták, amelyet előzőleg megvizesítettek. Az így elkészített göngyöleget a szalmazsákba helyezték el és éjszakára ráfeküdtek. „Két éjszaka ráfekszem, ha kettő alatt nem, akkor három éjszaka alszom rajta. Nappalra is az ágyban hagyom. Ha megszárad, akkor a ruhát megvizesítem" — mondta Varga Józsefné 65 éves rákospalotai adatközlő. Megegyező vélemények szerint a család legöregebb nőtagja szokott ráfeküdni, mert az ő melege a legegyenletesebb és nem sokat forgolódik: „nem töri, zúzza a magoknak a gyenge csíráit".

A magokat — már a két háború közt is — csak ritka helyen csíráztatták régi módon ágyban: „Valamikor úgy csíráztattam, hogy ágyba tettem a strózsákba, de olyan bűzt csinált, hogy abbahagytam és most csak a sporherdten a nem nagyon meleg részén tartom és naponta locsolom. Három nap alatt így is kicsírázik." Nemcsak a tűzhelyen csíráztatták, de csíráztató lehetőség volt az udvari trágyadomb is, itt főleg tehénganajba helyezték a csíráztató göngyöleget. „Ha lóganajba teszem, akkor elég, mert az nagyon forró."

Az így előcsíráztatott magot a melegágyba március vége felé vetették. Sokkal korábban ma sem végzik. A melegágy segítségével jelentős mennyiségű palántát tudtak termelni.

A melegágyba való vetés módja is megváltozott a két háború közt, addig csak szórva vetettek, újabban a melegágy földjét inkább *kiutalják*[26] azért, hogy a palántákat jobban tudják gondozni, földjét *megporhálni*, a gazt kihúzni és a sűrűn vetett sorokat kiritkítani stb. Ezt az eljárást az tette indokolttá, hogy jövedelmező lett a paradicsommal való foglalkozás, igyekeztek tehát minél jobb, erősebb, életképesebb palántákat nevelni. Az életképes palánták nevelésének másik módja az, hogy a palántás ágyat a paránta „két sziklevelének és egy

[26] Kiutalás: az ágyasban egymástól egyforma távolságra barázdákat húznak és ebbe szórják a magokat.

cifralevelének" kihajtása után földdel újra *megpergetik*. A megpergetés abból áll, hogy finom levélfölddel szórják meg a palánták közeit, hogy a föld feljebb töltődjék, s a palánta gyökérzete nagyobb és erősebb legyen.

Az 1900-as évektől kezdve ehhez a másfajta paradicsomtermeléshez fogott hozzá a nép. A 78 éves Szöts Dávid, rákospalotai gazda megjegyzi: „Úgy nekifogott a nép a paradicsomtermelésnek, hogy büdös volt Pest a sok paradicsomtól, annyit vittek".

A nagyobb gazdák kétszer annyi melegágyat készítettek, mint amennyit bevetettek. Már az első háború után megkezdték a *pikirozást* vagy másként *stuferolást*, a melegágyi paradicsompalánták áttűzdelését azért, hogy az ki-

5. ábra. Az elboronált szántóföld *kiutalása* paradicsompalántázáshoz (Rákospalota)

6. ábra. Paradicsompalántázás a rákospalotai Kossuth tsz-ben. A kiültetendő palántákat árnyékos helyre teszik és vizes ponyvával takarják le

kerülve a szántóföldbe — ott gyorsabb fejlődésnek induljon. Így a paradicsompalántáknak alkalmasabb gyökérzete nevelődött, rövid szívgyökere és sűrűbb gyökérszálai. Az áttűzdelés egyébként azért is előnyös volt, mert míg a melegágyban a trágya mindössze csak egy hónapig fűtött és hajtott, addig a pikirozással mód nyílott arra, hogy az áttűzdelt palánta a frissen készített és még hajtóerőben gazdag trágyás földben még egy hónapig erősödjék és fejlődjék.

A szegényebb termelők a melegágyat úgy igyekeztek pótolni és primőr árut termelni, hogy kis ládákba és cserepekbe pikiroztak egy pár tövet. Így természetesen csak kevesebb korai paradicsomot tudtak piacra vinni.

A szántóföldre kerülve paradicsom életkörülményei is megváltoztak. Az addig fekete, nedves földben termelt kerti fajták nem váltak be a szántóföldi termelésben. Olyan fajtákra volt szükségük, melyek öntözés nélkül teremnek. Ilyennek ígérkezett a kerti rácparadicsomnak szárazkertészeti fajtája, a szántóföldi *rácparadicsom*, amit korai paradicsomfajtaként termeltek. Minőségileg azonban ezt a fajtát nem tartották jónak, s a parasztok a maguk háztartásában nem is használták fel. Kizárólag piacra termelték. Ehhez járult még az is, hogy a legtöbb és a legaprólékosabb munkát ennek a fajtának a termesztése kívánta meg.

A szárazföldi termelés fejlődése tehát további új és a helyi éghajlati és talajviszonyoknak megfelelő paradicsomfajta kitenyésztését tette szükségessé. A rácparadicsomon kívül az eddig említett fajtákból tenyésztődött ki az ún. *fóti paradicsom*. Ez a fajta e vidék paradicsomkultúrájának a büszkesége s

egyszersmind fejlődésének a csúcsa. A fóti fajta gerezdes paradicsom sok esetben a ½—¾ kg-os példányt is eléri. Gyümölcse skarlátvörös színű, gerezdelten lapos. Konzervgyártásra és háztartási használatra elsőrendű, mert nagy a szárazanyagtartalma.[27] Ez a fajta a helyi természeti viszonyok között termelődött ki. Az itteni termelési adottságok e fajta számára megfelelők voltak, azonban más talajviszonyok között termése nem volt kielégítő. A távolabbi községek — Tura, Galgahéviz — amelyek a paradicsomtermesztésbe később kapcsolódtak be és a paradicsomtermelő kultúrát ettől a vidéktől tanulták, az itt használt paradicsomfajtákat vették át. Kiderült azonban, hogy kötöttebb talajukon a fóti paradicsom nem válik be. Alig egy-két évi kísérletezés után fel is hagytak termelésével és számukra előnyösebb fajták után néztek. Így az ún. *fehér paradicsom* és a *rácparadicsom* mellett kötöttek ki. Fóton és Rákospalotán kívül a pestkörnyéki falvak legtöbbje ezt termelte. „Nagyban való" termesztését megtaláljuk Csömörön, Rákoskeresztúron és Cinkotán, kismértékben még a Galgavölgyében is, ahol pedig ezt a fajtát annak előtte egyáltalán nem ismerték.

Nehézségek támadtak a korai rácparadicsommal is, sikerrel termelni ugyanis csak a homokos vidéken lehetett — kötöttebb talajon hosszabb volt az érési ideje. Ezért, mire a parasztok e fajtából való termésüket piacra tudták szállítani, a homokos vidékiek már megelőzték őket és a primőrárakat ők „vitték el". Árujukat igen gyakran még elhelyezni sem tudták, megelőzte őket a sokkal jobb minőségű fóti paradicsom. A piacon nem tudták árujukat értékesíteni, a konzervgyárak pedig még nem indították el az üzemet, így a termésük eladhatatlanná vált. Egy-két évben fizettek rá a gazdák a korai paradicsomtermelésre, később már egyáltalán nem foglalkoztak termelésével. A két háború között a gyakori dekonjunktúra eredményeképpen csökkentették a rácparadicsom termelését, sőt egészen felhagytak vele.

A paradicsom alá való szántóföldi talajelőkészítés nagyjából megegyezik a más növények szántóföldi talajelőkészítésével, ami új benne, az a gondosabb őszi mélyszántás, amelyet megelőz a szántóföld gondos letakarítása és a gyomnövények elégetése. Ezt azért kell elvégezni, hogy a paradicsom köze ne gazosodjék nagyon, valamint megmunkálása könnyebb legyen.

Ritka eset, hogy paradicsom alá *trágyát terítsenek*, mert ahogy elébb magyaráztuk, akkor „nagyon nő a paraj és sokat kell kapálni". A paradicsomföldet tavasszal már nem is igen szántják meg újra, hanem csak vasfogassal fogasolják és hagyják *üllepedni*. Palántázás előtt, ha látják, hogy a föld nagyon gazos, akkor újra megszántják, de már nem olyan mélyen, mint ősszel. A cél ekkor a gyomnövények eltüntetése. Tüskés boronával még elboronálják — részint, hogy a talajt simává tegyék, részint, hogy az *utalás*[28] majd látható legyen.

A paradicsompalánta kiültetése „vermeléssel", gödörásással, ún. *fészkeléssel* kezdődik. A „kivermelt" gödrökbe vagy a fészkekbe, melyeket „80 dkg-os vagy 1 kg-os kapával" vágnak ki, a Pesthez közel levő falvakban gombaházi és lótrágyát, a Pesttől távolabbi községekben meg részint a melegágy alól kikapart, használt *fáradt* trágyát, részint trágyadombi érett trágyát tesznek.

[27] *Cs. Szabó I.:* i. m. 121.

[28] Utaló: szénagyűjtő gereblyéhez hasonló eszköz, csak fogai annál erősebbek. A fogakat a paradicsomköz távolságának megfelelően helyezik el. Egy ember húzza végig a földön, s így biztosítja a szükséges közt és sortávolságot.

A fészektrágyázás oly módon történik, hogy *utalóval* 80 cm-es köztávolságot húznak, a sorokban előbb említett súlyú kapával, minden lépésre gödröt vágnak és abba egy marék trágyát tesznek. A szántást és a termények vetésforgóját nem befolyásolja a trágyázás.

A fészekbe a trágyát kétféle módon helyezik: *a)* Az egymástól nem túl messzi távolságra elhelyezett kupacokból ponyvadarabon vagy *filkas*ban széthordják a trágyát és összmarékkal tesznek minden gödörbe, *b)* nem nyúlnak kézzel a trágyához, hanem lapáttal kotorják a trágyát egy megfelelő, házihasználatból már kimustrált vödörbe, és ezzel szórják a megfelelő mennyiséget a fészkekbe. A gödröket aztán *felkupacolják*, felhúzzák rá a földet, mint azt a

7. ábra. Palántázás. Az asszonyok a kocsira tett ládából szedik a palántákat (Rákospalota)

8. ábra. Palántázás. A rákospalotai Kossuth tsz-ben ültetőfával dolgoznak. A kiültetett palántákat azonnal öntözik

kukoricatöltögetésnél volt szokás. Az így elkészített kupacot két-három napig hagyják ülepedni. A felkupacolás csak a homokos talajon szokásos, mert ott lazább a talaj, s az jobban *összesűrűsödik* ; kötöttebb talajon, mint pl. Turán vagy Galgahévizen a trágyára egyszerűen csak ráhúzzák a földet.

Az első háborúig a paradicsomtermelés szántóföldi művelési beosztása is kialakult. Ennek egyik jellemző részlete a gyalogút, illetve a kocsiút kijelölése. A vékony keskeny paraszti parcellákon — amelyeknek nagysága 600 négyszögöltől 4 kat. h. terjed — a mezsgye szélén minden esetben kocsiutat hagynak. Ez az út nem szélesebb két keréknyomnál. Erre az útra már a fészektrágya kihordásnál szükség van, továbbá a palántázásnál, mert ezen az úton hordják be a palántázáshoz szükséges vizet. A legnagyobb hasznát ennek az útnak a szedésnél látják. A kocsi mindig oda áll, ahol a szedők dolgoznak, így nem töltenek sok időt a karoskosarak kiürítésével, másrészt nem kell a nehéz terhet hosszú időn át cipelni. Az útnak hagyott keskeny földsávot sem hagyják kihasználatlanul. A két keréknyom közé rendszerint krumplit, *guggos bab*ot, répát vagy csalamádét vetnek, illetve ültetnek.

A paradicsomültetés az egész család munkaerejét igénybe veszi. Ez az egyetlen alkalom, mikor a szántóföldre vizet visznek ki. A palántázáskor ugyanis öntöznek, de ha lehet, akkor inkább esős időben vagy közvetlenül eső után mennek ki palántázni. A palántázás a kora reggeli órákban kezdődik. Már előző nap hozzákészülnek. Előkészítik a permeteshordót a vízhordáshoz. A melegágyat este jól *beöntözik*, hogy a palánták másnap könnyen *kiemelhetők* legyenek.

Másnap, mikor a palántákat kiszedik, ügyelnek arra — mint ahogy mondják —, „hogy ültetésnél a melegágyból a szebbjét válasszuk ki, ami pedig bennmarad, azt jól beöntözzük, akkor az elmaradt szálak is rohamos fejlődésnek indulnak". Az ültetéshez aszerint megy ki a család, hogy kinek mennyi a földje, s ha többet akarnak ültetni, akkor még segítséget is hívnak. Rendszerint stráfkocsin mennek ki a paradicsomföldre, s a kocsira felteszik a ládát, amiben a palántákat viszik — régen a palántákat teknőben, kosárban, újabban pedig ládákban hordják —, jól letakarva vizes zsákkal vagy ponyvadarabbal, hogy a tűző napon meg ne fonnyadjon. A felszereléshez tartozik az ültetőfurkó és a csöveskanna is, továbbá két permeteshordó, újabban kimustrált és fenekét kiütött benzineshordó. A hordókat a határbeli kútnál, vagy ha ilyen nem akad majd útjukba, akkor még otthon megtöltik vízzel.

A palántázásnál élesen elkülönül a férfi és női munka. Palántázni leginkább asszonyok szoktak, míg a vízhordás és öntözés munkája mindig a férfiaké. Ha van a családban olyan gyerek, aki alkalmas arra, hogy a palántákat a kupacoknál szétdobja, akkor azt is magukkal viszik, ha nincs, akkor az ültető bal kezében tarja a palántacsomót, míg a jobb kézzel palántáz. Az ültetés úgy történik, hogy a palántának elkészített kupacot a palántázó lecsapja — ez azért szükséges, hogy a száraz földréteget eltávolítsa és a gyökérzet nedves földbe kerüljön —, akkor jobb kezét a kupacba dugja, bal kézzel a lyukba engedi a palántát és az öntöző önt oda vagy fél liter vizet, azért, „hogy úgy legyen megöntve, hogy a gyökérzet leiszapolódjék". Ezután húzza rá a földet. A palántálás kétféle módon történhet: ültetőfával vagy ültetőfa nélkül. Ültetőfával a bolgár kertészek dolgoznak, nedves, kötött talajon egyszerre sok palántát ültetnek ki s ezért használják az ültetőfát, mert különben nem bírná kezük a kötöttebb talajba való ültetést. Náluk a palántához való földhúzást és a palánta mellé való földodanyomást a palánta mellé másodszor is leszúrt furkó végzi. Így a föld egészen a palánta gyökeréhez simul. Az ültetőfa által keletkezett lyukat később kézzel odahúzott földdel töltik ki. Homokos, könnyű talajon, mint mondják: „Úgy palántázunk, hogy jobb kézzel lyukat csinálunk, bal kézzel a lyukba eresztjük a palántát és a jobbal földet húzunk hozzá úgy, hogy a palánta mellett kis lyuk marad a víz számára. Az öntöző aztán sorjában ezekbe a kis lyukakba önti a vizet. Ezeket a kis gödröket aztán a gyerekek temetik be ráhúzott porfölddel."

Ez az ültetési mód azért gyorsabb, mert „nem kell addig a palántát tartani, amíg az öntöző gyerek oda ér a vízzel". Egy hold paradicsomot egy négytagú család három nap alatt ültet ki.

A korai paradicsomot — a rácparadicsomot — április közepéig kell kiültetni. „Mink ugyan meg szoktuk várni a Pongrác, Szervác, Bonifácot, de akinek sok palántája van, az ültet előbb is, ha nem fagy el, akkor korán árul" — mondják a rákospalotai paradicsomtermelők.

Az elfagyásra és a különböző szántóföldi rovarok pusztítására mindig számítanak, mióta nagyban, szántóföldön termelik a paradicsomot. A szántóföldi paradicsomtermelés végleges technikája ezen a vidéken az első háborúig teljesen kialakult, megismerték termesztésének minden feltételét, így kártevőit és sikeresen védekeztek ellenük. A paradicsom kártevői — mindaddig míg csak kis mennyiségben termelték a paradicsomot — nem okoztak érzékenyebb veszteséget a kertgazdaságokban. Mióta azonban a paradicsom képezi a fő jövedelmi forrást — minden veszteség érzékenyen érintette a termelőket. „Azóta védekezünk a férgek ellen, mióta csak nagyban termeljük a paradicsomot."

A melegágyban mindig tartanak tartalékpalántát. Erre szükség is van, mert ültetés után — rendszerint két-három napra ki kell menni a földre *fódozni-híjazni*. „Hogy kimegyünk fódozni, azt még akkor mondtuk, amikor kivittük a paradicsomot a szántóföldre és eleinte csak magról ültettük, ma már, hogy palántázunk, a palántapótlást híjazásnak mondjuk." A híjazásra már csak egy-két ember szokott kimenni egyik kapával lazítja fel a talajt, a másik pedig ültet. Sokszor olyan sok hiány van, hogy „betart még két napig is a híjazás".

Már a melegágyban megkezdődik a védekezés a paradicsompalánták kártevői ellen. A melegágyban — tekintve, hogy ahhoz lótrágyát használtak — gyakran elszaporodnak benne a lótetvek, amelyek a palántáknak a gyökereit megrágják. „Ezek (a lótetűk) feltúrják a melegágyat és tönkreteszik a palántákat." Ellenük a nép úgy védekezett, hogy „nádat tűzött az ágyásba sűrűn, akkor a lótetű nem megy bele, mert szúrja az orrát". Ezt a védekezési eljárást ma már nem tartják sikeresnek, helyette az Arvalin-port használják. — A sok öntözés következtében a melegágyat *meglepi* a *penészgomba* és ahol az tanyázik, ott a palánták kidűlnek. De fellép a gomba akkor is, ha több éven keresztül a melegágykeretekben ugyanazt a földet forgatták vissza. A szántóföldön a frissen kiültetett palántákat előszeretettel támadják meg a rovarok. A kiültetett palánták ellenségei: a *rozsnyi* (drótféreg), ez vékony hosszú hernyó, „pattan, amikor elszakítják". Ez tömegesen akkor fordul elő, ha „tallóba ültetünk". Vannak még a *nagy patáh* (pajorok) „ez hosszú, mint a hernyó. Ez csak akkor rágja, ha frissen ültetik ki a palántákat; mikor már a földje kissé kigazosodott, akkor már nem bántja annyira, mert máshol is talál magának ennivalót". Ez ellen úgy védekeznek, hogy ültetés után a földbe felébe vágott krumplikat tesznek, „mert akkor azt eszi a pata és nem bántja a palántákat". Ha eső után hirtelen napot kap a palánta, akkor a *ragya* csapja meg. Ez ellen 1%-os bordói-lé permetezésével szoktak védekezni.

A ragyabetegséget kivéve a kártevők általában csak azokon a területeken ismeretesek, ahová a fővárosból a sok zabos és gombaházi trágyát hordták. Azokon a paradicsomtermő vidékeken, ahová a fővárosból nem hordanak trágyát „... a paradicsomnak nincs ilyen ellensége vagy betegsége. Csak a ragya szokta meglepni, akkor, ha a paradicsom elbukrosodik" — mondják a galgavölgyi termelők.

Ültetés után egy hétre kerül sor az *első kapálásra*. A paradicsomot a szántóföldön háromszor kapálták; később egy kapálás elmaradt, az, amelyik a helybe való vetésnél volt szükséges, mert ottan egy kapálás szükséges volt az *egyelés* miatt is. A helybe vetésnél az első kapálás után egy-egy tőnél három szál paradicsom maradt, amint mondják, a „bogarak" miatt hagytak annyit.

Kapálni kimegy az egész család. Négytagú család egy hold paradicsomot egy nap alatt tud bekapálni. A kapálás nagyon fontos, „szinte öntözéssel ér fel, mert ha kapálunk, akkor az alsó földrétegben levő nedvességet mind odahúzzuk a tőhöz". Fontosnak tartják az ültetés utáni minél korábbi kapálást azért is, „mert mikor csináljuk a helyét és ültetjük, akkor a földjét nagyon letapossuk. Míg nem kapálunk, addig a palánta csak bilincsben van". Tulajdonképpen csak ez után a kapálás után kezd a palánta nőni. A kapáláshoz 50—70 dkg-os kapákat használnak, ugyanezeket a kapákat használják az egyéb kapások műveléséhez is.

A paradicsomtermesztés következő munkája a *karózás* és *kötözés*. „Karózni csak akkor szoktunk, ha már van a tövén zöld paradicsom."

A *karózásnál* lényeges eltérés van a szárazkertészek és bolgárkertészek között. A bolgárok palántázás után mindjárt karóznak is, míg a szárazkertészek

csak akkor karóznak, ha a bokron már zöld paradicsom van. Ennek az az oka, hogy a szárazkertészeti termelésnél, a növény szára kicsi marad, karózása és kötözése már csak a gyümölcsök megjelenése után válik szükségessé. Ezt igazolja id. Szőri János 68 éves fóti gazdálkodó is: „Ha esős évben nagyon dúsan nő a paradicsom és szétmennek az ágak, akkor a gyümölcsök megjelenése előtt kell már karózni és kötözni." Kötözni a paradicsomot még a vizeskertekben is

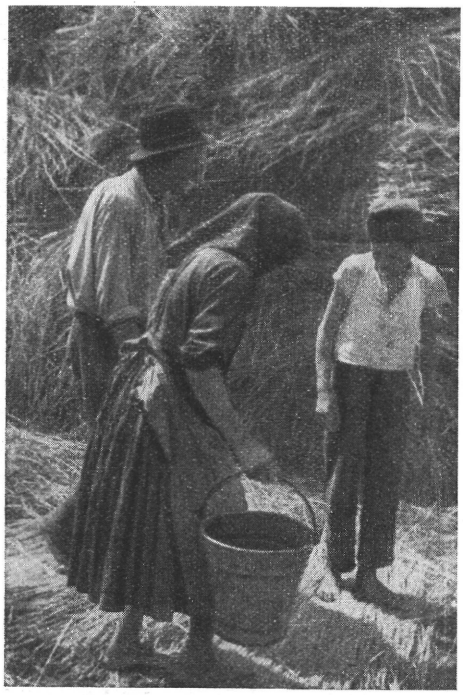

9. ábra. Kötözéshez a vizeskertekben termelt zsuppot locsolják és tapossák (Rákospalota)

10. ábra. Kötözéshez előkészített zsuppot köténybe teszik, pár szálat kivesznek és azzal kötik a paradicsomszárat a karóhoz (Rákospalota)

szokás volt. Kötözéshez rozsszalmát, zsuppot szoktak használni. Magát a kötöző rozsot is a vizeskertekben termelik az intenzívebben paradicsomot termő községek, mert ott a szálak hosszúra nyúlnak és vékonyak maradnak. Ezt a rozsot május utolján vágják le, hogy mire a korai paradicsomot június első felében kötözni kell, már használható állapotban legyen. A karózás és a kötözés rendszerint egy időben történik. Mikor egy-egy táblához viszik a karókat, akkor hordják ki a kötözéshez szükséges zsuppot is. A zsuppszalma — bár a vizeskertekben termelt zsupp hajlékonyabb, előkészítés nélkül törik — nem alkalmas a kötözéshez.

A zsuppszalma előkészítése már tulajdonképpen az aratásával kezdődik. A vizeskertekben termelt rozsot — mivel a szára hosszabb — óvatosan aratják, vigyázva, hogy a szálak össze ne kuszálódjanak, majd árnyas helyen szétterítve megszárítják és a kalászát levágják.

Ahol nem termelnek a vizeskertekben kötözéshez zsuppot, mint pl. Csömörön vagy Cinkotán, ott a határban learatott rozsból kézicséppel kicsépelnek 2—3 „csomót". Az így kicsépelt rozsot használják fel kötözéshez és gyékénykészítéshez. Az előkészített, kalász nélküli zsuppot a határbeli kútnál a füves részen szétterítik és vödörrel locsolgatják. Locsolás közben állandóan taposják. „Annyian mennek rá mezítláb taposni, ahányan csak kimentek kötözni." Minél többen mennek rá, annál hamarabb készen van. „A taposás azért szükséges, hogy a rozs megpuhuljon, hajlékony legyen és kötözésnél ne töredezzen, vagyis a rozsperecek benne ne törjenek." Mikor már úgy látják, hogy a zsupp hajlékony, akkor óvatosan összefogják, vigyázva arra, hogy a szálak össze ne kuszálódjanak, és az egészet újból kévébe kötik. Aztán a zsuppot széles „torzsás" végére állítják és még két-három vödör vizet öntenek rá, hogy a taposás közben esetleg belekerült szemetet vagy földet kimossák. Az így elkészített zsuppot viszik ki a földre kötözni. Ez a fajta kötözőanyag nem általános az országban. Sokkal általánosabb és országosan elterjedtebb a „fosztás"-sal — kukoricahánccsal — való kötözés. Sok helyen, mint pl. a Duna menti paradicsomtermő községekben, vagy a Galga völgyében is a fosztást váltotta fel a zsuppal való kötözés. A fosztásból a kötelet télen készítik „a kukoricafosztást elszaggatjuk ujjvastagságúra és azt spárgaszerűen összesodorjuk. A sodrást télen csináljuk. Míg elmegy az ember télen a szomszédba, viszi magával a *dolmányt* (a kukoricafosztás neve a Galga völgyében), és ott beszélgetés közben megsodorja." Jobbnak tartják, mint a zsuppot, mert a legnagyobb nyári munkaidőben tehermentesíti őket a kötélkészítés időrabló munkájától.

A paradicsomtermelésben Fót igazodott legjobban a pesti piachoz, és igyekezett a legjobb minőségű árut termelni. A fótiak dolgozták ki legelőbb és legeredményesebben a környék paradicsomtermelési technikáját. Így országos viszonylatban is Fót és környéke karózott legelőször. Már az 1900-as években elkezdték a karózást a határban vágott, maguk készítette karókkal. „A határban a földek végében volt még akkor annyi fa, hogy a karókat saját szükségletünkre meg tudtuk csinálni." A karókészítés a család férfitagjainak téli foglalkozása volt. Akkortájt vágták ki a fákat és készítették, héjazták, hegyezték karóvá. Szőts Dávid 78 éves rákospalotai gazdálkodó szerint: „A paradicsomot felkarózzuk, mert piacra termelünk elsősorban és nem a gyárnak." Ez országosan érvényes volt a paradicsomtermelésben. A nem piacra, hanem csak a feldolgozó üzemeknek termelő vidékek nem karózták és nem is kötözték a paradicsomot, hanem csak „gyalogtermelést folytattak". A karózásnak és a kötözésnek az az előnye, hogy segítségével a paradicsom szépen egyenletesen érik, a földről felmászó rovarok nem érik el oly könnyen, gyümölcse nem piszkolódik. A karó, ha mindjárt nem is sokkal, de befektetéssel járt. Az első háború előtt a karók darabja 5 fillér volt. A kisebb termelők még ezt a kis befektetést sem tudták vállalni, ezért közülük sokan karó nélkül kötözték csak össze a bokrokat. Ez a kötözési mód a homokos területen, ahol a paradicsom szára nem nő meg túlságosan, megfelelő, de jobb földeken az így kötözött paradicsom megdől.

Míg a karókészítés és a karók földbeverése legtöbbször férfiak munkája, addig a kötözés mindig a nők dolga. Pest környékén a paradicsomot egyszer kötözik, ezúttal a paradicsomszárat egy vagy két soros kötéssel erősítik a karóhoz. „A korait júniusban, a késeit pedig augusztus tizedike és huszadika között szoktuk kötözni."

A paradicsomtermelésnek az ültetésen kívül egyik legnagyobb és legmunkaigényesebb eljárása a *szedés*. A család erre a munkára is egész erejét összponto-

sítja. „A paradicsomot szedni nálunk mindig kimegy az egész család — öt személy —, akkor hat óra alatt megszedünk tizenöt mázsa paradicsomot" — mondja V. Cselőtei József 21 holdas fóti gazdálkodó. A piacra való szedés mindig az árusítás előtti napon van. Mikor a paradicsom kikerült a szántóföldre, akkor „eleivel úgy szedték, hogy a sárosat rossz zsákdarabbal, amit a szedésnél maguk elé kötöttek, letörölték". A múlt század 90-es éveiben még csak előköténybe szedték a paradicsomot, a 900-as években kezdték elhagyni a köténybe való szedést és tértek rá a *kari kosár*ba való szedésre. Az áttérés azért volt szükséges, mert ekkor már többet termeltek és a köténybe való szedés egyrészt lassan ment, másrészt drága volt a sok kötényrongálódás miatt. Szedésnél mindig vigyáztak arra, hogy a *cupkája*, vagyis a szára lecsavarodjék a paradicsomról.

11. ábra. Paradicsomszedés. Kari kosárba szedik a paradicsomot. (Rákospalota.) Gönyey Sándor felvétele

12. ábra. Paradicsomszedés. A kari kosárba szedett paradicsomot a kocsin nagyobb kosarakba rakják. (Rákospalota.) Gönyey Sándor felvétele

A szedés egyik igen kényes és fontos munkája a továbbtermelésre alkalmas paradicsomok kiválogatása volt. Ez nagy körültekintést és hozzáértést kívánó munkát mindig a gazda végzi, mert hiszen a jövő évi termése függ a jó magok kiválasztásától. A speciálisan paradicsomot termő községek különös gonddal járnak el. „Csak az első töveparadicsomot szedjük magnak, az ágaparadicsom nem jó, azért, mert annak a gyümölcse már nem olyan gömbölyű és édes" — állítják a paradicsomtermelők Rákospalotán. A magnak szánt *töveparadicsomot* tovább hagyják érni a tövön négy-öt nappal, majd hazahozzák és még a kamrában érlelik két-három napig, és csak aztán vágják az erek mentén szét és ujjal kinyomják a *belé*ből a magokat. Edényben a levében hagyják állni egy napig, akkorra a mag feljön a lé tetejére, azt rendszerint szűrőkanállal szedik le és addig mossák, míg a vize tiszta nem lesz. „Van úgy is, hogy a magokat aztán vizbe hagytuk ázni, mert csak akkorra ment le róla a genny." A mag szárítása a padláson történik, hogy a baromfiak az udvaron hozzá ne férjenek. A magvakat szárítás közben állandóan forgatják. Az így kezelt mag aztán olyan, mint az arany. Nem minden község termelői kezelik így a magokat, pl. Rákoskeresztúron nem mossák, de azoké csomos is marad. A paraszti paradicsomtermelésben az első magszedési mód a legfejlettebb. Az első háború előtt csak a befőzéskor hagytak magot és külön nem is kezelték, így aztán megtörtént, hogy a magok összeszáradtak, összepenészesedtek. Télen a magvakat kis vászonzacskóban

tartják, és a gerendára kötik fel a kamrában, hogy az egerek hozzá ne férjenek.

A magszedés tárgyalásával a szántóföldi paradicsom termeléstechnikai vizsgálata le is zárul.

Munkaerő felhasználása a családon belül. A paradicsomtermelő család munkaerőelosztásában is alapvető változás következett be a szántóföldi és a nagyarányú piaci termelés következtében. Az eddigi női munkát felváltotta a férfimunka : a férfiak is bekapcsolódtak a paradicsomtermelői tevékenységbe. Míg a kertekben folyt a termelés, addig csak a kert földjének megművelését végezték a férfiak. Az új feltételek között az ő dolguk lett teljes egészében a melegágykészítés, a fészkelés, de résztvettek az ültetésben, a kapálásban és a szedésben is az asszonnyal együtt végzett piacozásig.

Az ilyen hatalmas mértékben meginduló paradicsomtermelésnél nemcsak az asszonyok és férfiak teljes munkaereje vált szükségessé, de a gyerekek munkaerejét is fokozatosan bevonták. Már az iskolás gyermeket is kivitték a földre utalót húzni, palántát hordani ; rájuk bízták a palánták fészkek mellé helyezését is ; a nagyobb gyerek már öntözött az ültetésnél, trágyát hordott a gödörbe, a trágyára kupacot húzott, segédkezett a szedésnél, válogatásnál, törölte a sáros gyümölcsöt, segített a piaci árusításnál. Mikor felserdült, akkor már teljes értékű munkát végzett. Szántott, hordta Pestről a trágyát, segített a melegágykészítésnél, a fészektrágyának a gödreit kivermelte, a piacra is ő hajtotta a lovakat.

Fokozatosan vonták be a munkába őket, s a gyerekek átvették a szülők tapasztalatát. Ha továbbra is a családban maradtak, megteremtődött a feltétele annak, hogy a család azontúl nagyobb területen termelhessen paradicsomot.

Idegen munkaerő bevonása. A kertgazdaság termelési feltételei között egyik legdöntőbb kérdés a munkaerő kérdése. Ide vonatkoztatva is érvényes, hogy „a mezőgazdasági kapitalizmus főtünete a szabad bérmunka alkalmazása".[29] A paradicsomtermelők vidékükön kiskapitalista vállalkozók, akik egyrészt családjuk munkaerejét fektetik be, másrészt különösen az év azon hónapjaiban, mikor különösen sok és erős munka jár a paradicsommal, hónapszámosokat és napszámosokat alkalmaznak. Mint már az ismert tényekből is következik, vizsgált községeink közül a legfejlettebb kapitalista mezőgazdasági termelés Fóton, Dunakeszin és Rákospalotán folyt. Mogyoród, Veresegyháza, Csömör, Cinkota, Rákoskeresztúr, Rákoscsaba és még inkább a Galga menti községek csak kismértékben foglalkoztattak hónapszámosokat, ezekben a községekben nem is volt olyan intenzív paradicsomkultúra az első világháború utáni években. Ekkor még csak szántóföldi termelvényeik kis hányadát tette ki.

Mind a cselédek, mind a hónapszámosok leginkább Pest megye északi községeiből rekrutálódtak. A cselédek — rendszerint nőtlen fiatalemberek, 18—22 éves korig. Bérük a két háború közt a vizsgált községekben a következő volt. „Három-négy pár alsóruha, két öltöny felsőruha, egy pár cipő és talpalás ; ezenkívül kaptak még valami pénzt is". Ezek bennlakásos cselédek voltak, rendszerint istállóban aludtak, gazdájukkal egy koszton éltek. A „valamennyi pénz" pl. Krekács György 15 holdas csömöri gazdánál a következő volt a harmincas években : „kapott egy kis vasárnapit, 1,50 vagy 2 pengőt, ha búcsú vagy farsang volt, akkor ennek dupláját és egyösszegben 40 pengőt az év végén". Ezzel szemben munkaerejét a gazda teljes mértékben igénybe

[29] *Lenin :* i. m. 229.

vette. „Mint minden fejlett kapitalizmusban, itt is megfigyelhetjük, hogy a kistőke különös súllyal nehezedik a munkásra."[30] A kisgazda munkásának 100%-osan kihasználja munkaerejét, állandóan vele dolgozik, hajtja a munkában. Ezek az éves cselédek egy-két évnél tovább nem maradtak, sorsuk az lett, hogy vagy a faluba nősültek, hasonló szegény leányt vettek feleségül és bejártak gyárba dolgozni, vagy visszamentek falujukba.

A hónapszámosok a vizsgált községekben — leányok és fiúk vegyesen — leginkább Püspökszilágy, Erdőkürt, Verseg, Kartal, vagy Vácszentlászló községek agrárproletár fiataljaiból kerültek ki. De általános fogadási mód volt az is, különösen a Pest külvárosában elterülő községekben pl. Rákospalotán, Cinkotán, hogy azokat fogadták meg, akik Pesten mint napszámosok akartak elhelyezkedni. Sokan pedig visszafelé jövet, mert Pesten nem kaptak munkát, a gazdákhoz kopogtattak be, hogy hónapszámos munkaalkalmat találjanak. Legnehezebbek és legdrágábbak voltak a napszámosviszonyok a Pesthez közel levő községekben. „Legszűkebb és legdrágább a napszám Rákospalotán. Ezt a főváros közelsége okozza."[31] A munkaerőhiány ezekben a pestkörnyéki községekben a főváros rohamos iparosodásával hozható összefüggésbe. Fóton még az 1900-as években nem volt munkaerőhiány, a hónapszámosok és napszámosok helyi zsellérekből kerültek ki. 1911-től kezdve azonban megindult a vicinális közlekedés Budapesttel, és a munkástömeg, mely jobb kereseti lehetőséget talált itt, tömegesen hagyta ott a mezőgazdasági munkát és gyárba kezdett járni. A paradicsomtermelő övezet ettől az időtől kezdve a mezőgazdaságilag elmaradottabb vidékekről idevándorolt munkásokat alkalmazta. A Pesttől távol levő községekben, ahol a munkaerőfelesleget nem szívták fel a gyárak, a hónapszámosokat, sőt az éves cselédeket is a falubeli szegénység soraiból fogadták fel.

A paradicsomtermelésnél időszakonként napszámosokat is foglalkoztattak. Ezek minden esetben a falubeli szegénység soraiból kerültek ki. Bérüket az első háború előtt kizárólag búzaértékben számolták el. Jelentősen kevesebbet fizettek a női munkáért, bár szárazkertészeti viszonylatban a kettő munkateljesítménye közt nem volt nagy a különbség. A 18—19 éves felnőtt leány napszáma és az asszonyé 8—10 kg búzaértéket tett ki. Ugyanakkor a férfiak napszáma — kaszálást kivéve — 14—15 kg búza értéke volt. A Pesttől távolabbi községek lakossága örült, ha a faluban szántóföldi szárazkertészeti termelésnél munkaalkalmat kapott. Így jellemzi ezt Lukácsné, galgahévízi két kataszteri holdas szegényparaszt napszámos felesége is: „A paradicsom termesztéséhez a munkások mind Hévízről kerültek ki. Örültek azok a szegény emberek, hogy elmehettek, mert pénzt láttak."

A felszabadulás után a napszámos munkáskérdést is, a bérkérdést is az új népi demokratikus törvények a múlttal szemben kedvezőbben és megnyugtatóbban rendezték. A napszámosréteg nagy többsége földhöz jutott, másik része az ország erőteljes iparosodásával — az ipari objektumokban jutott munkaalkalomhoz. A parasztság kiskapitalista vállalkozását korlátozták, s ezek egy része átmenetileg áttért a munkásokat nem foglalkoztató külterjes gazdálkodásra. Ugyanekkor — és ez a döntő — megindult a városkörnyéki termelőszövetkezetekben a fejlett nagyüzemi zöldségtermelés, mely a városokat és a konzervgyárakat évről évre jobb és több zöldséggel tudja ellátni.

[30] *Lenin:* i. m. 238.
[31] *Gerlóczy—Dulácska:* i. m. 480.

Nagybirtok és kertkultúra. Tanulságos röviden még a termelés kérdéseinek vizsgálata során egy pillantást vetni a helyi nagybirtokoknak a kertműveléshez, speciálisan a paradicsomtermeléshez való viszonyára. Ez a viszony a paradicsom nagyüzemi termelésének elutasításában jutott kifejezésre. Ez volt a helyzet Fóton is, a legtipikusabban paradicsomtermelő községben. A Károlyi uradalom se Fóton, se Rákospalotán nem foglalkozott paradicsomtermeléssel. Ide vág Erdei véleménye is: „két birtokkategória és a velejáró társadalmi csoport az, mely a kerti terméket — tehát a termelés legfelsőbb fokát — soha sem produkálta: az úri nagybirtok és az 50 holdon felüli törzsök, telkes gazda".[32] Erdeinek ez a megállapítása helyesen jellemzi a feudális maradványokkal tele nagybirtokot, mert a Károlyiak fóti 1801 k. hold földjükön, mint a helybeli gazdák mondják: „... az uraságí birtokon gabonát — rozsot — burgonyát és kukoricát termeltek főleg. Nem foglalkoztak azok paradicsom termesztésével, mert nem volt emberük, aki értett volna hozzá". A homokos, terméketlen földekre aztán az uraság dinnyéseket hozatott a Heves megyei Csányból. Nagybirtok csak úgy volt képes kertészeti terményeket termelni, így pl. dinnyét is, hogy a kiskertészeket részestermelőül nagyüzemi keretbe állította. A vizsgált községekben a termelés legfelsőbb szintjét, a kertészeti termelést egyedül a kistermelő parasztság képviselte és sohasem az uradalom. Éppen a kisgazdaságokban volt meg a kezdeményezés arra, hogy a piac követelményeinek eleget tegyenek, tehát mind maguk, mind családjuk munkaerejét a leggazdaságosabban kihasználják és így kisgazdaságukat kapitalista kisüzemmé alakítsák át.

Termelőszövetkezet és kertkultúra. Az előbb elmondottak csak a kapitalista termelési mód közt érvényesek, amikor is a nagybirtok kötöttségei miatt képtelen volt arra, hogy ilyen kezdeményezéseket tegyen. A felszabadulás után ezen a téren is — a termelőszövetkezeti mozgalom kibontakozása során — gyökeresen megváltozott a helyzet. Nálunk is megalakultak a városkörnyéki zöldségtermelő termelőszövetkezetek, amelyek alkalmazzák a nagybirtokok fejlett nagyüzemi termelési módszereit a fejlődését gátló feudálkapitalista megkötöttségek nélkül. Példa erre a rákoscsabai Micsurin zöldségtermelő tsz, amely ma már 50 holdon termel minőségi zöldséget, így paradicsomot is, kitűnő eredménnyel. Az elmúlt évek során a példának vett nagybudapesti tsz-ünkben átlag 25 holdon ültettek paradicsomot, közte 11 holdon korait is. 1954-ben csak korai paradicsomból 11 vagon árut küldtek külföldre, közel félmillió forint értékben. A zöldségtermelésnek ezt a színvonalát és jövedelmezőségét még jobban aláhúzza az a tény, hogy e teljesítményével a tsz — 580 kat. hold — mentesült a kötelező gabonabeadási kötelezettség alól. — Ez az egy példa is meggyőzően bizonyítja, hogy a kollektív nagyüzemi kertészet a zöldségkultúra, így a paradicsomtermelés további hazai fejlődésének a legfejlettebb formája, amelyen belül — aminthogy ez a rákoscsabai Micsurin tsz esetében nyilvánvaló — a legfejlettebb helyi kisparaszti termelői tapasztalat jut el az igen fejlett agrotechnikában testet öltő kollektív kertművelés színvonalára.

[32] *Erdei F.:* Futóhomok. Bp. é. n. 111.

Értékesítés

„Az iparszerűen űzött konyhakertészet jelentős mértékben terjed el először a városok környékén, másodszor a gyári és kereskedelmi-ipari telepek körül, valamint a vasútvonalak mentén . . ."[33] A piac közelsége, a jó szállítási lehetőségek nagymértékben segítették elő a pestvidéki homoki paradicsom nagyarányú termelését. Ennek a területnek mindig Budapest volt a piaca. A közlekedés kiépülése, így a köves utak megépítése, a helyi vicinálisjáratok megindítása csak egyre jobban fokozta a piacratermelés mértékét. Éppen a piac közelsége, a jó utak és a szekéren való szállítás, felmérhetetlen előnyöket jelentett az ország más részeivel szemben, ahol ezek hiányoztak. „Az ilyenfajta értékesítés behozhatatlan előnyt jelent a termelőnek. Saját termelői költséggel viszi piacra áruját és a hatáskörében úgy használja ki a piac fordulatait és úgy alkalmazkodik annak igényeihez, amennyire csak mozgékonyságából telik. Nagyon egészséges és biztonságos a termés értékesítésének ez a módja, s a város közeli környéke ennek köszönheti, hogy jóval kisebb mértékben függ exportlehetőségektől, mint az ország más vidékei . . ." írja Erdei.[34]

A paradicsomtermelés első időszakában (1870—1890) a piacra — a piac ekkor a budapesti Homok teret, a mai Dimitrov teret jelentette — kevés paradicsomot szállítottak a termelők. A vizeskertekben termelt paradicsomot *lúgzó*-ban hordták eladni. Volt úgy is, hogy csak *hátikában* vittek. „Nem hordtak akkor olyan sokat, még a lúgzó sem telt meg" — állítja Varga Vincéné 68 éves rákospalotai gazdálkodó felesége. Szedése és piacra való előkészítése az asszonyok mellékes tevékenysége volt. Vizsgált területünkről főleg Fót, Rákospalota és Dunakeszi hordott be valamelyest. Termesztése ekkor főleg a középparasztságnak kedvezett, akik kiskerti feleslegükkel kereskedtek.

1890—1914 közötti időre esik a paradicsomnak a szántóföldre való kivitele. Ebben a szakaszban válik a paradicsom a pestvidéki homokos terület termelvényei között a legfontosabb szántóföldi növénnyé. Ekkor alakult ki nemcsak termeléstechnikája, de piacra való előkészítésének, árusításának is a legkedvezőbb formája. A nagybani termesztés kialakulásánál szerepet játszott az is, hogy ez a növény a hosszas és rossz úton való szállítást nem bírja, ezért értékesítésénél a jó közlekedés alapvető feltétel.

Megfigyelhetjük, hogy a paradicsomtermelés országosan a nagyvárosok, később konzervgyárak közelében alakult ki, vagy ott, ahol a szállítás jó úton — vízi- vagy kövesúton — lehetséges. E tekintetben a pestkörnyéki paradicsomnak a legelőnyösebb lehetőségei voltak. A környező falvak útjai sugárszerűen vették körül Pestet. „A század második felétől kezdve beszélhetünk komoly közlekedésről is. A műutak és vasutak mind ekkor épültek."[35] Pestkörnyék összes vizsgált falvainak kövesútjai már az első világháború előtt megvoltak.

A *piacozás* és a piacra való előkészület a család egyik központi munkájává válik. A paradicsom tömeges termelése a szedésben racionálisabb technikát és a piacrahordásban pedig a kényes gyümölcsnek megfelelő szállítási eszközt, a rugós stráfkocsi alkalmazását eredményezte. A nagyobb tömegben való piacra szállítás kiszorította a szállítóeszközök közül a lúgzót, és helyébe az ún.

[33] *Lenin :* i. m. 301.
[34] *Erdei F.:* Futóhomok. Bp. é. n. 62.
[35] *Erdei F.:* Futóhomok. Bp. é. n. 27.

kis paradicsomputtonyok kerültek, melyek kezdetben nemcsak mint szállítóeszközök szerepeltek, hanem mértékegységül is szolgáltak az árusításnál. Később, amikor már elegendő puttonya egy gazdának sem volt, vagyis annyi, hogy az egész termését puttonyban tudta volna piacra vinni, kezdték a lőcsös kocsikat zsuppal kibélelni és a kocsi két végébe, a *suberok*hoz támasztani a puttonyokat. A kocsinak az alját és az oldalát is zsuppgyékénnyel borították.

Kint a földön, a kocsin, rendszerint a család idősebb vagy gyengébb tagja rakodott, aki a kosarakban odahordott paradicsomot rossz zsákdarabbal törölgette és a kocsiba, valamint a puttonyokba rakta. A puttonyok megtöltésénél vigyázni kellett, hogy a paradicsom apraja kerüljön alulra, mert a puttony alja oly szűk, hogy a nagyobb paradicsomok nem fértek volna el benne. A rakodó osztályozta a paradicsomot háromfelé, a jót és közepest a piacra vitték, a „repedt és foltos paradicsomot nem vittük piacra, azt itthon használtuk fel saját szükségletünkre". Azt, amit otthoni táplálékul sem tudtak felhasználni, feletteték az állatokkal. (Jobbára tehénnel, disznókkal és baromfiakkal.)

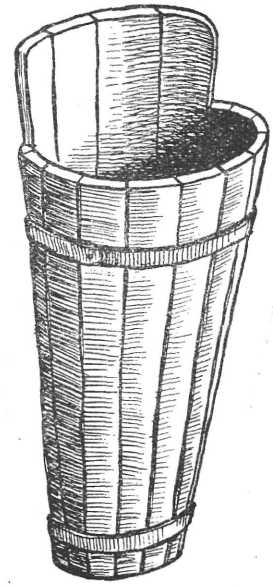

13. ábra. Paradicsommérő puttony. Fót. Pest vm. 40. l

Egy középnagyságú lőcsös kocsira felfért vagy 5—6 q paradicsom. Ennek megszedéséhez 2—3 ember is kellett. Ezek egy nap alatt megszedték a szükséges mennyiséget. Pestkörnyékének piactere ekkorra már kibővült: hordták már a paradicsomot az újpesti piacra, az Orczy térre, a „Telekire" és a „Garaira", de legelsősorban a mai Szabadság híd előtti piactérre.

„Az első háború előtt, amikor még nem volt mérlegünk, akkor azt a paradicsomot, ami nem fért a puttonyokba, a kocsiban ömlesztve vittük. Amit ömlesztve vittünk, a piacon a kocsi elé ponyvadarabra kigarasoltuk. (Garasolásnak hívták azt a kirakási módot, amikor bizonyos nagyságú, a puttony űrméretének megfelelő csomókat raktak.) Azért hívták ezeket a csomókat garasolásnak, mert régi időben egy ilyen csomóért egy garast kaptunk" — közli G. Lassu Sándor, 10 holdas fóti gazdálkodó. A puttonyon és a garasoláson kívül az értékesítés mértékegységei voltak még a bizonyos nagyságú kosarak is. Ebben a korszakban a közvetlen fogyasztók jelentették még csak a piaci vásárlókat. Mint mondják: „Akkor még a kereskedő és a kofa is kevesebb volt. A kereskedő meg a kofa nem tudott ott létezni, ahol mi voltunk. A vásárlónak jó volt, ahol mi voltunk, mert ott friss árut kapott, mi is jól jártunk, mert a kofa nem nyerekedett rajtunk."

Fejlődtek a szállítóeszközök. Fóton, Dunakeszin és Rákospalotán, vagyis a legfejlettebb paradicsomtermelő községekben a lőcsös kocsit már az 1900-as évek elején felváltotta a stráfkocsi, ami alkalmasabb volt a paradicsom szállítására; egyrészt, mert több árut tudtak rajta szállítani, másrészt, mert rúgózása volt, s nem törte a paradicsomot. A paradicsomot akkor ömlesztve szállították a kocsiban, vagyis — mint mondják — *rinfusz* vitték.

1908-ban kezdték a paradicsom eladásához is a mérleget használni. Ettől kezdve a puttony kiszorult a használatból, mint mérő- és mint szállítóeszköz egyaránt.

Az első háború előtt kis konzervgyárak létesültek, mint a Pillangó-gyár a Kerepesi úton, Fabriczky-gyár, a Welics-gyár, amelyek a piacon a rosszabb minőségű és közvetlenül a fogyasztóknak el nem adható paradicsomot a piaci árnál lényegesen olcsóbban vásárolták meg és főzték fel kezdetleges üstjeikben. A termelők nem szívesen árusítottak gyáraknak, mert ez a paradicsomnak az áron alul való eladását jelentette számukra.

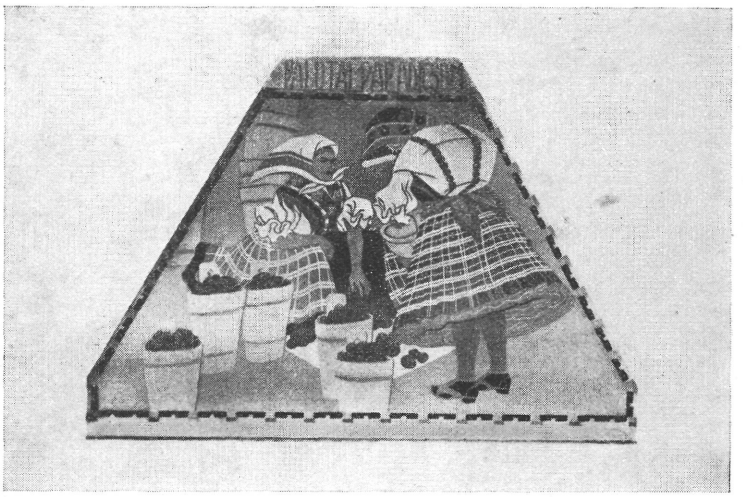

14. ábra. Paradicsomárus asszonyok. Freskórészlet a Népszállóból. Magyar Iparművészet, 1912. 69.

Kialakultak a piacozás napjai, és ezzel kapcsolatban a piacra való készülés és a paradicsom szedésének az ideje. Rendszerint hetente kétszer szedtek paradicsomot, hétfőn és csütörtökön, azért, mert az első háború előtt leginkább a keddi és pénteki piacra jártak. A megszedett paradicsommal a termelők még aznap, az esti vagy éjjeli órákban indultak piacra, aszerint, hogy milyen távol voltak a piactól és hogy milyen erős volt a fogatjuk. Az első háború előtti piacozásokról a rákospalotai 65 éves Csizmadia Jánosné így emlékezik meg: „Este — úgy 8 óra felé hazajöttünk a földekről, felpakoltunk a kocsira, megmosakodtunk és úgy 10 óra felé beindultunk Pestre a dunaparti piacra. Csak lépésbe mentünk, hogy az árut ne törjük. Hajnali 3 óra felé már nem volt hely a piacon, a vidéki kocsik úgy ellepték." A vásár 4—5 órakor kezdődött. A piacra — még a munkásokat foglalkoztató kulák gazdaságokból is — a gazda vagy felesége járt. Rendszerint ketten, azért, „mert a piacon nagyon kellett vigyázni, hogy meg ne lopják az embert. A pesti piacokon annyira loptak, hogy még a ponyvát is kivágták és a hámot is lelopták a lovakról."

Az első háború előtti években a paradicsom értékesítésére kiható termelési válságokkal még nem találkozunk.

Az 1914—1944 között a paradicsom piaci árának alakulását a konjunktúrák és dekonjunktúrák sűrű egymásutánja jellemzi. Területünkön a paradicsom piacra való termelése igazában ekkor alakul ki, kialakulására döntő hatással voltak a paradicsomfeldolgozó üzemek. Ekkor létesült a Weiss Manfréd-gyár konzervüzeme, a dunakeszi, kisperkátai-sashalmi konzervgyár, a hatvani konzervgyár és a csömöri paradicsomfeldolgozó üzem. A pesti piacoktól távollevő községeknek, melyek nem tudtak a pesti piacok hálózatába bekapcsolódni, döntő fontosságú volt ez az új értékesítési lehetőség. Hasonló volt ez a távoli, de a pesti piacra rendszeresen termelő községek részére is, mert a nagyobb arányban meginduló termelés áruja újabb elhelyezési lehetőséget kapott. A gyárak tavasszal egyenként szerződtek a gazdákkal. Sokszor előnyös volt ez a szerződés nekik, sokszor pedig nem, mert az árban tavasszal állapodtak meg, amikor még a piaci árak nem alakultak ki. A gazdák belátásuk szerint kötötték le termelésük bizonyos hányadát. A lekötött paradicsommal kettős hasznot értek el: 1. Így biztosították a két háború között gyakran fellépő termelési válságok következtében sokszor eladhatatlan árujuk értékesítését. 2. Egy összegben nagyobb pénzt kaptak, ami nagyobb kiadásaikat, mint pl. földárendát, adót, téli beruházkodásokat fedezte.[36] A piacra inkább csak a korai (rác) paradicsommal jártak, gyáraknak a később érőt adták. A szedés, szállítás és csomagolás módja is megváltozott. A piacra két, sőt háromfelé is válogatták az árut. Külön ládába tették a nagyját és a közepest. Ezeknek az ára a piaci forgalomban egy-két fillérrel drágább volt. Az aprót és a kissé hibásat vitték a konzervgyárba. Elhagyták a kocsiba ömlesztést is, helyébe a könnyebben kezelhető és a kocsira jobban rakodható ládák kerültek, aminek viszont még az is előnye volt, hogy a paradicsom sokkal törésmentesebben volt szállítható. Ezek a ládák hulladékdeszkákból otthon is készülhettek. Űrtartalmuk 60—70 kg. Az üzletekben is vásároltak használt cukrosládákat erre a célra. A paradicsom szállítása a ládákban igen célszerű volt, mert a ládákat három-négy sőt öt sorban is egymásra tudták helyezni, s így az eddig szállított mennyiségnek három-négyszeresét voltak képesek elszállítani.

A paradicsom vásárlásába bekapcsolódtak a nagykereskedők is. Nagyobb tömegű paradicsomot vittek piacra, s már nem a közvetlen fogyasztó jelentette a vevők zömét. A piacon az ott árusító kofák vették meg az áru nagy részét egy tételben. Ennek az eladási módnak nem mindig az előnyére emlékeznek a termelők: „Bizony sokszor rossz volt látni, hogy még a kofa kosarába sem raktam a paradicsomot, az már rakta a vevő kosarába dupla áron."

Cinkota, Csömör, Kistarcsa és Rákoskeresztúr a húszas évek végén kapcsolódott be a paradicsomtermelésbe és a nagyobbarányú piacozásba. A Galga menti községek pedig a 30-as évek elején. „Ezek is megtalálták számításukat az akkori alacsony árak mellett is, mert nagy tömegét tudták a paradicsomnak piacra termelni, Földjeik a paradicsom szempontjából még kihasználatlan földek voltak, az ilyen területen pedig az első években rendkívül nagy termeséseket lehetett elérni. Ilyen terület kataszteri holdanként 150 q-t is hoz, míg azok a földek, amiken már régebben termelnek paradicsomot, a leggondosabb munkálás mellett sem érik el a 80 q-t."[37] A piacozás nem volt olyan lényeges

[36] Saját gyűjtés Fótról.

[37] Országosan a nagy paradicsomtermelő vidékek, mint pl. Kecskemét és Hatvan környékének a paradicsomkultúrája csak a feldolgozó üzemek és a harmincas években létrejött exportlehetőségek útján vált lehetségessé.

nekik, mint a Budapesthez közelfekvő községeknek. Ezek a községek inkább a paradicsomfeldolgozó üzemeknek termeltek. A cinkotaiak és csömöriek paradicsoma minőségben — a talajviszonyok miatt —, jóval a fóti és a környéki paradicsom alatt maradt. „Míg mi ott voltunk, addig azok a déli paradicsomtermelő vidékek szóhoz sem tudtak jutni. Míg mi mindent el nem adtunk, addig ők nem árultak" — mondták a rákospalotai gazdák. Ezek sokszor éppen hátrányos helyzetük miatt csaláshoz is folyamodtak. Hogy árujukat előbb eladhassák, a kocsinak a hátsó deszkájára azt írták fel, hogy Fót, Rákospalota, Mogyoród, Dunakeszi, így tévesztették meg a vevőket. A távolabbi községek igen nagy szállítási nehézségekkel küzdöttek, útjuk csaknem egy egész napig tartott, míg a pesti piacra érkeztek. Már délután elindultak, hogy a másnap hajnali piackezdésnél ott legyenek. Korlátozta piacra menésüket az 1920-as évek közlekedésének egy olyan rendelkezése, amely szerint éjjel Budapest területére nem hajthattak be. „Régen csak este 8-ig engedtek be minket, és reggel 4-től. Rossz volt a termelőknek, mert ha valaki nem akarta az éjszakát áttekeregni, az már éjfél felé a sorompóhoz állt, hogy ő legyen az első. De így gondolkodott mindenki, úgyhogy a sorompó előtt a várás nagyon veszélyes volt, mert ott összpontosultak a kocsik. Ott álltak kétoldalt a kocsik, középen pedig ment a közlekedés. Kétszázszor meg háromszázszor is megálltunk, míg a sorompóhoz értünk. Tönkretette ez a lovakat, mert rossz volt nekik a kocsit annyit elindítani. Mikor aztán a sorompóhoz értünk és a fináctól megváltottuk a bilétát, hajthattunk, mint a vadak" — emlékszik vissza a húszas évek kiskapitalista, termelést gátló rendelkezéseire — Slekmann Mihály 68 éves rákoskeresztúri gazdálkodó. Ha előző nap álltak be a piacra, akkor ott két helypénzt is kellett fizetniök, ami viszont a termelés költségeit drágította meg.

„Az agrárválság mélységének egyik mutatója a mezőgazdasági termékek árának zuhanása."[38] Ilyen árzuhanásokkal találkoztunk a paradicsomtermelésben az 1926 és az 1930-as évek elején. Az árak a termelési költségek alá zuhantak, sőt az áru sokszor a termelő nyakán maradt. Pesten a piacokat koncentrálták, Pestet övező falvaknak megszabták, hogy árujukat hová vihetik. A termelők most már csak a következő piacokra járhattak: Nagyvásártelep, Lehel téri piac, Újpest és az 1927-es évektől kezdve a rákospalotai piac is. A vizsgált községekben a piaci látogatottság aránya a következőképpen oszlott meg:

A termelők 45%-a konzervgyárba vitte a paradicsomot
25%-a Nagyvásártelepre
15%-a Lehel piacra
15%-a Újpestre és Rákospalotára.

A vidék gazdasági életében tekintélyes emelkedést jelentettek az 1930-as években meginduló exportlehetőségek. A Pestvidék paradicsomexportja két időbelileg is határolható részre osztható: a korai és a késői fajták kivitelére.

Jelentős volt az Angliába szállított sűrített paradicsomkonzervünk kivitele is. Gazdasági jelentősége országosan is nagy volt. Volt év, amikor közel egymillió pengőt kaptunk paradicsomért.[39] Erre a paradicsomexportra ifj. Szőri János[40] fóti gazdálkodó így emlékezik vissza: „A paradicsom volt az ország egyik legnagyobb valutája. A termelőket prémiummal jutalmazták, amit a pestkörnyéki községek Gazdakörei verekedtek ki a termelők részére. Ez ½ fillér volt

[38] *Nagy I.*: Agrárpolitikai tanulmányok. Bp. 1950. 248.
[39] *Liszka J.*: Paradicsomexportunk. Kertészeti Szemle 1937. 310.
[40] Ifj. Szőri János 55 éves 22 holdas fóti gazdálkodó.

kilogrammonként az 1937-es években." 1938 után jelentős mennyiséget kellett szállítani a hitleri Németország és Ausztria számára. Ide félig érett állapotban szállították a paradicsomot. Ezeket az exportlehetőségeket a pestkörnyéki termelőkön kívül, leginkább a Kecskemét környéki paradicsomtermelők használták ki. Exportra csak a teljesen hibátlan paradicsomot szedték.

A kofák és az egyéb közvetítőkereskedelem is csak a két háború közt kapott bizonyos szerepet a paradicsomnál. A kofák, a kupeckedő kulákok kihasználták a szegényparasztság szállítóeszköz-hiányát, és földjeiken vásárolták össze a paradicsomot, amit aztán ők szállítottak be a pesti piacokra. Üzleteiket nem egyszer 100—200%-os haszonnal bonyolították le. A Pesthez közel levő falvakban ez a közvetítőkereskedelem nem virágzott. A kereskedők leginkább azokat a községeket látogatták, ahonnan a piac vagy a konzervgyár távol volt. A kofákon kívül a helybeli gazdák is részt vettek az értékesítés közvetítésében, és nemegyszer az így felvásárolt áruval egészítették ki kocsirakományukat. Jellemző feudális tünet, hogy a gazdák nemcsak összevásárolták a fogatnélküliektől a paradicsomot, hanem előfordult az is, hogy ingyen bevitték a szegénység 1—2 q termését a magukéval együtt, de ennek fejében a szegényparasztságtól bizonyos munkaszolgáltatásokat követeltek. Rendszerint a paradicsomszedésben vették igénybe a törpetermelők segítségét, de volt úgy is, hogy nehezebb munkát, kaszálást vagy szőlőmunkát követeltek tőlük.

Hazánk felszabadulását követő években a pestkörnyéki paradicsomtermelés lényegében a régi úton ment tovább egészen 1948-ig. Sőt, ez a korszak bizonyos kapitalista konjunktúra jegyében zajlott le a paradicsomtermelők számára. A földreform ugyan megnyirbálta a nagygazdaréteg napszámos-tartalékait és kissé megnehezítette kizsákmányolási lehetőségeit, de a piaci konjunktúra, a szabad árusítási lehetőségek továbbra is kedveztek a kisárutermelő kiskapitalista ambicióknak. A piacozás, kocsizás folyt tovább. Változást e téren is az 1948 utáni évek mezőgazdaságpolitikája eredményezett, amikor népi demokratikus kormányzatunk megkezdte a kulákparasztok gazdasági lehetőségeinek korlátozását. A Nagy-Budapesthez tartozó mezőgazdasági területeken, a pestkörnyéki községekben is elindultak a társasgazdálkodó csoportok, nagyméretű szerződéses gazdálkodás volt kialakulóban, s a vidék kertészeti jellegét véve figyelembe, a kormány bizonyos kedvezményes lehetőségeket is biztosított a kertgazdálkodással foglalkozó csoportoknak. E helyes célkitűzések azután, amint ezek köztudomásúak, a mezőgazdaságpolitikában elkövetett hibák miatt — a gyakorlatban csak részben s gyakran eltorzultan valósulhattak meg. A pestkörnyéki paradicsomtermelés nagyüzemi tsz-es formái csak nagynehezen és csak kis területeken tudtak kialakulni. A paradicsomtermelő szakemberek gyakran távoltartották magukat. Nem egy helyütt a tsz-ek letértek a hagyományosan bevált termesztési eljárások útjáról és elhanyagolták a bevált tájfajtákat, ami visszaesést okozott a termelésben, romlott a minőség, a mezőgazdasági árpolitika lelohasztotta a termelési kedvet, a beszolgáltatási rendszer nem ösztönzött, a kistermelők sokhelyütt felhagytak a kertészkedéssel, ami főként a középparaszti termelők esetében különös súllyal esett a latba. Egyszóval az 1953-as kormányprogram előtti esztendők a pestkörnyéki paradicsomtermelést is megingatták, a tsz-ek induló formáit nem karolták fel eléggé, az egyénileg gazdálkodó parasztok termelési kedvét lelohasztották, ennek folytán csökkent a piacra hozott paradicsom mennyisége és romlott a paradicsom minősége.

Az elmúlt másfélesztendő gazdaságpolitikája megadta a lehetőséget a pestkörnyéki paradicsomkultúra talpraállásához.

A paradicsomtermelők társadalma

A félévszázados múltra visszanéző fejlett paradicsomkultúra kialakulása, a mezőgazdasági termelésnek erős kapitalista kisüzemi kertgazdasággá formálódása döntő hatással volt a pestkörnyéki paradicsomtermelők társadalmának alakulására is. Rövid évtizedek alatt jellegzetes kiskapitalista polgár-paraszti társadalom vert gyökeret Észak-Nyugat Pestvidék falvaiban (a szorosan vett váci és gödöllői járásban, a paradicsomtermelés szempontjából számba vehető községekben: Rákospalotán, Cinkotán, Rákoskeresztúron, Rákoscsabán, Fóton, Dunakeszi-Alagon, Csömörön, Mogyoródon és Veresegyházán), amely fejlett agrotechnikával belterjes gazdálkodást folytatott. Szakszerűsége vetélkedett az ipari-üzemi termelés szakszerűségével. Életmódjában, gondolkodásában kispolgári magatartást tanúsított. Igényei versenyeztek a fővároskörnyéki városi polgár igényeivel és politikában is egyre félreérthetetlenebbül a polgári-paraszti fejlődés mellett tört pálcát. A pestvidéki paradicsomtermelők társadalmának ez a fejlődése természetesen egy félévszázadnál régibb keletű és sokkal több kapitalista tényezőtől függő, mint egyedül a paradicsom termelésétől. — A hajdani volt Grassalkovich herceg, Károlyi gróf, Vigyázó gróf és a váci püspök volt jobbágyai és zsellérei már közvetlenül az abszolutizmus időszakában belekerültek az induló kapitalizmus sodrába és a XIX. század második felének gazdasági konjunktúrái sem maradtak előnyös hatás nélkül életükre. A főváros közvetlen közelsége, a jó közlekedési útvonalak — bármennyire sovány és aránylag kevés földjük volt is — serkentőleg hatottak mezőgazdasági termelésükre és termelvényeiknek a fővárosba szállítására, valamint árusítására. Az első zöldségtermelési kezdeményezések már a század második feléből is ismeretesek, aminek hatását csak fokozta a mellettük és közéjük letelepülő német polgárparasztok, rác földművesek és bolgár kertművesek mezőgazdasági szakismerete. Az összes kapitalista gazdasági és társadalomfejlesztő tényezők koncentráltan és olyan közvetlenül hatottak a pestkörnyéki parasztokra, hogy szinte márólholnapra cserélték fel a „paraszti" földművelő életformát az „agráriparos és agrárkereskedő" életformával. Ezt a fejlődést csak betetőzte a belterjes kertkultúra, főleg a paradicsomkultúra kialakulása, amely a századfordulótól kezdve irányt szabott a magára talált helybeli mezőgazdasági termelésnek, és egyben nagy lendületet adott a parasztok polgárrá fejlődésének. Igaz, a nagybirtok itt is gátolta a paraszt-polgár fejlődést és gazdasági terjeszkedést. Ugyanezekben a falvakban az uradalmak konzerválták a feudális-cselédi múltat, sőt maguk a parasztok között is sok feudális csökevény ragadt meg. Ezenkívül az élet külső formájában még hosszú időn keresztül sok volt a „paraszti", de lényegében ez a fejlődés országos viszonylatban is hasonlíthatatlanul és zavartalanul polgári fejlődés volt. Ez az álláspont a fent felsorolt paradicsomtermelő községek mindegyikére érvényes — kisebb-nagyobb eltéréssel —, s köztük talán Fót község az, amelyiknek a fejlődése a legtipikusabban példázza a többi paradicsomtermelő község kapitalista útját, így a Nagy-Budapesthez tartozó Ráoospalota, Cinkota, Rákoskeresztúr, Rákoscsaba fejlődését is.

Fót a feudalizmus korszakától 52 egész jobbágytelekkel (amelyet 103 gazda birtokolt) és 120 zsellérrel (legtöbbje házas úrbéres szegényember volt) vált el 1852-ben, és kezdte meg a küzdelmet az öt és félezerholdas határon belül a több ezer holdas Károlyi uradalommal a maga kapitalista jövőjéért.

A parasztlakosság a 80-as években még aránylag kis homokos szántóterületen külterjes szemtermelést folytat ; állatot, főleg lovat és marhát nevel,

s így természetszerűleg sokat fuvarozik és már a tejhasznot is értékesíti. Itt-ott kerti terményeivel és gyümölcsével is begyalogol, befuvarozik a szomszédos fővárosba. A századfordulón — a legelő, rét és szőlőterületek rovására — megnövelt szántóterületen még igen sok a gabonanemű, de kezd nőni a zöldségféle, főleg az uborka vetésterülete, és világosan látszik, hogy a termelők keresik a mezőgazdaságban a kiutat. Annál is inkább, mert lakossága 1869 és 1910 között 82%-al megnőtt (bár ez korántsem versenyezhet Rákospalota ugyan ez idő alatt megtett 667%-os, Dunakeszi 184%-os, Csömör 108%-os növekedésével).

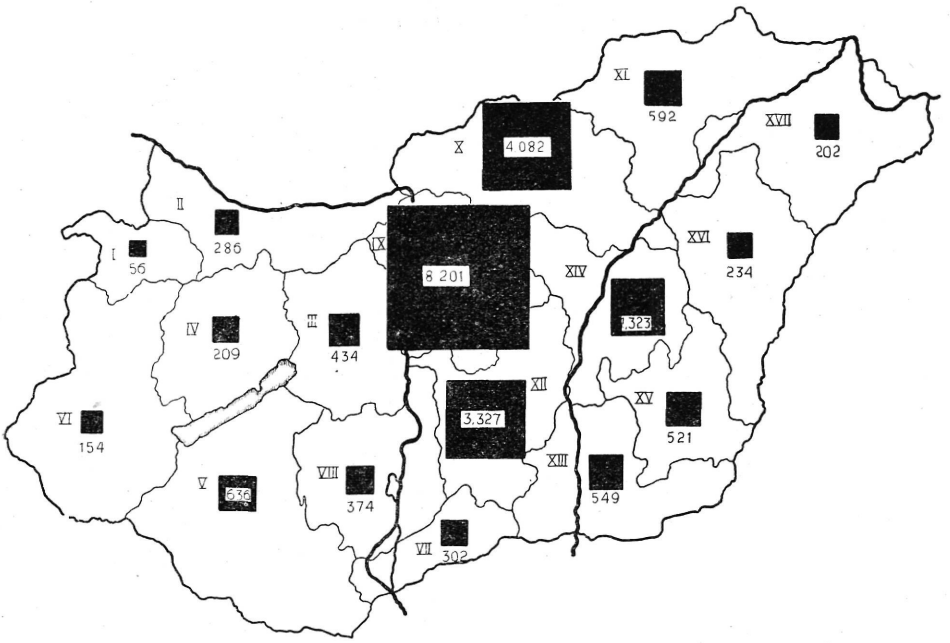

A paradicsom 1948. évi vetésterülete Magyarországon
Katasztrális holdban, kertészeti tájegységenként. A Kertészeti Statisztikai Intézet adatai

Egyelőre a nagybirtok parcellázására nem nyílt mód. A növekvő lakosság, amelynek kétharmada proletárréteg, már kevésbé talál otthon munkát a nagybirtokon és a telkesgazdák gazdaságában, — megoldást keres. A megoldás két úton jelentkezik; mind a kettőnek nyitja Budapest. A 900-as évek fővárosa egyrészt ipari munkaalkalmat nyújt, másrészt növekvő igénnyel tekint a mezőgazdaság felé. A fóti agrárproletárok és kisparasztok százai elárasztják a külvárosi gyárakat és üzemeket, kezdetben gyalog, 1910-től kezdve pedig vicinálison járnak — mind nagyobb és nagyobb tömegben. — A birtokos parasztság meg ekkor kezdi az intenzívebb kertészkedést és privilegizálja a paradicsomot. — A pesti piacok egyre több és több árut fogyasztanak, a fóti parasztok egyre konjunkturálisabb időket látnak és — egyre több földet vásárolnak.

Sok kisparaszti család az ipari, főleg vasúti alkalmazotti munkát köti össze a kertgazdálkodással. A család egyik tagja gyárban dolgozik, esetleg a férj, vagy a nagyobbik gyerek, a család többi tagja otthon a földeken. A közös jövedelem földbérletre nyújt lehetőséget kezdetben, azután növeli a birtokot

és „a föld vonzza a földet" — egyre gyarapodnak a fóti parasztok. A húszas években közel ezer család él kb. 3000 hold paraszti földön.

A Nagyatádi „földreform" 200 holddal „szándékozik" enyhíteni a fóti agrárszegénység helyzetét — egyholdas parcellákat juttat a proletár elemeknek. Az eredmény? Egy-két év múlva ez a 200 hold is teljes egészében a gazdák birtokába vándorol. Növekszik a kisbérletek száma, az első háború előtt az Alagi Lovaregylet 300—400 hold földje teljes egészében a fóti gazdák kezén van.

Növekszenek a birtokos kategóriák, főleg 10 holdon felül. A 10 hold alatti birtokos csoportok jórésze kettős foglalkozású életet él, gyárba jár — s földet is művel. Növekszik a középparaszti réteg, és ezzel arányban a kulákréteg is. Ezek már jelentékeny számú bérmunkással dolgoznak, olyanokkal, akik távolabbi szegényebb vidékekről kerülnek ide, s elszegődnek hónapszámra, félévesmunkára cselédnek.

A fóti gazdák behatolnak más határokba is ; a csömöri, dunakeszi, mogyoródi határokban is vásárolnak több száz hold földet. Az 1935-ös statisztika szerint az ötholdas birtokkategóriák, továbbá a fél és egész proletárok a parasztok háromnegyed részét teszik ki, egy negyedét a középparasztok és kulákok, de ennek az egynegyed résznek a birtokában közel 2500 kat. hold föld van, míg a háromnegyedrésznyi agrárszegénységében mindössze 700 hold. Íme, ilyenek a fóti paraszttársadalom osztályviszonyai! A legfelsőbb kategóriába, a kulákokéba a 30-as években 25—30 család tartozott, az Atya-Tóthok, G. Lassuak, Szőriek, G. Elekek, Cselőteiek stb., ezek közül némelyiknek 50—60 kat. hold is volt birtokában. Egy-egy ilyen gazdaságban 4—6 ló, 3—4 tehén, sok disznó és aprójószág, két szekér és kitűnő gazdasági felszerelés az általános. Mindehhez pompás gazdasági- és lakóépület tartozik. De sok 10 holdon aluli birtokon is szokásos volt 1 ló, 1 tehén és hízóállat. A 30-as években vagy 600 tehén volt a faluban. A gazdalakosság zöme a 10 és 20 hold közötti kategóriákhoz tartozott.

Mindebből az derül ki, hogy a két világháború időszakában Fóton és többékevésbé minden környező községben az intenzív paradicsomkertészet, a belterjes gazdálkodás, a főváros környékének „extra" piaci lehetősége, egy zömében gazdag és egyre gazdagodóbb parasztságot hozott létre, amely életformájában is a polgári állapotokat tükrözi. Még a középbirtokosok alsó kategóriái is így nyilatkoznak: „Mikor megházasodtam és ide jöttünk lakni 1905-ben, akkor a feleségem kapott 3 kat. h. földet és azzal kezdtünk gazdálkodni. Akkor még árendáltam hozzá 4 kat. h. földet. 1914-ben halt meg az apám, akkor kaptam további 4 kat. hold földet. Volt 6 gyerekem, a nagy család mellett 1905—1911-ig vettem egy 500 koronás darab szőlőt. 1916-ban tudtam venni két kishold földet. 1929-ben 1 kat. hold földet, 1921-ben egy darab szőlőt. A ház első része 1905-ben épült, a hátulsó istálló-része 1919-ben. Újra tataroztunk és átépítettük az első részt 1920-as években. A nagy család mindig együtt volt." (Lassu Sándor 10 kat. h. 75 éves.)

A Horthy-korszak utolsó évtizedében megváltozott az egész község képe. Egészen új falu épült fel ekkor. A birtokos lakosság zöme pompás házakat épített, amelyeknek többségében semmi parasztos jelleg nincs. A lakóházakat kispolgári összkomfort jellemzi ; két-háromszobás tágas, redőnyös, nagyablakos épületek, zárt üveges verandák, némelyikben fürdőszoba, tágas konyhák. Berendezése asztalosbútor, a kispolgári divat mintájára. Ilyen a lakás belső rendje is. A gazdasági melléképületek a lehető legcélszerűbb kőfalú, cementpadlójú építmények, jól szellőző, villanyvilágításos istállók, jól záródó raktározó épületek, ólak stb. De a parasztos jellegű házakban is a bútor, a berendezés jórészt városi holmi, villany, rádió van és a rend polgári.

Maguk a paradicsomtermelők is világosan látják a nagyarányú változást. „Mikor elkezdtük a paradicsomtermelést, vagyis általában a kerti veteményekt termelését, akkor még Fót községnek a házai szalmával voltak fedve. Gyerekkoromban nemigen volt más, elvétve akadt egy-két fazsindölös ház. Ma pedig paloták vannak. Nyuka (helyi földműves), amikor elkezdte termelni a paradicsomot, árendált földbe kezdte el, fiai pedig már háromszor építkeztek" — mondják a fóti parasztok. Egyébként a hagyományos paraszti és az egyre hódító új polgári békésen megfért egymás mellett és a jólét a paraszti formák időszaki virágzását is képes volt emelni.

Az alsó palóc népviseletet a legutolsó időkig általánosan hordták ; drága anyagok, hímzések és díszítések, sok szoknya, több rend ruha voltak a legszembetűnőbb külső jelei ennek a parasztformák között kapitalizálódó gazdag közép- és zsírosparasztságnak. Különösen a falu református törzsökös lakossága, amely között a legtöbb a módos középparaszt és kulák, őrzött meg sokat ebből a polgári-paraszti műveltségből. Reprezentatív református öntudata sajátos vonása volt ennek a polgár-parasztságnak, amely egyébként távol a templomoktól, másik jellemző működési területén, a piacon (a szó szoros értelmében piacon) hidegen kalkuláló, számító, spekuláló kereskedő, vagy kinn a szántóföldön szakszerűen dolgozó kertésziparos. Ez a réteg egyébként a 900-as évektől kezdve erősen egykézett és erős családi — házassági — politikát űzött, amelyben természetesen döntő volt a vagyon kérdése.

A katolikus lakosság többsége iparos, gyárimunkás, a mezőgazdasági szegénység, cselédek és mindenféle rangú és rendű jövevények voltak, akiket ugyancsak befolyásolt a Károlyi grófok szép temploma és annak papja.

A községvezetés a kulákok kezében volt. A képviselőtestületben gazdaparasztok voltak túlsúlyban — virilis alapon, elvétve akadt itt-ott egy munkás, kívülük az uradalom és a helyi értelmiség képviselete kapott még döntő szót. — A Gazdakörnek és a Legeltetési Társulatnak is a módos gazdák voltak a vezetői. A birtokos parasztság közép és felső kategóriái az agrárszegénységgel és a jelentős számú ipari munkássággal szemben tartózkodóan viseltetettek, sőt bizonyos mértékben le is becsülték őket.

Jellemző, hogy ez a mozgékony, állandóan várost járó, piacos, kofálkodó, polgári igényű réteg hosszú időn keresztül közömbös volt a politika iránt, illetve könnyen befoghatták a kormányzat szekerébe, pedig nem egy alkalommal ütköztek össze a helybeli gróffal — aki mélyen megsértette önálló gazdai öntudatukat. Pedig igen tanulékony volt — de ez is jellemző —, hogy felsőbb iskolát ebből a több ezer lélekszámú gazdarétegből — minden módja s a viszonylag közeli iskolázás lehetősége ellenére — a Horthy-korszakban mindössze egy-két fiatal végzett. Minden valószínűség szerint azért, mert a paraszt-polgári jólét még a kezdet kezdetén is kedvezőbbnek tűnt fel a gazdafiatalok előtt, mint a kevés anyagival kecsegtető nehéz iskolázás, de nem kevésbé volt döntő tény az is, hogy az egykéző család az egyetlen fiút szívesen tartotta bent a gazdaságban.

A harmincas évek közepétől erős változás állott be a jómódú birtokosgazda réteg gondolkodásában és magatartásában, különösen a fiatalokéban. A „népies mozgalom" kezdett gyökeret verni közöttük, és a Gazdakörben is a többség e mellé a mozgalom mellé állt.

Különösen a református egyház egyes központjainak ilyen irányú agitációja és a mozgalom politikai képviselői hatottak rájuk: a „kert-Magyarország" gondolata terjedt el közöttük és váltott ki bizonyos ellenzékiséget belőlük.

Kiélesedett az ellentét a katolikus táborral és a gazdaköri konzervatívokkal. A mozgalomnak különösen élénk kulturális lecsapódásai és megnyilatkozásai mutatkoztak ; politikai eredménye mindössze annyi, hogy jórészük a Kisgazdapártra szavazott és a későbbi Parasztpártnak képezte alapját. E fóti mozgalom minden akkori ellenzéki tartalma ellenére nem vitte tovább a birtokos parasztokat a kulák-Magyarország politikai célkitűzésén túl, sőt megrekesztette ezen a színvonalon, ami 1945 után, de főleg az 1948 utáni időkben már súlyos akadályokat okoz a kollektív gazdálkodás útjára lépett fóti dolgozó parasztság egészének.

A felszabadulás után 277 újgazda jutott földhöz a felosztott Károlyi uradalom területén. Ez lényegesen enyhítette a helybeli nagyszámú proletárság helyzetét, de nagy csapás volt egyúttal a módos közép- és felsőbirtokos parasztok számára. Meginogtak eddigi napszámostartalékaik, az olcsó kizsákmányolási lehetőségekre egyre kevesebb mód nyílott. De még így is 1945-től 1948-ig a helybeli paradicsomtermelők „utókapitalista" konjunktúrán mentek keresztül.

1948-cal a fóti paradicsomtermelő, kertgazdálkodó parasztok társadalmában is alapvető átalakulás indult el. Meg kell mondani — nehézkesen. 1950-re alakult meg az első tsz, amely már nagyüzemi feltételek között termeli a paradicsomot, egyelőre kiegészítő gazdasági ágként. Ezt megelőzően és ezzel párhuzamosan a népi demokratikus árpolitika, a kulákkorlátozó rendszabályok, a szerződéses termeltetés stb., egyszóval az akkori agrárpolitika szabja meg az új társadalomfejlődés helyi feltételeit. Azt is meg kell mondani, hogy sok vonatkozásban elég elhibázottan. A tsz nagyobb arányú kibontakozásának nem tudták megteremteni a helyi lehetőségét. Nem tudták legyőzni a középparasztság tartózkodását s a kulákkorlátozó politikának itt is megvoltak a maga túlzásai. Tény Fóton is, mint egyebütt Pestkörnyéken is — mint erősen kiskapitalista beállítottságú parasztság körében, amelynek derékhada középparaszt —, hogy a kollektivizmus vágányaira való átállás nem volt megalapozott, a dolgozó parasztság zömét nem vonzotta az új forma, az egyéni paraszti önállóságnak meg ugyanakkor leromlottak a feltételei. — Így maga a paradicsomtermelés is kollektív formák között nehézkesen próbált talpra állni, az egyéni gazdálkodók körében meg határozottan visszaesett. A megújulás lehetőségét a fóti paradicsomtermelés, a fóti kertgazdaságok, s így a fóti társadalom számára is, 1953 nyara nyitotta meg, amelynek első eredményeivel már 1954 és 1955 folyamán lehetett találkozni. A tsz-ek viszonylag megerősödtek és az egyéni paradicsomtermelők talpraállására is megnyíltak a lehetőségek.

A fóti paradicsomtermelésnek és társadalomalakulásnak ez a képe egyébként általánosan helytálló a nagybudapesti és pestkörnyéki falvak többségében, amelyekben a kertgazdálkodás a termelés jelentős részét teszi ki. Súlyos hibák és erős ingadozások után, amelynek szenvedő részesei voltak a termelők, a pestkörnyéki paradicsomkultúra új fejlődési szakasz előtt áll.

A városkörnyéki kertgazdálkodás ezúttal jelentős támogatást élvez a tsz-ekben és az egyéni gazdaságokban. A mezőgazdaság jövedelmezőségének egyre jobban megnyílnak a forrásai. A bel- és külföldi piac új vért visz a termelésnek mindkét formájába, s nem kétséges, hogy ez a fejlődés, nem is a távoli jövőben, előkészíti az útját a pestkörnyéki kertgazdálkodó parasztság *teljes* szocialista fejlődésének — termelésben és társadalomban egyaránt.

Boross Marietta

M. Boross: Wirtschaftliche und ethnographische Untersuchung der Tomatenkulturen von Gross-Budapest und seiner Umgebung

Die Entstehung der Grossflächen-Gartenbaukultur fällt in die späteste Periode der Entwicklung der ungarischen Landwirtschaft und ging mit dem Entwicklungstempo der ungarischen Agrarkapitalismus Hand in Hand. Diese Kultur fasste genau so Fuss, wie der Anbau von Grünzeug, Paprika, Zwiebeln usw. in der Nähe der Städte in den übrigen Teilen des Landes.

Die Tomate ist in Europa noch ziemlich junge Pflanze. Sie stammt aus Süd-Amerika und tauchte in Europa als Zier- und Gewürzpflanze zuerst in den Gartenanlagen des Hochadels und Klöster des XVI. Jahrhunderts auf. Nach Ungarn kam sie teils über den Balkan durch Vermittlung der im XVII. Jahrhundert hier angesiedelten Serben und teils über Wien und Genua gegen Ende des XVIII. Jahrhunderts.

In den bäuerlichen Wirtschaften fand der Tomatenbau infolge seiner Rentabilität rasch Eingang und wurde am Ende des vorigen Jahrhunderts vom Garten auf den Acker verpflanzt. In den 20—30-er Jahren machte er schon einen beträchtlichen Prozentsatz des Ertrages der Bauerwirtschaften aus.

Was nun die Technik des Tomatenanbaus anbelangt, kann festgestellt werden, dass hier eine wesentliche Veränderung erst dann eintrat, als die Tomate auf den Feldern und grösseren Flächen ohne Bewässerung angebaut wurde. Zu dieser Zeit entstanden auch die örtlichen Abarten der Pflanze, die sich den Bodenverhältnissen und klimatischen Gegebenheiten des Gebiets angepasst haben.

Die Latifundien waren wegen ihrer Schwerfälligkeiten nicht imstande diese Pflanze, die viel Arbeit und spezifische Kenntnisse erforderte, zu ziehen. Sie liessen sie daher vollkommen ausser acht.

Der Absatz von Tomaten war besonders für Produzenten günstig, die in der Umgebung der Hauptstadt wohnten. Die Nähe des Marktes, die guten Strassen, die eine schnelle Zufuhr der Ware ermöglichten, bedeuteten einen grossen Vorteil für die Anbauer. Der Züchter brachte seine Ware nur durch die Selbstkosten belastet auf den Markt, wo er die Preisgestaltung ausnützen und den etwaigen Anforderungen der Nachfrage leicht nachkommen konnte. Diesem Umstand ist es zu verdanken, dass der Anbau sich in diesen Gebieten viel gleichmässiger gestaltete als in der Provinz und die Bauern nicht gezwungen waren Absatzmöglichkeiten ausfindig zu machen. Die in der Nähe der Hauptstadt wohnenden Produzenten waren also nicht nur Erzeuger, sondern auch Händler, handeltreibende Geschäftsleute. Draussen auf den Feldern waren sie fachkundige Gärtner — Spezialisten des Tomatenanbaus, auf dem Markte hingegen kalkulierende Geschäftsleute, die sich die Konjunktur zu Nutze machen konnten. Die bürgerliche Lebensweise, die immer mehr um sich gegriffen hatte, vertrug sich gut mit der traditionell bäuerlichen, die infolge des allgemeinen Wohlstandes eine vorübergehende Blüte erlebte. Die niederpalócsche Volkstracht war in der Nähe der Hauptstadt bis in die letzte Zeit stark verbreitet. Kostbare Stoffe, wertvolle Stickereien und Zierstücke waren die auffallendsten Züge dieser Tracht und charakteristische Anzeichen der sich unter der Beibehaltung der bäuerlichen Formen allmählich kapitalisierenden Lebensweise der Mittel- und Grossbauerntums.

In den ersten 2—3 Jahren nach der Befreiung des Landes ist den Bauern in der Umgebung von Budapest noch eine spätkapitalistische Konjuktur zuteil geworden. Nachher erfuhr die Tomatenbaufläche eine Verminderung. Anfang der 50er Jahre entstanden dann die ersten landwirtschaftlichen Produktiongenossenschaften, die die Versorgung der Hauptstadt mit Gemüse zur Aufgabe hatten. Sie trachteten diese Aufgabe auf grossbetrieblicher Grundlage unter Anwendung der besten Agrotechnik zu lösen.

Betyárcsutora

Betyárhistóriákban — mi főképpen Tolna és Somogy megyében hallottuk — többször szerepelt a betyároknak egy olyanfajta különös kulacsa, amelynek két része volt, az egyik bornak, a másik víznek vagy altatós bornak. Várongon, az idősebb emberek, akik még emlékeznek Gazda Józsefre, a falu híres mesélőjére, elmondták, hogy annak meséiben is szerepelt e *kétfiókos csutora*, amellyel a betyárok még a pandúrokat is leitatták, amikor azok hirtelen meglepték őket. „Most már úgyis mindegy, menekülni úgysem tudunk — mondották a betyárok a mese szerint — legalább barátsággal igyuk meg a borunkat." S akkor elővették kétrészes csutorájukat, amelynek egyik felében altatós bor volt. Mikor maguk ittak, a fedelét a jó borhoz fordították, mikor pedig a pandúroknak adták, megtörölve a csutora száját, annak csapját elfordították, s így a csutora már az altatós bort adta. Mire aztán arra került volna a sor, hogy a pandúrok a betyárokat elvigyék, minden pandúr aludt, és a betyárok szépszerével megléphettek.

Így szokták mesélgetni a történetet, még Gazda József halála után is. Fácánkerten Sőt József, a fentiekhez hasonló módon, a betyárcsutorát Rózsa Sándorral hozta kapcsolatba, kinek egyik „kollégája", betyártársa, Veszelka András faragta a *kétszínű kulacsot*. Nevezték még *duflacsutorá*nak is. De leginkább csak *betyárcsutora* néven lehetett hallani róla, mivel a fenti történet kapcsolódott hozzá.

Hosszú ideig nem is nagyon hittem el, hogy ilyen kulacs létezett-e egyáltalában. Úgy gondoltam, hogy ez is olyan mesei fordulat, fikció, mint ami a betyárhistóriákban számtalanszor tapasztalható. Pedig az irodalomban is előfordult említése. Jókainál pl. ilyen leírás található :[1]

„Oldalomon volt egy czifra fakulacs, . . . a kulacsnak kettős belseje volt ; a torkán volt egy forgatható szelep, melyet a kupak rátevésekor észrevétlenül jobbra-balra csavargathattam. Ha jobbra csavartam, akkor a szelep az egyik oldalt elnyitá, s azon jó keserű ürömlé adta ki magát. Ha megint balra csavartam, akkor a szelep a másik rekesztéket nyitá föl s azon édes meggypálinka jött elő, erős adag mákonnyal fűszerezve. Magam a keserűből ittam, útitársam pedig az édesből. Én azután csak tréfából aludtam, ő pedig igazán."

Vagy egy másik helyen :[2]

„Rájöttem már a tréfának a nyitjára. Hallottam egyszer, hogy vannak olyan művészi kulacsok, amiknek kettős belseje van, az egyikbe egyféle italt

[1] *Jókai Mór :* Egy lengyel történet. Milyenek a nők? Milyenek a férfiak? Cent. Kiad. 27—28. Nagy Miklósnak, ki az irodalmi vonatkozásokra a figyelmemet felhívta, ezúttal is köszönetet mondok.

[2] *Jókai Mór :* Egy hirhedett kalandor. Olcsó Könyvtár, 1954. 155.

lehet tölteni, a másikba másfélét. Aztán a kulacs a nyakán, mikor az ember a tetejét lecsavarintja, ha jobbra tekerint, az egyik, ha balra, a másik ital kerül elő. Megfigyeltem, hogy merre facsarja a kulacs tetejét a pogány királynő, mikor maga iszik? Hát akkor jobbra csavarta. Mikor meg nekem adta ide, akkor balra. Én aztán szintén észrevétlenül, visszatekerintettem azt megint jobbra. És csakugyan a jó édes, zamatos bor jött ki belőle. Ittam is abból komolyan és nagyot."

A szakirodalomban azonban nem találkoztunk vele. Bátky ugyan pontos ismertetését adja egyik cikkében, azonban a kulacs mellékelten közölt rajza szerint mégis megállapítható, hogy nem a fent említett csutoráról van szó. Farkas Sándor *Magyar néprajzi gyűjteményét* ismertetve ugyanis ezt írja a 3. sz. ábrával kapcsolatban :[3] „Két kulacs. Ebben két tartály van, s áz egyikbe bort, a másikba vizet vagy eczetet öntenek, s lakodalmak alkalmával előbb iszik az illető, aki kínál, s akkor úgy fordítja, hogy akit megkínál a vizes vagy eczetes feléből kortyintson. Innen a kétkulacsos ember. Ez a példány felvidéki rutén eredetű, tiszafából nyomán faragva.'

A rajz viszont két különálló kis hordócskát mutat be, amelyekről az első pillanatra mindenki meg tudja állapítani, hogy két külön edény, és így meglepetésre kevésbé alkalmas.

1950 nyarán aztán végül is sikerült egy eredetit megtalálni középtolnai gyűjtőútunk során : Miszlán Farkas József parasztember padlásán még megmaradt öregapja örökségeképpen. A csutorát megvásároltuk a Néprajzi Múzeum számára (ltsz. 143.029). Azóta, 1954-ben Molnár Balázs is hozott egy rongált példányt a Bihar megyei Komádiból. Értesülésem szerint a debreceni Déri Múzeumban is megtalálható.

Az edény formája némileg eltér a csutora szokásos formájától : erősen hasas, és nyaka kissé nyúlottabb a rendesnél. E módosulást a két fiók és a szabályozó szerkezet okozta. Különben megegyezik a már ismert csutorákkal : alul négy kis lábon áll, és felül a vállában kétoldalt szíjnak vagy madzagnak való lyuk található; nyilván ezt is vállravetve szíjon szokták hordani. Díszítése is megegyezik az átlagos csutorákéval : kör alakú, karcolt, közben-közben cseppforma vésésekkel. Egyébként szükséges is volt az, hogy ne nagyon üssön el se formában, se díszítésben a másik kulacsoktól, ha a gazdája azt akarta, hogy sikeresen „tevékenykedjen" vele.

A csutora magassága kupak és forgatószerkezet nélkül 25,5 cm, szerkezettel 29 cm és kupakkal 32 cm, szélessége 19 cm, vastagsága 13 cm. A forgatószerkezet hossza 11 cm, vastagsága pedig 2 cm.

A tárgyat valamelyik Miszla környéki esztergályos készíthette : volt gazdái nem tudták megmondani, hogy kicsoda. A csutora, mint fennt láttuk, kétrészes. Fent a nyakban van mind a két résznek a kijárata, de úgy, hogy ezek fölfelé egyetlen nyílássá egyesülnek. E nyílásban pedig egy *csap* forma kupakot, rátétet alkalmaztak, mely nem csupán a nyakat hosszabbította meg, hanem lefelé a két lyukig érve, azok kifolyását szabályozta. E szerkezet ugyanis egy üreges fadarab volt; alsó részén, mely a kulacsba benyúlt, oldalnyílással, felül pedig felfelé nyitott szájjal. E szerkezetet aztán a kulacsban forgatni lehetett, és aszerint, hogy az alsó nyílást az egyik vagy a másik kulacsrész lyukához fordították, bort vagy vizet adagolt. Az egész szerkezet különben oly pontosan illett a kulacsra, hogy közönséges szem észre sem vehette a toldást : az összeilleszkedés alig

[3] *Bátky Zsigmond :* Farkas Sándor magyar néprajzi gyűjteménye. NÉ. IV. (1903) 44.

különbözött a csutoranyakak szokásos kör alakú díszítésétől. Mégis a beavatott szem vagy még inkább kéz számára volt különleges jel is a tájékozódásra. A csutora nyakán egyik oldalon egy függőleges vágás, a másik oldalon pedig két függőleges vágás, a rátéten, a csapon pedig, azon az oldalon, amelyen alul a csap kivezetett, fent a látható karimán, mely a csutora nyakára illeszkedett, egy X jel volt vágva. Ez mutatta meg tehát, hogy merre nyit a csap, jobb vagy bal

1. ábra. A kétrészes betyárcsutora
(Francziszczy J. felvétele)

2. ábra. A csutora oldalról
(Francziszczy J. felvétele)

felé, a borhoz vagy a vízhez, a jó borhoz vagy az altatóshoz. Ha tehát egy érzékeny kéz gondosan végigsimogatta a rátétet, már így tapintásból is meg tudta állapítani, hogy melyik részre áll a csap, borra-e vagy a vízre.

A tárgy elkészítéséről semmi közelebbit nem tudunk.[4] Valószínű, hogy ugyanúgy készült, mint az egyrészes kulacs, csakhogy ezt kétszer kellett befogni az esztergába és két oldalt kiszedni a belét. Valószínű, hogy csak nagy gyakorlattal és finom kézzel rendelkező esztergályos tudta elkészíteni. Különösen vigyázni kellett, hogy a középső szétválasztó fal ne legyen sem túl vastag, mert akkor kicsiny lett az űrméret, sem túl vékony, mert akkor könnyen áttörhetett. A rátét pontos illeszkedése is gondos munkát igényelt, sok babrát, pepecselést. Ez pedig azt jelentette, hogy a csutorának nagy ára lehetett, és így csak ritka

[4] A csutora készítésére l. *Ébner Sándor:* A veszprémi csutorásmesterség. NÉ. XXIV. (1932) 81—84.
Nagy László: Adatok a magyar csutora és csutorásmesterség eredetéhez. Veszprémvármegyei Füzetek 3. sz. 1940. (Klny. a Dunántúli Szemle VII. 1—2. sz-ból.)

ember tudta megszerezni, illetve készíthethette el. Nem valószínű, hogy minden esztergályos meg is tudta volna ezt csinálni. Ezt abból is lehet gondolni, hogy a tárgy nagyon ritka, és egy-egy faluban aránylag kevés ember emlékszik rá. Valószínű, hogy csak jómódú emberek tudták megszerezni — s azonkívül merész, jópénzű betyárok.

Farkas József, akitől a fenti csutorát vettük, soha sem használta, és nem is látta azt sem, hogy használták volna. Csak arra emlékezett, hogy beszéltek róla, hogy mint szokták e kulacs segítségével az öregek egymást megtréfálni: ha többen együtt voltak, ezt is elővették — előzőleg bort, illetve vizet töltöttek az oldalrészekbe —, s egy pohárba öntöttek is belőle bort, aztán, hogy gyorsabban menjen, mindjárt a csutorából ittak. Utána a csutora száját megtörölve tovább adták. Közben persze a törléssel elfordították a csapját, s aki kézbe kapta, az már csak vizet ihatott. Így szokták egymást megtréfálni.

3. ábra. A csutora szétszedett állapotban (Francziszczy J. felv.)

Az effajta szerkezetű, bort és vizet felváltva adagoló edény különben nem csupán a kulacsok között volt, hanem előfordult hordóknál is. Kétrészes hordóra még többen is emlékeztek, mint kulacsra. De a hordó sem olyan volt, mint amilyent kulacs néven a Bátkytól közölt rajz bemutat, tehát két egymáshoz ragasztott, két különálló, gömbölyű hordó, hanem egyetlen edény, középen elválasztva. Ügyes kádár szokta ezt elkészíteni. Többek emlékezete szerint, a somogyszili Dorogi nevezetű kádár, aki kb. 10 éve halt meg, ugyancsak készített efféle hordót. Használatára is többen emlékeztek. Tóth István várongi ember ivott is ilyen hordóból: vásárban, sátoros ivóban volt kiállítva, s ahogy tekerték a csapját, hol fehér, hol pedig piros bor csordult belőle. Külsőre egészen rendes hordónak tetszett, s mégis kétféle bort adott: ez jelentette a vásári nép számára a különös meglepetést. Tódultak is a vendéglőshöz megbámulni a különös hordót és megkóstolni annak borát. Kitűnő csaléteknek bizonyult.

Azt látjuk tehát, hogy a látszólag rendes külsőt mutató, belül azonban kétfelé osztott edény nem csupán kulacsban volt meg, hanem hordóban is. Míg azonban a kulacs parasztemberek között is elterjedt, ha ritkán is, a hordót csak vásározó kocsmárosoknál lehetett látni, akik azt különleges csalogató eszközként alkalmazták. Mind a kettőnek a szerkezete lényegében azonos.

A kétrészes csutora megléte különösen két szempontból jelentős számunkra. Először is azt igazolja, hogy a fent említett mesei fordulatnak, tehát annak, hogy altatós, mákonyos borral tudtukon kívül embereket elaltattak, komoly tárgyi háttere volt, s így a fent említett „tudton kívüli" leitatás nem pusztán

költői fikció. Magában ez a tény is figyelemre méltó, s egyúttal ösztönözhet arra is, hogy hasonló esetekben ugyancsak keressük a megfelelő, esetleg még lappangó tárgyat a kifejezés mögött. Ez az egyik jelentősége.

A másik viszont már nyelvészeti vonatkozású. E kulacs ismerete révén konkrét tárgyi háttere lesz azonnal a *kétkulacsos* szónak is — mint azt már Bátky is helyesen magyarázta —, amelyet átvitt értelemben a kétszínű, nem egyenes szándékú emberre alkalmazunk.[5]

Takács Lajos

Die hölzerne Feldflasche der »Betyaren«

In unseren Volkserzählungen begegnen wir häufig der Wendung, dass sich die »Betyaren« (Betyar = etwa Schnapphan ; meist flüchtiger Leibeigener, der unter die Wegelagerer ging) der Gefangenschaft der Landjäger (Gendarmen) mit Hilfe ihrer zweifächerigen hölzernen Feldflasche (csutora) entzogen. Aus der hölzernen Feldflasche konnte nämlich sowohl reiner Wein, als auch Wasser, bzw. in den fraglichen Fällen mit Mohnsaft vermengter, betäubender Wein gereicht werden. Die gefangengenommenen Betyaren tranken nämlich zuerst aus dieser Feldflasche und boten auch den sie bewachenden Landjägern einen Schluck an, doch verdrehten sie beim Abwischen des Mundstückes unauffällig den im Halse der Feldflasche angebrachten Hahn, der das Ausfliessen des reinen, bzw. des betäubenden Weins regelte. Alsbald wurden die Landjäger von dem einschläfernden Weine benommen und fielen schliesslich in tiefen Schlaf, so dass sich die Betyaren in aller Ruhe aus dem Staube machten. Diese Art hölzerner Feldflaschen wird in einzelnen literarischen Werken ebenfalls erwähnt, so z. B. auch in den Romanen Jókais. Die einheimische Fachliteratur hat auf diesen Gegenstand ebenfalls hingewiesen, doch war es bisher noch nicht gelungen, ein solches Exemplar für ein Museum aufzutreiben. Der Verfasser beschreibt eine zweiteilige Betyarenfeldflasche aus Holz, die im Jahre 1950 aus Miszla (Komitat Tolna) in den Besitz des Ethnographischen Museums gelangte. Diese Feldflasche ist gewölbter, bauchiger als die gewöhnlichen, da sie innen in zwei Fächer geteilt ist. Im Hals der Feldflasche ist ein kleiner Hahn eingebaut, mit dessen Verdrehung bald der eine, bald der andere Teil der Feldflasche geöffnet wird. Der Hahn wird nach dem Trinken aus der Feldflasche, beim Abwischen des Mundstückes verdreht, und zwar so, dass es der nichtsahnende Zuschauer überhaupt nicht bemerkt.

Nach der eingehenden Beschreibung der hölzernen Feldflasche und ihres Gebrauchs verweist der Verfasser auch auf andere ähnliche Vorrichtungen, die im Volke bekannt waren. So z. B. auf das zweiteilige Fass, aus denen die Marktkrüger bald roten, bald wieder weissen Wein ausschenkten, je nachdem, ob sie den Hahn nach links oder rechts drehten.

Das Vorhandensein des Museumstückes bezeugt, dass die erwähnte Wendung der Volkserzählungen, die bei einem bestimmten Typ sehr häufig vorkommt, nicht nur auf einer blossen Fiktion, sondern auf einer wahren Tatsache beruht. Andererseits erhält auch in Kenntnis dieses Gegenstandes unser Wort »kétkulacsos« (= mit zwei Feldflaschen versehen) einen konkreten Hintergrund, denn es bezeichnet ja einen doppelzüngigen, heuchlerischen Menschen, der eben keinen »reinen« Wein einschenkt.

[5] Vö. Nyr. 1889. 37—38.

Smoking among the Indians of America

(Soma objects in the Ethnographical Museum, Budapest)

I.

It is a matter of common knowledge, confirmed by botany, philology and ethnology, that the tobacco-plant and the habit of smoking originated in the continent of America.[1] Tobacco as well as a number of other domesticated plants were brought to Europe by the first America-explorers. Of the Europeans, two sailors of Columbus were the first to become acquainted with this plant. After landing on the island of Haiti in 1492, these two Spaniards set out to explore the interior of the island, and encountered aborigines who let out smoke through long tubes — *called tabacos* — which they held in their mouth.[2] The relative record, dated the 6 th of November, 1492, in the itinerary of Columbus has the following wording: „. . . . hallaron los dos christianos por el camino gente, que atrasevaba a sus pueblos, mujeres y hombres, con un tizón en la mano, yerva para tomar sus sahumerias que acostumbravan."[3]

Opinions are rather divided as to the date at which the plant was first introduced to Europe. While, according to some, it was Cortés who introduced it by sending tobacco-seeds to Charles V, others hold that the first seeds of tobacco were imported to Spain by Hernandez de Oviedo y Baldez as early as 1525. There are historians according to whom the plant reached Portugal and Spain still earlier, viz. in 1518. One thing is sure, namely that the first Brazilian seeds of the plant to reach Europe were those brought by Thevet in 1556.

After having become popular as an ornamental plant and a medicinal herb in Spain and Portugal, Jean Nicot brought the plant to France, and made a

[1] This is a matter of some controversy, and was refuted — among others — by *Leo Wiener* (Africa and the Discovery of America. Philadelphia, 1920). *Wiener*'s opinion that the tobacco is of African origin was criticized by *Richter*, E.: Zu Leo Wiener's Africa and the Discovery of America. Anthropos, XXIII. Posieux-Froideville, 1928, pp 436—447. Cf. *Stahl*, G.: Zur Frage des Ursprungs des Tabakrauchens. Anthropos, XXVI. Posieux-Froideville, 1931, pp 569—582.

[2] *Richter*, op. cit., p 438. *Stahl*, G.: Die Einführung des Tabaks und der Zigarre in Europa Schweizerisches Archiv für Volkskunde. 27/2—3. Basel, 1926, p 146.

[3] Columbus travel-diary. Budapest, 1941, p 21: . . . . . "The two Spaniards added that they had encountered along the way lots of natives going back to their settlement and holding fire and certain roots in their hands in order to enwrap themselves in smoke, as was their custom."

present of a few tobacco seedlings to Caterina Medici in 1560. The plant was hereupon called Herbe Catherine and Herbe Medici, to receive — later — the name *Nicotiana* in honour of Nicot.[4]

II.

Two varities of tobacco were cultivated in America : *Nicotiana tabacum* and *Nicotiana rustica*. Recent investigations have demonstrated that the origi-

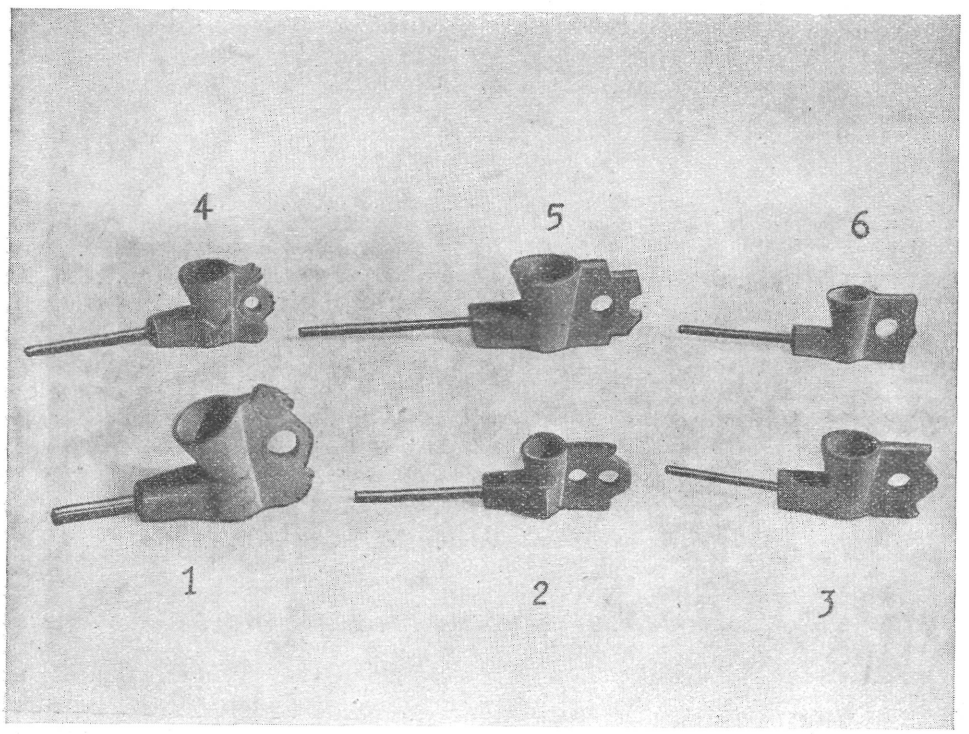

Table I.

nal home of *N. tabacum* was very likely in the eastern valleys of the Andes, probably in Bolivia, and it was from here that it reached the Amazon region, Guiana and the Antilles.

N. rustica had a very wide prehistoric distribution which assumedly coincided with the whole region of Indian agriculture, extending from Quebec to Chile. *Sauer* believes that this plant was identical with the "tobacco" of the northeastern Indians of America, the "piciete" of the Indians of Mexico and Central America, and — probably — the „petum" of the Brazilians. *N. rustica*

[4] *Stahl*, 1926, pp 146—147. *Wissler*, Cl. : Indians of the United States. New York, 1945, p 41.

is a hybrid, indidgenous to the western slopes of the Andes, the borderland between Ecuador and Peru, i. e. the region of the ancient Mochica and Cañari cultures. Domesticated in prehistoric times, its dissemination — so *Sauer* thinks — was parallel with that of maize. Special varities are encountered in some spots.[5]

III.

Tobacco was used by the Indians of America in various ways: side by side with smoking in the modern sense, i. e. the inhalation of the tobacco smoke (by means of cigars and pipes) we find the chewing, swallowing and licking of the plant, as also the drinking of tobacco-water and the snuffing of powdered tobacco. It was also used for a number of medicinal purposes.[6]

The cultivation of tobacco, and its chewing with lime, reached North America from Mexico. It is likely that it spread northward along the western coastal regions of North America.[7] In Alaska, mostly the Siberian types of bone-pipes were in use, while splendidly-modelled zoomorphic stone-pipes have been unearthed from deposits in the North, the area of the Hopewell culture. No pipes were used for smoking in the northwestern coastal regions prior to the advent of the white man. Pipes are a comparatively recent achievement in this area, and the natives have reached a high artistic level in the manufacture of pipes carved from black tuff and provided with figurative ornaments.[8]

Tobacco was grown, and pipes used, in the East, too. The same can be said of the Southwest, and Northern Mexico, while the *calumet*-type of pipes (to be treated in more detail further below) was used in the prairies (see Appendix). Tobacco smoke was inhaled through long tubular wooden or stone pipes in the Southwest (California, North Mexico), the first used by commoners, the second by shamans. Cigars were the fashion in Mexico. Excavations in the area of the *Tarascos* have brought clay-pipes to light: these are more or less elbow-shaped, often delicately polished or adorned with carved figures. Priests were rather in the habit of chewing the plant.[9]

As regards the Antilles, the original inhabitants who preceded the *Tainos* were in all probability ignorant of pipes. According to *Krickeberg*'s conception, tobacco, together with the suckers, i. e. fork-shaped sucking tubes (which see below), may have been introduced to this people from the northwestern part of South America. The said tubes served ritual purposes; the „profane" cigars, also encountered among them, are supposed to have originated in Central America.[10]

[5] *Sauer*, C. O.: Cultivated plants of South and Central America. Handbook of South American Indians. VI. Washington, 1950, pp 489—543. *Cooper*, J. M.: Stimulants and Narcotics. Ibidem V, pp 525—558.

[6] *Stahl*, G.: Der Tabak im Leben Südamerikanischer Völker. Zeitschrift für Ethnologie, 56. Berlin, 1924—25, p 101.

[7] *Mac Leod*, W. Ch.: On the diffusion of Central American culture to Coastal British Columbia and Alaska. Anthropos, XXIV. Posieux-Froideville, 1929, p 417.

[8] *Nowotny*, W. K.: Amerika in Bernatzik, H.: Die Neue Grosse Völkerkunde, III. Frankfurt/Main, 1954, pp 21 and 62.

[9] *Krickeberg*, W.: Amerika in Bernatzik, H.: Die Grosse Völkerkunde, III. Leipzig, 1939, pp 50 and 171. *Nowotny*, H.: op. cit. 120. Cf. *West*, G. A.: Tobacco, Pipes and Smoking Customs of the American Indians. Bull. of the Public Museum of the City of Milwaukee, XVII. I—II. Milwaukee, 1934.

[10] *Krickeberg*, op. cit. p 159.

Tobacco was known over nearly the whole territory of South America, although the habit of smoking did not, according to *Nordenskiöld*, become general until tobacco-growing took an upswing with the advent of the Europeans.[11] It is in this part of the globe that tobacco is put to the greatest number of uses.

Though in use, tobacco was not, or not chiefly, indulged in by means of pipes in the region of the Andes and the tropical forests. Clay-pipes, found in sambaquis, i. e. accumulations of refuse shells, are ascribed to the inhabitants who lived in East Brazil prior to the *Tupian* Indians ; these pipes were originally simple tubes, and assumed the elbow-shape under recent influences only. Writing of the *Tupi-Guarani* Indians, *Métraux* affirms that cigars are the most usual means of smoking among the *Tupinambas*. Although they knew tubular pipes as well, these were probably used only for ritual purposes. The indurated tube-shaped pipes described by *Marcgrav* are most probably of postcolumbian origin. Such types were encountered in Baia, Pernambuco, Rio de Janeiro, Paraná, São Paolo and Grande do Sul. Some of these pipes resemble European forms (so-called English pipes), while others — obviously the older ones — are simple tubes.[12]

Short, so-called monitor-shaped, pipes were encountered in the Pampa region. Tobacco was unknown in this region before the arrival of the *Araucano* Indians. Tobacco is mostly smoked through wooden pipes by the Indians who live in the Gran Chaco adjacent to Argentina, Bolivia and Paraguay, although there are exceptions to the rule, e. g. the *Caingua* Indians who were converted to the use of clay-pipes after the discovery of America by the Europeans.[13]

IV.

A great number of theories have been launched in connection with the habit of smoking and the most ancient forms of pipes. Had comparative methods been employed earlier by the investigators, the problem could have been brought much nearer to solution ; as it was, comparisons began very late, as a matter of fact, not before the beginning of the present century. *Hamy* was the first to compare the pipes of northern and southern Indians in his typology — with scanty results.[14] He was followed by *Nordenskiöld* with a comprehensive study. However, whether regarded from the point of view of americanistics or that of the universal history of civilization, the various aspects of smoking received the most exhaustive treatment in the works of *Günther Stahl*. (We may further mention the names of *Birket—Smith* or *Krickeberg*.[15] *Richter*, who studied the

[11] *Nordenskiöld*, E. : Südamerikanische Rauchpfeifen. Globus, XCIII. Braunschweig, 1908, p 295.

[12] *Métraux*, A. : La civilization matérielle des tribus Tupi-Guarani. Paris, 1928, p 116. *Marcgrave*, J. : História Natural do Brasil. São Paolo, 1942.

[13] *Nordenskiöld:* Eine geographische und ethnographische Analyse der materiellen Kultur zweier Indianerstämme in El Gran Chaco. Göteborg, 1918 ; *Stahl* (op. cit, 1924—25).

[14] *Hamy* E. T. : Decades Americanae. Mémoires d'Archéologie et d'ethnographie americaines. Revue d'Ethnographie, III. Paris, 1885. pp 54 ff.

[15] *Stahl*, opera cit. 1924—25, 1926, 1931. *Birket—Smith*, K. : Geschichte der Kultur. Zürich, 1946. Same : Drinking Tube and Tobacco Pipe in North America. Ethnologische Studien. Leipzig, 1929 (This work is known to us from quotations only). *Krickeberg*, W. : Beiträge zur Frage der alten kulturgeschichtlichen Beziehungen zwischen Nord- und Südamerika. Zschr. für Ethnologie, LXVI. Berlin, 1934, pp 287—373.

origin of smoking, came to the conclusion that it was by way of inhaling the smoke of leaves thrown into the fire that the habit had originally taken root. *Tiedemann* favours this theory. Contradicting this hypothesis, *Stahl* points to the fact that although the *Pauishana* Indians, too, have the custom of throwing tobacco leaves into the fire in order to increase the smoke they need for mummification, they have never taken to the habit of smoking.[16] *Sauer* regards chewing as the most ancient form of using tobacco.[17]

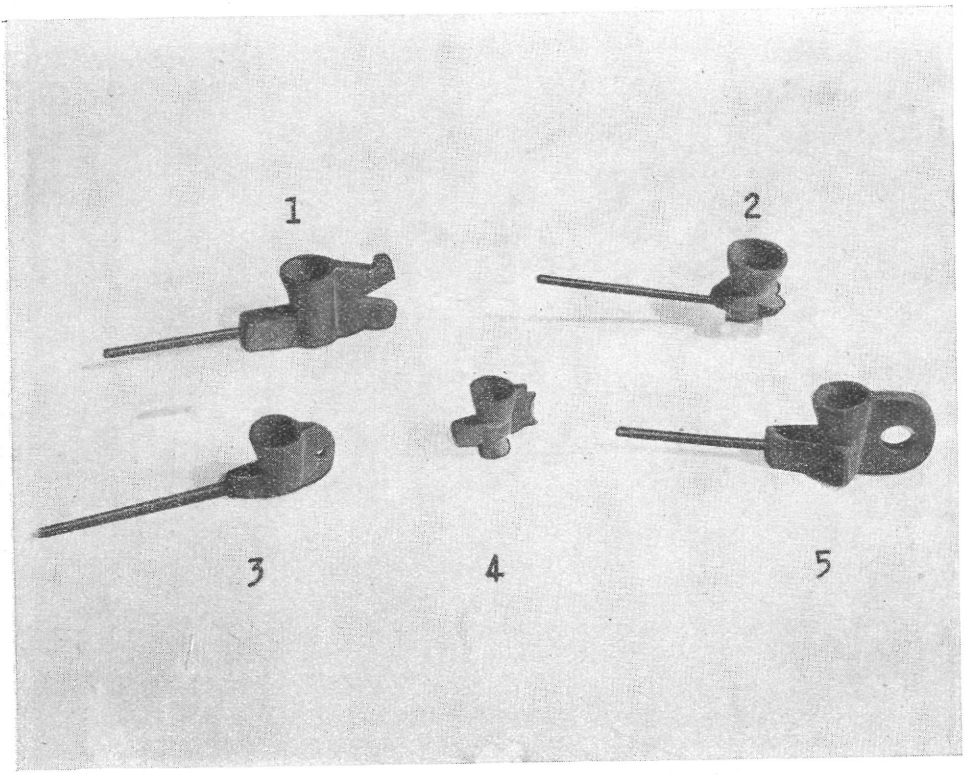

Table II.

Stahl distinguishes two basic forms of pipes : simple tubes and the elbow-shaped, i. e. bent, type. Both types may consist of one piece or be composed of two pieces. Pipes are made of bones, stone, wood, clay or vegetable husks.[18] *Stahl* and other investigators suggest that the most primitive type in South America was an unelaborated tube of bone. *Birket—Smith* holds that this primitive tubular pipe was developed from the sucker (sucking tube). He adduces a number of data to demonstrate that this tube forms part of the equipment of

[16] *Stahl*, 1931, pp 572—573.
[17] *Sauer*, op. cit. p 523.
[18] *Stahl*, 1924—25, p 101.

the medicine men among many tribes in the eastern part of the United States, California and North Mexico ; the medicine men use the tube to suck the disease out of the body of the patients, and to blow the smoke of tobacco, to which certain magic healing effects are ascribed, on the diseased part of the patient's body. Investigations have proved straight tubes to be the ancient, and elbow-shaped pipes, as known to Europeans, to be the younger type. *Birket—Smith* believes that a change in its use gave rise to the development

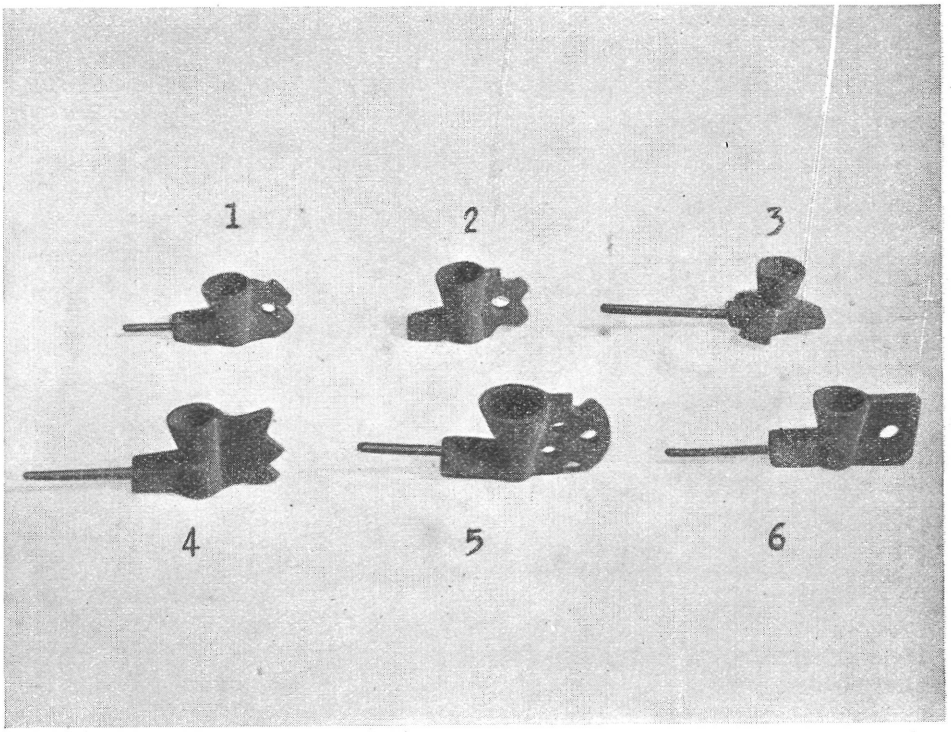

Table III.

of the pipe from the said „sucking tubes"[19]. On the other hand, *Koch—Grünberg* and *Nordenskiöld* are of the opinion that the straight tubes grew out of cigars.[20]

All we want to add to these theories is that, in our opinion, the surest way to throw light on the primary forms of smoking is to observe this habit among a determined tribe, to study the social and religious traditions associated with smoking, and to make, at the same time, linguistic analyses, etc. As an example,

[19] *Birket—Smith*, 1946, pp 49—50.

[20] *Koch—Grünberg*, Th.: Der Paradiesgarten als Schnitzmotiv der Payaguá-Indianer. Globus, LXXX. Braunschweig, 1903, pp 117. ff. *Nordenskiöld*, 1908, p 296.

we make the attempt below to interpret the terminology of pipes as used by an Indian tribe, the *Cainguas*.[21]

If we analyse a few words of the *Caingua*-language, which belongs to the *Guarani*-family, we arrive at conclusions that should also interest historians. We find the word *petynguá* for pipe and *pety* for tobacco in *Vogt*'s vocabulary.[22] Nose is *pynguá* in the *Caingua*-language, and *ti* or *apynguá* in another *Guarani* dialect, while the words *tinguá* or *pingahuá* mean nostril. It can be seen that the suffix *nguá* occurs in nearly every variant of the word „nose" ; whether we take *nguá* to mean nose or nostril we must reach the conslusion that the word *petynguá* is composed of the words „tobacco" and „nose". It is customary among some Indian tribes (especially among those along the river Amazon) for the „smokers" to sniff up powdered tobacco.[23] It is usually done by two friends who, facing each other in a sitting position, blow the powder into each other's nose. (There are two tubes : the one end of the first is in the mouth of A and the other end in the nostril of B, while it is the other way round with the second tube. In this way both A and B can blow and sniff at the same time). It may be assumed that the word „*petynguá*" of the *Caingua* Indians preserves the memory of some similar ancient snuffing habit. As this mode of taking snuff is still customary in the North, it is quite conveivable that tobacco was used in this manner by the ancient *Caingua* Indians who once inhabited the northern tropical forests. This assumption is further substantiated to a certain extent by the fact that chewing which is undoubtedly nearer to snuffing than smoking[24] is still customary among some *Caingua* tribes. Though a pipe, called *petynguá*, is still used by the *Cainguas*, it only dates back to the post-conquest period. Smoking through tubes of bone, as is assumedly done by the *Cainguas*, would seem to confirm *Birket—Smith*'s theory that pipes had developed out of sucking tubes.

V.

The collection of *Ödön Nesnera* was purchased by the Budapest Ethnographical Museum in 1915. The pieces of the collection had originally been purchased or collected by a Paraguayan, by the name of *de Ortudo*, a citizen of Villarica, in East Paraguay. Many exhibits of the collection, including 17 pipes, are of *Cainguan* origin. Typologically, the pipes in question do not tally with the generally known forms : they represent types to which the only reference we could find in the literature available to us was contained in *Müller*'s monograph. He used to collect pipes in the neighbourhood of Santa Rosa where our type seems to have been in general use. *Müller* traces this type back to an ancient mortar-shaped pipe[25] to which later an appendage (called *nambi* = nose) was added ; it was by the appendage that the pipe was held when its bowl

[21] Concerning *Caingua* Indians v. *Vogt*, P. F. : Die Indianer des oberen Paraná. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, XXXIV. Wien, 1904. pp 200—221 and 353—377. *Müller*, F. : Beiträge zur Ethnographie der Guarani-Indianer im östlichen Waldgebiet von Paraguay. Anthropos, XXIX, Posieux-Froideville, 1934, pp 177—208, 441—460 and 695—702 ; XXX, 1935, pp 151—164, 433—450 and 767—783.

[22] *Vogt :* op. cit., p 213. *Müller*, 1935 pp 162—163.

[23] *Stahl*, 1924—25, p 120 (v. map of distribution).

[24] *Métraux :* op. cit., p 117.

[25] *Müller :* op. cit., 1935, pp 162—163.

had become too hot ; it sometimes contained a hole for the finger. The sucker of the pipe was called *djyva* = arm. We give below a description of the seventeen *Cainguan* pipes that are in the custody of the Ethnographical Museum (Abbreviations : I. n. = inventory number ; L = length ; H = height ; T = = table ; F = figure).

Cainguan pipes have the following general characteristics : they consist of a grayish black headpiece (bowl) made of clay, and a yellowish brown tube

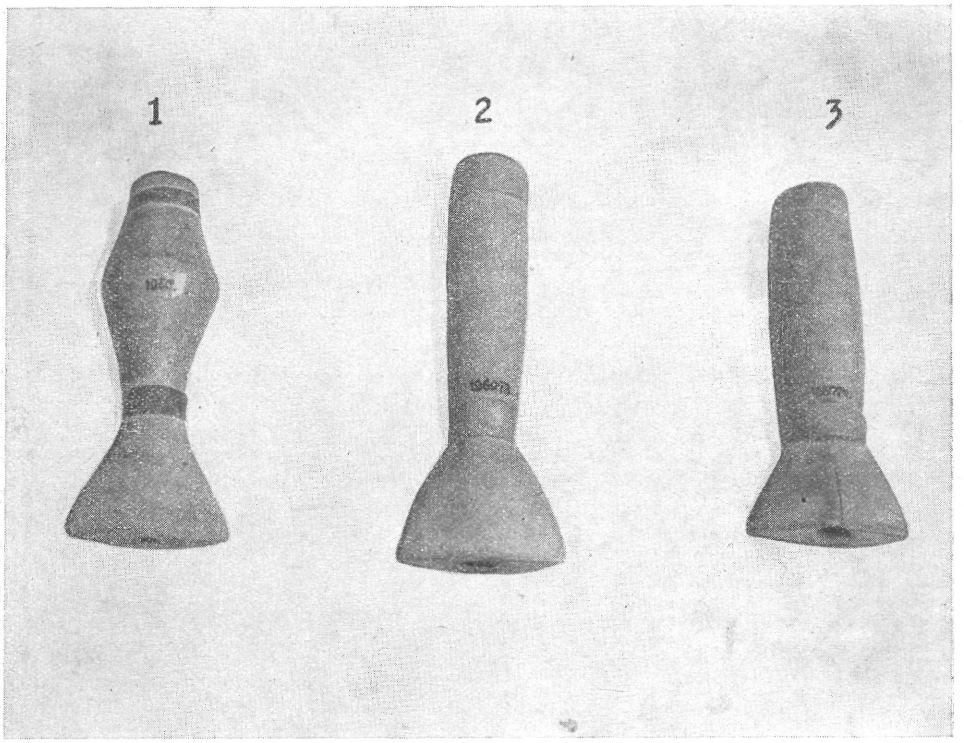

Table IV.

made of cane (stem and/or sucker). The bowl has the shape of an inverted frustum of a cone ; the *djyva*, with the shape of a truncated pyramid, which holds the stem and/or sucker, forms a right angle with the bowl. On the side opposite to the stem there is an appendage which may have various forms.

1. *I. n. 117154* (T I, F1). Four ridges, parallel to the stem, on each side of the lower part of the bowl, a truncated cone. On the side opposite to the stem, an appendage with an upper and a lower projection. A hole in the middle of the appendage. Four bulges on the upper, and three in the lower projection, adorned with a row of pricked points. L : 13,5 cm ; H : 6,5 cm.

2. *I. n. 117192* (T I, F2). Perpendicularly to the stem, on each of the two sides of the bottom of the bowl, a triangular appendage with two sharp projec-

tions and a flat one. Two round holes in the middle part of the appendage. L : 14,5 ; H : 4 cm.

3. *I. n. 117199* (T I, F3). Opposite to the stem, an appendage with a hole in the middle, and three salient angles on its outer edge. L : 14,5 cm ; H : 4,5 cm.

4. *I. n. 117247*. (T I, F4). Cf. 117254. A projection with three parallel grooves on each side (right and left) of the lower part of the bowl. The stem is fitted into a pentagonal, fragmentary part made of clay. Three projections, each ador-

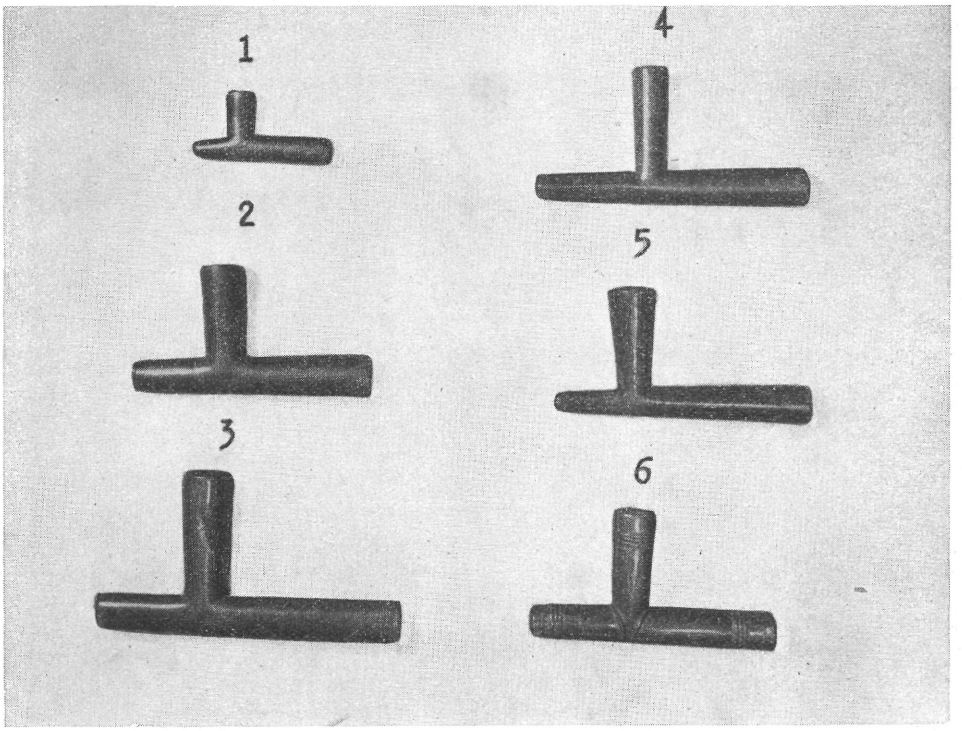

Table V.

ned with a row of points, on the undulate margin of the appendage. Upper and lower projections connected by a groove running in a semicircle around the hole in the appendage. L : 15,5 cm ; H : 4,7 cm.

5. *I. n. 117248* (T I, F5). Cf. 117254. The stem fits into a cylindrical clay-part, with a flat bottom. The distal edge of the appendage has three projections and two grooves. Hole in its centre. L : 21,8 cm ; H : 6 cm.

6. *I. n. 117249* (T I, F6). Cf. 117254. Square-spahed appendage with a salient angle in the middle part of its distal edge. Round hole in the centre. L : 15 cm ; H : 4,5 cm.

7. *I. n. 117250* (T II, F4). Lower part of bowl in fragments. Part to hold stem oblong. Stem missing. Angular incision in the upper and lower, an elongated depression in the middle part of the outer edge of the appendage. No hole. L : 4 cm, H : 3,5 cm.

8. *I. n. 117251* (T II, F2). Bowl emerging from a star-shaped lower part. Stem fits into one of the branches of the star. The entire bowl relies on a cubiform base. L : 13 cm, H : 4,5 cm.

9. *I. n. 117252* (T II, F5). A small triangular appendage each on right and left side of bowl, at right angles to stem. The appendage proper, opposite to the stem, has a semicircular shape, with a hole in the centre. L : 14 cm ; H : 4,2 cm.

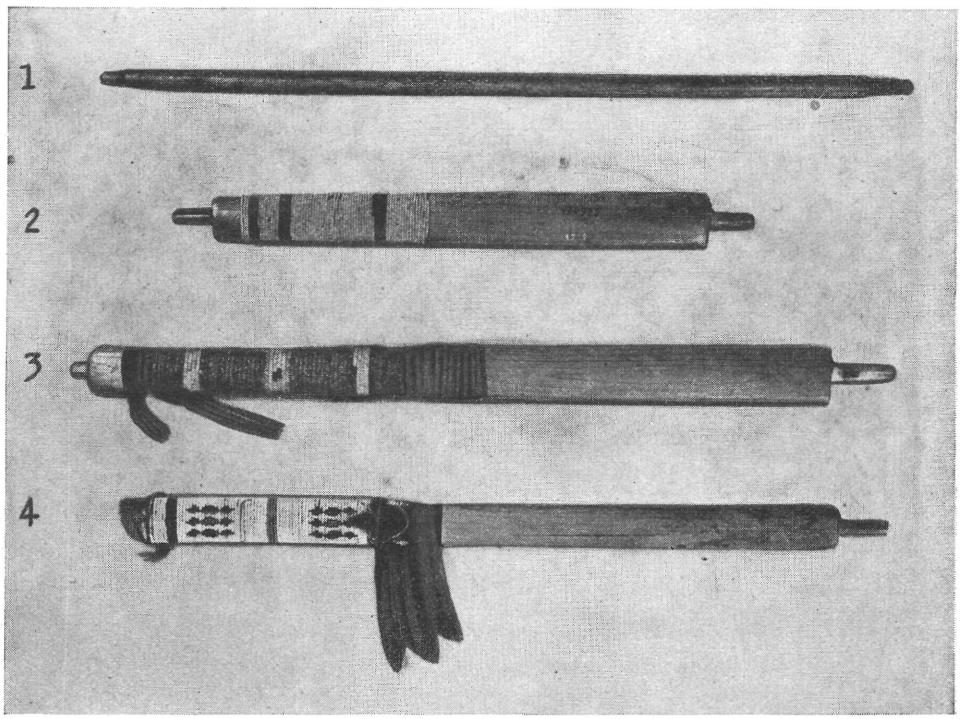

Table VI.

10. *I. n. 117253* (T II, F1). Stem fitted into a squareshaped part. Angular, hooklike projection in the upper and lower part, V-shaped incision in the middle part of the distal edge of the appendage. No hole. L : 15 cm ; H : 4 cm.

11. *I. n. 117254* (T II, F3). Semicircular appendage with round hole. Four engraved double lines running from each side of the hole to the edge of the appendage. L : 13,5 cm ; H : 3,5 cm.

12. *I. n. 117255* (T III, F1). Stem fragmentary. Appendage, with hole in its centre ; on the side opposite to the stem, three semicircular indents. L : 10,5 cm ; H : 4 cm.

13. *I. n. 117256* (T III, F2). Stem missing. Colour of bowl yellowish brown. Appendage the same as under 12.

14. *I. n. 117257* (T III, F3). Bowl relies on a starshaped base. Stem fitted into one of the branches of the star. L : 14 cm ; H : 4,5 cm.

15. *I. n. 117258* (T III, F6). Cf. 117254. Appendage square-shaped, with hole in the centre. L : 13,5 cm ; h : 4,5 cm.

16. *I. n. 117259* (T III, F5). Stem fragmentary, fastened to bowl with wax. Semicircular indentation on upper and lower edge of appendage ; three round holes in the appendage. L : 9 cm ; H : 5 cm.

17. I. *n. 117260* (T III, F4). Cf. 117254. A small triangular appendage, each, on the right and left side of bowl, at right angles to stem. The appendage proper, on the side opposite to the stem, has three salient angles on its distal margin. L : 13,5 cm ; h : 4,5 cm.

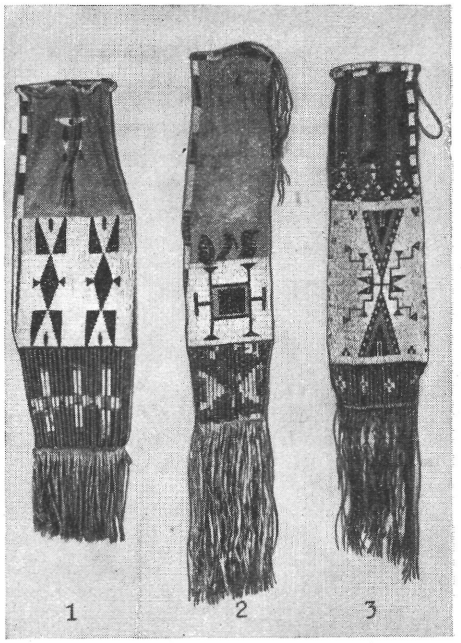

Table VII.

*

Further three pieces of the collection deserve to be mentioned ; these are wooden pipes collected by *Leo Hirsch* in the Gran Chaco. They were taken over by the Museum in 1913 : no further particulars regarding their acquisition available. Comparing them with other material it was possible to ascertain that the pipes in question had originated with the *Mataco* or *Toba* Indians, and belonged to the so-called tubular pipes of the advanced type (see above). As the large and thick mouthpiece of the primitive pipe had come to be felt rather cumbersome, it was flattened and, as far as possible, narrowed down after the manner of the wooden pipes used nowasays by the Indians of the Chaco. This variety has recently been dealt with in detail by *Raffo* and *Massazza* when analysing the pipes from the Gran Chaco, kept in the ethnographical collection of the Anthropological Institute of the University of Tucumán. These investigators distinguish three types : the tubular, angular and monitor. According to them, the *Toba—Mataco* Indians use both wood and clay for making pipes ; pipes made of clay all belong to the tubular type. In order to facilitate studies, the authors have divided the pipes into twelwe typological groups (Nos. 7, 8, 9, 11, 12 and 13 are types similar to our pipes).[26] Below, we give the description of the three *Mataco—Toba* wooden pipes in the custody of the American collection of the Ethnographical Museum.

18. *I. n. 106073* (T IV, F2). Carved from bright yellow wood. The part containing tobacco is a cylindrical tube. The proximal end of the tube converges ; it is joined to the mouthpiece by a carved ring. The mouthpiece is flat and

[26] *Raffo*, M. J. *Massazza*, J. A. : Pipas de los Matacos y Tobas (Tribus Chaquenses) de las colecciones del Instituto de Antropologia. Revista del Instituto de Antropologia, 4. Tucumán, 1949, pp 237—248.

triangular, with a projecting carved ring near its distal end. Ring adorned with square-shaped engravings. L : 10,5 cm ; diameter of tube 2,3 cm ; width of mouthpiece 4,2 cm.

19. *I. n. 106074* (T IV, F1). Carved from yellowish brown wood. Part containing tobacco tubular, bulging out in its middle portion. Tapering towards the mouthpiece. Joined to flat, triangular mouthpiece by carved ring. L : 10,4 cm ; diameter of tube 2,5 cm ; width of moutpiece 3,9 cm.

20. *I. n. 106075* (T IV, F3). Carved from yellowish brown wood. The "headpiece" to contain tobacco has the shape of a double frustum of cone; it swells out in the middle. Its proximal end joined to the flattened, broad mouthpiece by means of dark brown, carved ring. Another ring of the same colour at distal end. L : 9,6 cm ; diameter of broadest portion of headpiece 2,6 cm ; width of mouthpiece 4 cm.

APPENDIX

The North-American Pipes of the Ethnographical Museum

by

J. Lorencz

We want to describe in the following the pipes and pouches (pipe bags) of North-American origin, in the custody of the National Ethnographical Museum. The collection consists of six headpieces (bowls) and three pouches. As the exhibits in question were not collected in a scientific manner, no accurate records regarding their provenance are available.

A) *Pipe heads*

1. *I. n. 38446.* (T V, Fl) Canada. T-shaped ; branches with circular cross section. The funnel-shaped bowl, to hold the tobacco, joins the horizontal, cylindrical branch at right angles, near the distal end. Lower part of horizontal branch flat, tapering towards distal end. Made of *catlinite*[27]. No ornaments ; surface delicately polished.[28] L : 10,5 cm ; H : 5 cm.

The piece was presented to the Museum by *Szaniszló Burzinszky* in 1903. It is classified by *West*[29] under the head of *calumet*. Shape and measurements similar to those illustrated in T 174, F4 of *West*'s book.

[27] *Catlinite* is a dark red, finely granular stone with a brownish tint. Provenance : Wisconsin, and the southwestern part of Minnesota. Freshly unearthed, it is easily carved or bored by means of a knife. *(West*, op. cit. I, p 329).

[28] Shape and elaboration of the stone pipe-heads varied according to region, period and material. Hard rocks were cut up by means of stone-saws. Catlinite may also be cut with knives. First the pipe-head is carved and shaped ; after this, the bowl to hold the tobacco, and the hole to hold the stem, are carved and drilled. This was done with the aid of drills. The primitive manner of drilling consisted in rotating a spindlelike, pointed piece of hard wood between the two palms. The hole, in the process of being drilled, was constantly filled and refilled with fine sand. The wooden spindle was later replaced by a drill provided with a point of stone : this was no longer rotated between the palms of the hands but by means of a bow-shaped piece of wood and a bowstring. The outer surface of the pipe-heads was polished flat with sand, and then lustred with buckskin.

[29] All pipes used solely for cultic purposes were called *calumets*. *West* (I. p 231) holds the word to be of Norman origin, and derives it from the word "*chalumeau*" = reed. The shape of the calumet varied from tribe to tribe. It was sometimes statue-like, but mostly T-shaped. The stem was usually made of ash-wood, and had a length from 60 to 120 cm *(Catlin*, G. : North American Indians, I. Edinburgh, 1903, p 264). To the stem belongs, among others, the fanlike ornament composed of eagle feathers.

2. *I. n. 134775* (T V, F2), North America. T-shaped ; branches with circular cross section. Both horizontal and vertical branches slightly conical. Bottom of horizontal branch flat ; from its middle emerges perpendicular branch containing tobacco (bowl). Made of brownish purple *catlinite*. No ornaments ; surface polished. L : 17,5 cm ; H : 9,5 cm.

Presented to the Museum by *Lajos Jeszenszky* in 1936. This *calumet* is very similar to piece shown in T 175, F5 of *West*'s book : shape identical, very slight difference in measurements.

3. *I. n. 38447* (T V, F3), Canada. T-shaped. Cross section of horizontal branch square, with corners rounded off, somewhat conical longitudinally. Distal end adorned with square-shaped engravings, otherwise no ornaments. Brownish-purple *catlinite*. L : 22,7 cm ; H : 12,1 cm. Presented by *Sz. Burzinszky* in 1903.

A similar piece shown in T 179, F7 of *West*'s book. Belongs, according to *West*'s typology, to the type of *calumets* used by the Indians of the Great Plains *(Sioux)*.

4. *I. n. 25987* (T V, F6), North America. T-shaped. Cross section of both branches circular. Bottom of horizontal branch flat. Each end of branches adorned with three embossed rings. *Catlinite*. At meeting point of horizontal and vertical branches two slanting rings forming V-shape, with point downward. Vertical branch nearer to distal end of horizontal one. L : 18,2 cm ; H : 10 cm. Purchased from the Central of the Roman Catholic Missionaries in 1898.

A similar piece shown in T 180, F2 of *West*'s book. He indicates South Dakota as place of provenance.

5. *I. n. 30121* (T V, F4), North America, *Sioux*. T-shaped. Proximal end of horizontal branch slightly conical, distal end — from the point of meeting with the vertical branch — hexagonal. Bottom flat. Vertical branch cylindrical. *Catlinite*. No ornaments, surface polished. L : 20,3 cm ; H : 9,9 cm. Collector unknown.

For similar *calumet* see T 179, F2 of *West*'s book (a *Sioux* pipe of peace).

6. *I. n. 60838* (T V, F5). T-shaped. Cross section of slightly conical proximal end of horizontal branch circular ; distal end — from emergence of vertical branch — hexagonal. Bottom flat. Vertical branch funnel-shaped, slightly convex at the upper end. *Catlinite*. No ornaments ; surface polished. L : 19 cm ; H : 9,5 cm. Purchased from *Lajos Zimmermann* in 1905.

For similar piece see F 174, F6 of *West*'s book.

Stem belonging to this pipe shown in T VI, F4.

B) *Pipe-stems*

1. *I. n. 38446* (T VI, F1), Canada. Cylindrical straight tube, ash-wood, raw-coloured, no ornaments.[30] Distal end tapering (so as to fit into pipe-head) ; proximal end conical. L : 55,7 cm ; diameter 1,5 cm. Presented to the Museum by *Sz. Burzinszky* in 1903.

A similar piece shown in T 179, F1 of *West*'s book. It differs from ours only in the shape of the proximal end.

2. *I. n. 134775* (T VI, F2), North America. Flat, with blunted edges, made of ash-wood. Distal end (near bowl) wider, proximal end tapering. 2 cm before proximal end adorned with strings of beads arranged in three dark-blue stripes (length 13 cm). Cross section of stem oval, except at both ends where circular. Surface polished ; colour raw. L : 40,5 cm ; width from 3,8 to 2,8 cm ; thickness from 1,9 to 1,7 cm. Presented by *L. Jeszenszky* in 1930.

3. *I. n. 134981* (T VI, F3). A flat stem, made of hard wood. Cross section oblong. Colour raw, varnished. 3,5 cm from sucker, at proximal end of stem, a 18 cm-long ornament composed of hedgehog quills, with three yellow stripes on red background. Middle stripe adorned with two violet squares and green margin, two outer stripes adorned with two green squares and violet margin. Two ends of quill-ornament fastened to stem with blue ribbon and red horsehair respectively. Shape of stem underneath ornament oblong, rounded to oval. Proximal end (to hold sucker) and distal end (to hold bowl) cylindrical. L : 57 cm ; width 3,9 cm ; thickness 1,7 cm. Presented by Ministry of Religious Matters and Public Education in 1937.

A piece, similar to the above, illustrated in T 178, F1 of *West*'s book where there are a ram's head, a tortoise-head and stag-head — all carved — between the quills and the distal.

[30] The stems of the caluments may vary as regards form, ornamentation and colouring. Most common are the cylindrical stems with oval cross section, and the oblong shapes. They were adorned with hedgehog-quills, beads, birds' heads, ermine, red-stained horsehair, brass nails and ribbons. There were two ways of hollowing-out stems : 1. the stem was split in two, the smoke-channel carved out, and then the two halves of the stem glued together ; 2. the stem remained whole and the channel for the smoke cauterized by means of a hot wire of copper *(West*, I, p 266).

end of the stem. *West*'s stem is of *Sioux* origin. No other essential difference between that and our stem.

4. *I. n. 60838* (T VI, F4). Carved from hard wood. Cross section oval. Distal end wider (3,3 cm), tapering towards sucker (3 cm). Two cm from proximal end, a 16 cm-long ornament of strings of beads, with red and blue stripes on white background. Between the stripes, on one side of the stem, two identical ornaments, each consisting of three parallel rows; each row contains one inequilateral hexagon between two diamond-shaped motifs. Beadwork fastened to stem with blue and red ribbon. Distal end of stem cylindrical, proximal end terminates in triangular sucker. L: 54 cm. Presented to the Museum by *L. Zimmermann* in 1905.

A similar piece shown in *West*'s book (T 179, F5). His stem is of *Sioux* origin. Shape similar to that of our piece, but spines instead of beads.

C) *Pouches*[31]

1. *I. n. 55.25.1* (T VII, F1), North America. The pouch consists of three parts: *a)* pouch proper, *b)* hedgehog-quill embroidery, *c)* buckskin tassel.

a) Pouch made of tanned buckskin.[32] Shape oblong, narrowing towards throat. Upper edge hemmed with beadwork. Provided with leather strap for suspension from wrist or saddle. L: 42,5 cm; width 20 cm. Both sides embroidered with beads (in a length of 20,5 cm). Embroidery consists of two identically shaped and sized so-called "tortoise"-motifs[33] on white background. These motifs are blue with red edges on the one, and green with blue edges on the other side of the pouch. Each of the motifs is composed of the following elements: a rhomb in the centre, joined at its upper and lower end by two right-angled triangles each; the two triangles face one another, and contain a yellow square. A yellow triangle abuts upon each side of the rhomb.

There are two "eagle-feather" motifs between the beadwork and the orifice of the pouch, each composed of three — red, white, green — acute-angled triangles. The eagle feathers abut upon a white pattern with a black square in its centre.[34]

b) The hedgehog-quill ornament[35] adjoins the leather satchel, and consists of 25 parallel, stiff leather-stripes. L: 16,5 cm.

c) The lowermost part of the whole bag consists of a double row of soft buckskin fringes, 16,5 cm in length.

Total length of parts a-b-c 74 cm. Presented to the Museum by *József Lorencz* in 1955.

2. *I. n. 134980* (T VII, F2), North America; *Sioux.*

a) Pouch proper made of soft buckskin. L: 33 cm, width 14 cm. Mouth hemmed with bead-embroidery; under this we find five buckskin straps, from 25 to 30 cm long, for the sus-

[31] The tobacco pouches and pipe bags described here were used only on festive occasions; their practical value was almost nil. Small unadorned pouches or bags served the purposes of everyday-life. They are, nevertheless, highly valuable from the artist's point of view, and this the more so as they combine two kinds of embroideries, namely beads and hedgehog-spines.

[32] Depending on the use they were put to, buckskins were made hard or soft. When hard leather was needed, the dressing began with the degreasing of the inside and the graining of the outside of the raw hide. The hide was then soaked in an alkaline solution of wood ashes, and the slackened hair scraped off by means of wood or bone-scrapers. This done, the hide was dried in the sun. Skins so dressed served, among others, as the ground to which the spiny embroideries of the pouches were applied.

To obtain soft leather, the dried raw hide was first saturated with a mixture of buffalo-brain, liver and fat, from which it became, thicker, while its surface underwent contraction. The hide was then washed in cold water, its edges punched, and it was stretched out on a wooden frame with the aid of thongs made of raw hide; the surface of the leather was polished. After drying, the leather recovered its original size and quickness by the stretching, and its texture became soft.

[33] That the ornaments assumed geometrical patterns was due to the technique of the beadwork and the preceding hedgehog-quill embroidery. Before the appearance of glass beads, these ornaments were patterned from the following colours: red, white, black, yellow and blue (*Salomon*, H.: The Book of Indian Crafts and Lore. London—New York, 1928).

[34] For beads as ornaments v. *Wissler*, Cl.: Indian Beadwork. American Museum of Natural History, Leaflet No. 50. New York, 1922.

[35] Beadwork was not in use before the appearance of the white man. Before, the spines of hedgehogs or the shafts of feathers, devoid of quills, were used for ornaments; the spines and shafts were dyed and flattened out.

pension of the pouch. Two of the straps smooth, three wrapped round with green and red hedgehog quills terminating in red horsehair. Both sides embroidered with beads (at a length of 13,5 cm). One of the faces of the pouch bears two identically composed, so-called "four cardinal points"-motifs on a white background. This kind of motif consists of the following elements: a red cross with a green square in its middle; each of the two opposite shafts of the cross terminates in a blue, tridentate pattern. The other two bars of the cross are adjoined each by two right-angled triangles facing each other; colour of triangles red, with yellow and blue rim. The other face of the pouch bears a green cross on white background, with a black square in the middle. The two sides of the blue edge terminate in parallelly elongated, identically coloured triangles. Contiguous to the middle portion of each of these sides is a T-shaped ornament: its shaft is composed of blue stripes, its transverse bar of green and red stripes. Beginning at the opening of the pouch and ending at the beadwork, a white, 1 cm-wide, beaded ornament on each side, with three red stripes; the edge of these stripes is blue and yellow. On each side of the pouch there are, in the middle, six metal capsules (arranged in pairs) containing red-stained horsehair tufts.

According to *Wissler*,[36] of the elements of the „four cardinal points"-motif the cross symbolizes the four points of the compass, and the triangle a pronged tree.

b) The hedgehog-quill embroidery consists of 24 parallel, stiff leather stripes fastened to the leather pouch. The variously-coloured quills, wound around the stripes, form two oppositely placed yellow triangles with claret-coloured edges, a green square in each. A green square with claret-coloured edges between the vertices of the triangles. Length of quillwork 12,5 cm.

Wissler states that the above motif symbolizes the fight of two warriors over the body of an enemy killed in battle. The two straight lines indicate enemy lying dead on the ground.

c) The quill-embroidery continues in a double-rowed, 30 cm-long tassel made of soft buckskin. Total length of a-b-c 90 cm. Presented to the Museum by the Ministry of Religious Matters and Public Education in 1937.

3. *I. n. 134776* (T VII, F3), North America.

a) Shape of pouch oblong, made of soft buckskin. Rims of mouth and two edges of its side adorned with beads. Edges provided with yellow stripes, margin of stripes blue. Greatest part of pouch occupied, on both sides, by beaded ornament on white background. Two oppositely-placed "tents", their poles touching, and thus forming images of each other as if reflected by mirror, to be found on one side of the pouch. The "tent"-motif is composed of the following elements: The inner part of a blue-rimmed triangle is filled by a V-shaped yellow and green pattern. Each of the blue sides of the two triangles contains eight white squares. A white-edged red stripe in the green triangle. The vertices of the blue triangles joined by a cross of the same colour; both ends of the transverse bar of the cross continued in a stepped blue line and terminating with blue triangles. Contiguous to the middle of each of the stepped lines is a red triangle; each of the bases of the stepped lines joined by two oppositely-placed green right-angled triangles. Next to each of the four corners of the principal motif there is a "star"-motif, composed of three green squares arranged in a V-shape. The other side of the pouch is covered with identical ornaments, with the only difference that green is substituted for blue, and blue for green, in the „tent"-motif.

Above the upper part of the beaded embroidery there are, on both sides of the pouch, three blue and red-striped, λ-shaped (inverted wye) forms, with two deficient metal capsules fastened to the end of the vertical shaft of each of these inverted wyes.

Wissler describes a similar motif, and states that the proprietor of such a pipe-bag was entitled to wear an eagle-feather in his hair, meaning that he had killed an enemy.

b) The hedgehog-quill embroidery consists of 31 stiff leather stripes, 7 cm long, wrapped round with hedgehog-quills. The variously-coloured quill-stripes form four white crosses on a red ground, with a violet square in the middle.

c) Part *b)* passes into a buckskin tassel.

Total length of a-b-c 84 cm; width 16 cm. Presented to the Museum by *L. Jeszenszky* in 1936.

L. Boglár

[36] *Wissler*, Cl.: Decorative Art of the Sioux Indians. American Museum of Natural History, Bull. 18/3. New York, 1904.

Boglár Lajos: Adatok az amerikai indiánok dohányzásához

A tanulmány a budapesti Néprajzi Múzeumban őrzött észak- és dél-amerikai dohányzóeszközöket dolgozza fel. A tárgyak leírását megelőző fejezetek a dohány és a dohányzás amerikai szerepét foglalják össze.

Az első fejezet röviden összefoglalja a dohánynövény Európába való kerülését. A következő rész a *Nicotiana tabacum* és *N. rustica* elterjedését vázolja, majd a harmadik a dohány élvezetének különböző módjaival foglalkozik és a felhasználás elterjedését vizsgálja.

A tanulmány legnagyobb — negyedik — fejezete a dohányzás és a pipa legősibb formáival kapcsolatban született elméleteket vizsgálja. Szerző szerint az összehasonlító vizsgálat előbbre vitte volna a kutatást, azonban ennek igénye csak igen későn jelentkezett (Hamy). Hamy, Koch-Grünberg, Nordenskiöld stb. után a kérdéssel nemcsak az amerikanisztika, de az általános kultúrtörténet szempontjából is a legalaposabban Günther Stahl foglalkozott. A pipával kapcsolatban Stahl megjegyzi, hogy Dél-Amerikában a legprimitívebb típus egy minden megmunkálás nélküli csőcsont. Birket—Smith szerint ez a primitív cső alakú pipa a szívócsőből alakult ki használati eltolódás útján. A szerző a maga részéről úgy véli, hogy a dohányzás primér formáinak feltárásához csak úgy juthatunk közelebb, ha konkrétan egy-egy törzs dohányzását vizsgáljuk meg, kutatva a dohányzáshoz kapcsolódó társadalmi és vallási hagyományokat, elemezve a nyelvi anyagot stb.

A következőkben a szerző megkísérli a *cainguá* indiánok dohányzására vonatkozó terminológiát elemezni. Vogt szójegyzékében a pipa neve petynguá, a dohányé pedig pety. Az -nguá suffixum alkalmasint "orr" jelentésű. Ezek alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a petynguá szó a "dohány" és az "orr" szavakból tevődik össze. A szerző szerint a *cainguá* indiánok petynguá szava — egy a dél-amerikai indiánoknál többfelé megtalálható V-alakú csontcsövön keresztül való tubákolás — az "orr-dohányzás" emlékét őrzi. Helyenként még ma is előfordul a *cainguá*knál a dohány rágása, mely szokás minden bizonnyal közelebb áll a tubákoláshoz, mint a dohány füstölése; ez kissé távolabbról ugyan, de szintén ezt az elképzelést támogatja.

Az V., utolsó fejezet a dél-amerikai pipák leírását közli. Tizenhét darab — Ortudo által Paraguayban vásárolt *cainguá* agyagpipa (I—III. tábla) és három — Hirsch által a Gran Chacoban gyűjtött fapipa (IV. tábla) leírását közli a tanulmány.

A tanulmányhoz függelékként Lorencz Józsefnek az észak-amerikai dohányzóeszközökről készített leírása kapcsolódik. Hat darab calumet-típusú (catlinitből faragott) pipafejet (V. tábla), négy pipaszárat (VI. tábla) és három pipazacskót (VII. tábla) dolgoz fel. Ez utóbbiak ornamentikájáról a jegyzetekben elsősorban Wissler kutatásaira támaszkodó elemzést találni.

Otthon és summásság a mezőkövesdi matyók életében

A matyóság évenkénti periodikus elvándorlása nyári mezőgazdasági munkára utolsó nyomaiban a második világháború befejezését követően csak néhány évig kísérhető figyelemmel és 1948-ra végleg megszűnik. A summásjárás vége így világosan elhatárolódik; kezdetéről nem kevésbé pontos adatokkal rendelkezünk.

Az öregek emlékezete szerint az 1870-es években a Hatvan—Miskolc-i vasút felépítése még helyben biztosított kitűnő munkaalkalmat a matyóknak. Melczer Gyula 1884-ben is úgy tudja, mezőgazdasági idénymunkára Alsó-Borsod népe nem vállalkozik,[1] ez a munkanem egyelőre csak a megye hegyes északi tájának, kövesdi szóval a „felvidéknek" lakóit, a „felfőgyieket" vonzza. Általában minden jel arra mutat, hogy országos viszonylatban a nagybirtokok nyári idénymunkáira először a Kárpát-medence északi peremének lakói vállalkoznak. A mozgalom fokozatosan terjeszkedve a XIX. század utolsó évtizedeiben eléri az Alföld északi szegélyét, így Mezőkövesdet s a szomszédos borsodi községeket is.

Mindent egybevéve, a summásjárás kezdetei az 1870-es évek második felére esnek. Marton Mátyás, aki 1872-ben született s tizenkét éves kora óta járt summásnak, nyolcvanéves korában úgy emlékezett, „az előtt nem sokkal kezdődött a summásság. Vagy tíz esztöndővel, nem többel! Még annyival se!" Így az időszakos el- és visszavándorlás évenkénti lüktetése a három matyónak ismert falu, elsősorban Mezőkövesd népének életében hetven-egynéhány évig uralkodott.

A gazdasági-társadalmi okok szövedékére, amelyek a matyóságot a summásság életformájába kényszerítik, az 1930-as évek falukutató irodalma éles fényt vetett.[2] A summásjárás kiváltó okai közt mezőkövesdi vonatkozásban döntő szerepet kap a föld szűkössége s a lakosság rendkívül egészséges szaporodási arányszáma egyaránt. Bár a nagybirtokok karéjába zárt falu élelmes népe a szomszédos községekben is sokszor vásárol vagy bérel földet, kivált legelőt, megélhetését még így sem biztosíthatja. A rendelkezésére álló föld változatlanul kevés marad. 1940-ig a lakosság száma 10 606-ról 20 867-re, a régi lélekszám

[1] „Míg Alsó-Borsod kézi munkásai mindig egy helyt maradnak, Felső-Borsod kevesebb műveleti területtel, de ehhez aránylag több népességgel bír. A tavaszi munkálatok alatt a felsőborsodi nép elegendő foglalkozást nyer a szőlők művelésénél, míg nyáron az aratási idény alatt Alsó-Borsodba vándorolt és megkereste magának a téli élelmet cereáléákban." *Melczer Gyula:* A parasztbirtok állapota Borsod megyében. Bp. 1884. 9. l.

[2] Vö. *Bielek Tibor:* Mezőkövesdi járás. — Jelentés a M. Kir. Orsz. Közegészségügyi Intézet 1934. évben végzett munkájáról. VIII. évi jelentés. Bp. 1935. 164—184. *Sándor István:* Mezőkövesd. Magyar Szemle XXIV. (1935) 221—229.

kétszeresére emelkedik. A község népsűrűsége 1940-ben négyzetkilométerenként 213,5, szemben a 93,4-es országos népsűrűségi átlaggal. A summásság elsősorban ezekből a tényekből adódik. 1941-ben Mezőkövesd 20 867 főnyi lakosságának éppen a fele summásmunkás vagy annak családtagja, s ez a számarány pontos tükörképe a lélekszám 1880 óta bekövetkezett szaporodásának.[3]

Az okok és következmények efféle szétbontása azonban szükségszerűen mechanikus. A summásélet kétségkívül nemcsak következménye, hanem részben oka is a matyók rendkívül kedvező népesedési viszonyainak. A község életében, mint Melczer idézett könyve is hangsúlyozza, a közös fedél alatt élő nagycsalád, mint gazdasági egység, gazdálkodó közösség, az 1880-as években még élesen kirajzolódó társadalmi képletként jelentkezik.[4] Egyes régi térképek s a helyi hagyomány egyaránt megőrizték annak a régebbi korszaknak emlékét is, amikor nemcsak a patrilokális nagycsaládok, hanem a belőlük összeálló hadak is elkülönülve, sőt elsáncolva birtokolják a község egyes részeit. Ennek az állapotnak nyomai az utolsó hetven évi fejlődés során fokozatosan elmosódnak, s ma már csak halvány jelek utalnak vissza rá. A nagycsalád mint sokoldalú életközösség azonban mindmáig befolyásolja a község életét. A summásság virágkorában a nagycsalád minél nagyobb szaporodása természetes gazdasági érdek, a gyermekáldás nemcsak a szó eredeti értelmében, hanem a nagycsalád munkaszervezete szempontjából is „áldást" jelent. A nagyobb családi létszám több dolgozó kezet és így nagyobb keresetet, növekvő gazdasági súlyt biztosít. A nagy mezőgazdasági munkáskereslet folytán a gyermek is aránylag hamar, már tízéves korában keresethez jut. Az 1930-as évek első felében a sokgyermekes summásszülők nyilatkozatai kérdezetlenül is számos alkalommal utalnak rá, hogy a gyermekre mint jövendő munkavállalóra szükségük van, a gyermek egyszerűen „kell".

Néprajzi szempontból a summásjárásnak eddig úgyszólván csak legáltalánosabb kereteit ismerjük. A hetven-nyolcvanéves folyamat csak utolsó fázisaiban nyomult az érdeklődés előterébe. Tanulmányozói ekkor nagyrészt szociográfiai igényekkel közelednek a kérdésekhez, s ennek megfelelően inkább országos, mint helyi távlatokban, inkább gazdasági jelentőségében, mint néprajzi jegyeiben vizsgálják. Pedig a folyamat magában a matyóságban megy végbe, annak életjelensége, s évtizedek során sajátos gyakorlattá izmosodva a táj életrendjének jellemző jegyeit alakítja ki. Alapkérdéseiről áttekintő tájékoztatást nyújt Györffy István, továbbá Herkely Károly idevágó tanulmánya.[5]

A problémakörnek a maga sokrétű bonyolultságában, szélesebb összefüggéseiben való vizsgálata azonban még előttünk álló feladat. Ez alkalommal csak a leglényegesebb vizsgálati szempontok felvetésére szorítkozunk.

A legkézenfekvőbb kérdéskör, vajon a sajátos mezőkövesdi életrend, társadalmi szerkezet, tárgyi és szellemi kultúra hogyan alakul, idomul, asszimilálódik évről évre visszatérő rendszerességgel s mégis ideiglenesen az idegen

[3] *Dala József—Erdélyi Tibor:* Matyóföld. Bp. 1941. 142—144.

[4] „Az a szokás vitetett keresztül egyes családoknál, hogy az apa mint családfő, sőt az ő halálával az özvegy anya sem engedi meg a birtokfelosztást, hanem a család legöregebb tagja otthon a gazda, a többi tagjai a családnak, habár megnősülve önálló családot képeznek, közös háztartásban élnek." *Melczer:* i. m. 5. Egyébként a szerző téves felfogása szerint a nagycsaládrendszer a XIX. sz. második felének mesterséges képződménye volna a birtokosztódás káros következményeinek elhárítására.

[5] *Györffy István:* A matyó summás. Népünk és Nyelvünk 1929. 75—81. *Herkely Károly:* A mezőkövesdi matyó nép élete. Bp. 1939. 59—63.

viszonyokhoz, mi marad meg az „otthonból" a summásélet idegenségében. A summásjárás során a matyóságnak mind népesebb csoportjai szakadnak ki több-kevesebb hónapra a közösségi életből, az időszakos migráció, az el- és visszavándorlás éves ritmusa mind szélesebb tömegeket mozgat meg, űz ki és hoz vissza az „otthonba". Az „otthon" még így, a maga ideiglenességében is megóvja ugyan a kövesdieket attól, hogy felolvadjanak a nagybirtokok éves cselédeinek jóval kiszolgáltatottabb és jóval bizonytalanabb sorsú rétegében; az állandóságot biztosítja a summássors kalandos változatosságában, s egybekapcsolja a Szlavóniától Sáros megyéig szétszóródó csoportokat sajátos hagyományaival, szokásaival, azzal a világképpel, amelyet a mezőkövesdi matyóság hordoz. Azt mondhatnók, hatásaival elkíséri évenként változó ideiglenes lakhelyére a matyó summásságot. Mindabból, amit az „otthon" ad, ami hazai, csak a legszükségesebbet viheti magával az otthonihoz képest lefokozott életszintet jelentő munkahelyre. Magával viszi azonban az otthoni világképet, magatartást, szokás- és gondolkodás-formákat, s azokat (a lehetőség határai közt) új, ideiglenes lakóhelyén is érvényesíti.

Otthonná lehet-e viszont a hodály, a summástanya a maga kietlen idegenségében legalább ideiglenesen — erre a kérdésre a hetven év gyakorlatának áttekintése alapján ma már határozott feleletet adhatunk. Kétségtelen, hogy a summásság úttörőinek emlékezetében a legrégibb munkavállalások országos viszonylatban riasztó emlékeket hagytak hátra. A lakóhely és élelmezés silánysága, a megfeszített munkarend s a „palléroknak", gazdatiszteknek, intézőknek, földbirtokosoknak való kiszolgáltatottság különféle formái általában sűrűn visszatérő mozzanatok valamennyi summásnemzedékének előadásában. A summásélet rendjét jogi formulák, szerződésszerűen vállalt kötelezettségek s végső fokon csendőrszurony és börtön biztosította. Jellemző, hogy a fejlődésnek e régebbi szakaszán a summásjárás periódikus mozgásrendjében még teljességgel hiányoznak a nők. Nem vitatható azonban, hogy a hetvenéves fejlődés során, amelynek a haladó sajtó, az agrárszocializmus, az aratósztrájkok sora éppúgy kísérője, mint utóbb a több-kevesebb tudományos alapossággal dolgozó szociográfiai irodalom, — mind több helyen és vonatkozásban bizonyos részleteredmények mutatkoznak a summásság javára. Az országos képbe a mezőkövesdi fejlődés is beilleszthető, mint azt a volt summások közlései igazolják. Így érthető, hogy a summásságban az otthoniasság növekvő igényét érvényesítik a mezőkövesdi munkáscsoportok, s a maguk módján s az adott lehetőségek határai között idegen munkahelyükön mezőkövesdi életüket élik tovább.

Az otthoni igények érvényesítésének legtermészetesebb tere a summások magánélete: a hely, amely a hodályban legszorosabban az övék, az idő, amellyel kötelességeik végeztével maguk rendelkeznek.

Hodály és lakályosság ellentmondó fogalmak: a helyfoglalás és berendezkedés mégis jeles gondja az asszonynépnek. A summáslakás céljaira rendszerint juhistálló vagy egyszerű barakk szolgál, hosszan elnyúló terem, amelynek „se konyhája, se pitarja". Ajtaja többnyire az egyik hosszanti oldal közepén, vagy ha két ajtaja van, a hosszanti oldal két oldalán foglal helyet. Ablaka általában kielégíti méreteivel a szűk ablakhoz szokott kövesdieket; „de olyan is vót, hogy fenn kis ablakok voltak, amilyen az istállóban". Közös szállása ez az egész summáscsoportnak, amely azonban az elhelyezkedés bizonyos rendjét alakítja ki. „A leánybanda az ajtóval szemben kap helyet, hogy az legyen a cifra!" — halljuk a jellegzetesen Kövesdre való előadást. A lányok mellett a *párosok* helyezkednek el, egymás mellett férj és feleség; más részről a

magányos menyecskék, özvegyek, korosabb, „idősebb emberek" jönnek, következnek sorjában. Az ajtó mellett egy-egy rosszalvó idősebb bácsinak jut hely: „ott köpködnek, ott pipálnak, ha nem tudnak aludni éjszaka", s „mikor a summásgazda jött — mert a gazda kőtött minden reggel — ők fogadták". Mellettük két oldalt ismét *párosok* következnek. A legénybanda többnyire az ajtós fal két sarkába, a *rohadt sarokba* vagy a két rövid fal mellé szorul. A kövesdiek humora nem fukarkodik az egyes hodályrészek csúfondáros elnevezésében. A summáscsoport elkülönülése az idegen szállás összezártságában tehát nemek, korcsoportok, házasállapot szerint világosan az otthoni társasélet hagyományos szerkezetéhez alkalmazkodik.

A versengés a berendezkedés alkalmával az ablakokért folyik: az ablak jelenti a világosságot, friss levegőt a tömegszállás nyomottságában, ahol a kötött elhelyezkedési rend ellenére össze nem illő nem- és korosztályok laknak *egy haj alatt.*

A központi, leghangsúlyosabb hely az ablakok vonalában a leányokat illeti, akiknek a hodály ridegsége jóval több problémát jelent, mint a férfinépnek. A férfiembert a pásztor- és katonaélet kezdetleges szállásai mellett otthoni hálóhelye, az istálló is hozzáedzi az igénytelenséghez. „Édesapámat nem láttam fejelen meg dunna alatt fekünni — nem kell nekem, hogy megfuljak" — halljuk a jellemző emlékezést. Beéri a feje alá tűrt *rokkal*, magára húzott szűrrel vagy *ínséggel*. Az asszonyféle többre vágyik, s törekvését fokozatosan érvényesíti. Idősebb asszonyok régi summásemlékeiket felelevenítve megvallják — „akkor még csak a szalmán höndörögtünk . . . A hodályba fát tettünk, hogy a szalma ne másszék széjjel. Nem vót még priccs se, csak pokróc. Azt már akkor is ínségnek monták. Akkor még nem vót láda. Belenyomdostuk egy rossz zsákba a cókmókjainkat." A teljesen kialakult kép ehhez képest lényeges változást mutat. A századforduló éveitől a fekvőhely és a hozzá kapcsolódó falrész elkészítésére leányok, asszonyok már különös gondot fordítanak, s munkájukat Kövesdről hozott nagyobb felszerelésük segíti.

A summáslányok poggyászában ekkor már a summásláda áll első helyen. „Az a rácsukós, tulipántos" — halljuk az elbeszélést. „Nekem az édesanyám menyasszonyi ládája volt, szegényé, Isten nyugosztolja." A cifra ládában legalulra az élelem került: egy-két szakajtó gombóta (az első hónapban még nem osztottak lisztet, csak a hónap végén osztották szét, ami a közös konyhán fönnmaradt), valamennyi szalonna (hogy míg ki nem adják, legyen). Az utóbbit papírban vászonzacskóba, azt meg edénybe tették, hogy össze ne zsírozza a többi holmit. Az edényféle is ide került: „kaszrojt, tálat, tányért, lavort mindenki vitt". Erre került azután az *ínség*, a Kövesden szőtt rongyszőnyeg. Ekkor már „mindenki azon vót, hogy minél szebb ínséget vigyen". Ezután következett az alsónemű, két lepedő, törülköző, kosárkendő — ebből is kellett, „ahogy minden reggel vittük ki az élelmet". A fehérneműt trózsákkal borították le. Akkor utána a ruhanemű, azután a *fejel* következett, egy nagyobb meg egy kisebb; végül pedig a dunna. „Leányféle dunna nélkül el nem ment vóna, nyáron is avval takarózott."

A poggyász másik darabja a mosóteknő volt. „Minden vasárnap mostak már a summásaink" — ezt éppen a verejtékes munka, nehezebben tisztogatható tömegszállás követelte. A teknőbe belekötve foglalt helyet a kenyérhaj gyűjtésére szánt zsák, a lábbeli, „meg ha kimarad olyas".

Végül ezekhez csatlakozott, amit „a hátunkon vittünk ki" — a kalács, sütemény, kenyér és egyéb úti élelem; továbbá a kézikosár is. „Tojást főztünk,

meg pattogattunk kukoricát. A kosárba megy a cukor is meg a mag." A tökmagrágás a matyóságnak otthon és idegenben egyaránt különös szenvedélye, s érthető, hogy „a nélkül a summás nem ment el". Végül minden summáskosáron ott volt az olvasó, a kosár fülére fűzve csüngött befelé.

Ezzel a felszereléssel alakítja ki a hodályban ki-ki a maga fekvőhelyét, segítségül híva hozzá ügyességét, találékonyságát és ízlését. Javakorú matyóasszonyok ma is dicsekedve emlékeznek rá: „úgy ki volt csinálva a priccsem, mintha egy sezlon vót vóna a magasba". A priccs készítésére külön módszer fejlődik ki. A trózsák alá két-három sor téglát raknak egymásra; lábtul, fejnél és középen ebből készítik a fekvőhely alját. Azután dorongokat vágnak, ahol lehet: „ahol olyan jó kis surnyány-erdő volt, lett annak, ha jöttek a summások!" A téglákra a fekvőhely két hosszanti oldalán két rudat, arra keresztben, létrafokszerűen további nyolc-tíz dorongot raknak, de nem szögelik őket össze. Erre az alapra kerül a keményre, szögletesre tömött trózsák, a trózsák tetejibe meg a fejnél még egy megtömött és a trózsák szélességében levarrott gabonászsák, de úgy, „hogy takaros legyen". A szalmazsákra terítik a lepedőt, arra pedig az ínséget. Akkor már a lányok igen nézegették: „milyen az ínséged!" Végül — „ide jött a fejel, a nagy fejel tetejére a kis fejel". S mint az adatszolgáltató hozzáfűzi, „nem azért, hogy fontos vót vóna", hanem „dísznek". Adatszolgáltatónk szerint párnául inkább az összehajtogatott szoknya szolgált.

A díszítés jellegzetes matyó hajlamának további szerény területe a fej fölötti csupasz falrész. „Mit hozol a fejedhez" — ez a kérdés éppúgy foglalkoztatja a készülődő leánybandát, mint az, hogy „milyen az ínséged". A fejükhöz akasztják azután az olvasót, keresztet, szentképet, fényképet. Volt, aki szobrot is vitt s polcocskát csinált hozzá. Volt, aki papiros falvédővel vonta be a hodály csupasz falát, hogy csinosabb legyen. Ki hogy tudta megcsinálni, a személyi érték egyik próbája volt, s a leány minden büszkeség nélkül vette tudomásul a dicséretet: „ni csak, milyen szép a fejinél!" A priccs alá került a többi ingóság: szerszámok, tisztító eszközök, s egyéb apróság, hogy el ne lopják. Így találja meg az idegen és teljességgel díszítésre alkalmatlan területen a hagyományos ornamentikus készség a maga megnyilatkozási terét.

De nem volna teljes a kép, ha nem utalnánk a tömegszállás roppant szűkösségére. A dunnának sem került helye a priccsen, így az szükségszerűen megbontja a díszítést: „rúd volt felkötve, arra tettük fel, mikor reggel kimentünk dolgozni" — halljuk erre vonatkozóan. S mivel „a szalonnakamó is oda volt felkötve a közelibe, néha csak úgy vágódott hozzá a dunna — mostuk is ám a haját". Mindezek a berendezési és díszítő törekvések kétségkívül egyaránt tekinthetők alkalmazkodási tüneteknek mind a munkahely, mind a kövesdi szokásrend távlatában.

Mellőzzük itt a summásságban is megőrzött népviselet s a hazulról hozott egyszerű munkaeszközök vizsgálatát. Annyi bizonyos, hogy a mezőkövesdieket viseletük élesen kiemeli más vidékek summáscsoportjai közül, s a munkavállalók sajátos típusává formálja kívülállók szemében. Illyés Gyula arra figyelmeztet, hogy gyermekkorának tolnai környezetében a „kövesdi" szó adott nevet a borsodi vidék egyéb munkáscsoportjainak is, „amelyben a férfiak azt a magas kalapot viselték, a nők pedig azt a karcsúsító szoknyát, amelyet közvetlen a mell alatt kötöttek meg". Előadása éppen azért általánosságban mozog, inkább problémái, mint megfigyelései vonatkoztathatók szorosabban a matyó summásságra. Az alapmegfigyelés kétségkívül helyes: az idegen környezetben viszony-

lagos izolációval a kövesdi hagyományok élnek tovább.[6] A kérdéskört alig jellemezheti töredékes előadásunk; vizsgálata még sok erőfeszítést igényel.

Nem kevésbé lényeges kérdéskör, vajon voltak-e Mezőkövesden olyan helyi munkáratársulási hagyományok vagy az idegenben való társas munkavállalásnak olyan kísérletei, amelyek a summásságba járó *bandák* többé-kevésbé természetes alapjának és előzményének tekinthetők.

Herkely Károly[7] szerint a summásszervezet a patriarkális családi közösséghez hasonlítható, „de nem vérségi, hanem gazdasági alapon nyugszik, amennyiben a tagok alárendelik magukat a bandagazdának". Ezáltal olyan közösség létesül közöttük, folytatja Herkely, „ amelyen belül megszokott életüket élik a maguk szokásai szerint, szigorúan őrízkedve mindentől, ami megszólásra adna alkalmat". s az egész intézmény célja annak biztosítása, „hogy ki ne szakadjanak a falu közösségéből".

Ez az összehasonlítás ebben a fogalmazásban hiányos. Ki kell emelnünk, hogy a családi közösség állandó jellegével szemben itt alkalmi, néhány hónapra szóló csoportosulásokkal, illetve évenkénti átcsoportosulásokkal állunk szemben, s míg a család sokoldalú közössége gazdaságilag önálló és saját gyarapodását szolgálja, a summásságban a nagybirtoknak a szegényparasztsághoz való kapcsolata fejeződik ki. Belülről tekintve a summásság évenkénti ritmusban átszerveződő csoportjait, mezőkövesdi viszonylatban csak a közösségi munkára társuló egyes alkalmi csoportosulásokkal állíthatjuk párhuzamba őket. Ilyen szempontból nem jön számításba a házépítés, minthogy az kizárólag a vérrokonság férfitagjainak és a rokonsághoz vérségileg nem kötött keresztapáknak feladata. Ugyanez a közösség kap szerepet — bizonyos fokig az asszonynéppel is kiegészülve — a mezőgazdasági munkákban, cséplésben, hordásban, szüretben. Az éjszakai lólegeltetések *éccakás* legénycsoportjainak összetételét, szervezetét nem ismerjük. Összetételében és hangulatában a kukoricafosztás és a fonó közelíti meg leginkább a summáscsoportosulásokat, minthogy ezekben mindkét nem részt vesz, s főként a fonóban a korcsoportoknak bizonyos elkülönülése is megfigyelhető. Mindenesetre figyelemmel kell lennünk a lényeges különbségre is: a summásság mesterséges, külső organizáció eredménye, míg a fonó közössége a falu hagyományos belső organizmusai közé tartozik.

Különös figyelmet érdemel ilyen szempontból a summások előadása a hodály folklór- és szokáséletéről. Azok a játékok és erőpróbák, nóták és alakoskodások, amelyek a summás szabadidejét színezik, a fonó életéből származtak át a hodály életébe. A summáscsoportok tartósabb együttléte még meg is sokszorozza a fonó nyújtotta lehetőségeket, a folklórkincs egyre újabb és ujabb megelevenedésére és felfrissülésére nyújt alkalmat. Szerencsésebb összetételű *bandák* egész együttlétét áthatja a hazulról hozott s az idegen viszonyok között fokozott jelentőségűvé fejlődött folklóranyag. A „hármas ünnep, hetes eső" szólásszerű emlegetése a summásság körében innen érthető; mindez nemcsak a nagyobb pihenőt, de a szórakozás bőségesebb terét is biztosította. Nemegyszer a legnagyobb fáradalmak után is megszínesülnek az esték (a summásmunka napnyugtával szerződésszerűen véget ér); szombat délután és vasárnap a hodály életét kitöltő „házi" munkák, a személyes tulajdon karbantartásának teendői mellett is bő tér nyílik a vígságra, játékra, szórakozásra. Mindezekben pedig a hazulról hozott folklórelemek, elsősorban pedig az otthoni társasmunkákhoz

[6] *Illyés Gyula*: A puszták népe. 7. kiad. Bp. 1948. 246—251.
[7] *Herkely*: i. m. 62—63.

fűződő folklórelemek játszanak domináns szerepet. A kérdéskör ilyen szempontból még további kutatásra vár.

A mondottakhoz viszonyítva a summásjárást sokkal inkább a patriarkális családi közösség bomlástünetének, mint analógiájának kell tekintenünk. Maga az a körülmény, hogy — nem ritkán — ideiglenes különélésre kényszeríti a családtagokat, a közösségi kötelékek bizonyos lazulását eredményezi. Amikor az asszonyoknak a summáséletbe való kapcsolódásával a *páros élet* a hodály viszonyai között is fenntarthatóvá válik, változatlanul problematikus marad a summásságba való évenkénti elvonulás a nagycsalád szempontjából. A fiatalok a summásságban kivonják magukat a nagycsalád fegyelme és ellenőrzése alól. A szélesebb családszervezet kényszerállapotához képest itt az önállóságnak bizonyos vizsonylagos fokát évenként visszatérő „kaland" gyanánt élvezhetik. Mindezek elhanyagolhatatlan vizsgálati szempontok a mezőkövesdi parasztársadalom fejlődése szempontjából.

Teljes mértékben áll azonban, amit Herkely a summásság mint erkölcsi közösség cenzusáról előad. Maga az a körülmény, hogy a fejlődésnek azon a fokán, amikor a summásság már a község lakosságának 50%-át mozgósítja, a házasságkötéseknek még mindig több mint háromnegyed része az endogámia törvényszerűségeit mutatja, a közösségi ellenőrzés eredményességét igazolja. A fejlődés néhány jellemző adata a róm. kat. plébánia házassági anyakönyvei szerint:

1820	55	házasságból	53 endogám
1850	84	házasságból	78 endogám
1870	116	házasságból	112 endogám
1880	137	házasságból	129 endogám
1900	152	házasságból	144 endogám
1910	161	házasságból	146 endogám
1920	220	házasságból	206 endogám
1930	167	házasságból	133 endogám
1940	185	házasságból	146 endogám
1947	142	házasságból	127 endogám
1948	189	házasságból	155 endogám

„Három évbe vótam oda, de igazán semmi haszontalanságot nem láttam" — halljuk egy korosabb adatszolgáltatótól. „Csak a figura, játék ment." Az alkalmilag előadódott kilengéseket nemcsak a summáscsoport, hanem az otthon, maga a mezőkövesdi nép is szigorú megvetéssel sújtja. Az endogámia törvényszerű fennmaradása éppen ezért világosan mutatja, hogy a summások bizonytalan összeköttetések alapján összeverődő csoportjai egységesen vetik alá magukat a kövesdi társadalom hagyományos, a hodályban sem szünetelő erkölcsi ellenőrzésének.

Vajon a summásságot megelőzően Mezőkövesden kívül vállalt csoportmunkák közül a summásjárás előkészítőjeként figyelembe jöhet-e a tiszántúli nyomtatások viszonylag sokáig nyomon kísérhető szokása? Ugy véljük, nem. Rövidebb mezőgazdasági idénymunkára Kövesden kétségkívül a summásságot megelőzően is akadt vállalkozó. Murányi Albert (született 1863-ban) és id. Barczi Mátyás (született 1870-ben) ifjú éveikben meg-megfordultak részesmunkásként Tiszanánán, sőt Hajdúnánáson is, főként nyomtatni.[8] Ezt a munka-

[8] Vö. ehhez *Györffy István*: Takarás és nyomtatás az Alföldön. NÉ. XX. (1928) 1—46; *Herkely*: i. m. 35—36.

nemet azonban gazdaemberek vállalták, akik a kövesdi határban hamarább végeztek. „Akkor még nem volt annyi termőföld a kövesdi határba ; inkább legelők voltak ; mikor Gáspár Gáspárnak termett letelőbb száz mázsa búzája — úgy jártak megnézni" — halljuk az ide fűzött magyarázatot. Öt-hat lovukkal évenként el-eljártak a gazdák a Tisza vidékére, mígnem ott is jobban rákaptak a lótartásra. Mint a matyók vélik, ez vetett véget a kövesdiek alföldi idénymunkájának. A gazdáknak ezt az idény-vállalkozását azonban élesen el kell választanunk a nincstelenek kényszerű summásjárásától. Jelentősége mindössze annyi, hogy a község határán kívül eső munkalehetőségekre tereli a figyelmet.

Gazdák és földnélküliek magatartásában a munkavállalással kapcsolatosan egyébként is éles különbségek mutatkoztak Mezőkövesden. Elszegényedett gazdaember fia is csak vonakodva szegődik summásnak. Inkább szolgalegénynek áll valamelyik tehetősebb kövesdi gazdához, főként rokonához, s mint esztendős cseléd otthon marad.[9] A fejlődésnek ezen a fokán mindenesetre nyitva a választás — „kinek hova vót vágyása". A vélemények megoszlanak: „én nem megyek, inkább elállok itthon szógának" — vallja az egyik; „én nem leszek szóga, inkább elmegyek summásnak" — véli a másik. A fokozódó szegénység azután a választás lehetőségét fokozatosan kizárja, s marad a summásság, mint egyetlen járható út.

A summásságot megelőző időkben idegenben vállalt nyomtató munka tehát nem abban a társadalmi rétegben hoz létre ideiglenes csoportokat, amelyből utóbb a summásság rekrutálódik.

Nagyobb figyelmet érdemel azonban a kilencvenegynéhány éves Murányi Albertnek az a megjegyzése, hogy a kövesdiek valaha „aratni is jártak, erre lefele az uraságokhoz", s ez a munkájuk „hat-hét hétig tartott". Ha az aratómunkának ez a nem nagyarányú divatja már a summásságot megelőzően alakult volna ki, úgy a summásjárást ennek nagyarányúvá fejlődéseként kellene felfognunk. A kérdés eldöntéséhez azonban még további adatgyűjtés szükséges.

Melczer Gyula említi, hogy „a család gazdálkodással nem foglalatoskodó tagjai csoportostul vállalkoznak szakmánymunkára, elárasztják aratás idején nemcsak Borsodmegye területén a nagyobb gazdaságokat és ellátják azokat habár felette drága, de igen serény és fáradhatatlan munkáskezekkel".[10] Hogy azonban az aratási időben Borsodban s Borsod határán túl végzett szakmánymunka szorosan aratást jelent-e vagy nyomtatásnak kell értelmeznünk, közléséből nem tűnik ki félreérthetetlenül.

Mindent összevéve úgy véljük, általában a régi kövesdi életnek szélesebb közösségekre alapozott rendjét, nagyobb társasegységeket ölelő életkereteit is mérlegre kell tennünk a summásélet alapjául szolgáló csoportosulások vizsgálatában. A nagycsalád mint az élet hagyományos társadalmi szabályozója, a jelentős szerepet játszó nemi és korcsoportok, a közös munkák és széles csoportokat mozgósító szokások nagyban hozzájárulnak bizonyos általános közösségi hajlamok, társulókészségek ébrentartásához. A csoportos munkára-szervezkedés, a munkavállalók ideiglenes kollektívumának összeállása ebben a légkörben önként értetődik. De ugyaninnen következik az ideiglenes csoportok nagyobb ellenállása az idegen környezet viszonyaival szemben, a közösségi hagyományok szabályozó hatása a summásság viszonylagos elszigeteltségében is.

Mindez természetesen nem jelentette még, hogy a summásságra szerződők egy-egy *bandája* szorosra fogott, jól működő szervezetet alkotott. Ehhez

[9] *Herkely* : i. m. 47.
[10] *Melczer* : i. m. 5—6.

az egymáshoz-törődésnek s a viszonyokhoz való alkalmazkodásnak hosszas folyamatára volt még szükség. „Míg össze nem szoktunk a munkába, mind úgy ment, mint mikor a csordát kihajcsák a legelőre" — halljuk erről a jellemző szavakat. „Mindenki a magáét nézte. Ment a munkába a virtuskodás, egy a másikát hajtotta, míg össze nem szoktak. *Elsős* volt, aki jobb kéz felül elülről volt a táblába a sorban a kapálásnál. Ahogy az ment, úgy kellett menni a többinek. A gazda csak annak szólt: mozgasd meg egy kicsit, ide má ne jöjjünk ki holnap. Először nem néztek az elsősre, lehagyták. Ő az elsős? mikor ugyanolyan félkezes. mint én? — kérdezgették. De azután összeszoktak. Az elsős is nekibátorodott. Ha előre ment valamelyik, rászólt: odavágom a kapircsot, ki ne bújj! Mikor má letelt egy hónap, jobb vót. Félidőkor má teljes nyugalom uralkodott. Akkor má olyan vót, mint egy test, egy lélek." A belső szerveződés e folyamatának is megvannak a maga sajátos kérdései, s külön figyelmet érdemel a summásgazda szerepének tisztázása, kivált az első világháborút megelőző időben, mikor még „előlkaszált" s „nem kapott görbe botot" azaz inkább vezető munkásnak, mint felügyelőnek volt tekinthető.

Problémáink sorát szaporíthatnók. Külön kérdés például, hogy alakítja át a summások elvonulása az otthonmaradottak életét. Elnéptelenedő házak, házcsoportok, nyári dologidőben az ország minden táján jellemzők falvainkra. Mezőkövesden azonban a kapitalizmus e késő évtizedeiben hosszú évtizedeken át hónapokra kihalt, elnémult a község egy-egy utcája, sőt utcacsoportja is, s a népesség időleges megfogyatkozása nemcsak sajátos hangulatot kölcsönzött az egész helységnek, de különleges kérdéseket vetett fel az otthonmaradottak előtt. Természetesen az idegen nagybirtokokra költözöttek élete — egyes kövesdi hagyományok pezsgő továbbélése ellenére — szoros kapcsolatba kerül az új környezettel, s annak hatásait tárgyi és szellemi kultúrájuk is visszatükrözi. Mit hoztak magukkal otthonukba visszatérve s hogyan fogadta be vagy utasította vissza mindezt az otthoni környezet — külön részletvizsgálat hivatott eldönteni. Az sem vitás, hogy néha csak futó évek, de olykor hosszú évtizedek gyakorlatában az otthon töltött téli hónapok is fokozatosan az ideiglenesség jegyeit veszik fel, s a hazaérkezés örömét-gondját Mezőkövesden hamarosan színezni kezdik a következő vállalkozás sajátos előkészületei. Mindezek néprajzilag megoldatlan kérdések Mezőkövesd életének vizsgálatában.

Hogy vizsgálatuk nem jelentéktelen eredményekkel járhat, arra nézve egyetlen adatszolgáltató feleletét idézzük arra a kérdésre, vajjon a summásság közvetítésével milyen változáson esik át Mezőkövesd tárgyi kultúrájának legjellegzetesebb területe, a viselet.

„Hogy mit hozott a summáslány Kövesdre? — Hát legelőször is behozta a tisztaságot.

Addig vászonkötőbe jártak, attól ment a gyócskötény, a fehér surc; azt mostuk, vasaltuk.

Bejött így a nagy fodrú zubbony is. Azt nem is hordták jó gazdalányok. Azt mondták: kódusos. Később ők is rájöttek, hogy szép, jó. Addig a ráncos szoknya vót; annak nem vót fodra.

Addig az a nagyon passzos testálló ment. Nem lehetett úgy tisztán tartani: — vastag bársonyszegések, csipkék vótak rajta. Úgy nyőt el, hogy mosni nem is lehetett. Nem lehetett mosni a selymet, delint, purgamentet, pipit; fakult a virágja.

A summássággal átcsaptunk a ráncikára. Azon nem volt se csipke, se semmi; sajátmagából volt a diszítés. Esetleg a gallérjára azt is tettünk rá,

bóti singolást. De ezt már mostuk, vasaltuk. Ennek kartont vettünk meg féldelint, mosódelint. 1920-ba mentem először; attól végig ebbe voltam."

Ez a részletfinomságokra utaló válasz sejteti, mennyi nyílt kérdéssel áll szemközt tárgykörünkben a kutató.

Aminthogy csak halvány körvonalaiban, inkább életviszonyainak, mint jellemalkatának jegyeiben látjuk előttünk azt a társadalmi típust, magát az embert is, aki a summáséletnek szenvedő hőse volt, s aki az otthon és az egyre változó idegen munkahelyek robotjai közt morzsolta le életének nem egy évtizedét. Nobisz Horváth György 1902-től 1948-ig summásságának harminchat állomását sorolja fel (valamennyit pontosan a megfelelő évhez kötve) s ehhez járulnak még gyárban vagy katonasorban, valamint állami birtokokon töltött évei. „Harmincöt éven át nem láttam Kövesden a nyarat", — mondja egy másik adatszolgáltató.[11] Nem vitás, hogy a paraszti életformának ez a típusa sok tanulságot tartogat a magyar néprajzkutatásnak.

Bár a summáskérdés vizsgálata csak országos összefüggéseiben, a teljes magyar gazdasági-társadalmi élettel való szövevényes kapcsolataiban szemlélve vezethet átfogóbb tanulságokhoz, úgy véljük, egyes sajátosan mezőkövesdi jelenségei néprajzi szempontból önmagukban is figyelemre méltók. Szembeötlő már magában véve az a körülmény is, hogy az időszakos nyári mezőgazdasági munkavállalás egy meghatározott országos formáját a köztudat elsősorban a matyó nép sajátos jelenségeként fogja fel: hajlunk rá, hogy a matyó summásban a summás általános típusát lássuk, s ez a tény mintha azt mutatná, hogy a summásjárás mezőkövesdi vonatkozásaiban sajátos hangsúlyt, különleges nyomatékot kapott. Az országos jelenséget ugyanis a matyóság a maga sajátos etnikus jellegzetességével helyivé formálja, külön elvekhez igazítja, a maga módján valósítja meg. A gazdasági erők kényszerítő nyomásából — a magyar szegényparasztság országszerte széles tömegeihez hasonlóan — a mezőkövesdiek sem bontakozhatnak ki. Ám az a mód, ahogyan a summásságot élik, az évenkénti munkáravándorlást megvalósítják, sajátos helyi színezetet kap, az országos képből matyó jellegzetességével tűnik ki. Bármennyire ideiglenes is a summásjárás mint népéleti jelenség (a hagyomány életét nem évtizedek mérik), maga a matyóság a maga emberi elemeivel, etnikus sajátosságaival vesz benne részt. S éppen a megvalósítás etnikus mozzanatai magyarázzák, hogy a summást a magyar közvélemény előtt éppen a mezőkövesdi summás testesítette meg.

Mindebben döntő jelentőséget kell tulajdonítanunk a matyóságra jellemző dramatizáló hajlamoknak, az életet szabályozó hagyományok bizonyos művészi kiemelésének, a formaságok öntudatos megbecsülésének és alkalmazásuknak, amely arra törekszik, hogy megadja a módját, bármit is tesz. Nem teátrális mozzanatokról van itt szó, még kevésbé a városból érkező néprajzi gyűjtő számára rendezett alakoskodásról. Sokkal inkább arról, hogy sajátos beleélő készséggel rendelkezik e nép (kivált az asszonyféle), a különböző élethelyzete-

[11] Fejtegetésünk elsősorban az alábbi adatszolgáltatók közléseire támaszkodik: Murányi Albert 90 éves, Bajcsy Zsilinszky u 34. (1952); öreg (Bódi) Barczi Mátyás 82 éves, Bajcsy Zsilinszky u. 8. (1952); Marton Mátyás 80 éves, Holló Kálmán u. 71. (1952); Kis Józsefné Hajdú (Máté) Bori 72 éves, Mihály u. 20. (1952); Horváth (Nobisz) György 63 éves, Eötvös u. 58. (1952); Barczi Mátyás 60 éves, Bajcsy Zsilinszky u. 8. (1952); Marcis Józsefné Takács (Gari) Anna 57 éves, Bükkfa u. 15. (1952); Szekeres Józsefné Fehér Erzsébet 53 éves, Thaly Kálmán u. 12. (1952); Ócsai Józsefné 46 éves, Emma u. 8. (1953); Simon Istvánné Takács (Gari) Margit 45 éves, Mogyoróköz 6. (1953). Az életkor gyűjtésünk kezdeti évére értendő; ezt zárójelben adjuk meg.

ket sok érzéssel, de egyben öntudatosan és személyi érdekeltséggel szemléli és vállalja, a hagyomány szabta, vagy a természet rendjéből adódó formákat önkéntelen tölti ki sajátos érzelmi-eszmei tartalommal, s éppen ezért különös hangsúllyal képviseli.[12]

De tanúságokkal szolgálhat a kövesdiek időszakos otthontalansága az ember és a haza néprajzi vonatkozásához is. Azoknak a kötelékeknek lényege, amelyek az ember és szülőföldje közt fonódnak, csak a szülőföld elvesztésének következményeiben ragadható meg. Az elemi csapás vagy háború során elveszített hajléknak korábbi helyén való újjáépítése (sokszor a legkézenfekvőbb észokok ellenére), világosan utal arra a kapcsolatra, amely az ember és lakóhelye közt kibontakozik s a magyar „ház" — „haza" szópárban is kifejezésre jut. Ám a haza fogalmának az otthon csak külsőséges eleme: a honvágy csak másodsorban irányul az otthon tárgyaira, elsődleges célja szerint az otthonmaradt személyekhez, családtagokhoz, főként a szülőkhöz kapcsol hozzá. A haza elsősorban emberi közösséget jelent, amely a magános embernek a hajléknál is biztonságosabb oltalma, menedéke elhagyatottságának senkiföldjével szemben. „Szülőföld", „anyaföld" — ezért a „haza" fogalmánál találóbb, lényegre utalóbb kifejezések nyelvünkben: az „otthon" csak mint a bennelakók, a „haza" mint a nemzet jelképe kapja meg teljes értelmét. A hontalanság éppen ezért nem egyszerűen az otthon, a szülőföld elvesztésében, hanem a természetes közösségi kapcsolatok megszakadásában tetőződik be, s végeredményben természetellenes emberi állapot, a lelki megbetegedés egyik típusa, amely a társadalommal való meghasonlás tényéből adódik.

A summásság Mezőkövesden megvalósított formájában az otthonhoz való szerves és sokoldalú kapcsolat kifejezője; de mint a közösségből való időszakos kiszakadás a hazátlanság egy sajátos neme is egyben. Maga az a tény, hogy a munkavállalás csoportos formáját fogadta el a matyóság, biztosította, hogy otthonát idegenben se veszítse el egészen. Mégis a valóságos otthon és a legközvetlenebb hozzátartozók köréből évről évre hosszú hónapokra idegenbe kerül a munkavállaló, ahol a hodály elszigeteltsége csak kevéssé pótolja azt, amit otthonában veszített. A kenyérért, amelyet a summásság vállalása biztosít, a kalandért, amelyet a summásélet kínál, az embernek drágán kell fizetnie: időszaki elvándorlás és időszakos hazátlanság elválaszthatatlan fogalmak.

A hodályban létesülő sziget erőfeszítései a hagyományoknak, a közösségi kultúrának, a megszokott életmódnak folytatására: drámai kifejezései az otthon visszasóvárgásának. Nagy valószínűséggel állíthatjuk éppen ezért, hogy a kövesdi élet drámaiságának nyomatékosításához a summásélet is jócskán járult hozzá az otthoni hagyományoknak a szokottnál lázasabb hangsúlyozásával. A summásélettel mint etnikum alakító jelenséggel a matyóság viszonylatában mindenképpen számolnunk kell.

Sándor István

[12] A felvetett problémákról szól *Richard Weiss*: Heimat und Humanität Schweizerisches Archiv für Volkskunde. 1951. 1—10.

Heimat und Saisonarbeit (»summásság«) bei den Matyó in Mezőkövesd

Seit ungefähr 1875 bis 1948 pflegte sich die Schichte der besitzlosen Bauern von Mezőkövesd während der Frühlings-, Sommer- und Herbstmonate auf Grundbesitzen in anderen Gegenden zu landwirtschaftlichen Arbeiten zu verdingen. Die Ortschaft, deren farbenprächtige Volkstracht und künstlerische Stickereien weithin berühmt sind, hatte um 1940 herum mehr als 20 000 Einwohner. Ungefähr die Hälfte der Bewohnerschaft waren Summenlohnarbeiter (»summás«), das heisst sie bekamen eine im voraus bestimmte Summe in Geld, landwirtschaftlichen Produkten und Nahrungsmitteln und nicht wie die anderen Typen der landwirtschaftlichen Arbeiter einen Anteil des Feldertrages nach bestimmten Verhältniszahlen.

Die Abhandlung zeigt, wie die aus der Gemeinschaft jährlich immer wieder herausgerissene Gruppen versuchten in ihrer neuen Umgebung ihre heimatliche Lebensweise weiterzuführen. Zusammengepfercht in ein einziges grösseres Stallgebäude (»hodály«) strebten sie mit aus Mezőkövesd mitgebrachten Gebrauchsgegenständen ihre vorübergehende Unterkunft heimisch zu gestalten, in ihrer Freizeit aber, ja auch während der Arbeit, pflegten sie das heimatliche Folklorgut, sogar wenn es zuhause an gewisse Gelegenheiten (z. B. an die Spinnstube) gebunden war und übten ihre Bräuche weiter. An alldem hatten die Frauen einen besonders grossen Anteil, indem sie sich um die Wette bestrebten mit ihrem ausgeprägten Sinn für Schmuck die Lagerstätte und deren Umgebung mit der heimatlichen Farbenpracht zu verschönern. Trotz der schweren Arbeit und einfacheren Lebensverhältnisse zeichnen sie sich scharf auch in der Abgeschiedenheit mit den in ihren Überlieferungen auftretenden ethnischen Eigenschaften von ihrer Umgebung ab. Ihre Sachkultur, hauptsächlich ihre Tracht erschien in der fremden Umgebung so charakteristisch, dass man gerne im ganzen Lande den Arbeitertyp des »Summás« durch den Mezőkövesder »Matyó« vertreten sieht.

Unter den zur Durchführung gemeinsamer Arbeiten notwendigen Gruppierungen in der Heimat finden wir keine einzige, die man mit den späteren »Summás«-gruppen vergleichen könnte. Während die heimatlichen Arbeitsgruppen traditionsgebunden sind und einen lebenden Teil der Gemeinschaft bilden, entstehen die »Summás«-gruppen auf äusseren Anlass und werden, jede in ihrer Art, von Jahr zu Jahr neu organisiert, wobei sich jedoch die heimatliche Überlieferung in der Bildung von Altersgruppen, Absonderungen nach Geschlecht und nach Familienzugehörigkeit auch innerhalb der »Summás«-gruppe widerspiegelt. Die jährlichen Wanderungen der »Summás«-gruppen zu neuen Arbeitsplätzen ist eine Begleiterscheinung des um diese Zeit auftretenden Zerfalls der bis dahin in Mezőkövesd herrschenden patriarchalen Grossfamilien, die jedoch bis heute noch nicht gänzlich verschwunden sind.

In den Gebräuchen der »Summás«-gruppen tritt die Charaktereigenschaft der Matyó-Volksgruppe zu Tage, das tägliche Leben zu dramatisieren, die Überlieferung mit einem ausserordentlichen künstlerischen Nachdruck zu pflegen und jedweder Verrichtung eine besondere Note zu verleihen.

Die Anghänglichkeit der »Summás«-gruppen an ihre heimatliche Lebensform erleichtert uns das Verständins der zwischen dem Menschen und seiner Heimat bestehenden tiefen seelischen Beziehungen. Darunter sind die Beziehungen zu Menschen, zur Gemeinscheit, und vor allem zur Familie wesentlicher, — als die zur Landschaft, zu Haus und Hof und deren Einrichtungen. Der Matyó kann aber unter den Bedingungen des »Summás«-lebens bloss seine Anhänglichkeit zu den letzteren im beschränkten Masse pflegen und muss so einen schmerzlichen Preis zahlen für die Gelegenheit in der Fremde sein Brot verdienen zu können.

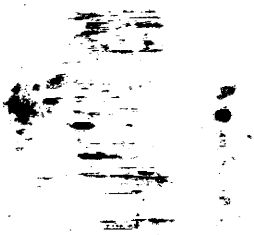

A dobozi Petőfi termelőszövetkezet tagjainak egészségügyi kultúrája és ellátottsága

A dobozi „Petőfi termelőszövetkezet" tagjainak egészségügyi ismereteit, kultúráját próbálom elemezni gyűjtésem alapján. A gyűjtés a helyszínen 10 napig tartott. Általában a munkahelyen több csoportos és egyéni beszélgetés eredménye. Kiterjed mind az ember-, mind az állatorvoslás körére. A lejegyzés rendes folyóírással történt, ezért a szövegnek csak egy része — igaz, hogy nagyobb része — szó szerinti lejegyzés, más része csak tartalmi hűségű, nem szó szerinti. A gyűjtés anyaga megfelel annak, amit a folklór *népi orvoslás* néven tart számon. Mégis szívesebben nevezem a tsz-parasztok *egészségügyi kultúrájá*nak, mivel gyűjtési és értékelési módszerem némileg eltér a népi orvoslással foglalkozó elődeimétől.[1] A megelőző Békés megyei gyűjtéseim során aránylag nagy anyag származik Dobozról. Így tehát alkalom kínálkozik arra, hogy a dobozi egyénileg gazdálkodó parasztok egészségügyi kultúráját összehasonlítsam a dobozi tsz-parasztokéval.[2] Eredeti tervemtől eltérően, már nem volt időm és módom további összehasonlítási alapul egy békéscsabai tsz-ben is gyűjtést végezni. Ez, a dobozi gyűjtés kiszélesítésével és elmélyítésével, egyszersmind egy alaposabb értékelés lehetőségével későbbre maradt.

Gyűjtésem során a „nép" (elsősorban parasztságot, kis részben munkásságot és kisiparosságot értvén e fogalmon) egészségügyi kultúrájának nemcsak statikus része érdekel, tehát az egészségre-betegségre vonatkozó ismeretanyag, szólások, gyógyszerek stb., hanem annak dinamikus valósága is; ahogy él és hat, gyakoroltatik ez a kultúra. Ugyanakkor szükségesnek tartom azt is, hogy ezt a kultúrát térben és időben viszonyítsam egyrészt a hivatalos elméleti és gyakorlati orvostudományhoz, pontosabban a mai és a régi orvostudományhoz, másrészt a közeli és távoli népek mai és régi népi orvoslásához. Így mérhetjük csak le, ismerhetjük meg fejlődésében és összefüggésében a magyar népi orvoslás jelentőségét, a magyar nép egészségügyi kultúráját. Természetesen ilyen szerteágazó, mégis szintetizáló kutatásra jelenlegi anyagom kevéssé alkalmas; bizonyos összefüggéseket és összehasonlításokat csak érinteni lesz alkalmam.

Feldolgozásom során a népi egészségügyi kultúrát modern orvostudományi szemléletnek megfelelően osztottam részekre. Ilyen vitatható, de mégis célravezető módon igyekszem megállapítani bizonyos sajátosságait.

[1] Ez a gyűjtési és értékelési módszer a jelenlegi gyűjtés rövid ideje miatt nem annyira szembetűnő, mint előző több éves, Békés megye területére kiterjedő gyűjtésemben.

[2] Ez az összehasonlítás azonban csak némi fenntartással értékelhető, mivel e rövid ideig tartó gyűjtés elég kevés anyagot szolgáltatott, szemben a másik nagy gyűjtésanyaggal. Igaz viszont, hogy a dobozi tsz-tagok száma is jóval kisebb, mint Doboz nem tsz-tagjainak száma.

A) *Népi tünettan (symptomatológia)*

Előbb-utóbb szembetűnik, hogy embertársunknak vagy a jószágnak valami baja van. Nem olyan az állása, járása-kelése, hangja, szaga, — egyszóval egész magaviselése, mint annak előtte, míg nem volt baja, amíg egészséges volt. Ugyan mi ütött belé? vajon mi lelte? Szemügyre veszik a betegség *jeleit.*

„Az orra lyuka *gyöngyös* neki nagyon" vagyis gyöngyölve valamilyen csúnyaság jön az orrán. (Orbáncos disznó.)

„A szeme úgy *megkarimásodik.*" (Himlős kisliba.)

„Úgy megy, *mintha dióhéjba menne.* Nem bírna menni." „*Sajnálja a lábát.*"

„Úgy megy, *mintha dióhéjba menne.* Nem bírna menni." „*Sajnálja a lábát*". (Körömfájós disznó.)

Ha bürköt eszik a liba: „Nem tud menni. *Mint aki be van rúgva* úgy megyen. Olyan szédelgős. Úgy a lábába áll neki."

„Nyomástul is belealszik a tej. *Beleküvesedik* oszt *meggyullad*, elromlik a tőgye."

„Ha *rívós* a kicsi, keménymag teát csinálunk neki."

Van, hogy a baromfi úgy „*guzsorog*". „Hasmenésesek lettek, olyan *sátorosok.* Megnő a kis szárnya, a földön húzza, a csőre nagy. Megfehéredik a csőre: Guzsorog." „Ha kotló nem jól üli (a tojást) és olyan éretlenül kél ki (a csirke), akkor torongyosnak mondjuk. A kis hátulja olyan nagy neki. Nem is eszik. Két napra megdöglik."

A himlős kisliba: „Nem eszik, *lesatnyul.*"

„Sovány. *Madárhusú.* Micsoda gindárhúsú!"

„Az összes feje *merő seb* volt." (Óvaros gyerek.)

„*Kornyadozó baja van.* A füle se áll úgy, aztán nem tudjuk még mire válik, csak látjuk, hogy baja van. Már akkor nem ugrik fel. Már akkor baja van." (Disznó.)

Önmagán is észreveszi a bajt a beteg ember:

„Én mikor vérhasba vótam . . . *se gatyám, se nadrágom nem volt megkötve.*" (Ti. folyton szaladnia kellett az árnyékszékre.)

„Reggel olyan beteg lettem! Nem bírtam leszállni az ágyról és olyan lett a fejem, mint egy *szakajtókosár.*" (Orbánc.)

„A gyomra kívánja az eleséget, de a szájába nem kék tenni. Szájizi nincs."

Ennyi elég lesz mutatóba a népi orvoslás nyelvéből annak megállapítására, hogy ez a nyelv szemléletes és nagy képi erővel rendelkezik. (Mintha dióhéjba menne, sátoros stb.) Nem elvontan szemléli a jelenségeket, hanem objektív valóságukban ábrázolja. „Mint aki be van rúgva, úgy megyen" — mondják nemcsak a libáról, hanem a beteg emberről, pl. a magas vérnyomásosról is. Ugyanez *szédülés*nek nevezve már elvont, kevésbé kifejező és szemléletes. Köznyelvünkben és orvosi szaknyelvünkben már színtelenné szürkült szavak a népi orvoslás nyelvében még képi erővel hatnak: a gyulladásra ezt mondják, meggyullad a tőgye, a lobogva, mohón pusztító tüzet idézve elénk. — Ha elsődleges rosszindulatú daganat (rák) szétszóródik a szervezetben, s másutt is keletkeznek daganatok, az orvos *áttétel*ről beszél; rákos áttét, másodlagos rák keletkezett. Ez az áttétel a rák *szikrája* Dobozon. (A tűzfészekből úgy pattannak szét a szikrák, mint a daganatfészekből az áttételek, és ha megfelelő gyúlékony anyagot talál a szikra, újabb tűzfészek keletkezik: új daganatfészek.)

Az *Orvosi Hetilap* hasábjain nemrégen méltán érte kritika a magyar orvosi szaknyelvet.[3] A népi orvoslás nyelvében orvosi szaknyelvünket megújító nagyszerű lehetőségek rejtőznek.[4]

Nemcsak a betegségek jeleit leíró kifejezésekre érdemes felfigyelni, hanem a népi anatómiai és élettan tárgykörébe tartozó szavakra, kifejezésekre is. Csak felsorolunk néhányat: Péra — malactartó. Vízhólyag kifokad — fejevize elmegyen. Csipőízület — forgó.

Paraszti szemléletre vall, hogy a megfigyelt tünetek alapján — általában — nem igyekeznek valamilyen betegséget megállapítani, hanem a tünetet azonosítják a betegséggel. Az is bizonyítja ezt, hogy sokszor a betegség neve azonos a tünetet megjelölő szóval, kifejezéssel: *kornyadozó baja van.* A reumás megbetegedések általában *fájás*ok. Többféle szembetegség is szemfájás stb. A mételyes birka *mézharmatot kapott.* Ez utóbbi kifejezés már más csoportba tartozik ugyan: a betegséget okozó mézharmatról nevezték el a betegséget.

A mintegy 150 éves homeopata orvosi irányzat például szintén nagy jelentőséget tulajdonít a tüneteknek, erre alapítja gyógyító elméletét és gyakorlatát.[5] Részletes kifejtésre nincs lehetőségünk, de megállapíthatjuk, hogy a homeopaták felfogása ebben a tekintetben megegyezik a népi orvoslásával. A *pavlovi tanok* alapján végzett kutatások is megállapították, hogy az ízületi betegségnek tartott elváltozás sokszor idegrendszeri baj, *fájás*, az idegrendszerbe belerögződött, ízületekben jelentkező nehezen gyógyítható fájdalom syndroma.[6]

B) *Népi kórélettan (pathophysiológia)*

Az érdeklődés középpontjában maga a beteg ember (vagy jószág) áll. Miután észrevették a rendestől eltérő állapotot, arra kíváncsiak, hogy miért gyötrődik, mi a bajának (guzsorgás, kornyadozás, fájások, gyulladás stb.) a lényege.

Rendszerint azt tartják lényegesnek, hogy valami nem tud kijönni, kiütni, kitisztulni, kitakarodni, megindulni. A csömörös disznó: „Ásítozik, hányást erőlteti, de nem tud hányni. Se előlről, se hátulról nem tud kijönni." Orbáncos disznó: „A fejit támadja. A szuszogó képességét gyengíti neki. Nem tud megindulni az orra lyukán. Amelyikén megindul, az már kiheveri." Csecshümlős malac: „Aki nem fosta el, az is belepusztult." „A belire megy az a sok sárvíz. Elfutja a belsejit és az öli meg." — Tüdőbajos ember: „Ha nem köpködök vért, akkor nem is maradok meg." „Minden részem fáj. Köhögök és nem jön fel a slájm. Úgy nevezzük ezt, hogy horut." Disznó bőrbetegsége: „Felhólyagzik. Sárvíz folyik belőle. De ez ha kifelé jön a bőrön, az jó, de ha befelé megy, megöli az állatot." Az ótvaros gyereket „nem kell gyógyítani", csak takarodjon ki belőle a sárvíz. Ha begyógyítják „a szemire mehet".

A gyógyítás is akkor eredményes, ha a kitakarodást kiütés segíti elő. Kelés: „Vereshagyma az kiszívja belőle a csúnyaságot." „Tájoggyökér az is az ilyen sárvizet húzza össze." Pipos baromfi: „Akkor aztán taknyos. Jön az orrán meg a száján a takony. Mikor úgy tüszköl, akkor csüng a száján."

[3] Orvosi Hetilap, 1955. 21. sz. 561—567.

[4] *Oláh A.:* Mai és régi orvosi nyelv, népnyelv, irodalmi nyelv. (Kézirat.)

[5] *R. Stengel:* Die Praxis der Homöopathie und die Theoris Speranskys. VEB Georg Thime, Leipzig 1955.

[6] *Fridland:* Szovjetszkaja Med. 1950. 12. sz. 3—6.

Mételyes birka: „Kihajtja belőle azt a bacilust, amik a májcsövekbe vannak. Az a szesz leöli."

Régi (XVIII. és XVII. századi) magyar orvosi könyvekben is gyakran találkozunk hasonló kifejezésekkel. „Kivált-képpen pedig három nevezetes hellyek vagyon, a mellyekre ülepednek (a nedvességek), az ember mellyére, torkára, s orrára; honnan néha nagy Rekedések szoktak származni."[7] A „bolond-Hagymáz" oka: „Az asszonyokban gyakorta a hó-számnak *megrekedése*, s nem rendes folyása, és a gyermekágyban a ki-tisztulandó nedvességnek fenn-akadása."[8] „Nintsen az apró Gyermekeken közönségesebb az Oltvarnál; mellyet hirtelen nem is kell gyógyítani, hadd verje-ki magát az annya méhében rakodott rossz nedvesség."[9] A csömör oka: „a Gyomor a sok nyálas nedvességekkel el-telvén, meg-hül." Gyógyítása: „E nyavalyának a gyógyítását; ha lehet, Purgation (hashajtáson) kell el-kezdeni; vagy fellyül hányván, vagy alól tisztulván, a mint a dolga kivánnya." „. . .vagy sár, vagy fekete sár tisztító Purgátióval élvén."[10] Emlékszünk: a csömörös disznót is „hányás erőlteti, de nem tud hányni. Se előlről, se hátulról nem tud kijönni." — „A himlő szükséges és hasznos nyavalya, amely az emberi életműséget az ártalmas nedvességektől kitisztítja."[11] A gyűjtés szerint is: A csecshümlő „ez nem veszélyes. Ez természetes."

Ez a néhány összehasonlító észrevétel is megerősíti nagyobb anyagon nyert megfigyelésünket, hogy a népi orvoslás kultúrtörténetileg XVII. (XVIII.) századi fokon rekedt meg. Nem azt jelenti ez, hogy középkori, sőt egészen ősi elemeket is nem tartalmaz, hanem csak azt, hogy lényegében a XVII. század orvosi színvonalán áll. Nyelvi és tudománytörténeti tanulságok után ez a kultúrtörténeti tanulság az egészségügyi felvilágosítás szempontjából nagy jelentőségű. Csak a népi orvoslás beható ismerete alapján folyhat hatásos egészségügyi felvilágosítás.

C) *Népi kóroktan (pathogenesis)*

a) *Időjárás, levegő. Megfázás.* Disznó-orbánc: „Leginkább a sok esőzés, hűvös idők hozzák." — Körömfájás: „Azt is az időszak hozza. Leginkább esős idő. Esős idő után hirtelen szárazságok vannak, akkor üt ki rajta." — Vetélés (disznóbetegség): „Azt az időjárás hozza." Birkapestis „a levegő hozza". Baromfi hasmenésének oka: „megfázás". „Minden jószágnak van valami ellensége. Pulykának a megfázás az nagyon árt." „Kicsi korában árt a csirkének az eső. Megázik oszt akkor összebúvik jól. Attul adja leghamarabb elő magát a himlő." Orbánc: „Megfázástól lehetett". Reuma oka: kukoricaszedéskor nagy eső jött, „kimelegedtem, aztán megfáztam". — „Egyszer úgy megfázott a hátam, hogy legalább egy hónapig még ülni is nehéz volt".

Állapodjunk meg ennél a kifejezésnél: „a levegő hozza" a disznópestist. A *koreláról* (kolera) is ezt mondják Dobozon: „valami levegő hozta azt kérem. A szél hozta azt a nyavalyát". És: „1914—1915-be abba a nagy ködbe jött

[7] *Pápai Páriz:* Pax Corporis 47.
[8] I. m. 41.
[9] I. m. 392.
[10] I. m. 142—143.
[11] *Domby Sámuel:* Orvosi tanítás a Gyermekek Nyavalyáiknak Orvoslásoknak etc. Pesten, 1794.

a nyavalya, az a nagy spanyoljárvány. Az a ködlevegő. Büdös köd vót, az a nem jó köd." Pápai Páriz is ezt írja a pestisről: „A dögnek uralkodása az Áerben lévén . . ." És: „A pestis . . . vétetik be onnét fölül az égből, kiért mérgös és dögös". A középkori orvosi felfogás a járványok okát a levegőben lebegő mérgező anyagban, a „miazmában" kereste. A XVIII. században ezt a „kontagionista felfogás" váltotta fel. E szerint a járványok oka a beteg emberi testben keletkező különleges fertőző „kóranyag". Ez a kissé misztikus „fertőző kóranyag" aztán a XIX. században pontos értelmet nyert a kórokozó baktériumok felfedezésével. Amikor a nép „időjárásról, levegőről, időszakról" beszél betegségekkel kapcsolatban, miazmás elméletet hirdet. Nem jutott még el a kontagionista és a bakteriális felfogásig. Azért találja szembe magát falun közegészségügyi szolgálatunk annyi nehézséggel járványügyi téren, mikor a „fertőzés", „ragály" fogalmát kell tudatosítania.

b) *Foglalkozási ártalmak.* A megfázásnak sokkal nagyobb szerepet tulajdonít a népi orvoslás, mint a hivatalos orvostudomány. Kétségtelen azonban az is, hogy a parasztember munkája során nagymértékben ki van téve az időjárás viszontagságainak. E „foglalkozási ártalomnak" a múlt lényegében polgári jellegű orvostudománya nem szentelt figyelmet. Ma is az ipari munka foglalkozási betegségei még aránytalanul jobban feldolgozottabb, mint a földművesmunkáé. A földművesmunka foglalkozási ártalmainak feldolgozása során a népi orvoslás ismeretének és a népi írók műveinek nagy hasznát vehetjük.

A sertésgondozónak feltettem a kérdést, hogy milyen baleset fordulhat elő munkája közben. „Egyszer ütött el egy rongy malac. Meghencseredtem, csupa kotu (sár) lettem." Aztán: „Egy-egy foghely itt (mutatja az ujját). A kannak agyara van és az alsó fogát a felsővel úgy kiélezi, hogy olyan, mint a borotva. Ha nem szedjük ki minden esztendőbe kétszer, egyenesen ontja ki a bélit." A harapás helyire: „ecetes szalonnát szoktam rá tenni, kifertőtleníti" — karikázáskor harapta meg a disznó. Munka közben sokféle baleset érheti a parasztembert. „Bornyú idelökte a szarvát a szemembe, meghasította a hártyát és ezzel a szememmel nem is látok semmit." (Így történt: az apró borjúk éhesek voltak, kassal vitte elébük a takarmányt. Négy bornyú helyett tizenhárom volt az istállóban, szoros volt a hely, lökdösték az éhes borjak, a kast az állához lökték, s amint hátravetődött a feje, akkor szúrt bele a borjú a szemibe. Szikfűvel gőzölte és mosogatta. — „Gyulladásba lett . . . a szeme. Attól is megkapja, ha gépnél van, a portól." Kiszáll a gabonapor a cséplőből a törekhordó, törekkaparó szemibe. Adatközlőmön is megesett törekrakó korában. — Kukoricaszedéskor megfázott, *reomás* lett. „Nagy eső jött akkor. Kimelegedtem, aztán megfáztam. Kimeredt a két karom." — Nyáron gyakori a *tallóseb* is. A hegyes talló megszúrja a lábukat, gennyes bőrgyulladást kapnak. Így írja le az egyik adatközlőm a tallósebet: „Olyan kis kiütések vannak a lábon, kézen. Teli vannak ezek gennyel. Hétféle vagy kilencféle tallófüvet szed össze a tallóról, abba fürdeti." Mikor fejelte a cukorrépát, a bárddal kétfelé vágta a nagylábaujját. „Tíz krajcár ára firnác gyógyította meg." Különféle sebesülések is gyakran esnek. Sok szó esik a népi orvoslás gyűjtése során friss és régi sebekről. „Egyszer belerántottam a fűrészt ide." Pöfeteggombadarabot tett rá, azzal nyomta be a vérző sebet. Almaszedéskor belerántotta a bicskát a *vastaghúsba* (hüvelykujjpárna). A csősz vetolt öntött a sebbe, bekötötte. — Aratáskor beleakad a gereblye a sarkába, villába lép, kaszavágás éri. Fenéskor lecsúszott a kaszanyél és rázökkent a kezére, elvágta. Kaszavágás ellen *kreolinos vizet* használnak. *Vízzabálás:* többnyire aratásban fordul elő, amikor a nagy

melegben sok vizet isznak, s *vízzabálást*, *csömöllést* kapnak. „Úgy mondják, megzabált a víztül. Ha valahol dohos a kút, vagy pedig a hordó dohos, ez nagyon elősegíti, hogy csömölt kapjon tőle, mert undort kap tőle. Ez segíti elő az undort." Tehát itt sem veszik számításba a „fertőzés" lehetőségét. „Mezítláb sokat járunk. Megszúrja az embernek a lábát rozsdás valami. Vérmérgezés lenne belőle. Parasztorvosság van rá. Suszterszurkot felmelegíteni, olyanforma nagyságra megcsinálni, ellapítani, mint egy húszfilléres." Azt kell rátenni.

Az erőltetésnek, erőlködésnek is nagyobb szerepet tulajdonítanak a betegségek keletkezésében, mint az orvostudomány. Erre ugyanaz érvényes, mint amit a megfázásról mondottunk. Pl. a veleszületett csípőficamot, *csípőcsusszanást* is ennek tulajdonítja: „erölködött a gyerek, mikor kezdett volna járni, oszt csípőcsusszanást kapott".

c) *Megzabálás.* Az étel és ital káros, betegségszerző hatásáról is másként gondolkoznak, mint az orvosok. A *vízzabálással*, *csömöllésel* elébb ismerkedtünk meg. Vérhast kap, aki „víztől csömöll meg", „víz jött neki". — Baromfi hasmenését is ez okozza: „megszomjazik és sokat iszik. Téli csirkének az a baja, hogy megfázik. Aki télen kél. Ez a nyári pedig megszomjazik és sokat iszik." „A kotlónak van úgy baja, ha nem iszik rendesen. Másnap már sokat iszik, nem eszik, csak iszik. Lefososodik." A birka hasmenése is attól van, hogy „állott vizet iszik". Egyszer jóllakott és nagyot ivott rá, belebetegedett: „ment ki belőle minden. Nem tudott megemészteni semmit". — Újszülött gyereknek, állatnak meg a tej árthat meg. Csecshümlős malac „úgy mondják, hogy a tejet fossa. Aki nem fosta el, az belepusztult".

Pápai Páriz szerint: „Az Has-menésről, és Vér-hasról . . . E nyavalyára külső képen alkalmatosságot szolgáltat minden eledel, valamelly a Gyomorban hamar meg-vesz: illyen a sok gyümölts étel, kivált-képen éretlen; rossz, poshadt víznek itala; s a többi."[12]

A birka mételybetegségének oka: „Megkapja attúl, ha erős mézharmatok vannak. Olyan (a mézharmat), hogy az ragad, azt a bárány feleszi. Ez rámegyen a májára." A *bank-vetélés* okának is ezt tartják: *miafene harmatok* okozzák. (Bankvetélés: sertések fertőző Bang-betegsége, mely vetélést okoz.)

A disznót a *vir bántja*, mert „legelisbe van oszt virmesedik a feje, mindig benne van (a legelésbe) oszt a vir odaszalad a fejihez". A magasvérnyomásos beteg szédüléséről is hasonlóan nyilatkoznak Dobozon. Azért szédeleg, mert a vér bántja, *véres*.

Érdekes változattal gazdagítja adott alkalommal az egészségügyi felvilágosítás a népi kóroktant. Szúnyogok terjesztik a maláriát, legyek a tífuszt és más betegségeket — hallani előadásokon. A kórokozó mikróbát juttatják a vérbe szúrásukkal (a légy lábára ragad a mikróba). A „megétetés" és a „miazma' elmélettel átalakítva így halljuk: „Orbáncot azt meg behozza: vannak ilyen mérgezett húsok (vadak ellen kitett mérgezett húsok). Meglepik a legyek, szúnyogok (a húst), aszt beótja a disznóba. Még az emberbe is beótja. Disznón harapás vagy valami van, azt meglepi (a légy) már bele is óltotta. Mindenféle betegséget: orbáncot, pestist, tüdővészt." A levegőben lebegő mérges miazma itt légy és szúnyog képében jelenik meg.

d) *Lelki (psychogen) eredetű bajok.* Disznó vetélésének oka: „tallóra hajtjuk, kétszer ott van, harmadszorra nem szabad oda mennie, ő meg vágyik (ti. vágyik a tallóra) megkívánja, ezért vetél el." — Birka vetélésének oka:

[12] Pax Corporis 175 old.

„Megkíván valamit. Mer ez a birkaféle olyan kívánós. Here mellett hajtanak, nem tud beleharapni, a szaga meg veri az orrát", ilyenkor is kívánós — elvetél. „Attól vetél el, ha nem engedik a disznót a kívánt legelőre". Közismert, hogy a terhes asszony vetélése okát is a megkívánásban látja a nép.

Édesapja *szívbajának* (epilepsia) oka a tudósasszony szerint az, hogy a szeretője *megrontotta*. „A lába nyomát belelökte a sírba, ezzel rontotta meg." „A gyerek mindig sivalkodott, mindig rítt, de mint akit öltek, úgy sivított. Nagyanyánk kurázsit kapott, hogy ő kimegyen. Hát egy macska ült az ablakba. Másnap éccaka is. Kiment egy kedden vagy pénteken este, azt akkor balkézzel odanyúlt a macskához, azt kedve szerint odavágta az eperfához. Hát másnapra a szomszédjuk olyan beteg lett, hogy nem tudott felkelni. Nem rítt többet a gyerek. Úgy aludt mint a bunda. Az ijesztette, a macska. Vitték (előzőleg) a gyereket orvoshoz. Nem beteg ez a gyerek, csak rossz (mondta)." Több szempontból tanulságos ez a történet: 1. Az *ijedés*nek nagy szerepet tulajdonítanak gyerek- (és felnőtt) betegségek keletkezésében. „Az ijedéstől meg lehet mindent kapni" — mondják Dobozon. Halottól, égzengéstől, állattól stb. ijedhetnek meg. Itt macskától ijedt meg. De a macska itt egyúttal rossz, rontó is. 2. Racionális gondolkozásmódunktól merőben különböző gondolkodásra vall, hogy kapcsolatot lát a rossz, rontó macska keddi (vagy pénteki) fához vágása és a szomszéd betegsége között. — Ugyanilyen szemlélettel találkozunk a következő történetben: A megrontott beteg gyógyítása végett „mikor legjobban forrt az a víz, azt a macskát abba a forró vízbe kilencszer bele kellett mártani. Mikor harmadszorra mártották bele a macskát, verték az utcaajtót, hogy eresszék be. De nem eresztették be az illetőt, csak lesték az ablakon. Mikor négyszer mártották bele mán az illető eldűlt, mint akit szél ért. Mikor kilencszer belemártották eszméletlen volt. Harmadnapra meg is halt." Másik történet. „Így megbosszulta a családot az az öregasszony. Apámnak . . . kivette a bokacsontot a helyiből . . . Gabi bácsit, azt meg némának csinálta." Elmentek a csorvási tudóshoz, de útközben „aki megrontotta, az akadályozta őket".

Századunk a „psychosomaticus", ill. „nervista" orvostudomány százada. A betegségek keletkezésében és lefolyásában, valamint a meggyógyulásban döntő szerepet tulajdonít a psychének (idegrendszernek).

Rontás. Ezekben a leírásokban feltűnik a különleges, ún. racionális gondolkodásmódtól elütő észjárás. A népi kóroktant két részre szokták osztani szakmunkákban: ún. racionális és irracionális kórokok csoportjára. Ezek szerint a racionális kórokok csoportjába tartoznának az „erőművi behatások", megfázás, erőltetés stb., az irracionálisba a rontás, szemverés, betegségdémonok stb. E felosztás jogosultsága kétségbe vonható, mert szerintünk a népi orvoslásban megnyilvánuló gondolkodásmód sohasem nevezhető racionálisnak. Akkor sem, ha látszólag annak is tűnik. Hiszen láttuk az időjárással kapcsolatban, hogy a *levegő hozza* kifejezésben milyen nem racionális elemek rejtőznek. De még nyilvánvalóbbá válna ez, ha folytatnók a gondolatmenetet és kitérnénk a levegő, szél és a köd kapcsolatra. A vihar, köd már betegségdémon, szimbólum.

Kérdés, hogy szabad-e ezt a nem racionális gondolkodásmódot irracionálisnak nevezni? A teljes és következetes racionalizmus születésének ideje a XVII. század első fele. Ezután tűntek el az irracionális, észellenes filozófiai irányzatok. Márpedig a népi orvoslásról megállapítottuk, hogy XVII. századi fokon rekedt meg kultúrtörténetileg, nem jutott el tehát a racionális gondolkodás fokára sem. Nem én ismertem fel ezt egyébként elsőnek, hiszen a természeti népek gondolkodását „prelogikusnak" is nevezik. Szerintem a népi orvoslásban,

elsősorban a népi kóroktanban érzelmileg színezett, művészi jellegű, szimbolikus gondolkodásmóddal, intellektuális technikával találkozunk. Ez a megjelölés „szimbolikus gondolkodásmód" találóbb a „prelogikusnál", mivel a gondolkodásmód meghatározó sajátosságát nevezi meg s nem csupán annyit mond, hogy megelőzi a logikus gondolkodást kultúrtörténetileg és fejlődéslélektanilag. Ez a szimbolikus gondolkodásmód az empiriából, tapasztalati tényből indul ki, de a megfigyelés és megismerés tárgyát sajátos intellektuális technikával szimbolikusan, szimbólumként ragadja meg és értelmezi. Döntő jelentőségű, hogy ezt a preracionális, szimbolikusnak nevezett gondolkodásmódot megkülönböztessük az irracionális gondolkodásmódtól s ne nevezzük akkor sem irracionálisnak, ha ebben a vonatkozásban (ti. népi orvoslás, népi gondolkodásmód) ezt a szót nem azonosítjuk a fent említett észellenes filozófiai irányzatokkal.

Rontástörténeteink elemzésével vizsgáljuk meg, milyen az érzelmileg színezett, művészi jellegű, szimbolikus gondolkodásmód. Gyereksírás — macskarontás. Tapasztalati tény, hogy a csecsemő és gyerek ijedős, pl. macska is megijesztheti, különösen sötétben villogó szemével. Ugyancsak tapasztalati tény, hogy az idáig teljesen egészséges emberek (öregek) hirtelen súlyosan megbetegszenek (történetünkben a szomszéd a macska fához vágása után). Az is tapasztalati tény, hogy általában sötét éjszaka évadján inkább éri baj az embert, mint nappal: megrabolják, vadállat zsákmányául esik, leesik valamibe stb. Ezek a tapasztalati tények azonban eltűnnek, feloldódnak történetünk szimbólumaiban: rontó macska képében gonosz ijeszti a gyereket, bal kézzel fához vágom a macskát — megtörik a rontó varázs, a rontó öregasszony megbetegszik. A szimbolikus jelentőségű bal kéz empiriás gyökere is kiásható a mindent elborító, dúsan tenyésző szimbólumok alól: az ember alkalomadtán megpillantja magát a síma víztükörben. Ismerkedvén képe másával észreveszi, hogy az mindent utánacsinál. Teljesen olyan, mint ő — de fordítva olyan. Jobb keze — képe mása bal keze stb. Nem a fénytörés és tükrözés természeti törvényeire jön rá még ekkor, hanem szimbolikus gondolatot fogalmaz meg: saját túlvilági lelke áll vele szemben. Visszatérve történetünkhöz: az ártó gonosz lelket csak lélek győzheti le — *bal* kézzel fához vágja a macskát, így törheti meg a varázst.

„Okról" lévén szó (kór-okok) méltán keveredtünk filozófiai problémák útvesztőjébe. Oda lyukadtunk ki, hogy a népi orvoslásban megnyilvánuló nem racionális gondolkodásmód nem nevezhető irracionálisnak; érzelmileg színezett, művészi jellegű, szimbolikus gondolkodásmód ez.

Érdekesnek ígérkezik a szimbolikus gondolatok gyökerének feltárása, továbbá a néptudomány és népművészet szimbolikus kifejezésmódjának, szimbólumainak összehasonlítása.

D) *Népi gyógymódok (therapia)*

Vegyük sorra, honnan származnak a nép gyógyszerei.

I. *Füvek (gyógynövények)*

„Fűbe-fába, azt mondják, az orvosság." „Mindenféle fűbe és fába orvosság van." — Gümőkór: csak tehén kapja meg, „birka nem, mert többféle gyógyfüvet megeszik". Megemlítem, hogy ez utóbbi mondatban használt

gyógyfű kifejezéssel jóformán sohasem találkozunk parasztok körében, nem használják és nem is igen értik ezt a szót, csak a *fű* járja.

A következőkben csak a gyűjtésben szereplő füveket sorolom fel. *Szikfű* (Flos chamomillae) — gőzölés és mosogatás : szemfájásra. — Szikfű-gőzölés : orbáncos disznónak. A szikfű az egyik leggyakrabban használt parasztorvosság egyébként Dobozon és megyeszerte is. Gyulladás ellen ható „Azulen"-t tartalmaz, „Azulenol" injekció és kenőcs készül e hatóanyagból.

Sóslórum (Rumex maritinum). „Hasmenés, hümlő ellen legjobb a sóslórum (disznónak). Megfőzik, avval itatják." Dobozon és megyeszerte kiterjedten alkalmazzák ember és jószág hasmenése esetén.

Feketenadály (symphitum officinale) „Megrándult a térde, kiment a helyiből a térde kalácsa : megtörik, megfőzik a feketenadályt, pálinkával lelocsolva ruhára kenik. Így borítják rá." Szintén széltében ismert és használt gyógynövény. Elsősorban reumás fájdalomra.

Kocsonygyökér-fürdő : hasgatódásról. A Körös közt terem, Békés felé. Összeaprítják, kifőzik. „Ebbe beleül vagy belefekszik. Ezzel aztán átalfürdőzik. A fürdőkádba teljesen nyakig legyen, hogy járja át minden részit." Eddigi gyűjtésem során még nem találkoztam *kocsonygyükér* szóval.

Pöfeteggomba. „Egyszer belerántottam a fűrészt ide. Pöfeteget tettem rá. Benyomtam vele." Másutt is ismerik. Egy darabot letörnek belőle és a vérző, friss sebbe nyomják, vagy a *porját* (spórái) szórják rá.

Fenyőgubó. Szívbaj (epilepsia) ellen. „Kilenc fenyőgubót megmosni, háromliteres üvegbe beáztatni. Erről inni. Három hónapig arról kellett volna inni." A fenyőgubók száma, az üveg űrtartalma és a gyógyszer használatának ideje az ismert páratlan számokkal van meghatározva.

Tájoggyökér. (Helleborus purpur és más változata.) Rossz takarmánytól megállt az üsző kérődzése. Tályoggyökeret húzott a *leményibe.* Varróárat leégetett, átfogta erősen a *leményit*, árral átszúrta és a lyukon átfűzött „egy jó erős, vastag tájogot" (2—3 cm hosszú tájoggyökér darabot). Használat előtt megkóstolta a tájoggyökeret. Beleharapott, mert a keserű ízű a jó. „Megnőtt neki (a leménye). Húzott az olyan csomót, mint egy embernek a feje. Mire meghúzta azt a nagy csomót, az állat megfordult. Evett, kérődzött." A tájoggyökér „mindenféle bajnak jó". Nem szeretik a szokásos módon a disznó fülibe vagy farkába húzni, hanem kenyérbe gyúrva etetik meg a disznóval. — „Disznó. Azt is leginkább tájogozzuk." Megyeszerte a legelterjedtebb népi állatgyógyítási módszer a tályogozás. Ló szügyébe, disznó fülébe, farkába, tehén *reményébe* húzzák bele, a legkülönbözőbb betegségeknél. A mesterséges tályog-keltés a nem specifikus ingerterápiának felel meg. Emberi betegségek ellen is alkalmazzák, megtörve, belsőleg.

Vadontermő füveken kívül a művelt földek, veteményeskertek növényeit is felhasználják. A házak előtti kiskertekben is akadunk gyógyfüvekre.

Bors. Pulyka: „kenték minden reggel pálinkával a lába szárát és mielőtt enni adtak neki egy szem borsot tömtek bele", addig, „míg a borsóját ki nem hányta". (Miért?) „Akkor nem fogja le semmi betegség, erősebb lesz a belső szervezete."

Feketemag. Ijedés ellen belsőleg. Dobozon igen elterjedt gyógyszere az ijedésnek. Kiskertekben termelik, piacon vásárolják. Ismerik megyeszerte.

Fokhagyma és vereshagyma. „Megrándult a térde, kiment a helyiből a térde kalácsa" : *fokhagymaszár*forrázattal gyógyította, amilyen melegen elállotta. Dobozon ugyanezt kiterjedten használják fájás, rándulás ellen, ficamodás esetén.

Aprójószágnak kétszer hetente fokhagymát adnak, hogy ne legyen beteg. „Döglött mindenütt az aprójószág, de még idáig (az övéből) egy fia sem döglött meg." Beteg rucának: „telenyomtam fokhagymával, már másnap evett, mint a táltos". — Ha a baromfi „guzsorog, vagy valami", fokhagymát ad neki. — Magasvérnyomásról: összevagdalt egy-két gerezd fokhagymát, vízzel naponta többször kell inni. A *vízzabálást*, *csömöllést* a fokhagyma megelőzi, elejét állja. Étvágygyerjesztő a fokhagyma. — Hogy a disznó ne legyen beteg, 1—2 fő fokhagymát vetnek a moslékba. „Egy-két fő fokhagyma az embernek is az étvágyát úgy meghozza."

„Felfuvódott marhának vereshagyma sóval. Az kiszívja belőle a csúnyaságot". Hasán kelés volt. Félig sült vereshagymát, egy egészet szétnyomott, azt tette rá. Naponta kétszer-háromszor kötötte be vele. — Aprójószág tetvessége ellen: „tanyán vereshagymát sütöttünk zsírba, azzal megkenegettük a kis nyakukat." — Kispulyka étele közé vereshagymát vágnak, hogy ne legyen beteg. — Disznópestis ellen: „vereshagymás savanyúleves". De: „ez hasznára van mindenféle betegségnek is." Felfúvódott marhába vereshagymát nyomtak. — Marha kérődzése megállott: „két vereshagymát szétvagdaltam ötfele, amennyi sót az felszívott, benyomtam sóval. Tíz-tizentöt perc múlva megindult a kérődzése". — Felfuvódás: „Készítsetek elő 15 fej vereshagymát, tálba vagdaljátok össze, három tetejes kanál zsír, három tetejes kanál só hozzá, tiszta kézzel marcingold össze."

Nem véletlen, hogy ebben a gyűjtésben a gyógyszerek közül leggyakrabban a vereshagyma szerepel. Dobozon és Békés megyeszerte a legkedveltebb a parasztorvosságok ezek. Nemcsak ma van így, régen is így volt. Egykorú forrásokból tudjuk. Régen az orvosok is gyakran rendelték. Pápai Páriz „magyarterjének" nevezi a fokhagymát, a vöröshagymát pedig „magyar mitharidatikumnak". (Terjék i. e. II. századtól szinte ezer évig a legnépszerűbb „panacea" volt.) Ma a népi ember- és állatgyógyászatban külsőleg és belsőleg ugyanúgy használják, mint fent, de még más betegségek ellen is.

A modern orvostudomány megállapította, hogy bizonyos növények a modern antibiotikumokhoz (Penicillin stb.) hasonlóan ható növényi antibiotikus anyagokat tartalmaznak, ún. „phytoncid"-ákat. Legnagyobb mennyiségben a fokhagyma és a vereshagyma! A fokhagyma (allium sativum) „allicin" nevűt. Grampozitív és negatív baktériumok ellen hat. Ez tehát igazolja alkalmazását gyulladásos gennyedéssel járó folyamatok esetén.[13] — Fokhagymából többféle gyári készítmény készült és készül magas vérnyomás ellen. — Idült, más kezeléssel dacoló gyermekkori vérhas ellen sikeresen alkalmazták szovjet orvosok a fokhagymakivonatot.[14] (Emlékszünk, hogy gyűjtésünkben *vízzabálás*, azaz vérhas ellen is ajánlják.)

Forrasztófű. „Sebre legjobban szoktunk használni forrasztófüvet. Avval kiszivatjuk. Az begyógyítja. Akár elvágja az ember, akár pattanás van rajta, akár megüti." „Törés volt itt a sarkamon, megszúrta a rozsdás szeg. Avval raktam (forrasztófűvel)." Atracén fű leveleket is tesz a sebre. Akácfalevél, fehérliliomlevél, diófalevél — ugyancsak jó sebre. Szintén elterjedt eljárás, hogy régi (gennyes) és friss sebeket különböző levelekkel beragasztanak.

Kámforfű. (Borsosmenta, Mentha piperita.) Köhögés ellen bodzafavirág, hársfavirág és kámforfű tea. A kertjében termeli a kámforfüvet. Az uradalom-

[13] *J. Klosa*: Antibiotika. Verlag Technik. Berlin, 1952. 302—304.
[14] *Bjelochvosztov*: Szovj. Med. 1949. 4. sz. 16—17.

ban négy esztendeig volt egy tábla kámforfű, 1930-ban onnan telepített át a maga kertjébe. Dobozon sokhelyt megtalálható a kertben a kámforfű. Köhögés, megfázás ellen isszák a teáját. — Értékes illóolajat tartalmaz. Ebből az Oleum menthae piperitae-ből számos fontos, jólismert gyógyszerészi készítményt állítanak elő.

Köménymag. „Ha rívós a kicsi, keménymag teát csinálunk neki." Dobozon és megyeszerte leggyakrabban alkalmazott csecsemőgyógyszer. Különböző összetételben (ánizzsal, vereshagymával stb.) általában szélgörcs, hasmenés, hasfájás ellen. A kömény (fructus foeniculi) illóolajat tartalmaz. A gyógyszertan szerint az olea carminativák közé tartozik, görcsoldó hatású, a szelek távozását elősegíti és kisgyermekek kólikás fájdalmát csillapítja.

Napraforgó. Égés ellen napraforgóolaj és megsózás. Más gyűjtésem szerint Dobozon a napraforgóolajat, az ún. *uszuolaj*at disznó és marha *sercegüsztök* nevű betegsége ellen is használják. — A napraforgóolaj is erős antibiotikus (baktériumölő) hatású.[15]

Paprika. Aprójószág hasmenése ellen: a vizibe erős paprikát, ecetet, törtborsot, faszenet tesznek.

Sárgarépa. „Fülfájásra sárgarépát reszeltünk, annak a levét csepegtettük bele. Belekél, megireli, aszt hamarabb kifokad, aszt kijön. A jó, ez a sárgarépa." Egyéb adataim szerint is használják Dobozon a sárgarépát. Azonkívül melegen vagy tejben főve *támadásra, kelésre*, szemfájásra. — Az A-vitamin tartalmú sárgarépából „Carotamin" néven kenőcs készül, s gennyes bőrgyulladások, szembetegségek stb. ellen alkalmazzák.

II. *Háztartási cikkek*

Ecet. Fájásról: „himergyökér, kámfor, ecet, denaturált szesz". — Derékfájás: „sós ecettel kenik meg". — Harapásra: „ecetes szalonna". — Másirányú gyűjtésem során egy dobozi adatközlőmtől hallottam: „Ecet az igazi parasztorvosság." Csakugyan gyakran alkalmazzák külsőleg és belsőleg egyaránt, magában vagy különböző összetételekben. Fertőtlenítő hatást tulajdonítanak neki többek közt. Talán azért olyan elterjedt friss vagy régi, gennyes sebekre az ecetesszalonna-kezelése. A középkorban hasonló felfogás miatt volt népszerű járványok (pestis, kolera) idején az ecet.

Só. „Én sót szoktam belepergetni a vágásba. Harmadnapra begyógyul." — Sós vereshagyma: felfúvódásról. — Sós ecetes kenés: derékfájásról.

Szappan. „Körömméreg, ilyen gyűlésekre. Tallóseb." 2 deci tejföl, 1 evőkanál méz, háziszappan, amelyikkel még nem mostak. Összefőzik, olyan folyadékféle lesz belőle. „Soknak használt, akiknek a doktor orvossága nem használt." Dobozon és megyeszerte ez az egyik legelterjedtebb *gyűlés* elleni háziszer. Az összetétel némileg módosulhat, bővül vagy csökken az alkatrészek száma, de általában ezek a lényeges alkotórészek. — Szappanos vízzel mosogatták az ótvaros gyereket. Gyakran nézeteltérés tárgya orvos és beteg (ill. azok hozzátartozói) között az, hogy bőrbetegségek esetén szívesen és gyakran folyamodnak vizes, szappanosvizes (stb.) lemosásokhoz. Az orvosok (általában gyakorló orvosok) pedig tiltják a vizet, a szappanosvizet. Helyesen mutatott rá egy szakközlemény ezen orvosi előítélet helytelenségére.[16]

[15] *Klosa* i. m. 290.
[16] *Guszman:* A víz külső használatáról bőrbajok esetén. Orvosi Hetilap 1935. 993.

Zsír. „Kelis. Édeszsír, szappan, vereshagyma. Avval ireljük." A zsír a házikészítésű kenőcsök legnépszerűbb, leggyakoribb alapanyaga. A pokolvar elleni kenőcsben is: „kilenc pók, kilenc légy édeszsírral összekeverve".

III. *Állatvilág*

Légy, pók. Kukora Julis néni emlékszik még, hogy mivel gyógyította meg a pokolvarját. „Kilenc pókot keresett elő, meg kilenc legyet édeszsírral keverte össze." Pokolvarfüvet és szappant is tett hozzá. A kilences szám természetesen mágikus jelentőségű. „Azt mondják a pók méreg. Az meggyógyította mégis." — Megállapítást nyert, hogy rovarok, férgek (arthropodák, reptiliák stb.) kivonata antibiotikus (baktérium ellenes) hatású.[17] Ez a példa is bizonyítja, hogy bármilyen látszólag babonás és nem racionális indítékú gyógyeljárást is igazolhat az orvostudomány, hasznos kutatás kiindulását képezheti. A fentihez hasonló recepttel a gyűjtés során ma már ritkán találkozunk és talán még ritkábban alkalmazzák.

Nadály. „Ha nyilallik, hasogatódik, például így a lapocka köze, vagy nyaktű, ide raggatják azt a nadályt. (Feleségének) fájt a feje. Még úgy fájt a feje, hogy felháborodott úgy a gyomra utána. Akkor aztán nadályt raggattunk." Az érvágás helyét ma a nadály és a *köpölyözés* foglalta el. Piacon veszik a nadályt, vagy itt-ott tartanak is otthon, sőt kölcsönkéregetik. Úgy használják, ahogy az adatközlő mondta. Fájás (általában reumás fájdalmak) ellen és magas vérnyomás esetén. Nagyritkán orvosok is alkalmazzák, de talán méltatlanul került annyira háttérbe. Sok szakközlemény számol be kedvező hatásáról különböző betegségekben.

Nyúlháj. Törés (gennyes lábfejgyulladás): „nyúlháj kicsípi, nem kell vágni. Még a lónak is kirágja azt a vastag bőrit". Ez is kedvelt szer kelés és más gennyesedés ellen.

IV. *Iparcikkek*

Hamu, fahamu. Ha birkanyíráskor megcsípik, megvágják a bőrt, fahamut szórnak rá. — *Birkaherülés* után „átszitált tiszta fahamuval benyomom a tökzacskó végét. Ez a vérzést megállítja, össze is húzza neki. Éppen úgy, mint a jód. 8—10 nap alatt be is sebzett."

Faszén. Birka hasmenése ellen megtört, megszitált faszén.

Firnác. Vágásra, sebre: *firnác*ot tesznek.

Mész. „Hólyagos égésre legjobb. Ótott mésszel bekenni. Ez a legelső segély a háznál. A tüzit azonnal elveszi. Nem érzi tovább azt a fájdalmat. Pár hét alatt meghámlik, meggyógyul."

Petróleum. Torokfájásról, torokgyíkról: petróleumos tollal megkenni a torkát. Szintén gyakori gyógymód.

Pálinka. Azt komendálták, hogy „erős pálinka azt a hurutot nekem szépen letakarítja". Amikor „behurutosodik a tüdőm, többet ér, mint a doktor orvossága". — Pálinkával meglocsolt főtt feketenadálygyökeret használnak *fájás*ra. — Rum, sör való a vérhas ellen. — Folyékony háziszerek, oldatok készítésekor gyakran használják a pálinkát, szeszesitalokat. Megfelel az ilyen készítmény a gyógyszertári „tincturá"-nak, szeszes kivonat. Külsőleg és

[17] *Klosa* i. m. 307—308.

belsőleg használt szerek alkatrésze. Régen a járványos betegségek (főleg pestis, kolera, vérhas) ellen fő gyógyszer a szeszes ital volt. Különböző — legtöbbször mágikus jellegű — elkészítési mód után éltek vele. A *ragályos nyavalyák* ellen ma is a legnagyobb hitelnek a szeszesital örvend. Ebben a gyűjtésemben vérhas ellen komendálják. Spanyoljárvány idején is ehhez folyamodtak. A legutóbbi téli influenza járványt is *spanyol*nak nevezték Dobozon, s pálinkával gyógyították.

Szurok. Szúrt seb *parasztorvossága* a szurok.

Timsó, kékkő. Amelyik seb nem akar gyógyulni: „sajtalan zsír montlisztre tört égetett timsó". Vadhúsos sebre is ez kell. Előbb kékkővel dörzsölik meg, az leégeti a vadhúst. Büdöskörömfájásra: kékkő.

V. *Patikaszerek*

Bányakő. Kámforgolyó, kreolin, sósborszesz, szalicin.

Végezetül megállapíthatjuk azt, ami ilyen kis anyagon is szembetűnik: a nép patikája a kerek világ. A világban mindenütt gyógyszerre talál: kamrában, kiskertben, veteményes kertben, erdőn-mezőn. Vad- és termesztett növények, rovarok, ipari feldolgozáson átment anyagok a gyógyszerei. Sőt még patikaszereket (!) is használ.

A fenti kép persze csak úgy ismertet meg bennünket a népi terápiával, ahogy az ember csontváza az élő emberrel. A népi „gyógyszertár" megismerése után ismerkedjünk meg in vivo a népi terápiával; tehát szemléljük élő, mindennapi valóságban és funkciójában.

Vizsgáljuk meg ennek érdekében orvos és beteg viszonyának alakulását speciális kutatási területünkön.

Orvos és beteg viszonya

Diplomás orvos — falusi beteg. Orvosi könyvekben, egészségügyi felvilágosító cikkekben, könyvekben mindig azt olvassuk, hogy a „kuruzslás" veszélyes, sőt legtöbbször halálos. Példák felsorolása nem marad el. Ezzel szemben falusi gyűjtés során mindig azt halljuk, hogy ez vagy az a háziszer többet ér, mint a „doktor orvossága", a gyógyító ember többet tud az orvosnál.

Háromszor is beoltotta a *szélkólikás* lovát az állatorvos, mégis megdöglött. Sajnálja, hogy nem *tájogoztatta* meg, vagy nem vágatott eret rajta. De nem merte, mert félt, hogy megbünteti az állatorvos.

Az állatorvos a beteg marhának háromszor egy kiló keserűsót rendelt. Háromszor annyit is beadtak, nem használt. B. F.-et hívták; egy liter borban fél kg keserűsót rendelt, langyosan belétöltette. Négy napja nem evett a marha, ezután enni kezdett.

Hízójuknak az orvos *hajtóport* rendelt. „Nem ért semmit az orvosság." „Vágják le" — szentenciázott az orvos ennek utána. „Nem vágom — okoskodott adatközlőm — vettem egy kiló keserűsót ... Mire beletőtögettük, kipucolta, azt meghízott utána. Ha ráhallgatok az orvosra, károm van."

Egy koca nem tudott fialni, az állatorvos felvágta a hasát. Adatközlőm büszkén: „Én már megmentetttem annyi anyát, hogy nem férne itt az udvarba, de egyet sem vágtam fel."

Nehéz elléshez hívták az állatorvost. Azt mondotta, hogy másnap eldarabolja. Nekifogott a béres és: „az állatorvos még ki se ért (másnap) a béres benyúlt és meglett".

Döglött a faluban az aprójószág. Hozzá is beállított egy szép napon az állatorvos mondván: „Úgy hallom döglik a baromfija." (Szuggesztív kérdéssel így akarta megakadályozni az eltitkolást.) „Hogy a fene a száját egye meg, melyik mondta?! Megszidtam jól a száját." Persze beteg volt az aprójószág: „Telenyomtam fokhagymával, már másnap evett, mint a táltos."

Magas vérnyomás miatt eltiltotta az orvos hústól, italtól. Méltatlankodik: „Nekem semmit se szabad, csak ülni, meg dolgozni. Éntőlem mindent eltilt, akkor mi lesz énbelőlem." Nem természetes ez a zúgolódás, hiszen más esetben meg a füvesember vagy a saját maga előírta bőjtöt stb. pontosan, zokszó nélkül megtartja.

„A többi orvosok (Godán dr. kivételével) mind tiltották a nadályt." Pedig az adatközlő nagyon jónak tartja *nyillalás*, *hasogatódás* ellen. „Egy asszonynál lehetett kapni nadályt. Godán nem tiltotta. Ez az asszony raggatta fel. A többi doktor tiltotta."

„Orvos gondatlansága miatt tizenkilenc évet szenvedett" az egyik adatközlő felesége az első gyerek után.

„Gyulladásba lett a gyerek szeme, aztán véres volt. Szikfű gőzire tartsa rá a szemit, meg mosogassa vele. Ezt én magam is komendálom. Nem kellett doktorhoz menni."

„Mikor én hurutos voltam, tüdőbeteg" — azt komendálták, hogy „erős pálinka azt a horutot nekem szépen letakarítja" . . . . „többet ér, mint a doktor orvossága".

Nem akarja és nem meri beoltani a baromfit, mert szerinte egyszer oltatás után „nem maradt csak kettő". „Nem tudott menni (a baromfi), csak ugrált, mint a béka. Sorvadt. Én azt mondtam nem ótatom be többet." És: „Nagyon sokhelyt megdöglött, akik beótatták."

Oltással nem lehet búgatni: „oltás kinyitja a hátulját neki, a péráját, de a malactartó nem nyílik utána, hiába búgja meg a kan." (Emlékszik egy esetre.) „Búgott, de nem fogott malacot. A természetes, az a valódi."

„Én sohasem ótattam a disznót." Minden héten betegségmegelőzés (prevenció) céljából savanyúlevest adott nekik. „Sohase volt bajuk". „Ezeket itt (mutatja a gondjára bízott tsz-malacokat) ótották orbánc ellen" — de szerinte kár volt, mert úgyse lett volna semmi bajuk, a savanyúleves megvédi őket.

Gyakran fordul elő az is, hogy elébb háziorvossággal próbálkoznak, aztán fordulnak orvoshoz, vagy pedig az orvos rendelte gyógyszeren kívül háziorvossággal is élnek. Ha a marha kérődzése megáll: sós vereshagymát nyomnak bele. Ha nem használ, állatorvoshoz viszik.

Felesége a magas vérnyomásával „Csabán is járt már doktornál, de háziszerekkel is próbálkozott: fürdő, fokhagyma, zabtea, nyakára kötött fokhagyma." Ezenkívül az orvos rendelte *ivós orvosságot* is szedte.

Felesége hasgatódásra nadályt ragasztott. Nem használt, kórházban kezelték. A kórházi kezelés után *kocsonygyökér* fürdőt vett.

Köhögés ellen kalmopyrin és fagifor és kámforfű, bodzavirág, hársfavirág tea.

Nem érti a fertőző betegségek elleni rendeleteket. Kislányát diftériásan kórházba vitte, utána két hétig nem volt szabad elmennie hazulról. „Ilyen urat játszottam két hétig." De közben persze látogatókat fogadott. „Nem ragadt az senkire, pedig jöttek-mentek a szomszédok."

Érdekes példa az egészségügyi felvilágosítás hatástalanságára. Cikket olvasott a *Szabad Föld*ben a nikotin ártalmáról. Pontosan elmondja a cikk

tartalmát, milyen méreg a nikotin. Éjszaka, ha felébred, még elszív egy cigarettát, s akkor megint el tud aludni. „Látod, orvosság!" — mondja a feleségének.

Orvos és beteg közti ellentét nyelvi téren is lemérhető. *Sömör* (így nevezi) van a kezén két hónap óta. „Lett egy kis kerek izé. Mindig pattogott. Mink azt neveztük sömörnek. Ő azt mondja (ti. az orvos), bőrgomba." A leírásba beleszőtt „izé" (néven nem nevezés) forrása feltehetően kétirányú: 1. nem jó megmutatni és megnevezni a betegséget, mert ettől is megkaphatja az, aki megnevezte, vagy megmutatja magán a helyét, ahol volt. 2. Zavarban van és bizonytalanná vált, hogy sömör és bőrgomba kifejezés közül melyiket válassza.

Köhög. Megkérdeztem, nincs-e vagy nem volt-e tüdőbaja. „Én nem tudok olyan bajomat." Később kiderült, hogy gyerekkori *tüdőcsúcshurut* miatt kiszuperálta a „regementfőorvos", de ezt az orvosi műnyelvi szakkifejezést nem azonosítja a tüdőbajjal, *heptikával, szárazbetegséggel*, hiszen csak *horut*, ezt érti belőle. Hogy a „tüdőcsúcs" mi légyen, azt elég ha a regementfőorvos tudta és tudja.

Az orvosoktól hallott szavakat, kifejezéseket rosszul ejtik ki, rossz értelemben használják. Tehát egészségügyi kultúrájuknak nem képezi szerves részét. Influenza helyett: *influzia*. — „A ganéján olyan nyálkás tünemények jelennek meg." Tünet helyett — *tüneméný*, itt is más értelemben, mint ahogy az orvos a tünet szót használja.

A métely „rá van ragadva a légcsövekre a májnál". Légcső a tüdőbe vezető tracheával azonos. A májban nincs „légcső", csak ér és epeút.

„Tampó nőtt" a feleségében, (nyilván a hüvelyben, a leírás szerint). Mi lehet ez a *tampó?* Nyilván a „tampon" szóból ered. Tampon maradt volna bent és azt sarjszövet nőtte be? Az biztos, hogy a tampon *(tampó)* nem tud növekedni.

Két adatközlő közül az egyik a választékos *székrekedés* szót használja, nyilván a kedvemért, a másik adatközlő szerint „nem tudott ganélni".

„Van hólyag rüh és az a vérhem rüh."

A Bang-betegség, Bang-vetélés helyett: *bank-vetélés*.

Az egyik adatközlő szerint a sebet az ecetes szalonna *kifertőtleníti*. Helyesen használja a szót, de természetesen orvos nem ismeri el fertőtlenítőszernek az ecetes szalonnát. Saját gondolkodása orsójára fonta a szót és úgy használja.

A *szívbaj* szó a nép nyelvén mást jelent, mint az orvosokén. A köznyelven: az epilepsia, görcsrohamokkal járó betegség, nem a szív betegsége. Azaz tulajdonképpen a „szívé", mert ijedéstől kaphatni.

Számára érthetetlen szavakat átalakítva, vagy azok helyett mást használva alkalomadtán, szép szóval találja fején a szöget. A rákáttét, metastasis helyett pl. a *rák szikrája*.

Amilyen nehezen vagy egyáltalán nem fogadja be a népnyelv az orvosi szaknyelv kifejezéseit, éppen úgy elutasítja az orvosi szaknyelv is a népi orvoslás szaknyelvének felhasználását. Hiába ajánlotta Berde már 15 év előtt a bőrgyógyászati szaknyelv megreformálására a népi dermatológia szavait, kifejezéseit;[18] ma is — ajánlatomat visszautasítva — az orvosi nyelv tudományos komolyságát féltik, ha „cifra szűrbe" öltöztetett szavakat használ az orvos, a tudós.[19]

[18] *Berde:* A magyar nép dermatológiája. Magyar Orvosi Könyvk. Társ. 1940.
[19] Orvosi nyelvünk hibái és orvoslása. Orvosi Hetilap 1955. 51. sz. 1424.

Parasztorvos és betege

a) *Békészki bácsi.* Zsákoláskor megrándult az in a hátában. Elment Békészkihez Békéscsabára. Megnyálazta Békészki az ujját, megtapogatta a hátát, megnyomta egy helyen és „mintha roppant volna", három napra rá elmúlt a fájás. — A tsz. lova lesántult. Elvitték Békészkihez. *Inrándulás*nak mondta. Végigtapogatta a ló lábát körömházig, meg visszafele combtőig, és aztán *térdbe megizélte.* E művelet alatt az adatközlő a ló fejét felfele tartotta. Békészki bácsi „letapogatta, itt csinált neki valamit". Tíz forintot fizetett a tsz. „Még sajnálja a lábát" a ló, de javult. A gyulai állami gazdaságba is kihívták Békészki bácsit. „Forgóba ki volt menve az ina" egy lónak. — Kiment a keze. „Azt se tudtam hány szűrbe vagyok. Úgy fájt. Helyretette Békészki bácsi. Érzett, mikor az inat tette helyre, mert mikor helyrehúzta, pattant." Bal térde fájt. Két és félhónapos orvosi kezelés nem használt. A hátán vitte el a gazdája Békészki bácsihoz és az „inat megcsinálta". „Na mostmár keljen fel, menjen" — mondta neki. Tudott is járni.

Békészki bácsi Békéscsabán a Hajnal utcában lakik, idős parasztember. Talán nincs is olyan csabai lakos, aki még nem járt nála rándulás, húzódás, ficam miatt. Nagy becsülésnek és szeretetnek örvend a lakosság körében. Vidékről is jönnek hozzá, néha el is hívják. Embert és állatot gyógyít. Kizárólag helyretevéssel foglalkozik. Töréshez nem nyúl, orvoshoz, kórházba küldi a beteget. Van amire azt mondja : ez nem ment ki, ezt nem lehet megcsinálni — és orvoshoz küldi. Vagy a békési fürdőt ajánlja. Meglepő az a határozott, kategórikus kijelentés : „Na mostmár keljen fel, menjen." A betegek nagy bizalommal hallgatják és követik utasításait. Két alkalommal módomban volt meggyőződni beavatkozásának hatásosságáról.

b) *Kukora Rozi.* Már csak emléke él Dobozon. A Balog István utcában lakott, Doktor utcának hívták azt az utcát, akkor. Godán doktor is azt mondta sokszor a betegeknek — adatközlő szerint — „eriggy Kukora Rozi nénihez, majd az meggyógyít!" Ez a szájhagyomány ugyancsak elismerésről, hírnévről tanúskodik.

c) *Mészáros Endre* csorvási tudós. A század elején működött Csorváson kb. 1920-ig. Egy békéscsabai patika padlásáról előkerült 1000 recept tanúsága szerint nemcsak Békés megyéből, hanem a szomszédos megyékből s még messzibb földekről is keresték fel betegek. A receptek szerint 115 városból és községből 885-en keresték fel. (A többi recepten helységnév nem szerepelt). Sokszor egész családok az összefűzött receptek tanúsága szerint : „nagymamáé", „kislányé", „férjé", „fiúnak" stb. felírással megkülönböztetve a családtagok a recepten. A recepteken 179 féle gyógyszer szerepel, egy részük latin néven (téves helyesírással), más részük népi néven nevezi a patikaszereket *(barnaír, mádrogejsz, szappanszesz* stb.). Csorvási gyűjtésem szerint nemcsak ilyen recepteket írt, hanem egyéb, igazi népi gyógymódokat is alkalmazott (a reumás beteg elásása, libaszarból készült gyógyszer stb.). Érdekes, hogy statisztikám szerint a legtöbb beteg Dobozról ment Mészáros Endréhez : 197. A következő Békés, 103 beteggel szerepel.

Id. Südy békéscsabai gyógyszerész emlékezete szerint Mészáros Endre alacsony, köpcös, borotvált arcú, ritkás bajszú parasztember volt, ahogyan mondták „tipikus magyar". Tempósan, lassan beszélt, lassan fűzte egymáshoz a szavakat. Széles arcában, magas homloka alatt szúrós, kutató tekintettel nézett a szeme. Csizmában, nyakkendő nélkül járt. Naponta 30—40 szekér is

állott a háza előtt. A betegeknek „megnyomta az ujját, kezüket nyomkodta" és megmondta, mi a bajuk. Nem mindig írt receptet, sokszor csak megmondta, mit csináljanak. Működése elején állatokat gyógyított, később inkább embereket, de néha állatokat is. Nemcsak parasztok jártak hozzá, grófok és hercegek is hívták. Nagyon jól tudott bánni a betegekkel. Nem tanult pszichológiát, de alkalmazta. Szeretettel, tempósan beszélt. Személyes megjelenését határozottság jellemezte. Azt is kedvező pszychoterápiás hatásnak számítja, hogy „kellemes itóka volt, amit rendelt. Nagyon sok füvet és kivonatot írt fel". A gyógyszerész tanúja volt annak, amikor Békéscsabán egy társaságban az orvosok Zöldi János akkori tisztifőorvost szuttyongatták, miért nem tiltja meg Mészáros Endre kuruzsló működését. Az öreg Zöldi nyugodtan válaszolt: „Amíg a budapesti kuruzslókat be nem tiltják, addig nem nyúlok hozzá. Kezdjék az urak odafent!"

d) *Mészáros Ferenc*, pitvarosi füvesember. A legnépszerűbb parasztorvos ma Békés megyében. Sajátkezűleg írt életrajza szerint már gyerekkorában ismerkedett a gyógyítással, nagybátyja Mészáros Endre (l. fent.) tanítgatta a gyógyfüvek ismeretére. Mészáros Ferencnek nemcsak gyógyító eljárása hasonlít nagybátyjáéhoz, hanem külseje, magatartása is.

Mészáros Ferenc is a betegek körmét nézi meg, ebből mondja meg általában, hogy mi bajuk. Midőn Mészáros Endre leírását hallottam, a szemtanú szájából, — Mészáros Ferencre ismertem. Nemcsak magabiztosságot, hanem megnyugtatást és szeretetet sugároz egyénisége. Világotjárt, több nyelvet beszélő, értelmes, művelt ember. Varró Béla gyógyszerész (Magyar gyógynövénykönyv írója) szerint nagy ismerője a gyógynövényeknek. Gyakran alkalmazott gyógyeljárása a *megroppantás*. Sajátságos fogással átöleli és felemeli betegeit, és nyomást, roppantást gyakorol a gerincoszlopára. Egyébként e megroppantásra teljesen ráillik Csaplovics leírása: *csömör gyógyítása a régi magyaroknál*. „A magyarok szinte minden betegséget a csömörből származtatnak. Egyesek úgy gyógyíttatják magukat, hogy egy erős fickóval a hónuk alatt átöleltetik magukat, a földről felemeltetve néhányszor erősen megrázatják magukat. E művelet közben a csontok zörgését hallani kell — akkor a beteg egészséges lesz."[20] Mészáros Ferenc önéletrajzának betegségekkel foglalkozó részében külön részt szentel a *csömör*nek, nagy jelentőséget tulajdonít neki. Egyébként azt a megroppantást nem a csömörre hivatkozva végzi, hanem nervista elvek alapján: a kimozdul csigolyák idegekre gyakorolt nyomását szünteti meg. (Ugyancsak önéletrajzában olvasható.)

Ezt a Mészáros Ferencet kereste fel egy „kezdődő gyomorfekélyes" adatközlő is. A kapott recept aztán kézről kézre járt, mások is kipróbálták. Érdekes az, hogy „mentünk úgy, mint a vásárra, mikor kimentünk az állomásból", Mészáros Ferenchez, mert számítottak arra mindnyájan, hogy „jó vásárt" csinálnak, azaz betegségüket egészségért cserélik el. Bizony Mészáros Ferenc „várószobája" sem hasonlít az orvosi rendelőkhöz. Sokszor hangos szóváltásra kerül sor; ki van soron, ki mehet be? A várakozás ideje alatt Mészáros Ferenc legendás gyógyításainak történetével szórakoztatják egymást a betegek. Ez a „várakozás" mindenképpen feszült és felcsigázott, igazi „várás", talán „csodavárás". „Kollektív pszichoterápiának" nevezném el ezt a várakozást: kitűnően előkészített termőtalajba hull aztán a gyó-

[20] Idézi *Magyary-Kossa Gyula*: Magyar Orvosi Emlékek III. kötet Bpest, MOKT 1931. 195.

gyulás magva. Nem hasonlít egyes orvosi várószobák áporodott levegőjű, erőszakolt csendbe merült légköréhez, az eltöltött idő miatt türelmetlenül várakozó betegekhez.

Alkalmi gyógyítók

Tífuszban feküdt. „Egy jólöltözött ember jött be." Ezt komendálta: „Magának szükséges a konyak. Ezt használtam és helyrejöttem." Gyakran hallunk vándorokról, öreg koldusokról, vándorkereskedőkről, órásokról stb., akiknek komendálását nagy bizalommal fogadták és alkalmazták. Mi a titka e „vándorok" sikerének? A felvidéki tót olajkároknak, vándorló gyógyszerárusoknak régen nagy szerepük volt a népi orvoslásban. — A kereszténység elterjedésekor a sámánok vándoréletre kényszerültek, lakodalmi énekesként járták a vidéket, így gyógyítottak. Talán az összes komendáló vándorokban az ő utódaikat sejti a nép.

Mi a felfogásuk a tudományról, a gyógyító tudományról? Az öreg juhász ezt mondta kisbojtárjának: „Gyermekem, mikor legombolsz annyi időt, mint én, a saját tapasztalatod tesz mesterré." Nem becsülik az elvont, könyvszagú tudást: „Az agronómus csak ugró mókus. Könyvből tanult. Fiatal. Könyvből tanul, de a könyv 100 év alatt nem változik, de a parasztember tapasztalata azalatt ezerszer változik." Érdekes, ezzel szemben éppen azt láthattuk, hogy évszázadok alatt sem változott a néptudomány. — Hasonló gondolatkörben mozog ez a kijelentés: Oltással nem lehet (mesterségesen) búgatni. „A természetes, az a valódi." — Úgy látszik, hogy a természetben élő ember úgy érzi, hogy többet tud, mint a könyvből-tudós városi.

Az állatgyógyítók így nyilatkoznak: „Én nagyon szeretem a jószágokat. Szeretem gondozni, szeretek hozzájok látni."

A népi terápia nem nevezhető nevetséges, értéktelen babonának, a paraszt orvos tevékenysége hatástalan vagy káros kuruzslásnak.

A háziszerek nagy része tudományosan is igazolható gyógyszer. Ezek rendszeres vizsgálata sok, értékes gyógyszer birtokába juttatná az orvostudományt. De az is kiderült az orvos—beteg viszonyát elemző részben, hogy a parasztközösségben hagyományosan használt gyógyeljárások hatásossága nem azonos farmakológiailag (gyógyszerismeretileg) meghatározható fizikokémiai hatóanyagtartalmukkal. Hiszen feltűnő bizalommal viseltetnek a háziszerek iránt. („Többet ér, mint a doktor orvossága.") Akár ad hoc komendáló, akár „hivatásos" parasztorvos ajánlja a parasztorvosságot, nagy meggyőző erővel dícsérik hatásosságát. De a beteg világszemléletébe is szervesen beleillik mindaz, amit betegségéről és a gyógyszerről tőlük hall. („Fűbe-fába, azt mondják, az orvosság." „A tüzit azonnal elveszi az ótott mész.") A beteg azt tudva él a háziszerrel, hogy az már régi, kipróbált orvosság, sokaknak használt. Amikor aláveti magát a komendált kezelésnek, amikor legtöbbször maga készíti el szinte rituálisan az orvosságot és ugyancsak hagyományos, sokszor bonyolult módon alkalmazza a gyógyszert: pszichikailag a gyógyulás lehetősége nagy. (L. Mészáros Ferenc várószobája.)

Ma már nem vitás, hogy a gyógykezelés sikerének érdekében minden gyógyító orvos elsőrendű feladata a beteg jó pszichikai állapotát megteremteni, fokozni a gyógyulni akarását.[21] Pavlov is hangoztatta, hogy a szó-feltételesinger (pl. a gyógyszer dícsérete) legalább olyan fontos, mint maga a gyógyszer

[21] *Nyevrajev:* A szanatóriumi gyógykezelés fiziológiai alapjai. Népegészségügy, 1952. szept. 296.

hatóanyaga. Milyen megnyugtató tudomásul vennünk a népi terápia alapján, hogy a tudósok megállapításai nem elvont, holt dogmák, hanem az élet valóságában gyökerező igazságok.

A népi terápiából levonható pszichológiai tanulság után az orvos—beteg viszony elemzése szociológiai tanulságot ígér.

Az Egészségügyi Minisztérium szerint „az egészségügyi munka eredményesebbé tétele végett feltétlenül szükséges, hogy a dolgozók széles tömegeinek tevékeny közreműködését biztosítsuk az egészségügyi feladatok megoldása és népünk általános egészségügyi színvonalának emelése érdekében".[22]

A hatékony egészségügyi felvilágosítás és a „tömegek (esetünkben a tsz-tagok) tevékeny közreműködése" így biztosítható:

1. megnyugtatjuk a „népet" (tsz-tagokat), hogy nem kell már szégyellnie és takargatnia (és titokban gyakorolnia) „tudományát", népi orvoslását,

mert hiszen

2. az értelmiség, orvosok, tudósok és professzorok ismerik és értékelik nemcsak a népművészetet, hanem a néptudományt is.

E megnyugtatás és megismerés eredményeképpen

3. az orvostudomány és a népi orvoslás között termékeny kulturális csereviszony alakul ki, és az orvostudomány (egészségügyi felvilágosítás) a nép jelenlegi egészségügyi kultúráját, népi orvoslását, modern egészségügyi kultúra színvonalát fejleszti.

4. Az orvostudomány, miközben hat a népi orvoslásra, nem zárkózik el termékeny hatások elől és saját maga is bizonyos mértékig átalakul; új gyógyszerek birtokába jut, orvos és beteg viszonya megváltozik, új magyar orvosi szaknyelv fejlődik ki, stb.

ad. 1. E megnyugtatás jogi formája új kuruzslás-törvény lenne. A kuruzslást a polgári jogászok annak idején osztályszemléletük korlátoltsága miatt a „diploma" és a „pénz" alapján határozták meg: kuruzsló az, aki diploma nélkül fő kereseti forrásként gyógyító tevékenységet folytat. Olyan törvényre lenne szükség, mely határozott különbséget tesz a csaláson alapuló, pénzsóvár, hatástalan, vagy káros gyógyító tevékenység, a kuruzslás és a hagyományos, jószándékú, hatásos (vagy nem káros) megengedhető öngyógyítás között. Ilyesféle törvény lehet, hogy nem ideális, de adott körülmények között szükséges és célravezető.

ad. 2. Országos gyűjtés megindítása és megszervezése és a gyűjtött népi orvoslásra vonatkozó anyag értékelő feldolgozása.

ad. 3. Egészségügyi felvilágosító mintaelőadások tartása Békés vármegyében a gyűjtött népi orvoslási anyag alapján. Az előadások (és egyéb irányú propaganda) hatásának felmérése és kiértékelése, a tsz-tagok és általában a parasztság egészségügyi kultúrájában megfigyelhető változások megfigyelése.

ad. 4. „A természetes gyógymódok klinikai és kutató intézete" felállítása. Itt a népi (általában „természetes"-nek nevezhető) gyógyeljárások rendszeres, tudományos ellenőrzése és klinikai kipróbálása történne. Magyar Orvosi Szótár-készítő bizottság kezdene munkába, a népi orvoslás nyelvét, a régi magyar orvosi könyveket és a klasszikus magyar irodalom e tárgykörbe vágó adatait dolgoznák fel. Országszerte megszervezett „parasztmunkatársak" segítenék munkáját.

[22] 3025/I/1/1951 Eü. M. számú utasítás. Az egészségügyi felvilágosító munka irányelvei vidéken.

Összefoglalás

Nem racionálisan gondolkodik a nép a betegségek okairól, keletkezéseiről. Intellektuális technikája érzelmi színezetű, művészi jellegű, szimbolikus. Kórélettani szemlélete a XVII. századi orvosi felfogásnak felel meg. Kultúrtörténeti szempontból a népi orvoslás (a nép egészségügyi kultúrája) a XVII. század óta lényegében nem változott, mégsem értéktelen. Hiszen a népi tünettant, betegségleírást, a népi orvoslás nyelvét szemléletesség és nagy képi erő jellemzi. A magyar orvosi szaknyelvet megtermékenyítheti ez a nyelv. Parasztorvos és falusi beteg bizalmas viszonya is mintául szolgálhat diplomás orvos és betege viszonyának rendeződéséhez. Ennek alapján lép aztán kulturális csereviszonyba a népi orvoslás és az orvostudomány. Megkönnyíti a csereviszony kialakulását, hogy a népi terápiára a gyakorlati pszichoterápia nyomja rá bélyegét és a modern orvostudomány is psychosomaticus, illetve nervista orvostudomány.

Az orvosnak és a közegészségügy szakemberének tudomásul kell vennie, hogy szimbolikusan gondolkodó, XVII. századi fokon megrekedt kultúrájú, sajátságos *szaknyelven* beszélő féllel áll szemben falusi (vidéki) munkája közben, akire a gyógyszer és az egészségügyi felvilágosítás csak akkor hat, ha pszichikai állapotát és igényeit tekintetbe veszik.

Jogtudomány, folklórtudomány, orvostudomány, nyelvészet és közegészségügy szintetizált, közös erőfeszítése eredményeként, dialektikus fejlődés útján azonban a nép modern egészségügyi kultúra birtokába juthat.

Békéscsaba *Oláh Andor*

Die hygienische Kultur und Versorgung der Mitglieder der LPG »Petőfi« in Doboz

Die Abhandlung versucht auf Grund ethnographischer Sammelarbeit am Forschungsorte die hygienischen Kenntnisse, die hygienische Kultur des Bauerntums der LPG »Petőfi« in Doboz zu analysieren. Die Forschungen erstreckten sich sowohl auf den Problemenkreis der Heilung von Menschen als auch auf den der Heilung von Tieren. Obwohl das gesammelte Material dem entspricht, was in der Folklore im allgemeinen als im Kreise des Volkes bekannte und übliche Heilungsart gilt, nennt es der Verfasser auf Grund der Methode der Sammlung und Wertung des Materials hygienische Kultur des Bauerntums.

Der Verfasser beobachtet nicht nur das Statische in der hygienischen Kultur des Bauerntums, d. h. die auf Gesundheit und Krankheit usw. bezüglichen Kenntnisse, Redewendungen, Arzneien, sondern auch ihre Dynamik: nämlich wie diese Kultur lebt und wirkt, wie sie praktisch in Erscheinung tritt. Zugleich vergleicht sie der Verfasser mit der Theorie und Praxis der offiziellen Medizin, bzw. mit der heutigen und einstigen Medizin. Zu einer solchen weitverzweigten und zugleich auf die Synthese bedachten Forschung reicht das heutiges Material des Verfassers noch keineswegs, doch kann er gewisse Zusammenhänge und Vergleiche schon jetzt aufzeigen.

Bei der Bearbeitung der Materialien teilt er die hygienische Kultur des Bauerntums auf Grund der Anschauungsweise der modernen Medizin ein. So beschäftigt er sich einzeln mit der Symptomatologie, Pathophysiologie, Pathogenese und mit den im Volke verbreiteten Arten der Therapie. Schliesslich widmet er einen längeren Abschnitt den Erörterungen über das Verhältnis zwischen dem Arzt und dem Kranken, wobei er eigens über das Verhältnis zwischen dem gebildeten Arzt, dem offiziellen Fachmann bzw. dem Bauernarzt und dem kranken Bauern spricht.

Auf Grund seiner Forschungsarbeit folgert er, dass das Bauerntum die Ursachen und die Entstehung der Krankheiten nicht rational auffasst. Die Denkweise des Bauerntums ist emotionell gefärbt und stark symbolisch. Die pathologische Betrachtungsweise des Bauerntums entspricht der Anschauung der Arzte des 17. Jahrhunderts. Hier vergleicht er das eingesammelte Material mit den Feststellungen medizinischer Fachwerke aus dem 17. Jahrhundert. Auf Grund der Beliebtheit der Bauernärzte stellt der Verfasser im Zusammenhang mit dem verhältnis zwischen dem Arzt und dem Kranken fest, dass die fachgebildeten Arzte folgendes zur Kenntnis nehmen müssen: sie stehen Kranken gegenüber, die symbolisch denken, in ihrer hygienischen Kultur auf dem Niveau des 17. Jahrhunderts zurückgeblieben sind und sich eigenartiger Fachausdrücke bedienen, und bei denen die Arznei und die hygienische Aufklärung vor allem dann erfolgreich ist, wenn der heilende Arzt ihrem psychischen Zustand und ihren psychischen Bedürfnissen Rechnung trägt.

Primitív sonkolypréselő eljárás Algyőn

Az ország nagy részén sonkolynak nevezik a paraszti méhészek a hasznavehetetlen, tört lépdarabokat. Ezeket a méz kiszedése után összegyűjtik és mivel meglehetősen sok bennük a viasz, különböző eljárással igyekeznek ezt az igen értékes anyagot belőle kinyerni. Ezeket az eljárásokat három csoportba lehetne összefoglalni: 1. napon való csorgatás, 2. főzés és 3. eszközökkel történő préselés.

Valamennyi eljárás ismeretes volt mind a céhbeli méhészek, mind a paraszti méhészkedők körében, különösen a műlépek megjelenése előtt volt nagy a jelentőségük (a műlépből már nem lehet felhasználható anyagot nyerni). A paraszti méhészek közt ma már keveset lehet hallani az említett eljárásokról; azt a kevés sonkolyt, amit a műlépek használata mellett összegyűjtenek, leginkább kifőzik, vagy téglák között préselik a jelentéktelen mennyiséget.[1]

Figyelemre méltó sonkolypréselő eszközre akadtunk a Csongrád megyei Algyőn.[2] Két 222 cm hosszú és átlag 6 cm vastag rúd közé kerül két keményfából gondosan faragott préslap, 47 cm hosszú, 25,5 cm széles, a közepe felé kissé vastagodó, átlag 2,5 cm vastag; mind a két lap fogófüllel van ellátva. Az egész alkalmatosság préseléskor két padra kerül. Az első pad (ahová a préslapokat helyezik) magasabb (60 cm) és rövidebb (52 × 27 cm); a hátsó (a rudak összeszorításánál elhelyezett) alacsonyabb (55 cm) és hosszabb (78 × 12 cm). Hozzátartozik még egy nagy tál, melyet a prés alá helyeznek a kicsorgó viasz számára: 56 cm átmérőtű, 30 cm magas. A prést 45—50 évvel ezelőtt készítették, utoljára pedig körülbelül 25 évvel ezelőtt használták. A következőképpen történt vele a sonkoly préselése: A sonkolyt egy ritkaszövésű jutazsákba (mely pontosan illett a préselő deszkák közé) tették, és a katlanban vagy a tűzhelyen egy nagyobb edényben addig melegítették, amíg egészen meg nem puhult. Ekkor gyorsan, hogy ki ne hűljön, a présbe tették és kinyomták. A két préslap az összekötött végű rudak közé került; egy ember tartotta mindkettőt a fülénél fogva, egy másik pedig a sonkollyal töltött jutazsákot fogta. A rúdnak a másik végét egy vagy két ember szorította össze, mikor mennyi sonkolyt tettek a zsákba. A padra helyezett rudak végét egy kötéllel húzták össze, de kezükkel és térdükkel is szorították (l. kép). Az egész művelet nem tartott tovább 3—4 percnél. A viasz a hidegvízzel töltött tálba csorgott, a víz színén maradt, ahonnan könnyen le

[1] Igen érdekes, hogy régi, fejlett préselő módok végleges eltűnésével egészen kezdetleges úton sajtolják ki a felmelegített lépdarabokat. Többfelé ismert az az eljárás, mikor a zsákba rakott sonkolyt hónuk alá veszik és két — körülbelül 45 cm hosszú — egyik végén összeszegezett lécdarab között nyomkodják.

[2] A község régebben — a Tisza áradmányos területeinek a megléte idején — igen virágzó méhészetet űzött, ma már mindinkább jelentéktelenné válik a tanyákra visszahúzódó paraszti méhészkedés.

lehetett szedni egy kanállal. A zsákban visszamaradó *sonkolyszalmát* azután a kipréseletlen sonkollyal együtt elvitték a *sonkolyos tótok* (kik azután hatalmas préseiken újra átsajtolták ezt), később pedig eltüzelték.

Hogy mennyire lehetett ez az eszköz elterjedve — akár a közelebbi környéken is —, nem tudtuk megállapítani. Algyői tulajdonosa szerint hasonló formák ismeretesek voltak a környező méhészek között. A prés jelentőségének

Az algyői sonkolyprés

megvilágításához a méhészeti szakirodalom viaszpréselő módjaihoz és eszközeihez fordultunk. Az ezekből vett néhány szemelvény bemutatásával a következőkben látjuk az algyői példány helyét.

Bizonyos, hogy a múlt század közepe táján a sonkolyprések használata általános volt.[3] Magukról a formákról sajnos keveset tudunk ; a szőlő- és a gyümölcsprések mellett azonban speciális sonkolypréseket is használtak mindenfelé, mind a kereskedők, kik a sonkolyt összevásárolták, mind a kisméhészek.[4] A sonkolypréselésre használt deszkaprésekről a XVIII. század közepétől megemlékez-

[3] Ezt a szűkszavú néprajzi méhészeti irodalom is bizonyítja. L. *Tagán Galimdsán :* Erdei méhészkedés Székelyvarságon. NÉ. XXXIII. (1941) 335.

[4] *Báró Ambrózy Béla :* A méh. Budapest, 1914. 556.

nek.[5] Itt tulajdonképpen egy asztalprésről van szó ; egy négy lábra épített keretbe kerül a két deszka, ezek közé teszik a zsákba rakott sonkolyt. A préselő erő fordítós csavar formájában oldalról éri az egyik présdeszkát. A préselés körülményei itt is ugyanazok, mint a fönti leírásnál, a viasz szintén egy vízzel telt edénybe csorog.[6] J. L. Christ népszerű méhészkönyve ezt a prést ismerteti, melyet a magyar méhészkönyvek is átvettek.[7] Csaplovics is a méhészetről adott összefoglalásában ezt a típust sejteti.[8] Elterjedését még a későbbi időben is bizonyítja Zelenin egy ukrajnai példával : ugyanaz a deszkaprés, de a préselő erőt nem az oldalról elhelyezett csavartól, hanem a deszkák külső oldala mellé vert ékektől kapja.[9] Svájcban az utóbbi időkig ismert a típus.[10] A prés fejlődésében jelentős, hogy a könnyen elmozduló, csak a csavaráskor rögzített deszkák helyébe egy zárt préstest kerül, melyet felülről szorítanak le csavarral.[11]

A méhészkönyvek deszkaprését a gyakorlatban megelőzhette egy primitívebb erőkifejtéssel működtető deszkaprés,[12] ahol nem csavarral szorítják össze a deszkákat, hanem, mint a bemutatott algyői példánál, rudakkal. Így az algyői sonkolyprés a méhészeti eszközkészletnek egy igen régi darabját őrízte meg mindmáig, mely valamikor egyformán elterjedt lehetett mind a céhbeli méhészek, mind a paraszti méhészkedők kezén.[13]

Szeged *Szabó Mátyás*

[5] *Gedde János:* Ángliai Méhes Kert. London, 1721. Fordította Szathmáry Károly György. Eger, 1752. 152.

[6] *J. L. Christ:* Anweisung zur nützlichsten und angenehmsten Bienenzucht... Frankfurt—Leipzig, 1807. 320—321.

[7] *Vécsy József:* Okos Méhész. Pesten, 1816. 307—314.

[8] *Csaplovics Johann :* Topographisch-statistisches Archiv des Königreichs Ungarn. Wien, 1821. 186.

[9] *Dimitrij Zelenin:* Russische (Ostslavische) Volkskunde. Berlin und Leipzig, 1927. 82—83.

[10] *Melchior Soder :* Bienen und Bienenhalten in der Schweiz. Basel, 1952. 112.

[11] *Czövek István :* Legújabb és hasznosabb Méhész Könyv... Pesten, 1842. 167.

[12] Erre enged következtetni egy fejlettebb asztaliprést ajánló leírás, mely megjegyzi, hogy ezeknek a használata egyszerűbb, mint a régebbi viaszpréseké, „...zu ihrer Bedienung drei Personen erforderte, auch das Auspressen selbst mit mancherlei Uebelstanden und Schwierigkeiten verbunden ist..."

Baron Rothschütz : Illustrierter Bienenzuchts-Betrieb. Wien, 1875. 176.

[13] A kezdetleges egyéb viaszpréselő eljárásokból néhány igen tanulságos példát mutat be *M. Soder :* i. m. 110—113.

Primitives Pressverfahren für Wachskuchen in Algyő

Fast überall in ganz Ungarn werden die unbrauchbaren Bruchstücke der Honigwaben von den bäuerlichen Imkern „sonkoly" (Wachskuchen) genannt, aus welchem das Wachs durch Auslassen, Kochen oder unter Anwendung spezifischer Geräte gewonnen wird. Der Verfasser entdeckte in Algyő (Komitat Csongrád) ein solches Gerät, das ziemlich alt zu sein scheint. An den Enden von zwei langen Stangen befindet sich je eine Pressplatte, durch die der Wachskuchen umschlossen wird. Werden die Stangen aneinander gepresst, so fliesst das Wachs in's darunter befindliche Gefäss.

Solche Geräte waren — wie aus den ehemaligen Aufzeichnungen ersichtlich — gegen Mitte des vorigen Jahrhunderts in Europa noch weit verbreitet. Die Angaben der einschlägigen Literatur beziehen sich jedoch auf Bretterpressen, die mit Schraubenkonstruktion versehen waren. Die Wachspresse von Algyő stellt eine viel primitivere Abart der Bretterpressen dar, bei der die Pressekraft nicht durch Schraubenübertragung, sondern unmittelbar durch die Händekraft ausgebüt wird. Dieses Verfahren dürfte sowohl bei den berufsmässigen als auch bei den bäuerlichen Imkern in Anwendung gestanden haben.

Ipolyi Arnold folklórgyűjteménye a Néprajzi Múzeum kéziratgyűjteményében

1949 őszén a Kálmány-hagyaték rendezése során számos idegen kézírású, 1847—58 keltezésű folklór szöveg került kezünkbe, melyekről csakhamar megállapítást nyert, hogy Ipolyi Arnold gyűjteményének részét képezik. Az anyagot akkor a kézirat szövegeiből készült kiadvány, a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* XIII. kötetének bevezetője és jegyzetei alapján az egyes meséken, illetve hiedelem- és szokásadatokon feltüntetett sorszámok szerint számsorrendbe raktuk és leltároztuk.

1955 tavaszán a Magyar Népmesekatalógus munkatársai hozzáfogtak a Néprajzi Múzeum kéziratgyűjteményében őrzött meseszövegek feldolgozásához. Az Ipolyi-féle gyűjtemény kézbevételekor kiderült, hogy nem elégedhetünk meg az egyes szövegek sujet-lapjainak az elkészítésével, meg kell találnunk a módját annak, hogy a szövegekkel kapcsolatos hiányos adatokat (a gyűjtő neve, a gyűjtés színhelye, időpontja) kiegészítsük. Ipolyi gyűjteményének kézírásuk szerint való csoportosításával tettünk kísérletet a gyűjtők személyének és a gyűjtés helyének a megállapítására.

Az anyag átcsoportosítása váratlan eredményre vezetett. Nemcsak számos mese, hiedelem és szokás szöveggyűjtőjét és származási helyét sikerült megállapítanunk írásazonosítás segítségével, hanem a gyűjtemény eredeti, Ipolyi által megadott sorrendje is napvilágra került, s megállapíthattuk a gyűjtemény keletkezésének valószínű időpontját is.

Kiderült, hogy a korábban feltételezett számozási zűrzavar jelentéktelen elírásoktól eltekintve nem áll fenn, hanem a gyűjtemény két, időbelileg jól elhatárolt részből áll, melyet a sorszám írási módja, alakja, színe alapján pontosan el lehet különíteni. A gyűjtemény I. csoportjába tartoznak azok az 1—319-ig fekete, illetőleg vörös tinta sorszámmal ellátott szövegek, melyeket Ipolyi *Mythológiá*jában felhasznált. Ez a gyűjtemény korábban keletkezett része, mely az egyes szövegeken feltüntetett dátumok szerint 1846 és 1853 között jött létre. A gyűjtemény nagyobbik, 1—750-ig fekete és vörös ceruzával megszámozott része, néhány szövegtől eltekintve a *Mythológia* megjelenése után került feljegyzésre 1854 és 1858 között. A szövegek közül az 1854-ben gyűjtöttek egy részét — nyilván az év elején beküldötteket — Ipolyi szám nélkül idézi *Mythológiája* jegyzeteiben és függelékében, a többit azonban már nem használhatta fel. Van ezenkívül még néhány számozatlan darab is, melyek előttünk ismeretlen okból nem kerültek besorolásra egyik gyűjteménycsoportba sem. Becslésünk szerint Ipolyi folklórgyűjteménye mintegy 1100 szöveget, adatot foglalhatott magába, melyből jelenleg 755 van a Néprajzi Múzeum birtokában.

Ipolyi, mint *Mythológiá*ja bevezetőjében írja,[1] 1844-ben még mint tanuló lépett fel először egy magyar nyelvgyakorló iskolatársulat zárt körében a magyar ősvallással foglalkozó gondolataival. 1846-ban a Kisfaludy Társaság pályázata késztette a kérdéssel való tüzetesebb foglalkozásra, s a történeti kútfők búvárlata mellett a néphagyományok gyűjtésére. Gyűjtőutak és baráti levelezés segítségével 1854-ig sikerült összeszednie több mint 300 mesét, szokást és hiedelmet, ezekből a már elkészült Magyar *Mythológiá*n kívül még egy teljes magyar mese és regekönyv is kiadásra készen állott.

Csengery támadása s a *Mythológia* körül kialakult vita azonban csakhamar kedvét szegték Ipolyinak. A Néprajzi Múzeum dokumentum-gyűjteményében őrzi Debreczeni Jánosnak, Ipolyi volt káplánjának több levelét,[2] melyekben Debreczeni Kálmány érdeklődésére úgy nyilatkozik, hogy 1861-ben, mikor ő Ipolyi mellé kerül, *Mythológiá*járól vagy népköltési gyűjtésről már szó sem esett köztük, jóllehet Debreczeni szegedi diák, majd egri kispap korában Ipolyinak egyik legszorgalmasabb gyűjtője, gyűjtésszervezője volt. Ipolyi őt a magyarországi műemlékek búvárlatára buzdította. Debreczeni a Csengery féle bírálatra gondolva, nem tartotta illendőnek kérdezősködni. Ugyanott írja Debreczeni, hogy 1860-ban Ipolyi Barankovics érsek hívására Zohorról (Pozsony m.), eddigi működése színteréről, ahol 1849 óta volt plébános, átköltözött Törökszentmiklósra.[3] Új állomáshelyén a község nagyobb lélekszámának megfelelően hivatali elfoglaltsága is lényegesen nagyobb lett, mint volt Zohoron, ahol Ipolyi s vele élő családján kívül más a magyar nyelvet nem beszélte, lévén a község szlovák anyanyelvű. Egyrészt Budapest közelsége s az Archaeológiai Társulat munkájába való bekapcsolódás, másrészt ismert gyűjtőterületétől, barátaitól való elszakadása szintén hozzájárultak ahhoz, hogy Ipolyi mitológiai kutatásaitól, melynek egyik ága volt tulajdonképpen a folklórgyűjtés, a művészettörténet és a régészet irányába terelődött. Gyűjteménye ekkor még hihetőleg birtokában van. A *Mythológia* bevezetőjében említett mese- és mondakötet elkészítésére s az újabb, 1858-ig feljegyzett anyag feldolgozására azonban már nem került sor.

1877-ben találkozunk ismét Ipolyi folklórgyűjteményével a *Figyelő* 80. lapján, ahol a folyóirat szerkesztője, Abafi—Aigner Lajos tájékoztatja az olvasót a Kisfaludy Társasághoz benyújtott népköltési gyűjteményének tartalmáról. A műfajok szerint csoportosított gyűjtemény utolsó kötete 161 mesét tartalmaz, nagyrészt Ipolyitól „ki azt e célra Abafinak rendelkezésére bocsátotta".[4]

Abafi gyűjteménye nem talált tetszésre a Kisfaludy Társaság akkori vezetői előtt, visszakapta átdolgozásra, s a kézirat tovább vándorolt Kálmány Lajoshoz. Kálmánynak egy 1911 szeptemberében Sebestyén Gyulához írt levele szerint Abafi a 80-as évek közepe táján felszólította Kálmányt, vállalja el az ő és Ipolyi gyűjteményének jegyzetekkel való ellátását. Kálmány többszöri levélváltás után, 1887-ben végre beleegyezett, s Abafi elküldte neki a gyűjteményeket.[5]

[1] *Ipolyi Arnold:* Magyar Mythológia, Pest 1854. I.

[2] *Debreczeni János* és *Kálmány Lajos* levelezésére *K. Kovács Péter*, a Néprajzi Múzeum kéziratgyűjteményének gondozója hívta fel a figyelmemet.

[3] *Ipolyi* Törökszentmiklósra való áthelyezését *Ipolyi* életrajzírói, *Pór Antal* és *Szinnyei József* (Repertórium) egybehangzóan a *Debreczeni* által mondott időpontban rögzítik.

[4] Figyelő II. (1877) 80.

[5] *Kálmány Lajos* és *Sebestyén Gyula* levelezése az *Ipolyi*-gyűjtemény ügyében a Sebestyén-hagyatékból került a Néprajzi Múzeum dokumentációs gyűjteményébe. *K. Kovács Péter* szívességéből volt alkalmam átnézni.

Kálmány két kötet Abafi s egy kötet Ipolyi anyagot rendezett sajtó alá. A kész köteteket felküldte Pestre Abafinak, s Abafi ismét benyújtotta a kéziratokat a Kisfaludy Társasághoz kiadás végett. Az *Ethnographia* III. évfolyamában (1892) a „Kérdések és Feleletek" rovatában azt írja Gy. P. (Gyulai Pál),

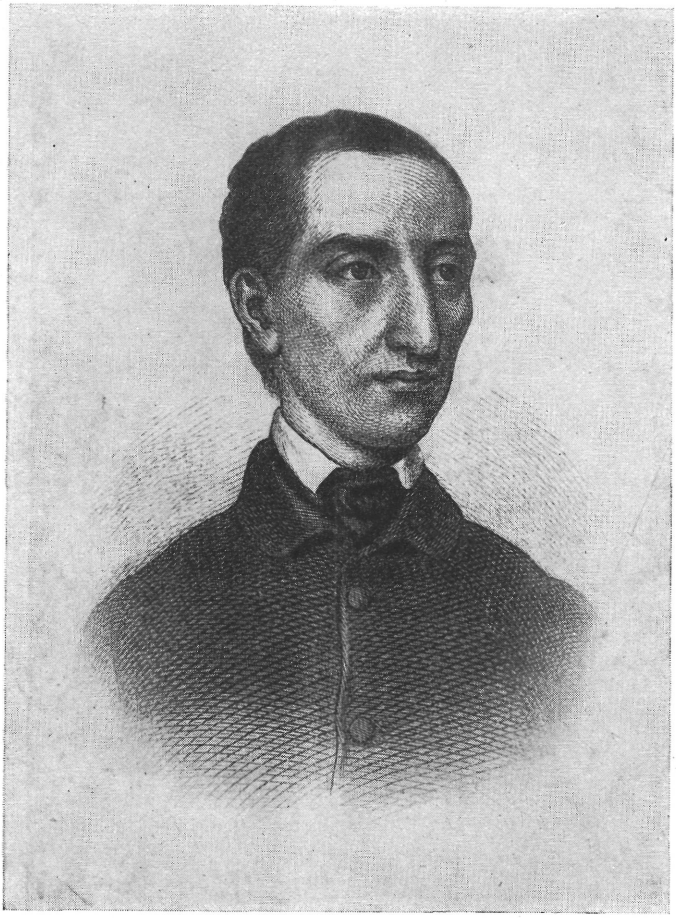

Ipolyi Arnold (1823—1886) arcképe 1859-ből

hogy Kálmány Lajos már rég sajtó alá rendezte az Abafi és Ipolyi-féle népköltési stb. gyűjteményt, ez utóbbi „már azért is roppant értékű, mert ezen alapszik jórészt Ipolyi Magyar Mythológiája ... Mind a két gyűjtemény kiadásra készen a Kisfaludy Társaságnál van, mely bizonyára nem fog késni, hogy a hazai népköltés körül elévülhetetlen, alapvető nagy érdemeit e két nagybecsű gyűjteménynek várva-várt közreadásával öregbítse". (44 p.) A jelzett kötetek azonban nem kerültek kiadásra, kéziratuk is hosszú időre eltűnt tudományos közvéleményünk látóköréből. 1952-ben bukkant rá Gergely Pál az egyik Abafi

kötetre az Akadémia pincéjében,[6] a másik Abafi s az Ipolyi kötet azonban még felkutatásra vár. Nem lehetetlen, hogy az eltelt hosszú idő alatt megsemmisültek.

Szerencsére Kálmány Lajos nem eredeti szövegeket, hanem azokról sajátkezűleg készített másolatokat küldött fel Abafinak, az eredeti Ipolyi-féle gyűjtemény továbbra is az ő birtokában maradt. 1910-ben felhívja rájuk Sebestyén Gyulának, a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* akkori szerkesztőjének a figyelmét. Sebestyén csakhamar megbízást ad Kálmánynak az Ipolyi-féle gyűjtemény másodszori sajtó alá rendezésére. Kálmány az anyagból ezúttal két kötetet szándékozott összeállítani. Az első el is készült s meg is jelent nyomtatásban a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* XIII. köteteként, a másodikról így ír Sebestyén Gyulának 1914. VI. 4-én: „. . . lesz még egy kötetje Ipolyinak a Mesék és hitregék kötete . . . " Ez azonban a közbejött világháború, majd Kálmány 1919-ben bekövetkezett halála miatt nem készülhetett el, s Ipolyi Arnold folklórgyűjteményének kézirata a Kálmány-hagyatékkal együtt a Néprajzi Múzeum kéziratgyűjteményébe került. A Múzeumban Ipolyi gyűjteménye is osztozott a Kálmány-hagyaték sorsában, s mint fentebb mondottuk, 1949 őszén került ismét napvilágra.

Ipolyi *Mythológiá*jának ismertetése és értékelése nem tartozik a jelen anyagismertetés feladatai közé. A gyűjtemény azonban, mely létrejöttét nagyban elősegítette, illetőleg amely létét Ipolyi mitológiai érdeklődésének köszönheti, mind arányainál mind tartalmánál, mind módszereinél fogva megérdemli figyelmünket.

A Néprajzi Múzeum kézirat-gyűjteménye 2958-as tételeként őrzött kézirat terjedelmében messze felülmúlja hírét. A *Mythológia* bevezetője 300 egynéhány folklórszövegről ad hírt. Abafi híradásából 161 meséről tudunk. A *Magyar Népköltési Gyűjtemény* XIII. kötete 128 szöveget közöl, ezzel szemben áll a gyűjtemény a maga 1000 szöveg-adatot meghaladó anyagával, melyből 755-öt a budapesti Néprajzi Múzeum, 15-öt pedig a nagyváradi Tartományi Múzeum őriz.

A Néprajzi Múzeum által őrzött gyűjteményrész 998 lapból áll. A különböző gyűjtőktől beküldött 1—8 lapos gyűjteményrészecskéket, küldeményeket Ipolyi sorszámozása fogja össze gyűjteménnyé. A sorszámozás nem területek szerint, vagy tematikailag csoportosítja az anyagot, néha még arra sincsen tekintettel, hogy az egyszerre beküldött anyag egymás mellé kerüljön. Egyszerűen azért számozza meg a hosszabb-rövidebb szövegeket, hogy hivatkozni tudjon rájuk, idézni tudja őket. Az első gyűjteménycsoport megszámozása a *Mythológia* készítése előtt, a második csoporté pedig minden valószínűség szerint azelőtt történt, mielőtt a gyűjteményt közlés végett átadta Abafinak. A gyűjtemény egyébként azokat a darabokat kivéve, melyeket ő maga jegyzett fel, Ipolyi kezenyomát csak a sorszámokban viseli magán. Hozzáfűzött jegyzetei nem maradtak fenn sem nálunk, sem az igen tekintélyes esztergomi hagyatékban.

A folklórgyűjtemény Sebestyén Gyula feltevése szerint Csaplár Benedek közvetítésével került Abafi birtokába.[7] Abafi gondosan áttanulmányozta a szövegeket, valamennyin ott találjuk jelzéseit. Kék körrel jelölte azokat a szövegeket, melyeket kiadásra érdemeseknek ítélt, „nem" szócskával az elhagyandókat, a hiedelem- és szokás-adatokat áthúzta. Az általa ismert típusoknak összefoglaló, az illető típusra jellemző nevet adott. A közlendőket borítólappal látta

[6] L. erről *Pogány Péter:* Szájhagyomány-mentésünk elfelejtett korszaka és szervezője. Ethn. LXV. (1954) 541—543.

[7] MNGy XIII k. XVII—XVIII. és Ethn. XXVI. (1915) 26.

el. A borítólapon feltüntette a mese gyűjtőjét, származási helyét és az addig megjelent magyar népmesegyűjteményekben található változatait. Néhány meseszövegnek Abafitól származó másolata és kivonata is előkerült, valószínűnek tartjuk azonban, hogy azokat a szövegeket, melyeket Abafi saját gyűjteménye zárókötetéként kívánt közölni, az eredeti kéziratban nyújtotta be a Kisfaludy Társasághoz. Hogy a szövegeket teljes számban visszakapta-e, nem állapítható meg.

Abafitól Kálmányhoz került a gyűjtemény. Az első válogatás alkalmával Kálmány lemásolta az általa kiadásra alkalmasnak ítélt szövegeket, mint ezt az 1952-ben előkerült Abafi kötet esetében is tette. Magukon az eredeti kéziratokon azonban semmi nyoma nem maradt annak, hogy mely szövegek kerültek volna bele ebbe a gyűjteménybe, sem pedig a Kálmány-hagyatékban nem került eddig felszínre ennek a korábbi, szám szerint második Ipolyi-féle folklor kötetnek valamiféle tervezete, vagy tartalommutatója. A nagyszámú, Kálmány kezétől származó másolatból sem állapítható meg, hogy melyek készültek korábban, az első kiadvány, s melyek később, a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* XIII. kötete számára. Az első Kálmány szerkesztette Ipolyi kötet előkerülte nemcsak tudománytörténeti szempontból lenne hasznos számunkra, hanem azért is, mert ebben olyan szövegeket is sejtünk, melyek a Kálmánynál való hosszas időzés során az eredeti kéziratból elkallódtak. Egyes darabokról tudniillik a kezünk között levő anyagnak is csak Kálmány által készített másolatai maradtak fenn, az eredeti Ipolyi-féle szövegek hiányoznak. Az I. gyűjteményrész hiányzó szövegei Ipolyi *Mythológiá*ja alapján rekonstruálhatók, a II. gyűjteményrész hiányzó darabjait azonban egyelőre nyom nélkül elveszetteknek kell tekinteni.

1910 és 1919 között, mikor Kálmány másodszor is foglalkozott a kézirat sajtó alá rendezésével, ismét készített egy sereg másolatot. Van olyan mese, amelyről három, Kálmány kezétől származó másolatunk is van. Ez alkalommal odaírja az Ipolyi-féle kézirat szövegei mellé, hogy a másolat — ki tudja, hányadik — mikor készült. A dátumokból kitűnik, hogy Kálmány úgyszólván haláláig foglalkozott az Ipolyi-féle gyűjteménnyel, s nem rajta múlott, hogy a második kötet nem jelent meg.

A Kálmány által készített másolatokat, illetőleg a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* XIII. kötetében közölt szövegeket összevetve az eredeti kézirattal, megállapíthatjuk, hogy egyik sem szó szerint azonos az eredeti kézirattal. Ipolyi nem volt irodalmár, a legköltőibb mese is csak mint adat vagy téma érdekelte őt. Gyűjtőtársaitól is a mese tartalom szerinti pontos leírását kívánta, a szövegek formájának, esztétikai értékeinek a rögzítésére nem fektetett súlyt, mivel a mesét nem mint költői terméket, hanem mint mitológiai adatok foglalatát vette vizsgálóra. Saját feljegyzései s gyűjtőtársai küldeményeinek jórésze is nem szó szerinti feljegyzés — Ipolyi korában ez még nem is volt gyűjtői szempont —, nem a paraszti mesemondótól hallott mesék irodalmi vagy népi elbeszélőstílusban való megfogalmazása — Ipolyi elődeinek az előbbi, kortársainak az utóbbi volt a népmesegyűjtői formanyelve —, hanem rövid tartalmi kivonat, mely arra törekszik, hogy a mesékben található adatok tömör, áttekinthető leírását adja. Az a népi mesemondó hang, amelyet Arany János nyomán Arany László és Gyulai Pál maguk is használtak s az általuk szerkesztett *Magyar Népköltési Gyűjtemény* gyűjtőitől is megkívántak, az Ipolyi által gyűjtött vagy gyűjtetett szövegek nagy részénél hiányzik. A kiadásuk körül első alkalommal folytatott megbeszélések, levélváltások tartalmát nem ismerjük. Feltehető azonban, hogy Abafinak, s rajta keresztül Kálmánynak is tudomására hozták a *Magyar Népköltési*

Gyűjtemény szerkesztői, hogy a szövegek irodalmibb, népibb formában való átdolgozása kívánatos lenne. Kálmány nekifogott tehát, hogy Ipolyi meséit „megírja". Mesét írni adott népi szöveg alapján, a közfelfogás szerint egyike a legegyszerűbb stílusgyakorlatoknak. Ennek a felfogásnak természetesen körülbelül annyira van igaza, mint annak, amely azt tartja, hogy olyan verseket írni, mint Petőfi Sándor, akárki tud. Hiába volt Kálmány Lajos egyike a legjobb népmesegyűjtőknek, aki anyagát és a terepet, ahol dolgozott úgy ismerte, mint kevesen a néprajzi gyűjtők közül, mesemondó nem volt, mint voltak Kriza János, Arany László, Benedek Elek vagy Berze Nagy János. A mesék átstilizálása a belefektetett hallatlan munka ellenére sem vezetett kielégítő eredményre. Nem lehetetlen, hogy az első Ipolyi kiadvány kiadatását is ez a tény hátráltatta, illetőleg odázta el végképp. Érthetetlen számunkra csak az, hogy mikor végül 60 évvel a gyűjtés megtörténte után Ipolyi anyagának legalább egy része napvilágot láthatott, akkor már nem Arany János irodalmi, hanem Katona Lajos folklorisztikai szempontjai voltak a mesegyűjtésben az irányadók, miért nem figyelmeztette Sebestyén Gyula, a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* akkori szerkesztője Kálmány Lajost arra, hogy az ő feladata a kötet anyagának összeválogatása és jegyzetelése, nem pedig a szövegeknek az átsimítása. A szerkesztői szempontoknak a tisztázatlanságára mutat a sok álmitológiai regének a közlése is, melyek Ipolyi gyűjteményének egészen kis hányadát teszik, s melyek nagy részéről maga Ipolyi is megállapítja, hogy egykorú „tudományos" irodalmi művekből, népkönyvekből, kalendáriumokból származnak.

Ipolyi és munkatársai néprajzi gyűjtőtevékenységének jellemzésére két idézettel szeretnénk megvilágítani a munka célját és módszerét: „Gyakran elmondatott már — írja Ipolyi Erdélyi János, *Magyar népmesék* c. kiadványának ismertetésében —, de nem lehet elegendőleg ismételni, hogy öntudatos nemzeti irány irodalmunkban, a nemzeti költészetben, tudományban, művészetben és közműveltségben csak eredeti népies költészetünk és hagyományaink, mondáink, regéink, szokásaink, régi táj- és népszólásunk s nyelvünk teljes ismeretének alapján emelkedhetik fel méltóan s némi eredeti önállással."[8]

„A gyűjtésre nézve megjegyzendő — fogalmazza meg Debreczeni János Csaplár Benedek 'hű tanonca' s Ipolyi követője a népköltési gyűjtésre való felhívásában Ipolyinak és munkatársainak felfogását —, hogy a szokásokat, népregéket, mondákat, népdalokat stb. a maguk egyszerűségében, úgy mint azokat az ember látja, hallja, kell összeírni. Távol legyen, hogy azokat a saját képzeletünk szerint kisallangozzuk, mert nem a mi, hanem a nép kedélyének és szellemvilágának tanulmányozása a cél; de nem is lehet senki a szerénytelenség bélyege nélkül oly tolakodó, hogy saját, gyakorta korcsult phantasiáját kívánja a nemzeti sajátosság lenyomatául tekinteni."[9]

Ipolyi gyűjteményét tehát a mai népköltésvizsgálat szemszögéből nézve, tipológiailag és motivikailag hiteles anyagnak kell tekinteni, mely a magyar etnikum két, folklor szempontjából egységesnek tűnő területről ad átfogó képet: a Csallóközről és az északi palócokról, valamint Szegedről és környékéről. Az előbbi területen tervszerű, rendszeres gyűjtés azóta sem folyt. Az utóbbi anyagát pedig kitűnően fel lehetne használni változásvizsgálat céljaira is, mivel ezen a területen 50 évvel később Kálmány Lajos, újabb 50 év múlva pedig Bálint Sándor végzett nagyszabású folklorgyűjtést. Az említett két területen kívül több

[8] Magyar Sajtó 1855. október 7.
[9] Néhány szó nemzeti hagyományaink és a tájszógyűjtés ügyében. Vasárnapi Újság 1859.

szöveget tartalmaz az Ipolyi-féle gyűjtemény Debrecenből, Kecskemétről, Szatmárból, Biharból, Szabolcsból és Békésből is ; a Dunántúlról és Erdélyből Ipolyinak nincsen anyaga.

Vegyük sorra az egyes területeket, gyűjtőiket, gyűjtött anyagukat, igen hasznos lesz velük közelebbről megismerkednünk. A szűkre szabott keretek következtében meg kell elégednünk a függelékben tartalommutató adta lehető-

Ipolyi Arnold dolgozószobája Zohoron (Pozsony m.)

ségekkel, melyben igyekeztünk az egész Ipolyi-féle gyűjteményt az Ipolyi által megadott számsorrendben helyhez, időhöz és gyűjtőhöz kötni, s arra törekedtünk, hogy az olvasót tájékoztassuk egy-egy küldemény anyagáról is. Itt kívánjuk elmondani ezen túlmenően az egyes gyűjtők feljegyzési módszereire, anyaga természetére vonatkozó észrevételeinket, s kiemelni a figyelemre méltó szövegeket.

A Néprajzi Múzeum Adattárában őrzött szövegek között az északi palócoktól és a Csallóközből magától *Ipolyi Arnoldtól* is szépszámú szövegünk van : I. 28—31, 45—74, 102—104, 151—187, II. 530—547, 615/a. Valamennyi egészen rövid tartalmi kivonat, olykor annyira tömör stílusban, hogy a nehezen olvasható szöveg megértése komoly fejtörést okoz. Ebből az anyagból jellemzésül egy mondát iktatok ide, melyet maga Ipolyi is idéz *Mythológiá*ja 65. lapján :

„45. Fűzfa alatt laktak tündérek asztal volt alatt terített, aki megéhezett, alája ment enni, egy hunczut megette, itatt (így!) oda mocsokított, elköltöztök onnét, téli réven, arany patkót hagytak rajta. Mogyoróson. Uraság rétje Püspökiben."

Így szól az eredeti feljegyzés, interpunkciók nélkül, rövid tőmondatokban. A *Mythológiá*ban a következőképpen írja le Ipolyi ugyanezt a mondát a fenti, láthatólag a helyszínen lejegyzett adatára hivatkozva :

„Csallóközben még azon időben, mielőtt Csalóközzé lett volna, szép aranyhajú tündérlányok jártak át a Macskaréven, a mogyórósi uraság rétjére; egy agg fűzfa alá, mely maig látható, teríték meg éjente asztalukat ; kinek kedve tartá, az hozzá állhatott és jóllakhatott, távoztukkor sarujokból aranypor hullott nyomukba, ki mennyit bírt, annyit szedhetett, nem is volt akkor sem koldus, sem szegény az egész tájékon ; de mióta egy gazember a tündérek asztalánál jóllakozva háládatlanul rácsunyított, azóta sohasem látta többé senki a tündéreket. A macskarévi révész utánok a kompjában egy aranypatkót talált, s azzal ki volt fizetve. A tündérek eltüntek, s a vidéken azóta gyakran nyomor és ínség uralkodik, a sziget aranykert helyett csalóközzé lett."

Látjuk, hogy Ipolyi úgyszólván csak emlékeztető feljegyzést készített a maga számára, amit azután a feldolgozás alkalmával a hallott, de fel nem jegyzett adatokkal kiegészített.

Egy röviden feljegyzett mesét idézünk annak a bemutatására, hogyan jegyzett fel Ipolyi meseszöveget, s hogyan dolgozta át Kálmány Ipolyi anyagát.

„31. Egy király harczba mén 's inni akar 'a forrásból itt orrát fogja 's megígéri azt miről mit sem tud, addig születik a' rég ohajtott gyermek, — évek múlva jő a csikó, nyerítésére minden zárak megnyílnak — a három lányt egy szép rétre viszi, mire a harmadikban ki királyi kertet óhajt a réten a' királylányt megismeri, leviszi a' föld alá, a' forráson keresztül, itt egy átkozott palotába jőnek, a' csikó egy tükört ád neki mellyben megláthatja vigaszul mi történik az egész világban ; éjszaka észreveszi hogy valaki melléje fekszik, de mozdulni sem mert mert egy hang kiáltja feléje herczegasszony meg ne mozdulj kard van közöttünk, három éjen át de a' harmadikon már nem tarthatja meg magát 's a' tükörbe tekint, erre látja, hogy a' csikócska fekszik mellette, ez megrettenve jelenti hogy most addig ellesz átkozva még a' réten körmeivel ki nem kapar egy aranylakatot és 12 kulcsot, verés (így!) kézzel rátalál végre kinyitja 's bejő egy rétre hol egy boszorkány három lova legel ő elveszi az egynek kalapját, es csókolja mire 3szor megcsókolta királyfi válik mind a' háromból 's kérik hogy válaszszon közülök, ő a' kalap nélkülit választja, ez által megvan szabadítva az átoktól, a' gyásszal bevont atyja városába mennek zene 's öröm közt."

Ezt a nyilvánvalóan szintén a helyszínen készült feljegyzést, mely az elmondottakra figyelve mellőzi a pontos megfogalmazást s azzal sem törődik, ha olykor hibázik a tolla: felcserél betűket, elhagy ékezeteket stb. Kálmány a következő formában közli :[10]

35. *A csikó*

Egy király ment hazafele. Szomjas volt, inni akart a forrásból, de orron fogta valami és csak úgy eresztette el, hogy előbb megígérte, hogy neki adja, amit nem tud otthon.

Mikor hazaért, látta, hogy gyermeke született. Elkezdett szomorkodni. Évek múlva jött a csikó, nyerítésére minden zár megnyílt. Kétszer más lányt adtak a csikónak, (mint a 37. sz. mesében) de hasztalanul, harmadszor azután a

[10] MNGy XIII. 229—230.

lányukat vitte egy szép rétre. A királylánytól is kérdezte a csikó : mit csinálna ebből a szép rétből?

— Királyi kertet — mond a lány, miről megismerte, levitte a föld alá, forráson keresztül átkozott palotába jöttek.

A csikó itt egy tükröt adott neki, melyben meglátja, mi történik az egész világon. Amint éjszaka fekszik a lány észreveszi, hogy valaki melléje fekszik ; de mozdulni nem mert egy hang azt kiáltja :

— Hercegasszony meg ne mozdulj, kard van közöttünk!

Így volt ez egy darabig, de a harmadik éjen már nem tarthatta meg, a tükörbe tekintett, erre látja, hogy a csikócska fekszik mellette. Ez megrettenve jelenti, hogy most addig el lesz átkozva, míg a réten körmeivel ki nem kapar egy arany lakatot és tizenkét kulcsot.

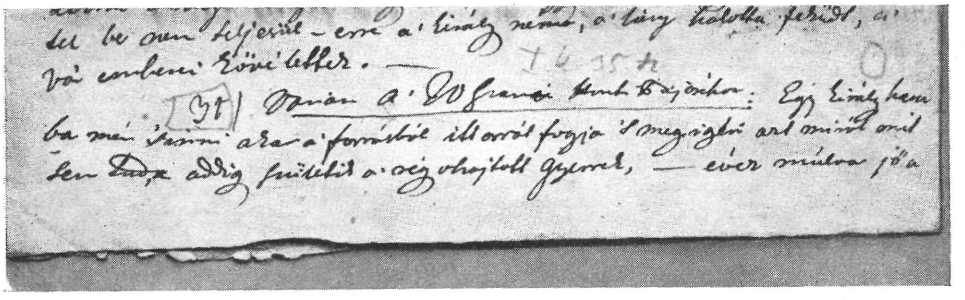

A csikó c. mese Ipolyi kézirásában

Véres kézzel rátalál végre, kinyitja s lejön egy rétre, hol egy Boszorkány három lova legel, ő elveszi az egyiknek a kalapját és megcsókolja. Mire háromszor megcsókolta (a lovat), a királyfi válik mind a háromból s kérik, hogy válasszon közülök ; ő a kalap nélkül valót választja, ez által meg van szabadítva az átoktól.

A gyásszal bevont, atyja városába mennek zene s öröm közt.

(Ipolyi A. gyűjteményében 31. sz. Ipolyi A. gyűjt. Ipolyság.)

Látjuk milyen komoly nehézséget okoz egy mese közlése, ha a feljegyző csak a mese tartalmát rögzíti, s a mese elhangzására nincs figyelemmel, a szerkesztőtől pedig mind a feljegyzés színhelye, mind az időpontja távol esik. Mindkettőjüknek egyedüli törekvése az, hogy olyan módon rögzítsék meg a szöveget, hogy a meneten csorba ne essék, a mese esetleges esztétikai értékeire nincsenek tekintettel. Ipolyi azonban akaratlanul is mesemondója hatása alá került, s feljegyzésében nem egy helyütt úgyszólván szóról szóra követi a hallottakat. Kálmány ezt nem veszi észre, őt zavarja a sok jelenidő, érthetetlennek ítéli a feljegyzést, kiegészíti és múltidőbe teszi át a szöveg egy részét. Ezáltal a sebtiben odavetett, de a mesemondó beszédmódját, stílusát őrző feljegyzés suta, iskolás tartalmi kivonattá válik. Az természetesen vitatható, hogy a feljegyzés során óhatatlanul elkövetett hibák : az írásjelek elhagyása, a szavak egybeírása, a mondatokra való tördelés hiánya nyomtatott formában hogyan tehető át kielégítő módon, hogy se a hitelességen, se a népköltészeti szövegekkel szemben támasztott irodalmi igényeken csorba ne essék. Az interpunkció kérdése a legkomolyabb problémáknak egyike az élőszóban elhangzott szövegek írásban való rögzítésénél, mely tulajdonképpen csak magnetofonnal történt felvétel többszöri

lehallgatásával oldható meg kifogástalanul. Kéziratban ránk maradt régi népköltési szövegek esetében, különösen, ha azok a terepen készült feljegyzések s nem végső formába öntött mesék, mondák stb., igen komoly nehézségeket okoz a közzétevőnek. Mai felfogásunkban a betűhív közlés és az írásjelek puszta felrakása között ingadozunk; eszerint Kálmány eljárása, mely a szövegeket átírja anélkül, hogy művészi formába öntené, sem a tudományos, sem a művészi követelményeket nem szolgálja, nem látszik indokoltnak.

Ipolyi sajátkezűleg feljegyzett mese- és hiedelem-szokásgyűjtései közül különös figyelmet érdemel az a kis, tizennégy mesét tartalmazó (II. 530—547) önálló gyűjtemény, mely Marczi Angéla kisudvarnoki lány elmondása után került feljegyzésre. Tudjuk, Kriza és gyűjtőtársai is figyelemmel voltak a jó paraszti mesemondókra, Ipolyinál találjuk azonban először nyomát annak, hogy egy jó mesemondó meséi önálló gyűjteményrészt alkossanak az adatközlő nevével és a gyűjtemény keletkezési helyének feltüntetésével — ez utóbbi adatot egyébként Ipolyi minden gyűjtésén megtaláljuk.

Különösen értékessé teszi Ipolyi gyűjtését az a tény, hogy valamennyi feljegyzésén felismerhető, hogy a helyszínen készült.[11] Korábban — bizonyos fokig talán Kriza Jánost kivéve — a magyar népköltés gyűjtői mind másodkézből vették anyagukat, Ipolyi az első, aki szabályszerű néprajzi gyűjtőutakat tesz — ezt egyébként Toldy Ferenchez írt leveleiből is tudjuk.[12] Gyűjtői gyakorlata nem egyezik ugyan a mi mai, a modern technikai felszerelés következtében tökéletesebbé vált gyűjtési módszereinkkel, de nem hibás, nem félrevezető, megbízható értékű szövegeket eredményez. Mesetípus-vizsgálat szempontjából az általa készített szűkszavú feljegyzések sokkal használhatóbbak, mint a Merényi által terjengősen megírt mesék, melyekben a gyűjtő irodalmi ambíciói a mesék szerkezetének és motívumanyagának rovására mentek.

Nézzük meg, hogyan dolgoztak gyűjtőtársai:

Ipolyi egyik legkorábbi dolgozótársa *Pajor István* ügyvéd volt. Ipolynyékről 1847 nyarán és Kiscsalomiáról 1851 szeptemberében tíz mesét és négy babonát küldött be. (I. 15—22, 86—88, 106—109). Két jóízű tréfás meséje Ipolyiénál jóval részletesebb leírás, de még mindig nem irodalmi igényeket támasztó szöveg.

Pajor István mellett még egy szorgalmas gyűjtője van Ipolyinak Hont megyéből, ki meseanyagát név nélkül küldte be. Az írásazonosság alapján három küldeményt találtunk tőle az I. gyűjteményrészben: (32—44, 128, 150). Ebben a gyűjteményrészben ez a legterjedelmesebb meseanyag: 15 mese, mely nemcsak terjedelme, hanem anyaga miatt is kiemelendő, mivel erről a vidékről a legjellegzetesebb meséket foglalja magába. Stílusban is ez a beküldő közelíti meg legjobban a népi elbeszélő modort, ez őriz meg legtöbbet a mesei fordulatokból.

Igen jelentős Ipolyi gyűjteményében a csallóközi anyag, melyről azóta sincsen az övénél bővebb leírásunk. *Fehér Ferdinánd* lelkész és *Nagy János* iskolamester nagy dunaszerdahelyi (Pozsony m.) szokás- és hiedelemgyűjteménye (I. 202—253) értékét Ipolyi külön is kiemeli *Mythológiá*ja bevezetőjében. Küldött be ezenkívül Fehér Vajkáról is (Pozsony m.) négy mesét. Fehér Ferdinánd egyike Ipolyi legrészletesebben feljegyző gyűjtőinek, azt a benyomást kelti, mintha szövegei megközelítően szó szerinti másai lennének a népi eredetinek.

[11] Az természetesen vitatható, hogy *Ipolyi* szövegelmondás közben készítette-e feljegyzéseit. Valószínűbbnek látszik, hogy a gyűjtés megtörténte után emlékezetből írta le a hallottakat.

[12] Tud. Akad. Kéziratgyűjteménye, *Ipolyi Arnold* levelezése.

Ipolyi Arnold gyűjtőgárdájának egyik leglelkesebb tagja, úgyszólván motorja *Csaplár Benedek* (Karcsay G.), az ismert nevű irodalomtörténész volt (sz. Dunaszerdahely 1821). Megismerkedésükről Debreczeni János 1914. március 21-én így ír Kálmánynak: „Csaplár szövetsége pedig Ipolyival onnan ered, hogy Ipolyi mint esztergommegyei zohori plébános gyengélkedése vagy más ok miatt (nem tudom) segítséget kért a pozsonyszentgyörgyi piaristáktól, a szünnapok alatt Csaplár vállalkozott. Így ismerték meg egymást, maradtak halálig jóbarátok, Csaplár Ipolyinak sok jó szolgálatot tett." (Csaplár 1850—51-ben tanított Pozsonyszentgyörgyön.) Csaplár Ipolyi munkáján fellelkesedve előbb Nyitrán (1852—53), majd Szegeden (1853—67) mind a maga személyében, mind növendékeivel nagyszabású gyűjtőmunkát végzett. A II. gyűjteménycsoport majdnem teljes egészében az ő növendékeitől, illetőleg Debreczeni Jánosnak egri szeminarista társaitól származik.

Nyitravölgyből két mesét (I. 110—11) és számos hiedelmet (I. 112—127) küldött Ipolyinak. Csaplár stílusa latinosabb, „irodalmibb", a népitől távolabb álló, mint Ipolyié.

Már Nyitrán is megszervezi tanítványai körében a néphagyománygyűjtést. Egy 1853. évi, Nyitráról keltezett levelében egész sor hiedelmet találunk „Testyánszky András 6 oszt. tanonc előadása nyomán" (I. 167—178 sz.) Büttner Geyza a nyitrai főtanodalom 6-ik osztályú tanulója Miskolc környékéről küld be népszokásokat és babonákat. Varsányi Pál, Ipolyi másik nyitrai gyűjtője valószínűleg szintén Csaplár környezetéből való. Varsányi nyolc mesét küldött be Ipolyinak (I. 140—147 sz.), második gyűjtménye, melyről Kálmány feljegyzéséből tudunk, nem került elő. A mesék stílusa egykorú iskolás fogalmazvány-stílus, szövegek rövid tartalmi kivonatai, melyeket a gyűjtő emlékezetből, tehát nem a helyszínen írhatott le.

Van még erről a területről több névtelen küldeményünk is. *N. R. J.* Dunakilitiből küld két népszokásleírást: a pünkösdi királyságét és a szentivánnapi tűzugrásét. (I. 132—33). Küld továbbá három mesét (I. 134—37). A 135-el jelzett szöveg csonka. A mese végén így ír a gyűjtő: „itten tovább nem írom, mert megtaláltam a múlt évi kalendáriumot a mellyikben benne van ez a mese mellyet én ugyancsak egy mórvető (?) ember által meséltetem magamnak kukoricza fosztáskor és épen úgy mesélte, mint itt van".

Nógrádludányból (Nógrád m.) szintén van egy Szent János tüzéről szóló leírásunk (I. 138), melynek eredeti kézirata hiányzik, csak Kálmány másolatából ismerjük. Van továbbá a Kálmány által lemásolt szövegek között egy pünkösdi királyné leírás, melyen ez a tág helymeghatározás olvasható: Nógrád, Hont, Gömör, Csallóköz. A feljegyző nyilván arra céloz, hogy a szokás az egész területen ismert. Nem ismerjük az eredeti kéziratát a három Csécsényből (Csécsény, Zólyom m. vagy inkább Csécsénypatony, Pozsony m. dunaszerdahelyi járás) beküldött mesének sem (I. 23—25). Ezek stílusáról, feljegyzési módjáról nem szólhatunk, tekintettel arra, hogy az eredeti kézirat nincsen birtokunkban.

Valószínűleg erről a területről származik még két küldemény: I. 129—131 és I. 148—49. Az előbbi ponyvatörténeteket foglal magába, melyek közül egy Pozsonyban játszódik le, az utóbbi két mesét tartalmaz. Ez utóbbi hátlapján 1853-ban kelt latin, szlovák, német nyelvű iskolai gyakorlatokat olvashatunk.

Ipolyi gyűjteményében a Csallóközből és a Palócföld északnyugati részéből meglehetősen egységes mese-, szokás- és hiedelemanyag gyűlt össze. Különösen jellegzetesek és gyakran előfordulnak a következő mesetípusok: A szép leány és a szörny (425/A), Ámor és Psyche (425/B), A fehér és a fekete menyasz-

szony (403/A), Árgirus királyfi (400/B), Az őztestvér (450), A hét holló (451), Hamupipőke (510/A), A kalapvári királykisasszony (510/B), A két ikertestvér (303), a hálás állatok (554/A), vagyis mesekincsünk nyugatias jellegű rétege. Tréfás mesét mindössze hármat jegyeztek fel a gyűjtők, állatmesét pedig egyetlen egyet sem. A szokások közül a pünkösdi király és királyné, valamint a szentivánnapi tűz kelti fel a gyűjtők érdeklődését. A hiedelmekben a tündérek, garabonciások, lidércek és elátkozott lelkek (nyugalmukat nem lelő halottak) szerepelnek a leggyakrabban.

Egészen más jellegű anyagot tartalmaz a Szeged, Kecskemét vidéki gyűjtés, melyet az I. gyűjteménycsoportban Deák János és Csaplár Benedek, illetőleg Csaplár már említett tanítványa, Debreczeni János feljegyzéseiből, a második gyűjteménycsoportban pedig a fentieken kívül Csaplár tanítványainak: Wébér Károlynak, Strósz Ernőnek, Szuló Ernőnek, Szluha Ágostonnak, Vénh Jánosnak és Kalmár Bertalannak, IV—VIII. oszt. „tanoncok"-nak — mai értelemben gimnáziumi tanulóknak — a feljegyzéseiből ismerünk.

„Az 1853/54-ik tanévben mint 8-ik osztályú gimnazista tanítványa voltam Csaplárnak Szegeden — írja Debreczeni János Kálmány Lajosnak 1914. március 31-én kelt levelében. — Gyakran hivatott magához. Egy ízben kérdezte tőlem: Ismeri-e az Ipolyi nevet? Nem — volt a feleletem. No majd megismeri — mondta ő. Ugyanis már ekkor nyomás alatt voltak a M. Mythológia első ívei, melyekből egypárt megmutatott s megmagyarázta, hogy mi lesz a tartalma, s buzdított engem, hogy népszokások, játékok, mesék stb. gyűjtésébe fogjak. Valamit tettem is, — a miről Ipolyi a Mithológia végén említést is tesz."

A *Mythológia* kinyomatása láthatólag újabb lendületet ad Csaplárnak, aki a megjelenőben levő nagy művel a Bach-korszakban felnövő diákok előtt igen becsessé teszi a néphagyományokat. Ő maga is folytatja a gyűjtést Szegeden is. Sajnos, Csaplár gyűjtőmódszere nem olyan világos és egyszerű, mint Ipolyié, adatai sem egészen kifogástalanok: „Néhutt a rövidség végett az elbeszélő hosszadalmasságát mellőztem, nehogy terjedelmes legyen az irat, az írást is hanyagul tettem, tán némely homályos értelmű is lesz, mentsenek bajos körülményeim" — írja a MNGy XIII. 104. lapjáról (17. sz.) ismert Kampó táltos meséje (I. 317) kéziratára, a cím körül szabadon maradt helyen. Kampó táltos története valóban hosszadalmas még a rövidítés ellenére is, s az olvasóban népkönyvi eredetet sejtet. A történet népmesei változatát nem ismerjük, de ha nyomtatott eredeti nyomán is mondta el a mesemondó, a történet a Kampó vitéz körül kialakult mondakör szempontjából akkor is figyelemre méltó. Hasonlóan ponyvai eredetűnek látszik az ugyancsak közölt (MNGy XIII. 74. sz. 384 l.) *Tisza Tündére* c. „tündéres mese". (II. 320) Ez utóbbi, szemben a Kampó táltos személye körül minduntalan felbukkanó néphit és népmesebeli elemekkel, motívumokkal, tipikus „csinálmány", mely nem a néptől való, hanem a nép számára készült. Népi eredetűnek látszik *Vasbarát* c. meséje, mely közeli változata Merényi *Ólombarát*jának (II. 513). Kálmány nyilván a hasonlóság miatt nem közli, pedig ez a mese határozottan figyelemre méltó változata a magyar anyagban aránylag ritka *Testen kívül elrejtett erő* (302) típusának, a közölt *Rózsás Panni* (II. 514) viszont a *Fehér és fekete menyasszony* (403/A) mesetípus rövid, sablonos változata. „Hézag töltelékül" Vilcsek Jakab „6ik osztályú kitűnő tanuló" gyűjtésében egy üresen maradt oldalon még egy babonás történetét olvashatjuk Csaplárnak, amit Kálmány szintén közöl a MNGy XIII. 422. lapján (86. sz.) *Az obsitos* címmel. Ez a történet igen jellemző a ma is rendkívül eleven szegedi és Szeged környéki hiedelemvilágra. Ugyanott leírja Csaplár Buvay Béla bánáti születésű mérnök

elbeszélése alapján a Bánátban divatozó Dodola járást (esővarázsló szokás) és Berzay Elek tanár elbeszélését egy tehénről, amely két borjút ellett. De feljegyzi Csaplár nemcsak barátainak, hanem híveinek is babonás képzelődéseit — név nélkül. Mind a halottnak hitt távollevő családtag kiimádkozása, mind a barang ördög története igen jó leírás, értékesebb, mint mesefeljegyzései. A csamangó ördögnek mindössze létezéséről tudósít.

Az említett *Vilcsek Jakab* két mesét ír le (II. 365—366 sz.) példás, iskolai fogalmazványstílusban. Ha stíluselemzésre nem is alkalmasak feljegyzései, összehasonlító- vagy motívumvizsgálatra jól használhatók, mivel Vilcsek a maga módján jól, pontosan leírja a hallottakat.

Kevéssé jelentős *Szluha Ágoston* ötödik osztályú tanuló gyűjteménye, mely tíz mesét tartalmaz. Szluha gyűjteményét „Első gyűjtemény"-nek mondja, második gyűjtemény azonban kezétől nem maradt fenn. Minden meséje rövid tartalmi kivonat. Három szövege (II. 552, 554, 558) aligha népi eredetű, a többinek azonban figyelemre méltó motívumanyaga van.

Szluha Ágostonéhoz hasonló, de annál jóval bővebb *Szuló Ernő* negyedik osztályú tanuló gyűjteménye. Nem tudjuk pontosan, honnan való, kétségtelenül emlékezetből leírt eredeti népi anyag. Ipolyi Arnold szövegeit két helyre sorolta be, — nyilván a beküldés és a sorbarakás között eltelt viszonylag hosszú idő alatt elkeveredtek. A gyűjtemény első felét II. 546—568, a második felét II. 723—730 szám alatt találjuk meg. „Második gyűjtemény"-e, melyet Kálmány Wéberének mond, amely azonban az írásazonosság alapján kétségtelenül Szulóé, Ipolyinál II. 455—464 és 453—454 számnál található. (Itt is látjuk azt, amit már Szuló első gyűjteményénél megállapíthattunk, hogy ti. Ipolyi nem mindig volt tekintettel egy-egy gyűjtemény összetartozóságára.) Szuló „Első gyűjtemény"-e 14 mesét, „Második gyűjtemény"-e pedig 15-öt tartalmaz (a valóságban ez is 14-et, mivel a számozás hibás, a 13. sz. után 15. sz. következik). Szuló Ernő gyűjteménye stilisztikailag nem értékes, de tipológiailag jól használható.

Wéber Károly „V. osztályi tanuló"-tól a számozás után ítélve négy küldeményünk van, ezek közül azonban csak egy teljes, melyet Ipolyi (II.) 367—399 számokkal jelöl. 367—383-ig a gyűjtemény szokásokat s babonákat tartalmaz, 383—85-ig mondákat kővévált emberekről, 388—90-ig legendákat csodatevő ereklyékről. 391—99-ig pedig meséket. Wéber második és harmadik gyűjteményét Ipolyi összefüggő kézirat gyanánt egyvégtében számozza 465—474-ig. Ipolyi számozásában a gyűjtemény első része négy mesét, második része hiedelmeket és mondákat tartalmaz. Wéber Károly harmadik (vagy negyedik) gyűjteménye (731—741) már Ipolyi keze között elkerült az első, előttünk ismeretlen nyolc lap mellől, a birtokunkban levő 9—12 lap már a gyűjtemény III. ívét képezi. 5 számozott epikus szöveget tartalmaz, a többi hiedelemanyag. Wéber anyaga sem terjedelmében, sem minőségében nem felel meg a Kálmány által felkeltett érdeklődésnek. Kálmány vagy az elveszett gyűjteményrészek ismeretében, vagy — ami még valószínűbb — Szuló Ernő és Strósz Ernő gyűjteményének egy-egy részét is Wébernek tulajdonítva, Wébert Csaplár egyik legjobb gyűjtőjének mondja, s gyűjteményét a szegediek közül a legterjedelmesebbnek ítéli, holott sem terjedelemben, sem a szövegek feljegyzési módjában nem közelíti meg a Strósz Ernő vagy Debreczeni János szegedi gyűjtését.

Strósz Ernő hiteles és az írásazonosság alapján hitelesíthető anyaga egyike a legtekintélyesebbeknek az Ipolyi gyűjteményben. Küldeményeinek számát nem sikerült megállapítanunk. 491—494 számmal jelölt gyűjteménye értékesebb-

nél-értékesebb meséket tartalmaz jóval részletesebben, jobb stílusban feljegyezve, mint az eddigiek. (Tekintetbe kell vennünk, hogy Strósz és Debreczeni 1853—54-ben VIII. gimnazista, az előbbiek pedig csak IV—V. gimnazista fiúk voltak.) Érthetetlen számunkra, hogy Kálmány ebből a jól lejegyzett, szép anyagot tartalmazó gyűjteményből miért nem közöl a MNGy XIII.-ban egyetlen mesét sem. Valószínűnek tartjuk, hogy a második Ipolyi kötetbe szánta.

Strósz Ernőtől való egy második küldemény is : (II) 592—602, 603 és egy számozatlan szöveg, mely meséket és egyetlen babonás hiedelmet tartalmaz. Strósz Ernő 18 meséből és egy babonából álló gyűjteménye nemcsak mennyiségben, hanem minőségben is figyelemre méltó. Kár, hogy a jóérzékű, szorgalmas gyűjtő azután, hogy Csaplár keze alól kikerült, többé nem foglalkozott népköltési szövegek gyűjtésével.

A szegedi gyűjtők közül terjedelmes még a *Debreczeni János* gyűjtése. Küldeményeit ő sem számozza, a legkorábbiak azonban minden valószínűség szerint azok, melyek még az I. gyűjteménycsoportban helyet kaptak. (I. 318—19, 290, 301—305, 310.) Ez az anyagrész még teljesen Csaplár irányítása alatt került együvé. Rendkívül szűkszavú, s témájában is a hiedelmek mellett a bizonytalan eredetű s kevéssé népi jellegű mondák feljegyzését tartja szem előtt. (II) 405—450-el számozott gyűjteménye már több önállóságot mutat. Mesefeljegyzései azonban még ekkor is tartalomszerűek, iskolásak. Jellemző azonban Debreczeni mesefeljegyzési módjára, hogy a párbeszédes részeket, illetőleg a mesékben előforduló ismétlődő kifejezéseket mindenütt szó szerint feljegyzi. Az ördög-vőlegény így fenyegeti meg mátkáját : „Mondd meg, mondd meg, mit láttál, mikor utánam jártál ; mikor a sírba néztél, mert különben meghal apád." (413. sz. mese), vagy a farkas így szól a szép leányhoz : „Tenyeres talpas lucskos farkas, szép lány mátkám nyiss ajtót" (407. sz. mese) stb. A mesekezdetek és mesevégződések viszont általában nem keltették fel Debreczeni érdeklődését — ellentétben a többi gyűjtőével, akik közül sokan a mesekezdeteket és végződéseket jegyezték le szó szerint — Debreczeni azokat általában a maga szavaival mondja el. Hiedelem- s szokásgyűjtése, s emellett egész kis kalendáriuma van a jeles napokról. Figyelemre méltó játékgyűjtése is (33 fiújátékot jegyez fel). Debreczeni lelkesedésére jellemző, hogy tulajdon édesapját is rábírta a mesefeljegyzésre. Sajnálnunk kell, hogy Debreczeni Ferenctől mindössze két mesénk van. Jó érzéke volt a népmesék stílusa iránt. Szinnyei szerint szegedi iparos volt. Néhány hasznos hiedelemadatot jegyez még fel Csaplár Debreczeni gyűjtésének hátlapjára *Tegő Isaiás* szegedi ferencrendi prédikátortól, az ő anyaga azonban nem jelentékeny.

Csaplár tanítványai közül való a kalocsai *Vénh János* is. Szép kaligrafikus írásával két mesét jegyzett fel számunkra Kalocsa vidékéről. A feljegyző nem mutat különösebb érzéket a mesegyűjtés iránt, de mivel becsületes, alapos munkát végzett, meséinek hiteles változatértékük van.

Igen jó meséi vannak ezzel szemben Csaplár kiskunfélegyházi tanítványának, *Kalmár Bertalan*nak (VIII. o. tan.). Nem tartjuk valószínűnek, hogy feljegyzése szó szerinti lenne, inkább az Arany János által megkívánt jó mesemondó talentumát látjuk nála megnyilvánulni. Meseszövegei irodalmi szempontból úgyszólván hibátlanok, lendületesek, megőrzik a népi stílust.

Kis József meséjét (II. 23) ugyancsak Csaplár küldte el Ipolyinak Szegedről. A kéziraton a feljegyző neve és a feljegyzés színhelye Csaplár kezétől való, a stílus után ítélve azonban nem tartjuk valószínűnek, hogy Kis József Csaplár tanítványa volt, inkább paptársa lehetett, vagy baráti körének egy tagja.

Mint a Csallóközi meseanyagról, a Szeged környékiről is megállapíthatjuk, hogy tematikailag bizonyos egységet mutat. Szemben annak nyugatias színezetével, itt inkább a keleties jellegű témákat találjuk túlsúlyban; a *Fehérlófia* helyi verziói *(Kis Rák király* 301/B mt.:) mellett a táltosbikácska (511/B*), a *Táltospárbaj* (502/B* + 328/A + 531) és a *Férfihamupipőke* (530/A), továbbá a magyar anyagban aránylag ritkán feljegyzett *Hűtlen királyné* (724*) típusokat találjuk meg több változatban, s ezek mellett azokat a meséket, melyek közvetlen kapcsolatot tartanak az élő néphittel: *Ördögvőlegény* (407/B* mt.), a *Két leány az ördög házában* (481* mt.) és *Krisztus urunk és az obsitos* (330/B mt.). Természetesen ezek mellett ott találjuk a nyugatias jellegű meseanyagnak is egy-egy változatát.

Harmadik, területileg sokkal kevésbé egységes csoportja Ipolyi gyűjteményének az az 1854—55-ből származó anyag, melyet Debreczeni János Csaplár bíztatására szeminarista társaitól írt össze Egerben, s amely Csaplár közvetítésével jutott el Ipolyi kezéhez. Erről az anyagról mindössze annyit tudunk, amennyit Debreczeni egyik többször idézett levelében[13] Kálmánynak megír: „1854 októberében egri kispap lettem. Csaplár ösztönzésére kispap társaimat sorba meséltettem s meséiket leírtam s Csaplárnak küldtem." Ebbeli tevékenységét Debreczeni emlegeti egy korábbi Karcagról keltezett levelében is:[14] „Növ. pap koromban szünnapokra távozó társaimat fölszólítottam, hogy számomra meséket gyűjtsenek. Egyik-másik teljesítette kérésemet s a növeldébe visszajövet nehány mesét elmondtak nekem, melyeket leírtan rendeltetési helyökre küldöttem."

A Debreczenitől Szatmárból, Szabolcsból és Parádról beküldött mesék tehát minden valószínűség szerint ennek a gyűjtésnek az eredményei, s ide sorolhatók az Egerből beküldött mesék is (II. 698—700, 701—704; 705—721 sz. alatt Eger vidéki népszokásokat találunk ugyancsak Debreczenitől), szatmári gyűjteménye (II. 475—482) meséket és hiedelemanyagot tartalmaz. A három mesét magábafoglaló jászberényi gyűjtést is ide kell sorolnunk (II. 482—484 sz.).

Jelentős még a *Mythológia* szempontjából *Deák János* kecskeméti gimnáziumi tanár gyűjtése, (I. 165, 254-289), melyet Ipolyi sűrűn idéz. Ipolyi gyűjteményében Deáknak két küldeménye van. Az egyik terjedelemben is tekintélyes, 22 oldal (hiedelem- és szokásgyűjtés!), a másik mindössze négy. Ez a szépen csoportosított anyag is azt a feltevésünket látszik támogatni, akár a Fehér Ferdinánd-féle, hogy Ipolyi kérdőív-félét küldhetett szét barátainak, s azok annak az alapján gyűjtötték össze s küldték el neki anyagukat. Deák János gyűjteménye szerkezetében nagyon hasonlatos a Fehér Ferdinándéhoz: előbb az ember- és természetfeletti lényeket vizsgálja sorra, majd a délibábot és a szivárványt, azután az ünnepeket írja le: karácsonyt, húsvétot, szent Ivánt, Lucát. Részletesen ír a boszorkányról és a váltott gyermekről, s leír több gyógyítást is. Feljegyez egy mesét is az Ipolyi korából általunk oly jól ismert iskolás stílusban.

A többi gyűjteményeket, miután területileg nem függenek össze, s a gyűjtők közötti személyes kapcsolatot sem ismerjük, a gyűjtők ABC rendjében ismertetjük.

Ágoston Sámuel egy babonás történetet küldött be Debrecenből a hazajáró halottról (II. 586. sz.).

[13] Eger 1914. márc. 21. EAD 128. 11/A sz.
[14] 1894. dec. 18. EAD 128. 18 sz.

*Bakos Antal*nak hat meséből álló küldeménye van a gyűjteményben 1854-ből (II. 13-18). Bakos minden mesénél feltünteti, hogy hol, kitől, mikor hallotta, s feljegyzésében igyekszik a nyelvjárást, a paraszti beszédmódot utánozni. Meséi jó, kerek, teljes változatok, a szokott, vázlatosan feljegyzett szövegeknél valamivel bővebbek, de nem párbeszédesek, az eredeti fordulatokat csak a mesekezdetekben őrzik. Jó, hiteles, típusvizsgálatra alkalmas gyűjtemény.

Bartha József két eredetmondát jegyzett fel (II. 588, szn. 6.), melyeket Kálmány közöl. Bartha József neve után odaírta, hogy I. éves theol. Valószínűnek tartjuk, hogy mind ő, mind Bakos Debreczeni évfolyamtársai voltak Egerben, s az általa kezdeményezett népköltési gyűjtés során jegyezték fel a fenti szövegeket.

Bihari István helymeghatározás nélkül küld be egyetlen mesét (II. 24).

Bihari Péter békési meseküldeménye (II. 560—561) a legkésőbbi datált anyag Ipolyi gyűjteményében: 1858-ból való. Két meséje jó, az eredeti népihez közelálló feljegyzés.

Csecsődi József egy eredetmondát közöl, amelyet 1854 János estéjén (Dec. 26.) hallott mint legátus (II. 587).

*Csolosz Pál*nak két küldeménye van: II. 3—5 és 27—28. Öt meséje jó, részletes feljegyzés. Minden szövegnél megjegyzi, hogy hol hallotta és kitől. Gyanunk szerint ő is az egri kispapok közül való.

Fekete Sándor írása után ítélve parasztember. Egyetlen mesét küld be (II. 497) helymeghatározás nélkül, a gyűjtés időpontjának megjelölésével.

Furde F. (nem Furdek, mint Kálmány írja) Debrecenből küld négy mesét (II. 55—58). Stílusa után ítélve ref. lelkész. Meséit is olyan hangon jegyzi le, mintha híveinek mondaná el a szószékről. Leírásai egészen részletesek, meséi típusvizsgálat szempontjából jól használhatók.

Györffy Károly egyetlen mondát küld be (II. 585).

Gyulai József szintén a parasztsághoz közelálló mesemondó. Egyetlen helymeghatározás nélküli meséje (II. 562) í-ző nyelvjárás nyomait őrzi.

Hajnal István két meséjét (II. 8., 37) Kálmány Lajos közli, úgyszintén *Katona Endre* egyetlen babonás történetét (II. 51).

Kálmánczhelyi (Kálmánczhey) *János* két mesét küldött be: II. 22. és II. 42-vel jelölteket. Mesefeljegyző stílusa az egykorú irodalmi nyelvhez közelálló ugyan, de a paraszti mesemondó fordulatait is őrzi, különösen a 42. sz-mal jelölt meséje.

Károly György egyetlen meséjét (II. 54) Kálmány közli.

*Kis Ferenc*től Kismarjáról (Bihar m.) ugyancsak egy mesénk van (II. 61). Jó, a parasztihoz közelálló stílusban leírt mese.

Kis Lajos „Kóbor Jancsi"-ja (II. 521) a legkorábbi évszámot viselő szövegek egyike a gyűjteményben. Valószínűnek tartjuk azonban, hogy a kéziraton szereplő 1843-as évszám nem a feljegyzés időpontjára vonatkozik, hanem arra, hogy Kis Lajos akkor hallotta a mesét öreg nagybátyjától.

Ugyanez a helyzet *Kovács Imre* meseszövegénél is (II. 9). Ő is nem 1840-ben jegyezte le a mesét, hanem akkor hallotta édesapjától, mint ezt maga is megjegyzi. Stílusa egykorú irodalmi.

Hasonló jellegű *Lévai Lajos* felsőbányai küldeménye (II. 581—583), mely két mondát és egy mesét tartalmaz.

Niklovicz Bálint két meséjét (II. 25—26) Kálmány közli, hasonlóképpen közli egy *P. D.* (vagy B. D.) kézjegyű gyűjtő egyetlen Ökörítóról (Szatmár m.) beküldött meséjét is (II. 30.)

Papp Antal két mesét küldött Hajdúböszörményből (II. 563 + szn.). Azok közé a gyűjtők közé tartozik, akik aránylag terjedelmesen leírják a mesét anélkül, hogy a szöveg nyelvi szépségeiből bármit rögzítenének.

Pap László, meséjének (II. 506) nyelve s a feljegyzés módja után ítélve paraszti gyűjtő. Tudjuk, hogy a paraszti gyűjtők feljegyzései nem mindig hibátlan mesemondó stílusban készült feljegyzések, azok is sokszor modorosak, mesterkéltek a maguk módján, csak valamivel többet őriznek a tájnyelvből, mint a pedagógus gyűjtők, akiknek az adatközlői ebben a korban még nem föltétlenül parasztemberek, — láttuk ezt Csaplár Benedeknél is, aki mérnöktől, tanártól, ferencrendi szerzetestől, diáktól és „egy dorozsmai asszony"-tól egyaránt gyűjtött. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy Ipolyi egyes gyűjtői stílusukban a magyarra fordított német románcok fordulatait őrzik, szemben a parasztemberekkel, akiknek fogalmazási modora a mai paraszti fogalmazásoktól úgyszólván csak a félmúlt használatában tér el.

Révész Imre Szentesről egy Polyphemos változatot (1137 mt.) és egy babonás történetet küld Ipolyinak (II. 519—520) ugyancsak Szentesről *Sas Károly* megyei seborvos „az ősi pogány hitre vonatkozó népszokásainkban fennmaradt egy pár foszlány"-t (II. 509—511): adatokat egy táltosról, egy Kállai György nevű bűbájos (javas, gyógyító) emberről, valamint a Mikecz Sándorék házában 1847-ben történt boszorkányjárásról. Sas Károly leírásai világosak, alaposak és tárgyilagosak.

Senky Samil (Puskásy) álnéven egy gyűjtő egy ponyváról vagy annak a nyomán elmondott meséről készít feljegyzést, melynek már a címe is népkönyvi eredetre mutat: „Rum, rum pálcza, Mars a' zsákba! egy eredeti népmonda." Tartalmában is „irodalmi" jellegű a küldemény második és harmadik darabja. Ez a küldemény inkább az egykorú ponyva olvasmányokból, mint az egykorú népköltészetből ad ízelítőt.

Simon Mihály feltevésünk szerint szintén az egri kispapok közül való. Három mesét küldött be (II. 1—3). Egyik meséje menetében teljesen megegyezik Bakos Antal gáborjáni meséjével (vö. II. 1-et II. 13-al). Kálmány két meséjét közli. Harmadik a *Holló király* (569/B*) egy változata párbeszédes formában. Ebben a szegény ember két ökréért cserébe a hollók királyától egy vasrostát kér és kap, mely erre a felszólításra: „Kerülj, fordulj édes rostám" mindent: pénzt, ételt, italt teremt. Simon Mihály meséinek leíró része nem népi, a mese-kezdetekben és a párbeszédes részekben azonban igyekszik megőrizni eredeti fordulatokat.

Soltész János egyetlen meséjét Kálmány közli (II. 528).

Somogyi Imre, valószínűleg paraszti gyűjtőtől szintén egy mese van a gyűjteményben (II. 495), mely sok nyelvjárási sajátságot őriz.

Stummer Lajos, Ipolyi testvéröccse, bátyja kérésére leírta számára a délibáb meséjét (II. 615). A kéziraton az aláírás mellett ott találjuk Ipolyi megjegyzését, hogy a „mese" milyen műből való.

Szabó János két küldeménye Füzesgyarmatról (Békés m.) egy-egy mesét és egy babonás történetet tartalmaz (II. 11—12, 41). Lejegyzése láthatólag pontosan követi az eredeti menetet, anélkül, hogy az elmondó beszédbeli sajátságait szükségesnek tartaná feljegyezni.

Szeremley (Szeremlei) Józsefnek ugyancsak két küldeménye van a gyűjteményben (II. 21—22 és II. 522—526). Hét meséjét irodalmi nyelven jegyezte fel. Ha a tájnyelv és a mese nyelvének esztetikuma iránt nem is volt érzéke, meseismerete elég alapos lehetett: minden szövege tipológiai szempontból kifogástalan, kerek egész.

Székely Károly három meséjével (II. 38—40) igen jóérzékű gyűjtőnek bizonyul. A szövegek megfogalmazásának módjából látni, hogy tudatosan törekszik megrögzíteni, kiemelni azokat a mesei fordulatokat, motívumokat, melyeket Ipolyi munkája szempontjából fontosaknak vél, de megragadta őt amellett a mese nyelve is, s azt is igyekszik tőle telhetően megőrizni a tájnyelvi sajátosságokkal egyetemben (í-zés). Székely egy szövegén módunk van megfigyelni, hogyan dolgozza fel Ipolyi meséit Abafi, s hogyan írja át Kálmány. Abafi, mint mondottuk, magukat az eredeti szövegeket emeli ki s állítja össze kötetté. Előfordul azonban, hogy egyes szövegek nem emelhetők ki anélkül, hogy a szomszédos mesékből is egy-egy részt ki ne emelne a szerkesztő. Abafi, nehogy a fölösleges szövegrészekkel zavart keltsen, ilyenkor az újabb lapra átnyúló mesekezdetet vagy mesevéget lemásolja. Így jár el Székely *Szép Karolina* c. meséjével is, mely az ő gyűjteményében *Szép Karolina és a lólábú katona* címen a 38. sorszámot viseli. A másolat betűhív, Abafi kézirata mindössze annyiban tér el az eredeti szövegtől, amennyire a helyesírás megváltozott a közben eltelt idő alatt: a hiányjelek az 'a' névelő és az 's' kötőszó mellől elmaradnak. Érdemes volna megnézni, hogy más esetben is ennyire tiszteletben tartotta-e a hozzá beküldött népköltési szövegeket Abafi.

Egészen másként jár el Kálmány. Azt tapasztaljuk, hogy a szöveget, szemben Abafival, lerövidíti, egyes fölöslegesnek ítélt mondatokat, mondatrészeket kihagy, egyes kifejezéseket megtart, másokat megváltoztat, másokat ismét saját felfogása szerint megnépiesít (pl. felnőtt helyett felnyölt). A fentiek szemléltetésére idézünk egy rövid részt Szép Karolina meséjéből, az eredeti kéziratból s a MNGy XIII. 249 oldaláról:

„Egy kis idő múlva jön be egy cseléd, s mondja, hogy egy katonatiszt akarja meglátogatni Szép Karolinát bebocsáthatja é? Bejöhet mond Szép Karolina. Be megy azután 's leülteti Szép Karolina maga mellé. 'S beszélgetnek sokáig, hát egyszer — amint ott kötögetett Sz. Karolina — elejti gombojag pamutját 's fel akarná venni, de már látja, hogy a katona felvette, 's amellett azt is látja hogy 'a katonának *lólába van.* 'S visszakéri pamutját 's kötne tovább de a' pamut iznyikre vólt eltépve. Azzal elveszi tőlle a' lulábu katona 's megy haza felé Szép Karolina meg ment utána . . . " (Székely Károly)

„Kevés idő múlva jön be egy cseléd s mondja, hogy egy katonatiszt akarja meglátogatni Szép Karolinát, bebocsáthatja-e?

— Bejöhet ! — mond Szép Karolina.

Bemegy azután s leülteti Szép Karolina maga mellé ; beszélgetnek sokáig, hát egyszer elejti gombolyag pamutját, látja, hogy a katona már felvette, de azt is látja, hogy a katonának lólába van. Kötne tovább, de a pamut iznyikre volt eltépve. Azzal elveszi tőle a lólábú katona s megy hazafelé ; Szép Karolina meg megy utána." (Kálmány Lajos)

Nem áll előttünk világosan, mi késztethette Kálmányt az ilyen természetű átírásra. Az eredeti szöveg nem hibátlan sem stílusában, sem interpunkciójában, de ami belőle készült, az sem az.

Szél Kálmán egyetlen szépen leírt mesét küldött Nyírbátorból (II. 29), melynek olvastán fájlaljuk, hogy a jó gyűjtőtől több szövegünk nincsen.

Tornemitz Antal „Malmeduczi József"-jét ismerjük a MNGy XIII. 391. lapjáról. A *Szerencsének Szerencséje* (461) típushoz tartozó mese nem tartozik a jól feljegyzettek közé, írásban gyakorlatlan ember fogalmazványa, ki a sok „azután"-tól lépni sem tud. Í-ző nyelvjárásban leírt mese.

Tóth Lajos egyetlen meséje (II. 7.) Kálmány szerint Debrecenből való, kántor stílusban *Hófehérke* meséjének (709) egy érdekes változatát rögzíti, melyben a 7 törpe helyett 12 óriás szerepel.

Itt végére jutottunk Ipolyi gyűjteményében a beküldő nevéhez, vagy földrajzilag meghatározott helyhez köthető anyagnak. A továbbiakban a gyűjtő-, hely-, és egyéb meghatározás nélküli szövegeket vesszük sorra az Ipolyi által megadott számok rendjében:

Az I.-gyel jelölt gyűjteménycsoportban három ilyen küldeményünk van. A 14. számmal jelölt *Hét holló* (451) típusú mese Abafi számos jelölését hordozza magán, de sem a beküldőnek, sem a származás helyének nem találtuk rajta nyomát. Kálmány feltevésével ellentétben, ez a szöveg aligha tartozik Ipolyi gyűjteményéhez, valószínű Abafi gyűjtőinek valamelyikétől való.

Nem sikerült megtalálnunk a 46—49-el jelölt küldemény beküldőjét sem, mely egy kincsmondát, egy víziszellemekről szóló babonás történetet, egy *Hófehérke* mesét és egy Janosikról szóló betyártörténetet tartalmaz.

A 139. számmal jelölt névtelen küldemény egyetlen, irodalmi stílusban feljegyzett meséből áll.

A névtelenül beküldött gyűjtemények közül a legértékesebb az említett Hont megyei küldemény mellett a II. gyűjteménycsoportban 50—53-al számozott anyag, mely négy mesét tartalmaz. Ebből kettő tipológiailag igen értékes, mivel ún. „magyar meséket" ír le: az 50. sz. a *Táltosbikácska* és a *Fehérlófia* típusok (511/B*, 301/B) kontaminációja, mely ebben a formában csak egy kisújszállási és egy erdélyi székely változatban volt előttünk ismeretes, az 51. sz. pedig az 530/A típusba sorolható *Férfihamupipőke* egy változata, mely részletesen leírja a nyugati változatokból általában hiányzó táltoslovak megszerzésének epizódját is. A küldemény stílusa az akkori német fordításokon csiszolt irodalmi nyelv.

Az előbbi küldeményhez jellegében igen hasonló a Kálmány által közölt Juhenes meséje is (191 MNGy XIII. 142 l. 20. sz.), mely ugyancsak a magyar mesék alkotóelemeiből foglal sokat magába. Nyelve az előbbi gyűjteményhez hasonló, talán nem annyira németes.

Népi feljegyzőt gyanítunk a 321 számmal jelölt, nehezen olvasható és nehezen érthető mese mögött. Ez a nálunk kevésszer feljegyzett, de nem ismeretlen állatmese (Kálmány, Szeged népe II. 135 p.) a Berze Nagy által megadott 164* típusszámmal jelölhető. Sajnos, egyik feljegyzésünk sem alkalmas arra, hogy a mese pontos formáját megállapíthassuk.

Az írás után ítélve ugyancsak paraszti feljegyzőtől származik a 321—323 sorszámmal jelölt küldemény is. Két mesét tartalmaz. A feljegyzés nyelve nem mesterkélt, természetes paraszti mesemondó stílus, olyan mesemondóé, aki nem részletezi, csak érinti az eseményeket. A küldemény mind tipológiai, mind stiláris szempontból figyelmet érdemel.

Paraszti feljegyzőtől származik a 324 számmal jelölt mese is, mely a *Fehérlófia* (301/B) egy változatát tartalmazza addig az epizódig, hogy Jupi Jankó, a mese hőse fogságba ejti a nagyszakállú törpét. A feljegyző láthatólag nem emlékezett tovább a mesére, mert itt odaírta, hogy „vége van". A mese nyelve híven követi az élőszóban elhangzott fordulatokat, a leíró nem siet el semmit. Jó példa ez a szöveg számunkra arra, hogy adott esetben a mesemondó maga is igen jó feljegyzője lehet saját meséjének.

Igen érdekes változata az *Állatsógorok* (552/A) meséjének a 325 számmal jelölt szöveg. Ez is parasztember kezétől való. Feljegyzője, ha nem is elsőrendű

mesemondó, de igen otthonos a mesék világában, és nyelvében sikerült számára az általa ismert szöveget maradéktalanul megörökítenie. Szerkezeti hibája a mesének, hogy nem tudjuk meg belőle, miképpen lettek állatok a hős sógorai, ezért a nem különösen jelentékeny tipológiai hibáért azonban bőven kárpótolnak a típussal kapcsolatban eddig nem ismert motívumok s a jól feljegyzett mesemondókák.

Kevésbé értékes, de nem érdektelen az ugyancsak parasztembertől származó *Két egyforma testvér* (303) típusú II. 326. sz. mese, mely nem az előbbi két mese szép mesenyelvén szól, hanem paraszti módon, kántoros fordulatokkal került feljegyzésre.

Ismertetésünknek ezzel végére jutottunk. Megállapíthatjuk, hogy olyan száz esztendővel ezelőtt létrejött folklorgyűjtés van birtokunkban, mely jelentőségét tekintve méltán sorolható Kriza János, Erdélyi János, Abafi Aigner Lajos és Kálmány Lajos ismert hagyatéka mellé. A Kálmány-hagyaték kiadásának megindulásával, joggal remélhetjük, hogy klasszikus gyűjteményeink sorában idővel Ipolyi gyűjteménye is kinyomtatásra kerül, mint a népköltés- és hiedelemgyűjtés egyik legfontosabb dokumentuma, mely fél országot megmozgató lelkesedés és ügyszeretet nyomán jött létre kora egyik legolvasottabb, a hazai és a külföldi — elsősorban német — eredmények és célkitűzések birtokában levő fiatal tudósa kezdeményezésére. Magán a gyűjteményen túl Ipolyi személye is megérdemli rokonszenvünket és érdeklődésünket. Gyűjtői és gyűjtésszervezői munkája, Mednyánszky Alajossal, Grimm Vilmossal, Toldy Ferenccel és Csaplár Benedekkel való személyes kapcsolatai őt a *Mythológia* körüli rövid tíz esztendőre a magyar folklorkutatás központjává tették. Fontos volna kivizsgálnunk, hogy pusztán Csengery bírálata volt-e az, ami miatt ilyen irányú munkáját művészettörténettel és régészettel cserélte fel. Prokoppné Stengl Marianne Ipolyi terjedelmes levelezésének felhasználásával monográfiát készít róla művészettörténeti és régészeti szempontból, életének és munkásságának második, nagyobbik szakasza ismert lesz tehát előttünk, nem kevésbé fontosak azonban diákévei, a Mednyánszky-családnál töltött nevelősködés ideje, és a zohori elmélyült kutatómunkával töltött időszak, annál is inkább, mert ezek a magyar történelem egyik, megpróbáltatásokkal legterhesebb szakaszára: a 48-as szabadságharcot megelőző és az azt követő évekre esnek, amikor a nemzeti történelemmel összefüggő kutatások kézenfekvőek voltak ugyan, de nem tartozhattak a legkönnyebben megoldható tennivalók közé. Máig érthetetlen előttünk, hogy a gyűjtésszervezés munkája hogyan történt: a vaskos kötegeket kitevő levelezésben Csaplárt kivéve egyetlen gyűjtőjétől sem találtunk Ipolyihoz intézett sorokat, gyűjteményének egy kis részét pedig annak a karosszéknek a titkos fiókjában találta meg Galamb László, a nagyváradi múzeum muzeológusa, amelyben Ipolyi Gyula öccsének, a hosszú időre külföldi száműzetésbe kényszerült honvédtisztnek a leveleit őrizte. Mi oka lehetett Ipolyinak gyűjtését rejtegetnie s vele kapcsolatos levelezését megsemmisítenie? Kérdések, melyekre egyelőre nincsen felelet, s melyeknek megfejtése a magyar néprajzkutatás egyik fontos szakaszára is világot vetne. Ipolyi folklorgyűjteménye hiányzó részének, a Csaplár- és az Abafi-hagyatéknak a felkutatása, a *Mythológia* újra értékelése mind, mind olyan feladatok, melyek túlmutatnak az egyszerű, mesekatalógussal kapcsolatos szövegelemző munkán, elengedhetetlen feltételei azonban egy akadémiai szövegkritikai kiadásnak, s fontos láncszemei néprajzkutatásunk történetének.

Függelék

Az alábbiakban szám és címek szerint ismertetjük Ipolyi gyűjteményét. Ebből a tartalommutatóból a következő adatok tudhatók meg : a számok a lap baloldalán Ipolyi sorszámai, utána következik a szöveg címe, a gyűjtő, Ipolyi, Abafi, Kálmány vagy sajátmagunk megszövegezésében. Ha a gyűjtő adta a szöveg címét — Ipolyi soha idegen szövegnek címet nem adott, csak a sajátmaga által gyűjtött szövegeket látta el címmel — a cím után semmilyen jelet nem teszünk, az Abafitól származó cím után (A) betűt, a Kálmánytól származó cím után (K) betűt teszünk, az általunk adott címeket zárójel közé tesszük. A 3. oszlop a MNGy XIII. lap és sorszáma, vagyis annak az adatai, hogy a szöveg a kiadvány hányadik oldalán, milyen sorszámmal jelent meg Kálmány átírásában. Az a szöveg, amelynél ez az adat hiányzik, nem jelent meg nyomtatásban. A 4. oszlop a szöveg típusszámát tartalmazza, ha mese ; monda, irodalmi eredetű adat, hiedelem, szokás vagy játék esetében, az illető szavak nagy kezdőbetűjét alkalmaztuk : Mo (monda), H (hiedelem), Bt (babonás történet), Sz (szokás), J (játék), P (ponyva). Ez utóbbi jelet nem azért használjuk, mintha valamennyi irodalmi eredetű adat ponyvajellegű kiadványból származna, hanem azért, mert az I betű könnyen felcserélhető az I. sorszámmal. Az utolsó oszlop végül Ipolyi *Mythológiá*jának a lapszámait mutatja, azokat a helyeket, ahol Ipolyi az illető adatot idézi. Tudnunk kell, hogy Ipolyi *Mythológiá*jában meglehetősen sok a sajtóhiba, egy-egy hivatkozás gyakran nem arra a szövegre utal, melynek a száma Ipolyinál fel van tüntetve. Ha a valódi sorszámot sikerült kiderítenünk, feltüntetjük helyesbítő formában, ha nem, kérdőjelet teszünk a lapszám mellé. Pl. a 254-es szövegnél 48 (nem 354) vagy 48 (?). A II. gyűjteményben a *Mythológia* hivatkozásai hiányoznak, mivel ennek a gyűjteménycsoportnak a nagy része a *Mythológia* megjelenése után került Ipolyi birtokába.

Minden összefüggő gyűjteményrész után közöljük a gyűjtő nevét, a szöveg származási helyét és a gyűjtés időpontját. Ha a három közül valamelyik adatot nem sikerült kiderítenünk, Nn, Hn és In jeleket alkalmazunk. Azoknál a szövegeknél, melyek csak Kálmány által készített másolatból ismeretesek, ezt is jelöljük.

*

Az 1. számú kép *Csaplár Benedek :* Ipolyi Arnold c. írói portréjából való a Vasárnapi Újság 1859-i évfolyamából. (48. sz. 565.)

A 2. számú kép *Pór Antal :* Ipolyi Arnold váradi püspök élete és munkái vázlata c. munkájának 28. oldaláról való. Pozsony 1886 (Kortársaink 11—15.).

A 3. számú kép Ipolyi Arnoldnak a Néprajzi Múzeum kéziratgyűjteményében őrzött sajátkezű mesefeljegyzéseinek egy részletét ábrázolja.

Ipolyi Arnold népmese- néphit és népszokás-gyűjteményének tartalommutatója (I. 1847—1853.)

14. 3 hattyú		451	68 (?) 84 (?)
N. n. H. n. I. n.			
15. Furfangos mester (A)		1537	
16. 3 pap (A)		1730	
18. Mostoha s édes lány ördögnél (A)	54. 284 l.	481*	48, 48, 52, 53, 54, 67, 84,
19. Szép Ilonka (A)	57. 294 l.	403/A	12, 67 (?) 68, 94
20. Elátkozott királyfi (A)	37. 237 l.	425/A	53, 99
21. Kővé vált (A)	10. 56 l.	303	68, 68, 94 (?), 223, 223, 224, 225, 225, 226
22. A fenevad vagy az elátkozott		425/A	242
Pajor István, Ipolynyék, Hont m. nyárhó 29. 1847.			
23. Bolond Istók		1643	
24. Tündér Ilona és a királyúrfi	16. 100 l.	400/B	59, 59, 60, 64, 402, 509
25. Vas ember	32. 217 l.	502/A+314	68 (?), 509
N. n. Csécsény I. n. (csak K. másolatban)			
28. I.		301/A	224
29. II.		554/A	
30. III. Három királyfi (K)	26. 177 l.	554/A	402
31. A csikó (K)	35. 229 l.	425/A	99
Ipolyi Arnold gy. Ipolyság, Hont m. I. n.			
32. 1-ső Tündér Ilona	15. 91 l.	400/B (518)	59, 59, 94, 105, 242
33. 2-dik Tengeri kisasszony	64. 315 l.	707/A	68, (?) 84, 85, 103, 236, 236, 385
34. 3-dik A rózsa		425/A	
35. 4-dik A három bárány	25. 172 l.	471	12
36. 5-dik A szép lány a teknyő alatt, a csúnya az asztal mögött	69. 348 l.	510/A	8, 60
37. 6-dik A 2 testvér (K)	61. 303 l.	450	94, 204
38. 7-dik A 12 varjú	66. 331 l.	451	247
39. 8-dik A Kígyó Jancsi	38. 238 l.	425/B	83, 180
40. 9-dik Huba és Tünde	55. 286 l.	P ?	60, 100, 288
41. 10-dik Hamu Röpőke		510/B	
42. 11-dik A gyűrűcske	29. 190 l.	560	48, 49, 49, 50, 51, 53, 403
43. 11-dik Mádaj	88. 424 l.	756/B	51, 52, 53, 54, 142(?) 180, 373, 387
44. 12-dik Ham, téged is megeszlek	43. 254 l.	345*	48, 48, 49, 199, 370 388, 422
N. n. Hont m. (? K) I. n.			
45. (Tündérekről)		Mo	63, 65, 189 (?)
46.		326 (330)	55, 112
47. (Garabonciás) A bűvös könyv (K)		H	112, 457
48. („Rosszak")		H	55
49.		Sz	404, 509
50. (Garabonciás)		H	455
51.		H	
52.	91. 435 l.	325	459
53. (Elátkozott lélek)		H (307)	
54. (Vízi ember)		H	100
55. (Lidérc)		H	228, 458
56. (Garabonciás)		H	457
57. Tündérekről	128. 504 l.	H	65, (71 ?), 425
74. A sárkány származása (garabonciás)		H	223, 315
Ipolyi gy. Püspöki, Csallóköz (Pozsony m.) I. n. 57. Hont m. 74 ?			

76. A nemtutka	30. 196 l.	+ 532		48, 53, 141, 180, 181, 374, 388, 388
77. A szükség	99. 456 l.	1650		
78. A szentséges püspök		322*		204 (?)
79. A korcsmáros leány	96. 441 l.	955 + 956		183
Fehér Ferdinánd, Vajka, Pozsony m. I. n. (K)				
86. 7 varjú		451		247
87.		510/B		
88. A gyémánt félkrajcár (A)	110. 485 l.	715		
106. (Szerelmi b.)		H		300
107. (Tejelvétel)		H		
108. (Szerelmi b. András)		H		
109. (Farkaskoldus)		H		
Pajor István, Kiscsalomja, Hont m. 1851. XI. 11.				
102. (Ispilángi rózsa)		J		299
103. (Bőgő barbolya temetése)		Sz		299
104. (Szerelmi b. Szt. Iván tűz)		Sz		195, 301
105. (Gergelyjárás)		Sz		189
Ipolyi gy. 102, 103, 105, Déménd, 104, Maros, Hont m. I. n.				
108. (Pünkösdi királyné)		Sz		303
Ipolyi gy. Nógrád, Hont, Gömör, Csallóköz I. n. (K másolat)				
110.	34. 224 l.	425/A		402, 402
111. Erős Jancsi	2. 9 l.	301/B		13, 139, 141, 223 223
112. Nyitra völgyi népszokások, 1. (tejelvétel)		H		
113. Ua. 2. (Luca)		Sz		
114. Ua. 3. (Miklós, karácsony)		Sz		
115. Ua. 4. (Karácsonyi szerelmi b.)		H		
116. Ua. 5. (Holdnak pénzt mutatni)		H		
117. Ua. 6. (Gyermek-kicserélés)		H		230
118. Ua. 7. (Lidérc)		H		361
119. Ua. 8. (Lidérc)		H		
120. Ua. 9. (Haláljóslás)		H		
121. Ua. 10. (Szerelmi b. András)		H		
122. Ua. 11. (Pappal találkozni szerencsétlenség)		H		
123. Ua. 12. (Péntek szerencsétlen nap)		H		
124. Ua. 13. (Szerencse jóslások)		H		
125. Ua. 14. (Tükörtörés)		H		
126. Ua. 15. (A boszorkány felismerése)		H		
127. Ua. 16. (Áll nélküli ló)		H		
Csaplár Benedek, Nyitravölgy. I. n.				
128. A Csikócska	36. 230 l.	425/A		402
N. n. Hont m. I. n.				
129. A Rózsakirályné	82. 412 l.	P (?)		90
130. A szerencse vára	84. 420 l.	P (?)		
131. Mária nostra (A)	126. 502 l.	P (?)		
N. n. Pozsony m (?) I. n.				
132. Valami a pünkösdi királyságról		Sz		304
133. (Szt. Iván tűz)		Sz		194
134. A pásztorfiú viaskodásai (K)	9. 54 l.	301 (A)	(530/B*)	13, 121
135. A három királyfi (Csonka)		303		
137. N. R. I. Dunakiliti, Moson m. I. n.		725		
138. (Szt. János tüze)		Sz		194
Láng gy. Nógrádludány, Nógrád m. (K. másolat)				

139. Az aranyhajú (K)	62. 307 l.	450 (313)	95, 204
N. n. H. n. I. n.			
140. Pipa Misó	94. 438 l.	330/B	373, 373
141. Az öreg koldus és a jószívű fiú (K)	81. 410 l.	665	13, 323
142. A három holló		613	63
143. A három fiú	12. 70 l.	303	214, 375
144. Mostohaanya	53. 282 l.	481* (313)	
145. Egy másik mostoha anya		510/A	365
146. A halálfő (K)	42. 253 l.	407/B* + 365	
147. (Lidérc)		H	229
Varsányi Pál, Nyitra i. n.			
148.		301/A	
149. Az ördögszerető	40. 245 l.	407/B*	51, 52
N. n. H. n. 1852.			
150. Csuda Bagoly Köntös		510/B	
N. n. Hont m. I. n.			
151.		H	190
152. (Szerelmi b.)		H	196
153. (Gyermek kicserélése)		H	196
154. (Szerencse jel)		H	198
155. (Tűz b.)		H	198
156. (Kincs)		H	199
179. Áratók leöntése (csak cím)		Sz	206
180. Kenyérsütés (csak cím)		B	206
185. A tihanyi tündér (csak cím)		Mo	96
186. A megborjazott tehén túró evésekor leöntése (csak cím)		B	206
187. Lakatot vet a kútba a magtalan (csak cím)		H	206, 207 (?)
Ipolyi H. n. I. n.			
157. Spiritus		H	111
158. (Harmatszedés)		H	433
159. (Tejelvitel)		H	428
160. (Tejelvitel)		H	428
161. (Lidérc)		H	230
162. (Kincs)		H	
163. (Tündér)		H	101
164. (Vízi lelkek)		H	102, 104
Büttner Gejza, Miskolc környéke i. n. 1853 (?)			
165. Szokások : Karácsony, farsang, húsvét, pünkösd		Sz	301
Deák János, Kecskemét i. n.			
Babonás hiedelmek 's szokások Hont 's Barsban			
167. Halál		H	
168. (A haldokló hattyú alakban látja a halált)		H	
169. (Temetőből nem szabad virágot elhozni)		H	365
170. Boszorkány		H	428
171. Kísértet		H	
172. Repülő mécs		H	
173. (Erdőben eltévedt hogy leli meg útját)		H	
174. Czifra asszony		H	443
175. (Gyógyító forrás)		H	203
176. (Vízitündér)		H	
178. (Állatgyógyítás)		K	207
Terstyánszky András elm. Csaplár Benedek, Nyitra 9/7. 1853.			

201. A tátos	5.	26 l.	300+319*	207 (?), 228 237, 264

N. n. H. n. I. n.

202. A boszorkányokról			H	430, 430
203. A Tátosokról			H	
204. A Garabonczásokról			H	236, 456
205. A Sárkányokról			H	222
206. A Lidérczről			H	229, 313
207. A Tüzes emberekről			H	230, 290 (?), 361
208. Karácsony éjji babonák			H	
209. A Luczaszéke			H	
210. A boszorkányt mikép lehet megverni			H	
211. Jóslat			H	
212. A pénzásás			H	
213. (Karácsonyi lepedő)			H	
214. (Karácsony éjszakáján megszólal a jószág)			H	
215. (Karácsonyi szemét)			H, Sz	
216. (Lucanap)			H, Sz	
217. Tűz- és vízzeli babonák			H	199
218. (Vízkereszt)			Sz	206
218. (Karácsonyi morzsa a kútvízben)			H	206 (?), 400
219. (Igézés)			H	
220. (Ágyba vizelő gyermek)			H	
221. (Vízkereszti szerelmi b.)			H	
222. (Macskáról b.-k)			H	247
223. (Szerelmi b. András)			H	
224. (Égiháború, villámcsapás elhárítása)			H	198
225. (Szombaton nem szabad fonni)			H	
226. (Az ember életkora, kakukk)			H	247
227. (Szeplő, fecske)			H	
228. (Tej, kés)			H	
229. (Kereszt a kenyéren)			H	
230. (Úrnapi koszorú)			H	
231. („Holttetem" daganat orvoslása)			H	
232. (Tolvajfogás rostával)			H	
233. (Úton keresztül futó nyúl)			H	
234. (Haláljóslás, kutyaugatás, kuvik)			H	243, 247
235. (Csuklás, emlegetés)			H	
236. („Mennykő")			H	
237. (A béka kiolvassa a fogakat)			H	244
238. (Madarakról)			H	245
239. (Lopott szalmán jobban tojik a tyúk)			H	
240. (Tojás a birkák vályujában)			H	388
241. (A szem viszketése)			H	
242. (Akasztott ember ujja)			H	
243. A csillagokról			H	272, 273
244. (Fiastyúk)			H	270
245. (Tejút)			H	267, 275, 278
246. (Üstökös csillag)			H	275
247. (Szivárvány)			H	261, 262, 262
248. (A hold)			H	
249. (Zöld ág a tavaszi csordakihajtásra)			Sz	
250. (A pásztorok vesszőveli járása)			Sz	
251. (Aprószentekelés)			Sz	
252. Népmulatságok és táncok			Sz, J	
253. (Gyertek haza libuskáim . . .)			J	

Fehér Ferdinánd segédlelkész és Nagy János iskolamester
Dunaszerdahely, Pozsony m. i. n.

254. (Garabonciás)			H	455
255. (Sárkány)			H	222
256. (A garabonciás és a sárkány)	13.	78 l.	H	455

257.	(Óriások)	H	
258.	(A lidérc)	H	229, 313
259.	(A boszorkányok)	H	432, 442
260.	(A délibáb)	H	
261.	(A szivárvány)	H	275
262.	(Karácsonyi szokások)	Sz	
263.	(Karácsonyi morzsa)	Sz	
264.	(Fekélyek meggyógyítása)	Sz	
265.	(Jóslás)	Sz	
265.	(Karácsonyi szokások)	Sz	
266.	(Karácsonyi csillagok)	H	
267.	(Húshagyókeddi fonási tilalom)	Sz	
268.	(Nagypénteki jószágitatás)	Sz	207
269.	(Szentgyörgynapi harmatszedés)	Sz	433
270.	(Szentgyörgynapi fűszedés — 40 mártírok napja)	Sz, H	219 (?), 248, 424
271.	(Szent Iván tüze)	Sz	195, 272
272.	(Illés, Dániel, Magdaléna)	H	
273.	(Jakab—Dömötör)	H	219
274.	(Szent Márton)	H	
275.	(Luca)	Sz	
276.	A hideglelés	K	248
277.	(77-féle hidegláz)	K	
278.	Torokfájás	K	212
279.	Sömörről	K	
280.	Éjfingról	K	
281.	Pokolvar	K	
282.	Szemmel megverés	K	190, 196, 252
283.	Szemmel megverés	K	196, 206, 212, 283
284.	(Jószágvétel, eladás)	B	
285.	(Tejelvétel)	B	437
286.	A boszorkány és a vadász (K)	B	
287.	A váltott gyermek	K	197, 219
288.	(Esküvői szokás)	Sz	
289.	Mese egy aranyhajú leányról	403 ?, 408 ?	

Deák János gimn. tanár, Kecskemét vidéke, I. n.

290.	Kampó táltos 107. 479 l.	Mo	238, 450
291.	Babonás hiedelmek (Cserreg a szarka)	H	247
292.	„ „ (Gyertyaláng)	H	
294.	„ „ (Esőt jelentő zöld béka)	H	244
295.	„ „ (Vonító kutya)	H	243
296.	„ „ (Házfal alját kaparó kutya)	H	243
297.	„ „ (Kakaskukorékolás)	H	246
298.	„ „ (Tejelvétel)	H	
293.	„ „ (Kakukkszó-életkor)	H	
298.	„ „ (Gyümölcsfa első gyümölcse — gyermekágyas asszony)	H	
300.	„ „ (Szerencsét hozó cigány)	H	

290 Debreczeni János, 291—300 Tegó Isaiás, Szeged I. n.
Beküldő: Csaplár Benedek

301.	Boszorkányokról	H	430
302.	(Boszorkánytörténet)	B	431, 439
303.	(Boszorkány-Fellegkulcs)	B	
304.	(Táltos)	B	450
305.	(Boszorkányégetés)	B	428
306.	(Boszorkány előzése)	B	
307.	(Rácz papot látni szerencsétlenség)	H	
308.	(Luca széke)	H	

301—305 Debreczeni János, 306—308 Tegó Isaiás gy. Szeged I. n.
Beküldő: Csaplár Benedek

309. (Halottvirrasztás) Sz 372
310. (Paraszt lakzi) Sz 532, 543
311. (Rongyba varrt pelyhes béka) K
309—310 Debreczeni János, 311 Tegó Isaiás gy. Szeged, 1853. XI. 26.
Beküldő: Debreczeni János

312. (Istállóküszöbbe vert koporsószög) H
315. (Szemmelverés) K
Csaplár Benedek gy. Szeged, 1853. (K. másolat)

317. Kampó táltos 17. 104 l. P 264, 272, 276, 276, 402, 402, 404, 509
Csaplár Benedek gy. Szeged. I. n.

318. Tündér rege 502/A
319. Toldi Mo 458, 493
Debreczeni János gy. Szeged, I. n.
Beküldő: Csaplár Benedek

II. 1854—1858.

1. Hamupepejke 68. 344 l. 530/A
2. Fekete Sas király 70. 351 l. 467/A*, (301/A, 552, 315)
3. A holló király 569/B*
Simon Mihály gy. H. n. 1854. május 10.

3. A 12 varjú (A) 451
4. Szépike (A) 33. 220 l. 425/A
5. Élet vize (A) 551
Csolosz Pál gy. 3, 4 Máramarossziget, 5. Ugocsa m. I. n.

7. A királylány és a 12 óriás (K) 50. 269 l. 709
Tóth Lajos gy. Debrecen, I. n.

8. Hazugság 101. 462 l. 852
Hajnal István gy. Békés

9. Tetübőrköntös 554/A (621, 560)
Kovács Imre gy. Kunhegyes, 1840.

10. Kató néni és a pap 46. 260 l. B
Katona Endre gy. Bors, Bihar m. I. n.

11. A három csomó (K?) 78. 403 l. B
12. A bűvös lámpás (K) 561
Szabó János gy. Füzesgyarmat, Békés m. 1954. ápr. 13.

13. Hamupepejke 530/A (NB. A szöveg
14. Vén baka (A) 307 majdnem szó-
15. A Halál és az ő keresztfia 332 szerint azonos
16. A Macska és a kis egér 290* az 1. sz-mal.
Valószínűleg közös
17. A királyfi 408 a forrásuk)
18. Mese Fillinkóról 89. 427 l. 1525 + 1063 + 1072
Bakos Antal gy. 13. Gáborján, Bihar m., 14. Berkesz, Szabolcs m.,
15. Debrecen, 16. Kispalád, Szatmár m., 17. Újváros (?),
18. Szt. Imre (?), 1854. ápr. 19.

20. A vasfejű farkas 554/B* + 340*
21. Egyék, igyék, komámasszony 45. 257 l. 343*
Szeremley József gy. Gelej, Borsod m. I. n.

22. Rózsa és Viola 313/ II./A
Kálmánczhelyi János gy. Hegyalja (?) 1854. IV. 12.

23. A földműves és fia 90. 432 l. 325
Kis József, Szeged

24. A kis nyúl (K) 103. 470 l. 290*
Bihari István H. n. I. n.

25. Mese „a' szegény emberről" 79. 405 l. 563
26. Mese „Csonkatehén fijá"-ról 1. 3 l. 301/B
Niklovicz Bálint, Érszentkirály. I. n.

27. Az aranyhajú gyermekek (K) 65. 324 l. 707/A
28. A csodás szőlőtő (K) 18. 118 l. 550 (551, 314)
Csolosz Pál, Máramarossziget. I. n.

29. Ezüst ló (A) 854
Szél Kálmán, Nyírbátor, Szabolcs m. I. n.

30. Szép rege. Rózsa János (A) 21. 151 l. 516
P. D. Ökörítő, Szatmár m. I. n.

36. Az aranyszőrű kos (K. másolat) 571
Bujdosó Lajos. H. n. I. n.

37. Kis okoska 73. 376 l. 725
Hajnal István, Békés, Békés m. 1854. máj. 30.

38. Veres király hét szép leányai 306
39. Szép Karolina 's a' Ló-lábú katona 41. 248 l. 407/B*
40. A' Griff madár 59. 297 l. 408
Székely Károly, Mezőtúr. J. N. K. Szolnok m. I. n.

41. Népmonda 306
Szabó János, Köröstarcsa, Békés m. jún. 2. 1854.

42. A bolond és az okos 1643 + 1537
Kálmánczhelyi János, Kisvárda, Szabolcs m. 1854. jún. 10.

46. Rejtett kincs (A) B (kincsmonda)
47. Víz szellemei (A) B
48. Szépség tükre (A) 709
49. Janosik 95. 440 l. Mo
N. n. H. n. I. n.

50. Egy csudaerejű gyermekről s bűvös tehényről 511/B* + 301/B*
51. Molnár fiairól 530/A
52. Egy szegény emberről 8. 48 l. 300
53. A szerencsétlen Róza P
N. n. H. n. I. n.

54. A Bolondos Fiú 100. 457 l. 1684
Károly György. H. n. 1855.

55. Két testvér 11. 59 l. 303
56. A csodalámpa 561
57. Attila kardja 104. 471 l. Mo P
58. 100 Leány 328/B*
Furde F., Debrecen. I. n.

59. Malmeduczi József 75. 391 l. 461
Tornemitz Antal. H. n. I. n.

61. 301/A + 554/B* + 531
Kiss Ferenc, Marja, Bihar m. I. n.

191. A vitéz királyfi 20. 142 l. 463 (319*) + 400/A + 302
Tóth Lajos gy. (?) H. n.

320. Tündéres mese: Tisza tündér 74. 384 l. P
Csaplár Benedek, Szeged. I. n.

321. Mese. (A sokszemű kecskék) Mo ?
322. 1-ső Mese 480
323. 2-dik Mese 3 narancs (A) 408
H. n. H. n. I. n. ld. I. 32—44. sz. meséket

324. Törpe (A) 301/B
N. n. H. n. I. n.

325. Mesék 552
N. n. H. n. I. n.

326. Sárkányviadal (A) 303
N. n. H. n. Márczius 12-dik 855.

328. Medve Jankó 3. 14 l. 301/B
Varga József. H. n. I. n.

329. 304
N. n. H. n. I. n. K. másolat

332. Mese, Bolond Jankó 1684*
szn. 1. Pénzt szart szamár 563
Debreczeni Ferenc, Szeged. I. n.

Játékok

333. Várbeli dólé J
334. Ásó dólé v. sóska dólé J
335. Lapta dólé J
336. Méta J
337. Kapros J
338. Egyrekiszaladó J
339. Oskola J
340. Várbahajigáló J
341. Egyellőre J
342. Teke J
343. Lukacsos méta J
344. Ütő gombozás J
345. Sipkázó gombozás J
346. Kakas isten jónapot J
347. Kinn a bárány, benn a kos J
348. Cigória J
349. Ki lopta el a baltát? J
350. Kis kácsa J
351. Szép Örzsébet asszony J
352. Szembe J
353. Buvócska J
354. Kendő gyugó J
355. Huhupalánta J
356. Anyám, anyám, öhetném J

Mondókák

357. (Gólyához) Md
358. (Gólyához) Md

359. (Kiolvasó)		Md
360. (Csigához)		Md
361. (Hétfő hetibe . . .)		Md
362. (Medárd napi eső)		H
363. Fehérló Péter regéje		301/B
364. Pünkösdölés		Sz
Debreczeni János, 8 gh. tanonc. Szeged. I. n.		
365. János (K)	19. 132 l.	467/B*, (530/A) + 321 + 342*
366. Medve Jankó		303 + 315
Vilcsek Jakab 6-ik oszt. tanuló, Szeged. I. n.		
szn. 2. Az obsitos (K)	86. 422 l.	B
szn. 3. Dodola járás (Bánátban)		Sz
Csaplár Benedek, Szeged. I. n.		
367. (Karácsonyi szokások)		Sz
368. (Szt. György napi szokások)		Sz
369. (Péntek szerencsétlen nap)		H
370. (Mindenszentek)		H
371. Haláról		H
372. Vízkereszt		H
373. (Haláljóslás)		H
374. (Kenyérbabonák)		H
375. Jós állatok		H
376. Tüsszentés v. viszketés		H
377. (Csendül az ember füle)		H
378. (Rác v. oláh pap — szerencsétlenség)		H
379. (Koporsószöge)		H
380. Hetedik gyermek		H
381. Babonázás		B
382. (Körömbabonák)		H
383. Kővéváltak Világos váratt .		Mo
384. Radnán		Mo
385. (Kővévált lólábnyom)		Mo
388. (Monda a török időkből)		Mo
389. (Monda a török időkből)		Mo
390. (A „megláncolt Jézus")		Mo
391. A boszorkány mint komaasszony		343*
392. Az okos Zsófi		577*
393. Az ördög s az obsitos baka		330/B
394. Rákkirály		301/B
395. A két királyfiú története	51. 274 l.	707/B*
396. A kovács széke, eperfája, s aranya	93. 436 l.	330/B
397. A pokolba járó fiú s a három ördög		1166* + 1072 + 1084
398. Tentás Lajos	80. 409 l.	?
399. A bosszús farkas	44. 256 l.	333(345*)
Wéber Károly, Szeged. I. n.		
Szögedtáji mondák		
405. Incsulka	49. 266 l.	328/B* + 550
406. Bors-szem Jankó	102. 467 l.	301/C* + 700
407. Özvegy ember lánya		481*
408. Tátos csikó		530/A
409. Az ördög és a három tót fiú (toldalék)		360
410. Matadáj		560
411. Vörös vitéz		315
412. Az elátkozott királylány		307
413. Szerető nélküli lány		407/B*
414. A halál koma		332
415. Kis skátulya		560
416. A meghalt szerető		365

417. Haramia kastély 955
418. Babszem Jankó 700
419. Különbfélék. Luca Sz
420. (Karácsony) H
421. (Éjféli mise) H
422. (Karácsonykor kulcslyukon benézni) H
423. (Karácsonyi gombócfőzés) Sz
424. (Karácsonykor eldobni a papucsot) H
425. (Karácsonyi ima) H
426. (Karácsonyi ajándék) Sz
427. (Karácsonykor tisztul a pénz) H
428. (Szt. Mihály napi időjóslás) H
429. (Kincstalálás nagypénteken) H
430. (Nagypénteki jószágfürösztés) Sz
431. (Nagyszombati férj-jóslás) H
432. (Szt. György napján pénzt lehet szedni) H
433. (Pünkösdi bodzafaág) Sz
434. (Szt. Mihály napi dér) H
435. (Boszorkánybarlang) H
436. (Kulcslyukon benézni, kémény alá állni) H
437. (Haláljóslás) H
438. (Szerencsejóslás H
439. (Haláljóslás) H
440. (Haláljóslás) H
441. (Vendégvárás) H
442. (Véres tej) H
443. (Haj-babona) H
444. (A tyúk első tojása) H
445. (Ha a tyúk nem bírja eltojni a tojását . . .) H
446. (Tojáslopás) H
447. (Tenyérjóslás) H
448. (Zsidók sátoros ünnepen esőért imádkoznak) H

Játékok

449. (Zálogosdi) J
450. (Ördög-angyal játék) J

Debreczeni János gy. 405—418, Szeged, 419 Kecskemét—Szeged, 426—28 Kecskemét, 432, 434 Kecskemét, 433 Szeged, a többi Szeged. I. n.

Népregék Kalocsa vidékéről

451. A három fiú 303
452. Vasfejű farkas 340*

Vénh János gy. Kalocsa. I. n.

453. Az obsitos. A tündér lányok 313
454. A 3 kutya 300

Szuló, Ernő, Szeged. I. n.

Magyar Népregék, Második gyűjtemény

455. Hejbizonyka 592
456. Az ügyes ifjú 613
457. A fiú 's a tündérlányok 304
458. Az Éjfél, Hajnal 's Reggel megkötése 304
459. Az elkárhozott lelkek 125. 501 l. Mo
460. Vöröskopaszember 325
Szn. 4 a. Krisztus Urunk, Szt. Péter 's a tót Baka 785
461. Az elátkozott szépség asszonya 401
462. Az obsitos 's az ördög 563
Szn. Az ördög 's a csizmadia 92. 436 l. B
463. Az öreg 's a fia 561
464. Turánka 48. 265 l. 500

Szuló Ernő, Szeged. I. n.

465. Haramia 756/B
466. Az őzike 450
Szn. A húsz vadtól nem félő tót katona 300
467. A királyfiú s három állatja 315
468. Népregék, 1. H
469. „ 2. Md
470. „ 3. K
471. „ 4. K
472. „ 5. B
473. „ 6. K
474. „ 7. K
Wéber Károly, Szeged. I. n.

475. A fukarság megbüntetése ? Me
476. A 3 királyfi ? Mo
477. A tátos és szegény ember fia ? B
478. Babszem Jankó 700
479. A 3 királylány 306
480. A csere 300
481. Hamupipőke 510/A
482. Az üldözött királyfi 72. 370 l. 315
483. Csorha János tátos 23. 168 l. 313 + 329
484. Gazdag kalmár lánya 97. 445 l. 955 + 956
Debreczeni János 475—481 Szeged, 482—484 Jászberény. I. n.

486. A hamupipőke 554/A, 510/A
Hercegh Mihály gy. Hódmezővásárhely. I. n. (K. másolat)

488. A csonka kezű leány 67. 335 l. 706
Herczegh Mihály gy. Hódmezővásárhelyről. I. n.

489. A szegénység (A) Me ?
Szn. 4. Mostoha leány (A) 480
Strósz Ernő (?), Szeged. I. n.

490. Róka (A) 545
491. (Zsíros Bujdos Balázs) 325, (403) + 301
492. (Szalonnavár (A) 301
493. (A három jó tanács) 910/A
494. (A sas madár) 313 (?)
Strósz Ernő, Szeged. I. n.

495. Ilonka (K) 328/B
Somogyi Imre. H. n. 1855. évben Mártzius 13-án.

496. Móré (K) 328/A (531)
N. n. H. n. I. n.

497. *530/A* + 467/A*
Fekete Sándor, 1855dik esztendőben. H. n.

498. (A széttáncolt cipők) 306
499. (Félignyúzott bakkecske) (K) 212/B*
N. n. H. n. I. n.

500. (A két aranyhajú gyermek) (csonka) 707/B*
N. n. H. n. I. n.

501. A király 3 lánya 300 (301/A)
N. n. H. n. I. n. (K másolat)

502. (Haramiatanya) 210
503. Nagylépő (K) 112. 488 l. Me ?
N. n. H. n. I. n.

504. (Az elátkozott királykisasszony) 307
505. 330
Gulyás Lajos gy. H. n. I. n.

506. 510/B
Pap László gy. H. n. I. n.

507. Bolondos Janó és Katóka 1653 + 1388*
N. n. H. n. I. n. K. másolat

508. (A zöld disznó) 425/A
N. n. H. n. I. n.

509. 1. Táltos H
Sas Károly, megyei seborvos, Szentes. 1850. után

512. Tatárjáráskori történet 105. 473 l. Mo
Debreczeni János, Szeged. I. n.

513. Vasbarát +302
514. Rózsás Panni 58. 295 l. 403
Csaplár Benedek, Szeged. I. n.

515. Félelemkereső (A) 98. 448 l. 326
516. A szabólegény (K) B (Mo)
517. 3 elrabolt nő (A) 301/A
518. Szőrös kezek (K) 39. 243 l. 425/A
N. n. H. n. I. n.

519. Egy mese az óriásról 1137
520. Egy elbeszélés a boszorkányosságról B
Révész Imre, Szentes, 1854.

521. Kóbor Jancsi 14. 82 l. +1875
Kiss Lajos, Túrkeve. 1843.

522. Mesék, 1. 480
523. Mesék, 2. Szél luka (A) 563
524. „ 3. 530/A
525. „ 4. (Misekezdet) Me
526. (Rablóvőlegény) 955
Szeremlei gy. 522. Gelej, Borsod m. 523—526. Miskolc. I. n.

526. Hüvej-pici mese 4. 19 l. 301/C* + 650
527. Szekfű Margit 451
526 Debreczeni János, Szeged, 527 Zsoldos József, Magyar Kanizsa, Bács m., beküldő Csaplár Benedek

528. Bendebukk 31. 202 l. 518 + *314* + 306
Soltész János, Nyírbátor. I. n.

529. Jámbor János kecskepásztor (A) 83. 414 l. B
N. n. H. n. I. n.

Mesék Marczi Angela Csalóköz-kis udvarnoki lánytól

530. I. Aranyos lányok, vagy „jótét helyett jót várj" 480
531. II. Az elátkozott kígyó: hűség példa 425/B
532. III. Az ördögnek ígért gyermek 87. 423 l. 592
533. IIII. Nefész Jancsi 326
536. 5. A pofon csapás 326
537. 6. A beteg királyné 570
538. Az egyházfi 85. 421 l. B

539. A juhászfi 321*
540. A szíjat vágó 1000
541. Az öreg ember adománya 563
542. A zöld disznó 425/A
543. Átkozott csikók. Töredék Me ?
544. Dőre fiúk. Töredék Me ?
545. Cziczamucza. Töredék 481* ?
Ipolyi ? Kisudvarnok. I. n.

Első gyűjtemény

548. I. A szegény ember s gazdag asszony lányai 480
549. II. A jós és segítője 1641
550. III. A 3 király fiú 's atyok 402
551. IV. Az obsitos katona és a királylány 24. 171 l. 329
552. V. Az orvos lyány és fivére ? Me
553. VI. Egy ifjú herczeg, ki csalással vett nőül egy hercegnőt 854
554. VII. A fehér medve és a' herczegné 6. 33 l. Me ? P
555. VIII. A' kakas és Mátyás király 109. 484 l. 715
557. IX. Az ítélő róka, a' hálátlan ember és csalfa kígyó 28. 189 l. 155
558. X. Az ostáblás leány P
Szluha Ágoston, Szeged. I. n.

Népmesék

560. A tizenkét fiú 502B* + 328/A (531)
562. A bíró leánya 77. 400 l. 875
Bihari Péter, Békés város. 1858.

560. (Kincsmonda) Mo
N. n. H. n. I. n. K. másolat

562. (A jó és a rossz lány meséje) 480
Gyulai József H. n. I. n.

563. (Pepejke) 530/A
sz. n. 5. A' Pap és a Gazdag ember 1725
Papp Antal, Böszörmény. 1854.

564. 1. A nád szép lányok 408
565. 2. Tillinkó 1525
566. 3. Pór Jankó 555
567. 4. A sárga lábú halál 127. 503 l. 342*
568. 5. A vas órú bába 502/B* + 328/A + 531
Szuló Ernő, Szeged. I. n.

569. A kis rák király 301/B
570. A két árva királyfi 52. 276 l. 567
Kalmár Bertalan, Kiskunfélegyháza. I. n.

571. Az idegen Mo P
N. n. Csallóköz, Vajka. I. n.

581. Nép rege 301/A
582. Az ecsedi sárkány 124. 500 l. Mo
583. A' Deák halom 121. 496 l. Mo
Lévai Lajos, Felsőbánya, Szatmár m. 1854—55.

585. (Fekete ember gödre) Mo
Győrffy Károly, Doboz, Békés m.

586. Zsidó kocsmáros (K) — Mo
Ágoston Sámuel, Debrecen

587. (Bakonyszeg nevének eredete) — Mo
Csecsödi József, 1855. ápr. 18.

588. Regék az előidőkből — 119. 494 l. — Mo
Sz. n. 6. Diószeg városa származása 's eredete — 118. 493 l. — Mo
Barta József, Diószeg. I. n.

Népmondakör. Huszár Jankó avagy Rum-rum pácza, mars a' zsákba! egy eredeti népmonda

589. Rum-rum pácza, Mars a zsákba — 563 + 330 + 566
590. A kérkedő vadász (K) — P
591. (Don Miguel) — A
Senky Samil. H. n. I. n.

592. (Tóbiás) — 502/B* + 328/A + 531
593. (A kis bika) — 511/B*
594. A tetűbőr ruhás leány (A) — 510/B
595. (A kis egér) — 530/A
596. Jankó (A) — 675
597. (Hamupipőke) — 510/A
598. (A három legény) — +401 + 566
599. (A síró-nevető szemű király) — 551
600. A pelikán (A) — 550
601. (Hófehérke) — 709
602. (A két daru) — 451
Strósz Ernő, Szeged. I. n.

603. (A jágerfa) — 721*
Sz. n. 7. (A kis rák király) — 301/B
Strósz Ernő, Szeged. I. n.

609. Kis Jankó — 27. 179 l. — 560
Kalmár Bertalan, Kiskúnfélegyháza. I. n.

615. (A Délibáb) — 114. 489 l. — Mo P
615. (A Déli-báb meséje) — 113. 489 l. — Mo P
615. Ipolyi A., 615 Lajos öccse gyűjtése, utóbbi 1851. Gyula, aug. 25.

659. (A valkányi Öthalom) — Mo
N. n. H. n. I. n. K. másolat

692. (A holdhoz) — Mo
N. n. Szeged. I. n. K. másolat

693. Pöctej — H
Strósz Ernő, Törökkanizsa. I. n.

94. (Tehén megrontása) — B
95. (Távollevő életbenlétének kiimádkozása) — B
96. (A barang-ördög) (Ipolyi 697-tel is jelöli) — B
98. (Csamangó ördög) — B
Csaplár Benedek, Szeged. I. n.

698. Szökött huszár — 108. 481 l. — 952
699. Bors-szem Jankó — 319* + 302
700. Hajnalka — 7. 34 l. — 301/A + 519
701. Kis Hajnal — 301/A + 519
Szn. 8/a A varjúfejű királylány — 307
702. A legifjabb királyfi — 304

703. Bendebik királyfi 532 (314)
704. A király és a fogadott fia 22. 163 l. + 313 + 516
705. Luca H
706. Miklós napja Sz
707. Karácsony Sz
708. (Karácsony éjszakáján megszólalnak a barmok) H
709. (Húsvétkor egy öreg zsidót elvisz az ördög) H
710. (Pünkösdi zöld ág) Sz
711. (Boszorkányok a keresztúton) H
712. Forgószélkor B
713. (Láblógázás = ördögnek harangozás) H
714. (Fejfájás — veri az ördög a feleségét) H
715. (A kocsisok akasztott ember kezével tisztítják a lovakat) B
716. (Luca nap — abroncs) B
717. (Föld alatt égő pénz) H
718. (Harmatszedés) B
719. (Andrásnapi ólomöntés) B
720. (A macska megszoktatása) B
721. (Lucanapján nem jó kenyeret sütni) B

Debreczeni János gy. 698 Parád, 699 Szabolcs, 700—701 Eger, 705—721 Eger tájáról

712. Paraszt lakzi

Debreczeni János, Szeged. I. n.

Zipser sagen
723. 1. Vom Teufel B
sz. n. 8/b. 2. Andre fabelhafte Wesen B

Lindtner Ernő, Kézsmárk

722. Donát 71. 357 l. +315 (518) +304

Strósz Ernő, Szeged. I. n.

723. 6. A taligarőf koldus 467/A*
724. 7. A lángvörös tündér király ?
725. 8. A csuda kos és birkák 471
726. 9. Szent Péter ajándéka 56. 292 l. 403
727. 10. Az ördög és a három lány 311
728. 11. A zsidó és a három lány 311
729. 12. Az okos Zsófi 328/B*
730. 13. A nemtudomka 314
731. 14. Az ördög laktanyája 301/C*

Szuló Ernő, Szeged. I. n.

732. A' királyfiú s az aranyhajú királykisasszony 40. 60 l. 301
733. Eleven kard 115. 491 l. Mo
734. A tizenkét aranyhajú gyermek 63. 312 l. 707/A (451)
735. (A kővé vált szénagyűjtő) Mo
736. Kunos tó dombjai eredete 117. 493 l. Mo
737. Szemremenés Sz
738. (Bottal a földet verni) H
739. (Kútban levő kígyó) H
740. (Tündérek) H
741. Csala Kati stb. ? Mo H

Wéber Károly, Szeged. I. n.

(Ipolyi gyűjteményének további számozatlan darabjai)

9. Dárius kincse Mo

Bakai Ferdinánd, Szeged. I. n. K. másolat

10. A holtember — B
Bakai Ferdinánd, Szeged. I. n. K. másolat

11. Möndölecskék (A) — 471
Kalmár Bertalan, Kiskúnfélegyháza. I. n.

12. A három királyfi — P
Bakai Ferdinánd gy. Szeged. 1856. K. másolat

13. A jó öreg és juhászai — 471
Kalmár Bertalan, Kiskúnfélegyháza. I. n. K. másolat

14. A mostoha és édes lány — 480
Strósz Ernő, Szeged. K. másolat

15. A fehér kígyó (kígyókő) — H
Bakay Ferdinánd, Szeged. I. n. K. másolat

16. Plutó és a szegény ember — Me ?
Strósz Ernő, Szeged. I. n.

17. Maczedoni kisasszony — P
Bakay ? H. n. I. n. K. másolat, csonka

18. Szolgáló ördög (A) — 822*
Strósz Ernő, Szeged. I. n.

19. A Délibáb tündére — P
Bakay Ferdinánd, Szeged. I. n. K. másolat

Kovács Ágnes

Die Folkloresammlung von A. Ipolyi im Archiv des Ethnographischen Museums

Im Herbst 1949 wurde beim Ordnen des Nachlasses von L. Kálmány die Folkloresammlung des ungarischen Schülers von W. Grimm, Arnold Ipolyis (1823—1886) entdeckt. Auf Grund dieses Materials erschien seinerzeit (1854) Ipolyis berühmtes Werk „Magyar Mythologia" (= Ungarische Mythologie). Auf Veranlassung und Anweisung der Literarischen Gesellschaft Kisfaludy begann Ipolyi die ungarischen Volksmärchen, Sitten und Aberglauben mit Hilfe seiner Freunde zu sammeln. Unter Mitwirkung von 92 Helfern ist es ihm gelungen von Csallóköz, aus der Donau-Theissgegend und aus den Gebieten jenseits der Theiss ungefähr 1100 Texte zu sammeln, von denen sich jetzt 755 im Besitz des Ethnographischen Museums in Budapest (unter № EA 2958) befinden.

Die Textsammlung besteht aus zwei Teilen, u. zw. aus einem früheren und einem späteren Teil. Die Texte der früheren Gruppe (unter № 1—319) sind — wie aus den Datierungen hervorgeht — von 1846 bis 1853 aufgezeichnet worden. Dieser Teil wurde dann in der „Ungarischen Mythologie" bearbeitet. Die Texte der späteren Gruppe (unter № 1—751) sind in den Jahren 1854—58 in den Besitz Ipolyis gekommen, der ab 1861 seine mythologischen Studien und ethnographischen Sammelarbeiten — wie J. Debreczeni berichtet — vollkommen eingestellt hat. Wahrscheinlich haben dazu ausser der scharfen Kritik Csengerys über die „Ungarische Mythologie" auch seine Versetzung von Zohor nach Törökszentmiklós, sowie die entnationalisierende Kulturpolitik der Bachregierung, viel beigetragen. Bis zu seinem Tode befasste er sich dann nur noch mit Kunstgeschichte und Archäologie.

Ipolyis Sammlung ist weder ästhetischen, noch literarischen Charakters. Er und seine Mitarbeiter trachteten nur danach die gesammelten Texte so genau wie möglich aufzuzeichnen. Demgemäss sind seine Texte — darunter auch die der Volksmärchen — meistenteils unaus. geschmückte, objektive Wiedergaben der gehörten Erzählungen. Dieser Umstand verhinderte jahrzehntelang die Herausgabe der Textsammlung, denn nicht nur die Zeitgenossen Ipolyis' sondern auch die Vertreter der Heranwachsenden Generation die Sammlung volkstümlicher Texte für literarische Tätigkeit gehalten haben und von den Sammlern der Volksmärchen forderten, dass sie die Märchen nach Art und Weise der bäuerlichen Erzähler wiedergeben sollen. Erst im Jahre 1913 erschien ein Teil des Materials — lediglich 128 Texte — als der XIII. Band der Sammlung ungarischer Volkspoesie von L. Kálmány redigiert und mit Anmerkungen versehen. Dieser Band gibt natürlich kein genaues und zuverlässiges Bild über die Sammlung, da weitere Bände infolge des Ablebens von Kálmány nicht mehr erscheinen konnten. Übrigens waren weder die Prinzipien des Redakteurs, noch seine Transkriptionen einwandfrei.

Es wäre wünschenswert die Sammlung in einer gewissenhaften, kritischen Ausgabe zu veröffentlichen, da die Texte zu vergleichend-typologischen Untersuchungen auf dem Gebiete der Volkssitten, Aberglauben und Volksmärchen äusserst geeignet sind (s. das typologische Verzeichnis am Ende des Aufsatzes). Ein Teil der Sammlung könnte auch bei der Untersuchung der Veränderungen, die im folkloristischen Material der Umgebung der Stadt Szeged zu beobachten sind, gute Dienste leisten. 50 Jahre nach der Tätigkeit Ipolyis, sowie B. Csaplárs und seiner Schüler hat L. Kálmány in diesem Gebiete Sammlungen vorgenommen und nach Ablauf von weiteren 50 Jahren hat dortselbst S. Bálint eine äusserst wertvolle Sammlertätigkeit entfaltet.

Hordozható szélfogó és kerekjászol rekonstrukciója Hajdúböszörményben

A böszörményi törzsökös gazdák legidősebbjei fiatal korukban, tavaszi szántás idején nád *karámot* használtak enyhelyül, a lovakat pedig *kerekjászol* mellé kötötték kint a határban.

A karám sajátosan mozgékony szélfogó volt, 2—2,5 m magas és 6—8 m hosszú, erős zsineggel többsorosan korcolt, összegöngyölhető és kiteríthető nádfal. Szállításnál s amikor nem volt használatban összegöngyölték, zsineggel átkötötték. Kint a szántóföldön a szekéroldal és a rúd mellé terítették kissé megdöntött állapotban. A karám fölfogta a hideg szelet és az oldalról csapó esőt. Enyhelyet adott a lovaknak, embereknek s a tűznek.

A karámmal együtt legtöbbször kivitték a határba a kerekjászlat is. A kerekjászolnak négyszögletes, ácsolt talprámája volt. Oldalát a talpba beékelt karók közé tölgy-, mogyoró-, szil-, később pedig fűzvesszővel fonták. Ahogy öble fölfele tágult, alakja megkerekedett. Vastag vesszőből kötött pereme alatt lyukakat hagytak a kötőfékszárak megkötésére. A szekér farára borítva vitték ki a határba, ott földre állítva, a szekérhez kötve vagy lecövekelve szolgált a lovak etetésére.

Mindkét eszköz sajátosan mozgékony határbeli megszállási mód tartozéka volt. A karámot is, a kerekjászlat is könnyen lehetett szállítani, áthelyezni. A földművesek szántás alkalmával több napot, néha egész hetet kint töltöttek a határban. Munkájuk a határ régi beosztása szerint több kisebb-nagyobb földdarab között oszlott meg. Ezt a fordulók szerint évenként változó, egy-egy alkalommal is több dűlőben végzett szántási munkát kísérte a nádkarám és a kerekjászol.

A határban a férfiak maguk főztek bográcsban, szolgafán, és szalonnát sütöttek nyárson. Fekvőhelyük voltaképp a szűr vagy a bunda volt, — a puszta földön (esetleg a szekérderékban) csak fejük alá igazítottak valami támasztékot. A távoli határrészeken ez a „mezei életmód" s a földeken való kintalvás végigkísérte az esztendő valamennyi nagy munkáját. A karám és a kerekjászol azonban leginkább csak tavaszi, esetleg őszi szántáskor került elő. Ekkor volt kint ugyanis több ló : az ekébe négy, sőt hat lovat is befogtak. A lovakat — különösen a koratavaszi kopár határban — takarmánnyal, szénával, abrakkal tartották, ezért volt szükség a kerekjászolra. A nádkarám pedig megvédte a kerekjászolhoz kötött lovakat a csípős hideg széltől. Nyáron a szekérrel csak egy-két ló ment ki a határba, s az időjárás is enyhébb volt. A lovakat ilyenkor általában legeltették, és ha takarmányt vittek, a szekérderékban adták elébük.

A karám használata a tágas böszörményi határ múlt századi tagosítatlan, rendezetlen állapotával függött össze. A földművesek a messzi dűlőkből nem

jöhettek naponta haza, állandó enyhelyek, tanyák építését viszont a legszélesebb középső gazdarétegnél megakadályozta a szántóföldek szétszórtsága.

1888-ban a tagosítás megváltoztatta a böszörményi határ képét. Az egybemért földeken összpontosult a mezei munka. Egyre kevesebb szükség volt a karámra, mely a változó, s szétszórt földeken végzett munka mozgékony követésére volt alkalmas. Helyhez kötött egyszerű színek, kunyhók, majd tanyák épültek a határban. A karám használata pár esztendő alatt megszűnt. A régi karámok is elpusztultak, a törékeny nádból készített karám nem volt hosszú életű. A nádkarámnak így Böszörményben tárgyi emléke nem maradt. *Balogh István* közlése szerint a hajdúböszörményi levéltári források sem említették a karám használatát. Egyedül a böszörményi adatközlők emlékezetére támaszkodhattunk tehát a karám megismerésében.

A nádkarám részletes leírása több szempontból fontosnak látszott. Eddig nem ismertetett mozgékony szélfogó volt, az alföldi nádtechnika sajátos alkalmazása. Szinte jelképesen kifejezte a tagosítás előtti határhasználat jellegzetes mezei életmódját. Megvilágíthatta, hogy egy fordulós határú mezővárosban milyen mozgékony megszállási móddal folyt a tágas határ művelése. Szükségesnek látszott, hogy az egykori, már csak emlékezetben jelenlevő karámot, kerekjászlat s a velük kapcsolatos mezei életmódot minél teljesebben leírjuk.

1955-ben négy gyűjtőúton — egyéb feladatok mellett — részletes jegyzeteket készítettem a karámról és a múlt századi „mezei életmód"-ról. Gyűjtés közben merült fel a karám és a kerekjászol újra-elkészítésének lehetősége. A rekonstrukció alkalmasnak ígérkezett az elbeszélések adatainak kiegészítésére és hitelesítésére. A nádkarám s a kerekjászol rekonstrukciója így 1955 tavaszán megtörtént a Néprajzi Múzeum számára.

Ez a közlemény a tárgyrekonstrukcióról számol be, és elsősorban a múzeológiai vonatkozásokat hangsúlyozza. A karám s a kerekjászol használatáról, a régi böszörményi „mezei életmód"-ról összegyűjtött adatok ebből a fogalmazásból kimaradnak. Remélhetőleg más alkalommal mód lesz ennek az anyagnak a közzétételére is és a mezei életmóddal kapcsolatos messzebbvezető kérdések megvizsgálására.

*

Ahogy idős adatközlőink elmondták, a karámkészítés viszonylag gyakran ismétlődő munka volt a régi böszörményi portákon. Egy-egy karám nem *ült* sokáig. Nádja *megavult*, kitöredezett, a réseken átfújt a szél. A karám csak 2—3 évig szolgált, gondos gazdánál *betartott* 4—5 évig, de nem tovább.

A töredezett nád tűzre került. De a korcolásokból a *karámmadzag*ot gondosan összeszedték. A karámmadzag jóminőségű kenderből különleges gonddal eresztett vékony, de igen erős zsineg volt, finomabb, mint a *dohánymadzag*. Az erős madzag nem nyűtt el a náddal, több karámban szolgálhatott egymás után. Ha mégis megavult, másikat *verettek* a *kötélverővel*. A kötélgyártóknál sokszor készen is megkaphatták, a karám hagyományos méretének megfelelő tekercsekben, ilyeneket vásáron, piacon is árultak. A madzagszükségletet korcolásonként 20 méternek számolták. A karámnak — aszerint, hogy hány *soros*ra készítették — 3—5 korcolása volt.

Gondosan kellett kiválasztani a karámhoz való nádat is. Hosszú s kemény, *verestövű*, *télivágású*, fagyon vágott nád kellett, ami a levelét elhullatta. A szerte a vizekben sokfelé megtermő *berdős*, *puha gáti nádak* nem voltak alkalmasak, a rájuk hurkolt zsineg alatt összetörtek. A megfelelő nádat sok gazdának vennie

kellett. A vásárolható nádra könnyen rátaláltak, mert az eladó portáján a kapufélre ki volt téve a nádból 3—4 szál. A mutaték jelezte, hogy milyen minőségű, hosszúságú nád kapható az udvaron. Nádat nemcsak gazda adott el, hanem részért dolgozó nádvágó ember is, mindig volt kínálat a hetivásárokon is. Ezenkívül kellett még két egyenes *suharc*, *suháng*, *tőgyfajövís*, a karám két végére szegésnek.

1. ábra. Karám (hordozható szélfogó) kötése. Az adogató nádszálakat nyújt, amit a korcoló zsinegekre fektetnek

2. ábra. Karám kötése. A nádszálakat minden második mozzanatban a kifeszített korcoló zsinegek alá illesztik

3. ábra. Kerekjászol készítése. A jászol peremének kötése, a perem alatti nyílások a kötőfékszárak megkötésére szolgálnak

4. ábra. Kerekjászol készítése. Lefűrészelik az oldalkarók végeit

A *karámkötís*, *karámszövís* (mindkét kifejezést használták) társasmunka volt. Annyi segítséget hívtak, ahány korccal akarták kötni a karámot. *Ötkötíses*, *ötsoros* karámot öt embernek kellett egyszerre korcolnia.

A karámkötés ideje általában február volt, hogy szántásra, *mikor a szekér kimegy*, már készen legyen. *Egy fogásra* való munkának tartották a karám elkészítését, amit egy nekiüléssel be lehet végezni. Karámkötésre derűs napot választottak, amikor déltájban felengedett az idő. Ekkortájt könnyen kaptak segítséget is, mert a mezei munkák még nem kezdődtek.

Valamely szélvédett szögletben, az ól vagy a szín előtt fogtak munkához, ahol megfelelő tágas hely állt rendelkezésre. Legelőször a nád hosszának megfelelően levágták a szegélyező suharcot, s nádszállal pontosan kimérték rá a korcok helyét, hármat, négyet vagy ötöt. Felkötötték a madzagokat úgy, hogy minden korcolásnál két ág induljon a szegőrúdról. Az egyiket ezekből cövekhez feszítették — ezekre fektették rá a nádszálakat — a másikat összegombolyítva a karámkötők kézben tartották. Ezzel hurkolták rá a nádszálakat a kifeszített madzagra. A földön feküdt tehát cövekkel rögzítve a szegélyező farúd, s róla egyformán kimért távolságokban 3—5 zsineg indult merőlegesen, párhuzamosan, melyeket néhány méterrel hátrább 3—5, kb. félméteres karó tartott kifeszítve. Mindegyik zsineg mellett kisszéken vagy féltérdre ereszkedve sarkán ült egy-egy karámkötő, markába szorítva az összetekert mozgékony zsinegpárt.

A guggolva, görnyedten dolgozó karámkötők fiatalok, legények voltak. A gazda inkább adogatott. Két *adogató* kellett két felől. Fél karjukkal egy-egy nyaláb nádat tartottak, a másikkal válogatták s adogatták a szálat. Váltakozva hol egyik, hol másik döntött 2—3 szál nádat a kifeszített zsinegekre. Ezt a váltogatott adogatást nevezték *kockázás*nak. Az volt a haszna, hogy mindkét szélre váltakozva került *töve-hegye, víkony víge-vastag víge* a nádnak. A szálakat úgy igazították el, hogy a *vastag tövivel színejjen.* Vagyis a nád tövét illesztették a karám tervezett széléhez, levágni való, alkalmatlan puha végét, bokrétáját — mikor ez került kezük alá — kijjebb eresztették. A zsinegre fektetett szálakat azután a korcolók egyszerre végzett, egyforma mozdulattal hozzáhurkolták, *horgolták* a kifeszített zsineghez. Ügyeltek, hogy egyenletesen, arányosan haladjanak.

Amikor a karám megfelelő hosszúságot ért el, végére bekötötték a másik szegélyező suharcot. A karámmadzag kimaradt végeit nem vágták le, ezek szolgáltak a karám átkötésére. Befejezésül deszka mellett baltával egyenesre nyesték a karám széleit. A karámot *karikára* lehetett hengeríteni, s lekötni zsinegekkel.

Karámkötéskor a háziasszony úgy készült, hogy megkínálhassa a segítőket. Ha délután jöttek, akkor *fonatos*t, kalácsot sütött. Mire kisült egy tál fonatos, nagyjában készen volt a karám. A gazda — ha volt neki — borral kínált.

A kerekjászol készítéséről elmosódottabb az emlékezet. Ritkábban került sorra, mint a karámkötés és sokszor specialisták végezték. De sok olyan gazda is akadt, aki maga végezte a gazdasághoz szükséges vesszőmunkákat. Ez esetben a jászol-*szövís* ugyancsak tavasszal és *társ*ak közreműködésével történt. Vesszőt, husángot adott a város részesedés szerint használt erdeje. Erős tölgy-, mogyoró-, szil-, fagyalvesszőket használtak, a fonást fejsze fokával verték tömöttre.

*

Az 1954. december 30 és 1955. január 5 közt tett gyűjtőutamon — az egykori kertes település és „kertes életmód" emlékeit keresve — megmutatkozott a karám s a kerekjászol néprajzi fontossága. A tárgyak keresése eredménytelennek, reménytelennek mutatkozott. Néhány idős gazda azonban felajánlotta, hogy fiatalkori tapasztalata alapján irányítja a két eszköz újra-elkészítését.

A Néprajzi Múzeum vezetősége hozzájárult a rekonstrukció megvalósításához. Ezzel nemcsak a két tárgyat akartuk megszerezni a Néprajzi Múzeum számára, hanem fel akartuk eleveníteni az elkészítés és a felállítás sajátos techniká-

ját és fogásait is. Megfigyelhetővé akartuk tenni az öregek tapasztalatának, eszközzel-bánásának olyan részleteit, melyek a szóbeli elmondásból kimaradnak. A rekonstrukció és a bemutató felállítás rögzítésére a Néprajzi Múzeum felkérte *dr. K. Kovács Lászlót*, hogy a két tárgy elkészítéséről, felállításáról keskenyfilm felvételt készítsen.

A rekonstrukció további előkészítése levelezéssel történt. Hajdúböszörményben a helyszíni szervezést *dr. O. Szabó Mihály*, a Hajdúsági Múzeum vezetője intézte önzetlen gondossággal. A karám s a jászol elkészítésének irányítását *Sz. Molnár Imre* 76 éves gazda vállalta magára. Kérésünkre, a karámkötés régi szokásainak megfelelően, tavaszi időpontot tűzött ki a rekonstrukcióra. Előzetesen megtörtént az anyagbeszerzés : a karámkötéshez a nád, a jászol elkészítéséhez a vessző biztosítása. *Varga Géza* böszörményi kötélverő mester 60 m vékony, erősen sodrott karámkötő zsineget gyártott.

1955. április 5-én reggel érkeztünk Hajdúböszörménybe. Előzetes terveinket megzavarta, hogy a kedvezőtlen időjárás miatt megkésett tavaszi munkák erősen lekötötték a rekonstrukciót végző férfiakat. A bemutatóhoz szükséges lovakra szintén nagy szükség volt a földeken. Így a rekonstrukciót végzők kívánsága szerint egy nap alatt, megérkezésünk napján befejeződött a nádkarám és a kerekjászol korábban megkezdett elkészítése és megtörtént a bemutató felállítás is, sajnálatosan előzetes próba nélkül.

A karámkötés színhelye *Fekete Zsigmond* Szigetorr dűlőben fekvő tanyája volt, a jászol *Sóvágó Sándor* szomszédos tanyájában készült. Amikor Fekete Zsigmond tanyájára érkeztünk délelőtt, a karámból már kb. 3 m-es darab meg volt kötve. Ez a földön kiterítve fekvő fonadék cövekek nélkül is feszesen tartotta a korcoló zsinegeket. Másfelől a zsinegek a ház melletti kis virágoskert drótkerítésére voltak csomózva. A karám három korccal készült, hárman ültek sarkukon a kifeszített madzagok mellett *(idősebb* és *ifjabb Fekete Zsigmond* és egy fiatalember a szomszéd tanyából). A nádat *Sz. Molnár Imre* adogatta baloldalról, kettesével-hármasával. A nádszálakat váltakozva hol ráfektették a kifeszített zsinegekre, hol pedig a zsinegek alá illesztették. Rögzítésük úgy történt, hogy a mozgékony korcoló zsineget a fölül elhelyezett szálak fölött s az alul elhelyezett szálak alatt vezetve, ezeket a kifeszített zsineghez szorították. (A két zsineget nem hurkolták össze. Eltérés látszik tehát az elbeszélésekből megismert karámkötő eljáráshoz viszonyítva, melynél két oldalról adogattak, mindig a kifeszített zsinegekre fektették és hurkolással rögzítették a nádszálakat. Talán kétféle karámkötő eljárás meglétére kell gondolnunk.)

Mintegy 5 és fél méter hosszú volt a karám, s a korczsinegekből másfél méter volt szabadon, mikor a második beszegő farúddal a karámkötést lezárták. A zsinegeket leoldották a kerítésről. Baltával deszka mellett egyenesre vágták a nád szélét. A karámot összegöngyölték, a kimaradt zsineggel átkötötték.

Ezután mentünk át a szomszédos Sóvágó tanyára. Itt a kerekjászol befejező munkái folytak. A jászol kosarának felső peremét, szegését készítették, alatta a kötőfékszáraknak lyukakat hagyva. Ezután a kerekjászlat oldalra fordították, lefűrészelték a talpba beeresztett oldalkaróknak lent a talpból s fent a vesszőfonadékból kiálló végeit, ékeket faragtak, s a karókat beékelték a felfordított jászol ácsolt talpába. A munkát egy tanyán lakó specialista vesszőmunkás, *Nagy Gyula* végezte *Sóvágó Sándor* segítségével.

Délután került sor a kerekjászol s a nádkarám bemutató felállítására.

Első mozzanat a szekér megpakolása volt, úgy ahogy tagosítás előtt szántásba induláskor szokásos volt. (Sok gonddal járt a felszerelés összeállítása

— több darabját kölcsön kellett kérni — és az ötös fogatoláshoz nem szokott lovak fegyelmezése.) A *faroskas* fordítva került fel a szekérre, farával előre. Így hátul a leeresztett saroglyára rábuktathatták a *vas-* majd a *tövisberenát*, erre pedig felfordítva a kerekjászlat. A szekérderékba került a *ülísláda*, benne a kenyér, tésztászacskó, szalonna. (Az ülísláda deszkából készült, alja olyan széles, mint a szekér alsóvénye, oldala, a szekéroldalhoz illeszkedve, ferdén áll. Belsejében vályúszerű polcocska van a sótartónak, kanalaknak.) A láda mellé takarmány került a szekér derekába és tűzrevaló izikcsutka. Az eke a hátsó lőcsökre támaszkodott, előtte fektették keresztbe az összegöngyölt karámot. A *sallangóra*, a szekéroldal közepén kiálló akasztóra függesztették a bográcsot s a vízzel töltött *csobánt*, (csobolyó, lapos dongás faedény). Az újonnan faragott *főzőfát* (szolgafát) a szekérderékba tették. Legfölülre kerültek a *bundák*.

Az ötösfogatot nyeregből hajtották. Egy közeli laposban álltunk meg, itt került sor a karám felállítására.

Legelőször a kerekjászlat vették le a szekérről s helyezték a szekérrúd és a *felhéc* közötti szögletbe, hogy a kifogott lovakat rögtön mellé köthessék. A szekérrúd végét vasvillával támasztották föl, s a rúd végétől a *lőcsfűig* kötelet feszítettek a karám nádfalának megtámasztására. Hátul a kocsioldal mellé támasztották az összegöngyölt karámot s a rúd felé haladva kiterítették. Még ezelőtt leszedték az ekét, a boronákat, a többi szerszámot és a szekér mellé, mögé földre helyezték. A szekér faránál feltámasztották a tövisboronát, hogy a főzéshez a tűznek enyhelyet tartson. Levették az ülésládát, szolgafát, bográcsot s ülőhelynek az összehajtott bundákat. Fekete Zsigmond a tövisborona enyhelyében leszúrta a szolgafát, tüzet rakott, főzéshez fogott. *Öhönt* főzött (az öhön burgonyából és száraztésztából készül, sűrű *öregítel*). Mikor elkészült, földre tették a bográcsot, a férfiak hagyományosan féltérdre ereszkedve, sarkon ülve telepedtek mellé és fogtak étkezéshez.

Dr. K. Kovács László a karám s a kerekjászol készítéséről és felállításáról összesen 150 méter 16 mm-es néma keskenyfilmet vett fel, 16-os képsebességgel. E beszámoló írója 122 fekete-fehér és néhány színes (negatív) felvételt készített. A felvett filmtekercseket a Néprajzi Múzeum őrzi, a fényképfelvételek a fényképtárban F. 118.388—431 és 118.453—525 szám között vannak felvéve a leltárba. *Szabadi Imre* (debreceni Tudományegyetem Néprajzi Intézetének éppen jelenlevő tagja) ugyancsak készített fényképfelvételeket: ezek a debreceni Néprajzi Intézet és a Hajdúsági Múzeum gyűjteményébe kerültek.

A Néprajzi Múzeumba került rekonstruált tárgyak leírása:

Karám, 55.75.2 ltsz. Erős kenderzsinórral, *karámmadzaggal* háromsorosan *korcolt*, összegöngyölhető nádfal. Két végére vastag, egyenes keményfa ág van kötve. A nádszálak vége egyenesre nyesett. A nádszálak 2—3-as csoportokban, végükkel hegyükkel váltakozó irányba fordítva feküsznek egymás mellett. A korcok két-két zsinegből állanak, melyeknek egyes szárai ellenkező módon a nádcsoportok alatt és felett bujtatva csomózás nélkül összeszorítják azokat. Hossza: 540 cm, szélessége: 215—220 cm. Az egyik korc hozzávetőleg középen, a másik kettő szélétől 26—28 cm-re helyezkedik el.

Kerekjászol, 55.75.1 ltsz. *Talpa* baltával elnagyoltan megmunkált négy vastag fűzfapallóból van négyszögletesen összeeresztve. Az oldalak külső-belső szélei enyhén kifelé ívelődnek. A négy sarkon az összeeresztéseken keresztül s az oldalak közepén egy-egy (összesen 8) hasított akácfa karó *(suháng)* van beleeresztve, beékelve. A karók kissé ferdén állanak fölfelé, kifelé hajolnak. A karók közeiben még egy-egy erős vessző van fúrt lyukba beeresztve a talpba. A karókra

s ezekre a függőleges vesszőkre támaszkodik a jászol kosarának fűzvessző fonadéka. Az új vesszők beillesztése úgy történt, hogy ezeket tövükkel betűzték függőlegesen a karók, vesszők mellé a kész fonadékba, azután törték őket vízszintes irányba s fonták be a karók, vesszők közé. A jászol alakja a peremnél már kerek. Fent vastagabb vesszők szegik. A szegés alatt öt lyuk van kihagyva a

5. ábra. Szántási munkára induló szekér. Hátul a saroglyára, a vas- és a tövisborona tetejébe buktatták fel a kerekjászolt, előtte keresztbe fektetve az eke és az összegöngyölt karám

6. ábra. A kerekjászol felállítása. A rúd és a fürhéc közé állított kerekjászol mellé vezetik a lovakat

7. ábra. A nádkarám kiterítése. A karám megtámasztására kötelet feszítenek az első lőcsfej és a villával feltámasztott rúd vége közé

8. ábra. A nádkarám kiterítése. A saroglya felől kigöngyölítik a nád szélfogót

kötőfékszárak megkötésére. A lyukak egy-egy karó s a szomszédos függőlegesen álló vessző között vannak kihagyva, a lyuk szélénél a vízszintesen befonott vesszők visszafelé vannak fordítva. Talpa 80×76 cm, vastagsága kb.: 6 cm, átmérője fönt 125—138 cm, magassága : 91 cm.

Karámtartó rudak, 55.75.3 és 55.75.4 ltsz. Ezek nem készültek el a bemutató felállításra. Épp a bemutató során derült ki, hogy a karámmal együtt használatosak voltak, ha nem is mindenkor. A villásvégű rúd a szekérrúd megtámasztására szolgált, a másik hosszabb rúd ugyanezen a támasztékon nyugodott, másik

oldalon pedig az első lőcsfejre volt akasztva és a karámot tartotta. (Voltaképp azt a szerepet látták el, amit a bemutatón a rudat támasztó vasvilla és a rúdvéglőcsfej közé feszített kötél látott el.) Ezek a rudak is *Sz. Molnár Imre* ellenőrzésével készültek. Mindkettő lecsonkolt, vékony, kissé görbe akácfarúd, a villásvégűnek (55.75.4 ltsz.) a hossza: 208 cm, az egyenesé (55.75.3 ltsz.) 353 cm.

A rekonstruált tárgyak mellett megvásároltuk a régi mezei életmód tárgyi felszerelésének több más darabját is. Ezek a karámmal s kerekjászollal összetartozó tárgyak a következők: faroskas, tövisborona, ülésláda, csobolyó, tésztászacskó, szolgafa, bogrács, fa sótartó, kerekfejű kanál, itatóvasfazék (nagyobbfajta bogrács, amit a határban a lovak itatására használtak), ezenkívül azok a lovak tisztogatására használt eszközök, melyeket a határba is ki szoktak vinni: vakaró, csutak, törlőruha, ezeket az eszközöket tartó tarisznya és két abrakostarisznya (valamennyi az 56.75-ös tárgycsoportban). A tárgyak közül a tövisborona, az ülésláda, az egyik szolgafa, a sótartó, a bogrács, a tésztászacskó és a kerekfejű kanál a filmrevett bemutatón is szerepelt.

Ha az újra elkészített tárgyakat összehasonlítjuk a visszaemlékezések adataival, több részleteltérés tűnik szemünkbe. A rekonstruált karámhoz nem az elbeszélésekben említett különlegesen erős, kemény és hosszúszálú nádat használták, hanem silányabbat, rövidebbet. Ezzel valószínűleg valamivel csökkent a karám szélessége is a régi karámokéhoz képest. (Említettek négyes, ötös korcolású karámokat is.) Legtöbb adatközlőnk a karám hosszúságát is nagyobbnak, 7—8 méternek mondta, mely az egész szekeret bőven végigérte a rúd hegyétől a saroglyáig. Hasonló módon erősebb keményfa vesszőket emlegettek a visszaemlékezések a kerekjászollal kapcsolatban is.

Ha a karámkötés munkáját vagy a jászolszövést nézzük, más hiányok tűnnek szemünkbe. Az anyag megmunkálásának sajátos fogásait, technikáját többé-kevésbé felidézhettük, de maga a munka a résztvevők számára múzeum számára végzett rekonstrukció volt, az egykori társasmunkák szervezetét, hangulatát, tréfálkozásait nem lehetett felújítani. A környezet alapvető eltérését mutatja az is, hogy a rekonstrukció tanyán történt, nem szomszédokkal körülvett városi udvaron. Föltornyosultak az akadályok olyan összetett feladat megoldásánál, mint a szekér megpakolása. Hiányoztak a felszerelés egykor mindennap használt darabjai, s már a szekér sem volt felszerelve a megfelelő tartókkal és akasztókkal. Lemérhettük a szokások változását a lovak viselkedésén: az ötös-befogás, a kerekjászolhoz kötés egyaránt szokatlan volt számukra, s lecsillapításuk sorozatos közbelépéseket kívánt. Végeredményben a szekérre sokkal kevesebb takarmány és tüzelő került, mint egykor, pillanat szülte alkalmi megoldás volt a szekérrúd feltámasztása villával — a kerekjászol rögzítése, szekérhez kötése pedig teljesen elmaradt.

E kisebb-nagyobb hiányok és eltérések ellenére a rekonstrukció nagymértékben gyarapította ismeretünket a régi karámról s a mezei életmódról. Lemérhetően, kipróbálhatóan elénk állított két fontos eszközt. A megvalósítás feladata sok új részletre ráirányította a figyelmet, s a gyűjtőben is, az adatközlőkben is mintegy rendszerezte a két tárgyról s a hozzá kötött életmódról való ismereteket. A felújítás hiányai, tökéletlenségei is a hagyományos normák pontosabb megismeréséhez adtak támpontot, viszonyítási alapot.

*

A tárgyrekonstrukció figyelemre méltó lehetőség néprajzi gyűjtemények gyarapítására, tervszerű kiegészítésére, általában a néprajzi gyűjtésre.

A változás folyamatában a tárgyi felszerelés szerepét vesztett, használatból kiszorult darabjai rövid idő alatt elpusztulhatnak. Vannak néhány éves élettartamú eszközök — ilyen a nádkarám is — melyek, ha megújításuk elmarad, hamarosan megsemmisülnek. A használatból kiszorult tárgyak élete általában bizonytalan, átalakítás, másra fordítás, elkallódás fenyegeti őket. A néprajzi kutató, amikor a paraszti kultúra régibb állapotának leírására törekszik, ennek tárgyi elemeit sok esetben már nem találja meg. A tárgyak biztos támpontot adnak a kultúra vizsgálatában, anyagi mivoltukon túl jelzik a készítésükhöz, használatukhoz kötött tevékenységet, életmódot, törekvéseket, ismereteket, szellemi világot is. A tárgyak hiánya így bizonytalanná, hézagossá teszi a néprajzi megismerést. A már meg nem található, elpusztult tárgyak hagyományos formáját, elkészítésének, használatának módját azonban még őrizheti az egykori készítők, használók emlékezete. Erre támaszkodva néha lehetőség nyílik használatból kiszorult régies tárgyak újra-készítésére, visszaállítására.

Felmerül az a kérdés, hogy a külső indítékra, eredeti környezetétől elszakítva készített rekonstruált tárgy mennyire hiteles, hogyan helyezhető el a múzeum többi tárgya között.

A rekonstruált tárgyat nem az választja el a helyszínen gyűjtött többi tárgytól, hogy új, használatlan. A tárgyak hagyományszabta életük minden szakaszáról bejuthatnak a múzeumba, így újonnan, sőt félig készen, elkészülésük különböző fokairól is. Pl. a rekonstruált karámmal azonos leltári tételben került a Néprajzi Múzeumba egy szénvonó fej (55.75.14 ltsz.). A tárgy új, használatlan, nyélre sem volt illesztve még. A hetivásáron vettük meg, ceruzával rá van írva a piaci ár is. Az F. 118.526 sz. fényképfelvétel úgy ábrázolja, amint árusítója előtt a ponyván fekszik. Kétségtelen, hogy böszörményi kemencékben való használatra készült, s épp olyan hitelesen jellemzi a böszörményi sütést, kemencefűtést, mintha használattól megszenesedve, kopottan hoztuk volna el.

Nem is csupán az különbözteti meg a rekonstrukciót, hogy múzeum számára készült. Folyamatosan készített s használt tárgyak közé beilleszkedhet egy múzeumi megrendelésre készített példány is. A hajdúböszörményi gyűjtésben hivatkozhatunk két, lovak tisztogatására való csutakra (55.75.30 és 55.75.31 ltsz.). Készítőjük ezeket kifejezetten a Néprajzi Múzeum számára csavarta, — de éppúgy, ahogy ezt gyermekkora óta tenni szokta, s ahogy az elkövetkező években is tenni szándékozik.

A nádkarámot viszont nem használatra készítették, felállított karámot több évtizede nem lehetett látni a böszörményi határban. A karámkötők legtöbben először végezték ezt a munkát s az irányító idős gazda is legalább 50 éve nem készíttetett karámot. Olyan eszközt készítettek, aminek használatát régen elhagyták, amely szemükben távoli, elmúlt lett. Ez a kívülállás általánosan jellemző a rekonstrukciókra. Az 1955-ös karámkötőknek ismeretlen vagy távoli volt a nádfal tövében alvás tapasztalata s a kerekjászolhoz kötött lovak felügyelete — ezzel meglazultak az elkészítésnek azok a hagyományos normái is, melyeket a célszerűség, használhatóság foglalt össze. A karámkötők voltaképpen modellszerűen ábrázolták a régi nádkarámot a múzeum számára, mert a saját használatra karámot kötő emberek magatartásától már eltávolodtak.

A rekonstruált tárgy hitelessége ezért térhet el az eredeti környezetből és használatból behozott tárgyétól. Anyagában, méretében, elkészítésében bizonyos helyettesítések történhetnek a megújítani kívánt régi tárgyhoz képest

— részben az újra-készítést végzők eltérő belső magatartása miatt —, részben külső kényszerűségből, az anyagbeszerzés akadályaiból, a szerszámkészlet változásából, egyáltalán a külső adottságok eltéréséből. Ezért szükséges, hogy a tárgyrekonstrukció részletes jegyzőkönyve s a régi tárgyakról gyűjtött adatok a tárgy mellé kerüljenek, a technikai dossziéba.

Magyarországon néprajzi tárgyak rekonstrukcióját *Fél Edit* kezdeményezte. Az 1953 őszén megnyílt Népviselet Kiállításra készült a Néprajzi Múzeum első módszeresen rekonstruált tárgya, egy nagykőrösi posztóköpönyeg (53.74.1 ltsz.). A Néprajzi Múzeum a leltárkönyvben és a leírókartonokon is feltünteti a tárgyak rekonstruált jellegét, a megnevezés után írt „rekonstrukció I.", illetve „rekonstrukció II." jelzéssel. A két fokozat azt különbözteti meg, hogy a rekonstrukció készítője egykor maga is készítette-e az illető tárgyat (I.), vagy csak az egykori használat tapasztalatára támaszkodott az újra-készítésnél (II.). E leltározási elvek szerint a hajdúböszörményi nádkarám és kerekjászol mint „rekonstrukció I." van felvéve a leltárba a budapesti Néprajzi Múzeum gyűjteményében.

Hofer Tamás

Über die Rekonstruktion eines tragbaren Windschirmes und einer tragbaren, rundförmigen Krippe in Hajdúböszörmény

Hajdúböszörmény ist eine stark bevölkerte Bauernstadt im ungarischen Alföld (= Tiefland) mit einer grossen, wei ausgedehnten Gemarkung. Die weitentfernten und zerstreut liegenden Ackerfelder der Stadt konnte man — im Laufe des vorigen Jahrhunderts nur so bebauen, dass die Bauern auf längere Zeit (mehrere Tage, sogar eine Woche lang) draussen, auf den Feldern sich aufhielten. Bis zur Beendigung der einzelnen Arbeiten blieben die Landwirte auf den Feldern, schliefen unter freiem Himmel und kochten auch dort ihr Essen. Zur Zeit des Pflügens, als sie mit mehreren (vier bis sechs) Pferden draussen waren, beienten sie sich eines tragbaren Windschirmes und einer tragbaren Krippe. Der Windschirm wurde aus Schilf angefertigt und war eine ungefähr 2,5 mal 6—8 m grosse, zusammenrollbare Schilfmatte, die der Windrichtung entsprechend, an den Wagen gelehnt, aufgestellt wurde. Die Krippe bestand aus einem hölzernen Gestell und aus einem aus Weidenruten geflochtenen Korb.

Der Windschirm und die tragbare Krippe kamen vor ungefähr 60 bis 70 Jahren ausser Gebrauch. Da diese Gegenstände in Hajdúböszörmény bis auf unsere Tage nicht erhalten blieben, konnten wir sie für das Ethnoraphische Museum nur so beschaffen, dass wir sie unter Anleitung fachkundiger alter Landwirte neuherstellen liessen. Die Abhandlung beschreibt den Verlauf der Rekonstruktion, die rekonstruierten Gegenstände und erörtert die einschlägigen museologischen Fragen. Die Rekonstruktion verfolgte auch den Zweck, die Technik, die Griffe der Herstellung dieser Gebrauchsgegenstände zu wiederbeleben und vor Augen zu führen. Über die Herstellungsarbeiten und der Aufstellung der Gegenstände drehte dr. László K. Kovács einen Schmalfilm, ausserdem wurden zahlreiche Photos aufgenommen.

Abschliessend befasst sich der Verfasser im allgemeinen mit den Möglichkeiten der Rekonstruktionen zwecks Ergänzung der ethnographischen Sammlungen und ethnographischer Beobachtungen. In Zeiten einer schnellen Umgestaltung der bäuerlichen Kultur ist die Rekonstruktion eine nützliche, in vielen Fällen unentbehrliche Methode, um Gegenstände kennenzulernen, die aus dem Gebrauch verdrängt, verschwunden sind. Aber die Beweiskraft, der wissenschaftliche Quellenwert eines auf äussere Anregung neu verfertigten altertümlichen Gegenstandes ist bis zu einem gewissen Grade anfechtbar. Die veränderte kulturelle Umgebung kann im Vergleich zu dem wiederherzustellenden alten Gebrauchsgegenständen gewisse Modifizierungen hervorrufen. Die Hersteller des neu verfertigten Gegenstandes werden den für sie bereits so altertümlichen Gegenstand eigentlich modellmässig ausführen, selbst dann, wenn sie bemüht sind, den Zielsetzungen der glaubwürdigen Rekonstruktion weitgehend zu entsprechen. Dies hat sich auch bei dem Versuch von Hajdúböszörmény bewiesen. Eben darum versieht das Ethnographische Museum in Budapest die rekonstruierten Gegenstände bei der Inventaraufnahme mit einem besonderen Inventarzeichen.

Domaházi tükrös 1855-ből

Domaháza a Bükk-hegység nyugati szélén, a Hangony patak völgyében, dombokkal, hegységekkel körülvett katlanszerű völgyben fekszik. Általában a palóc-barkó etnikum tagjaként emlegetik a domaháziakat, akik hadak szerint települtek.[1] A lakosok maguk inkább palócoknak vallják magukat. A lakosság főfoglalkozása itt az állattenyésztés (szarvasmarha-) és az állatértékesítés volt, amely speciális jelleget kölcsönzött az emberek életmódjának, a falu XIX. századbeli képének. Idős emberek említése szerint, sok más ok mellett ez volt a fő ok arra, hogy igen sok domaházi betyár lett, „de meg csak úgy lettek azok, elég vót hozzá egy tű . . ." ; s betyárfészek volt Domaháza. Ehhez járult, hogy Szentdomonkoson nevelték a vidék legszebb csikait, futó lovait. Érthetően különös gond volt erre a ménesre ; mégis előfordult, hogy az izgága, dölyfös népelnyomó főispán vagy helytartója kedves, sokat emlegetett csikaját az éj leple alatt elszólították.

Még kutatásom idején — 1951-ben — is élt olyan pásztorviselt ember (pl. az öreg Petykó, 96 éves), aki ugyan többször töltött áristomot, mégis tisztességben öregedett meg a falu szemében. A nép emlékezetében Vidrócki neve ismert az egész Bükk—Mátra vidéken. A többi egykori betyárról keveset tud az emlékezés. A XIX. század első feléig legnagyobb betyár neveként említik e vidéken Holló Kande Jánosét. Cselekedeteiről, eseteiről nem sokat tudunk, de unokája — Holló Kande Géza — és a domaházi öregek közül többen felemlegetik, hogy „ha a szentdomonkosi ménesről hiányt jelentettek a számadó csikósok, a német vasasok először Holló Kande Jánosnál érdeklődtek".

Történt egyszer, mondja unokája, hogy a főispán almásderes csikaja virradóra eltűnt. Volt nagy sürgés-forgás, izgalom a csikósok között csakúgy, mint a főispán rezidenciáján, meg a rendfenntartó vasasok között. — Egyik követség a másikat érte Holló Kande Jánosnál. Az ajándékozó kedvében levő főispán egyik javaslata után a másik érkezett. „Csak úgy történt osztán, hogy negyed vagy ötödnapra a ménesen virradt az almásderesre. Néhány nap múlva megrakott

[1] Elenk, Holló, Kis Benedek had ülte meg, de már a 19. század folyamán erősen felbomlóban volt hadas települések. A megyei bíróság úrbéri iratai alapján a három családon kívül: Bakay, Baneng, Bódi, Balog, Halász, Kanta, Katona, Kaszovszki, Kis, Medve, Márton, Mihály, Nyári, Ortó, Pristyák, Pápista, Ráth, Serfőző, Szabó, Tar, Virág, Vadász családok képviselték a jövevényeket 1870-ben. Különben még 1870-ben is az Elek hadat 59, a Holló hadat 39, a Kis Bendek hadat 48 család képviselte.

Adatszolgáltatók : Elenk Csank Bertalan 87 é. földműves, Holló Vaskó András 88 é. földműves, Holló Kande Géza 74 é. földműves, Orosz Petykó István 96 é. földműves. Holló Kande Géza közlése szerint Holló Kande János és Pap Gyuri felhagyott a betyársággal. Holló Kande János mint jó, gondos gazda halt meg. Pap Gyuriról nem tudjuk, hogy folytatta-e mesterségét.

szekér — nagy hordó borral, oldalszalonnával, no meg nem tudom mi is volt rajta — mondja Holló Kande Géza — fordult be (Holló Kande János) nagyapám udvarára."

Egy pár hét múlva egyik főispáni üzenet a másikat váltotta nagyapámnál: „Vállalná el a számadó csikósságot — ti. Szentdomonkoson — addig, addig, hogy elvállalta, mert felesége (a második) is azzal fenyegette, hogy ha nem hagy fel a betyársággal, elválik tőle. Attól kezdve gazdálkodott — nem ment ő soha sem a méneshez, nem kellett neki menni, — mégis járt a jó bére. Ha valami volt, a csikósok jöttek és jelentették nagyapámnak . . . ő megmondta mit csináljanak, s azzal végeztek . . ."

Holló Kande Jánostól unokája örökölte legféltettebb kincsét, széles arany karikagyűrűjét. Ugyanő őrzi a nagyatyja betyáréletét ábrázoló tükröst is.[2]

Fekvő téglalap alakú emléktárgy ez, lábakon álló beretválkozó tükör, fiókos alkalmatosság, felnyitható fedéllel. A 6 cm magas, 19,5 cm széles, 24,4 cm hosszú doboz sarkai legömbölyítettek. Négy 1,5 cm magas, gömbölyű aljú, elvékonyodó, csontból faragott lábon állt; idők folyamán két csontláb elveszett, s durván megmunkált keményfa lábakkal pótolták. A falábakat bronzfestékkel mázolták, hogy színük a csontlábakéhoz hasonló legyen. Egyidejűleg vagy később a csontlábakat is befestették, de róluk a festék lepergett. Ám ahol a lábak a tükrösbe illeszkednek, ott a festék ma is látható.

Fiókja fenyő, illetve kőrisfából készült. Mérete: $21 \times 15 \times 3{,}5$ cm (belül $19{,}5 \times 13{,}5 \times 3{,}5$ cm). Frontális részéhez $15{,}5 \times 3{,}5 \times 1{,}5$ cm-es deszkalap tapad, amelynek szélesebb lapja a fiók előlapját alkotja. A frontfelület geometrikus középpontjába 1,7 cm hosszú gömbfejű, vékonyodó, majd domborúan kiemelkedő csontfogót mélyesztettek.

A tükrös fedélrészét 2 cm széles, körbefutó kerettel határolt, 2 cm mélységben fekvő fenyődeszkalap alkotja. Ebben a mélyedésben fekszik kőrisfakeretben, fenyődeszka hátlappal, a V-alakban csuklósan hajlítható foncsorozott tükör. 20,5 illetve $20{,}1 \times 14{,}5$ cm-es kerete a következőképpen tagozódik. A tükör hátlapját alkotó $20{,}5 \times 14{,}5$ cm $\times 2$, illetve 1 cm-es fenyődeszkalap 8,6 cm hosszúságban 2 cm, 11,9 cm hosszúságban 1 cm vastag. A szintkülönbségek érintkezési vonalán a tükör hátlapját alkotó falemez 3—3, egyenként 2 cm-es, 4—4 rézszeggel felerősített rézlemez-sarokkal 180 fokkal elfordítható. A hátlapját alkotó fakeret hátsó éle 3—3, egyenként 2 cm hosszú rézlemez-sarokkal a tükrös fedélrészét alkotó 2 cm-es keret hátsó lapjának belső eléhez van erősítve. Szerkezetét ábráink szemléltetik.

A tükör hátlapját és a tükrös bemélyedő fedélrészét színes papírral ragasztották be.

Egyébként a tükrös egész felülete okkersárga, indiai vörös színű tollkarcolással tarkázott; legömbölyített sarkait, függőleges sötét cinóberzöld és sötétbarna okkerszín felé hajló indiai vörös oszlopok zárják le. Az oldal és felületi mezőket sötét cinóberzöld, sötét indiai vörös színű stilizált geometrikus virágmotívumok keretezik.

A tükrös felületi kettős négyzet alakú mezejében az alapvonal közepéből kiinduló ágakon bimbós, részben vagy egészen kinyílott stilizált szegfű, tulipán motívumok láthatók. A hosszú, fekvő téglalap alakú oldalak falát a geometrikuss középpontból kinövő stilizált (bimbós részben és egészben kinyílott) szegfű és

[2] A tükröst lefestése előtt a helyszínen restaurálták. Tanulmányozását a Népművészeti Intézet tette lehetővé. A színes ábrázolás M. Vörösmarty Ilona munkája.

Domaházi tükrös 1885-ből

a oldal

Részletek a domaházi tükrösből

c oldal

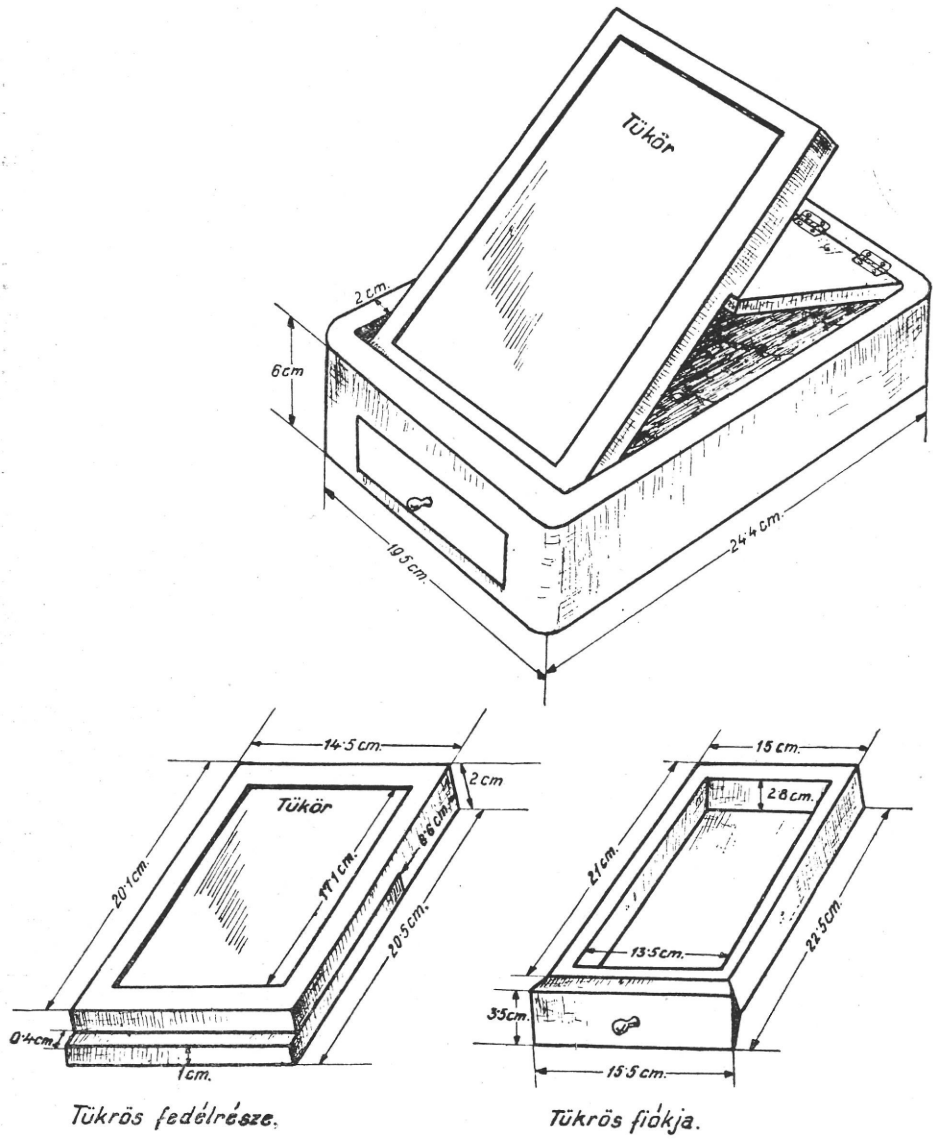

A tükrös szerkezeti rajza

csillagvirág motívum és a virágmotívumok felett álló madáralakok díszítik. A motívumok színben, elrendezésben a tér nyújtotta lehetőségekhez igazodnak.

A doboz hátsó falán eleven betyáréletkép bontakozik ki. A mező bal sarkában talán körzővel rajzolt kör alkotja a kocsmát: benne polcozott állvány

— rajta mécses, üres üveg, pohár, italmérő alkalmatosság, itce —, az állvány előtt a hordó, a csapnál az éppen csapoló csaplárosné. A jobb falat két ablak töri meg. Az ablakok között polc, a polcon két üres üveg. A kocsmaajtó fölött kívülről nyolcszögű keretben üveg alakú cégér csüng. Az ajtó előtt két betyár áll pörge kalapban, körhajjal, bő, rojtos szélű, díszített ujjú ingben, szűrben és sarkantyús csizmában. Az első betyár éppen szájához emeli a borral töltött üveget. Mögöttük tölgyfa, a fa ágain madarak, a fa mögött két felnyergelt ló sallanggal a fához kötve, amint fülüket hegyezik és farkukkal legyeznek az út fáradalmai után. Színei finomak : okkersárga alapon a barnának és a mély zöldnek lágy összeolvadása.

A téglalap alakú elülső felületet sötét, cinóberzöld és sötétbarna függőleges oszlopok zárják le. Az alapfelület két mezőre oszlik. Az egyik mezőt a doboz fiókjának elülső felülete alkotja, sötétbarna kerettel s benne felirattal. Az alsó szélesebb mező geometrikus középpontjában csontszínű csontfogó ; ettől balra sötétbarna színű 18-as, jobbra sötétbarna színű 55-ös szám olvasható : együtt a doboz készítési időpontját, 1855-öt adja.

A felső keskenyebb, elnyúló, téglalap formájú mezőben „KIS GYURI KÉSZITET" felirat a készítő nevéről tájékoztat. Adatközlőnk szerint Kis Gyuri, a doboz készítője asztalosmesterséget tanult, majd betyár lett, mint ilyennek „a Felvidéken neve vót". Börtönbe kerülve ideje nagy részét együtt töltötte Holló Kande Jánossal. Mikor szabadult, nem tudjuk.

Befejezésül néhány szót arról is, milyen technikával készült a tükrös. Faanyaga gyalult, gondosan csiszolt és falcosan összeilleszteti. A speciális szakmai tudásra valló összeállítás után a dobozra készítője az ember-, állat- és madáralakokat, valamint a virágmotívumot olajfestékkel festette. Uralkodó színként a zöldnek és barnának egymástól alig megkülönböztethető két sötét árnyalatát használta a készítő, világos és sötét okkersárga alapszínen. Hogy tartósságát biztosítsa, vékony lakkréteggel vonta be.[3]

A tükrös tulajdonosa — Holló Kande János — és örököse — Holló Kande Géza — borotválkozó felszerelésének és legfontosabb iratainak tárolására használta. A tükör alatt a 2 cm mély fedélmélyedésben iratokat tartottak hosszú évtizedeken keresztül, éppen ezért a tükrös tükörfedele 3—4 mm-el kiemelkedik a fedélrészből még akkor is, ha az iratokat alóla kiszedik.

Míg az eddig ismert ábrázolásainkon az egész betyárélet szűkszavú eseménytöredékei örökítődtek meg, addig a bemutatott tükrösön, egyetlen falon, tematikusan, egész balladaszerűen a betyárélet — lovasbetyárok — eseménysorozata jelentkezik. A kifejezésforma, az alakok mintázása, a cse-

[3] *Herman Ottó*, *Madarassy László*, *Viski Károly*, *Dömötör Sándor*, *Szűcs Sándor*, *Domanovszky György*, *Hoffmann Tamás* stb. foglalkoztak a betyárábrázolásokkal. Legutóbb *Manga János :* Betyárendarstellungen auf den Schnitzereien ungarischer Hirten, Acta Ethnographica Tom. II. Fasc. 1—4. (1951) 217—54. c. cikkében foglalta össze a betyárkérdésre vonatkozó ismereteinket. A pásztorművészet technikáját ismertető dolgozatok közül *Viski Károly* emlékezik meg arról, hogy némely pásztor lakkozza is tárgyait és ha a késztárgyat lakkozza a pásztor, fargvány zöldnek szánt részeit kékre festi, mely szín alatt a lakk zöldnek látszik. — *Viski :* A magyar pásztorművészet, Budapest 1929. 7. A betyárábrázolásnál fontos társadalmi kérdésekre utal *Hoffmann Tamás :* Dunántúli betyárábrázolások. Szabad Művészet. 1950. 1—2. sz. ; *Gönczi Ferenc :* Somogyi betyárok c. munkájában. Az ábrázolás módjaival, a diszítőelemek alkalmazásával, megjelenési formáival *Domanovszky György :* Magyar pásztorművészet. Budapest, 1944. c. munkájában foglalkozik, a 17. oldalon ismerteti a felvidéki díszítőmotívumokat és a 29—30. oldalon ír a felvidéki díszítő technikáról.

lekmény folyamatába illesztése életszerű, eleven és reális képet nyújt. A korabeli szűkszavú, igen sokszor sematikus betyárábrázolások újszerű megelevenítését jelenti ez az ábrázolás. Az ábrázolás módja, a díszítőelemek gazdagsága, a kompozíció a betyárélet-ábrázolás remekévé avatja ezt a tükröst. Technikailag igen nagy kézügyességre, sokszor szakmai ismeretre utal az egész tükrös szerkezete, díszítése, konstrukciója. Technikájával és témamegoldásával különbözik az eddig ismert népművészeti tárgyainktól és azokkal szemben sok újat nyújt. Technikája magas színvonalú, ornamentikája gazdag és értékes, művészi értéket képvisel, ezért népi díszítőművészetünk újabb gazdagodását jelenti felfedezett tükrösünk, amelyen a gazdag növényi ornamentika befoglaló keretben szervesen egészíti ki a térszín és cselekmény hordozójaként képben megelevenített tárgyakat és alakokat.

A néprajztudomány dolgozói közül többen, több alkalommal foglalkoztak művészkedő magyar pásztoraink betyáréletből vett ábrázolásaival. A betyárélet ábrázolásával foglalkozó népművészeti emlékeink elsősorban a Dunántúlról ismeretesek, mivel közgyűjteményeink és magángyűjteményeink idevonatkozó tárgyi emlékanyaga főként a Dunántúlról származik. Ezért találkozunk gyakran kiadványainkban a betyárábrázoló illusztrációk visszatérő formáival.

A szépirodalom, szakirodalom alkalomszerűen megemlékezett a betyárélet egyes jelenségeiről, de eddig a különböző tudományágak nem vették számba, hogy a tudományterületeken milyen formában és mértékben foglalkoztak ezzel a kérdéssel. Kívánatos lenne, hogy minél több tudományág egy célkitűzéssel minél előbb feldolgozza ezt a kérdést.

Molnár Balázs

Зеркалодержатель из Д. Домахаза 1855. г.

Жители д. Домахаза еще во второй половине прошлого столетия занимались преимущественно скотоводством. Этот вид хозяйства придал деревне в XIX столетии специальный характер. В лесах, окружающих деревню, укрывалось много разбойников, вследствие чего далеко распространилась молва об этой деревне как о разбойничьем гнезде.

В названной деревне автор нашел зеркалодержатель необычайно искусной работы. На крышке нарядной шкатулки видно изображение разбойника, выполненное масляными красками, которое для большей сохранности покрыто тонким слоем лака. — Памятники народного искусства, увековечивающие быт разбойников, поступили к нам до сих пор главным образом из Трансданубии, в частности из комитата Шомодь, находящегося в южной части упомянутой области. Зеркалодержатель из д. Домахаза наталкивает нас на мысль искать подобные жепамятники и в других частях страны.

A falu tehene

Szerepe, jelentősége Bőcs község szarvasmarhatartásának tükréhen

Népünk gazdálkodásában ősidők óta fontos szerepe van az állattartásnak. Állattartásunk egyik alapja pedig a mindenkori haszonvételi célnak s ezen belül haszonvételi formának jól megfelelő állatfajtát biztosító apaállat. Fontos tehát, hogy minden állatfajunknál fokozott figyelemmel kísérjük és vizsgáljuk a szerepét, szaporításának, nevelésének és tartásának a módját, különösen az állattartásunkra is kiható nagy gazdasági — társadalmi változások idején.

Legfontosabb állatunk a sokféle haszonvételi adottsága, haszonvételi célt és formát biztosító volta miatt a szarvasmarha.

Dolgozatunkban egy község szarvasmarhatartása és annak változása tükrében a közösségi tulajdont képező *falu tehene* tartásának szokása leírásával egyrészt új, irodalmunkban eddig nem ismertetett[1] nevelőmódját mutatjuk be *a falu bikája* néven ismert s szarvasmarhatartásunkban köztenyésztési célt szolgáló minőségi apaállatnak, másrészt bemutatjuk e közösségi *magbika* nevelő módhoz kapcsolódó haszonvételi formákat összefüggéseikben. Célunk ezzel egyrészt az árutermelő paraszti termelés részletének a megismertetése, másrészt új adatok szolgáltatása a paraszti minőségi szaktudás felméréséhez.

Szakirodalmunkból tudjuk,[2] hogy a gazdasági-társadalmi fejlődésünk velejárójaként szarvasmarhatartásunkban végbemenő változás haszonvételi formát, tartásmódot, fajtaváltozást, fajtatérhódítást, illetőleg visszaszorulást stb. tekintve, sok helyi, táji sajátos jelenséget, változatot szülve ment végbe, s zajlik napjainkban is.[3] Az általános folyamatból kirívó, ritka, helyi, kisebb táji

[1] Nem fordul elő *a falu tehene* fogalom, elnevezés *Czuczor—Fogarasi:* A magyar nyelv szótára. Pesten, 1862. c. műben sem. Nem említik tájszótáraink sem. Ismeretlen a jelenség néprajzi kutatóink, nyelvészeink körében is.

[2] L. Magyarság Néprajza II. kötetében a „Gazdálkodás" c. rész állattartásról szóló fejezetét és *K. Kovács László*: A magyar állattartás kutatása. Különnyomat a Magyar Népkutatás Kézikönyvéből. Budapest, 1948., valamint ott közölt irodalmat.

[3] Gondolatkeltőül és célkitűzésünket szolgálóan vessünk egy pillantást az alábbi táblázatra:

A nyugati marha térfoglalása Magyarországon 1850—1938

Magyar fajta (M) ——→				←—— Nyugati fajta (Ny)					
M	M	Ny	M	Ny	M	Ny	M	Ny
98%	79%	21%	50%	50%	31%	69%	12%	88%
1850	1884		1903		1911		1938	

(Szerkesztette: *Matyasovszky Jenő.* Szerepelt a Keleteurópai Tudományos Intézetben, Budapest, 1948-ban készített: „A magyar mezőgazdaság 100 éve" c. összeállítás térképsorozatában, az Országos Mezőgazdasági Kiállításon.)

jelenségnek ismertük meg *a falu tehene* tartásának szokását a hozzá kapcsolódó haszonvételi formákkal együtt.[4]

Bár ez a közösségi magbika nevelő mód és a hozzákapcsolódó haszonvételi forma országosan véve igen ritka előfordulású,[5] ennek ellenére vizsgálata és bemutatása — véleményünk szerint — nemcsak szarvasmarhatartásunk új jelenségének és összefüggéseinek a megismerése miatt járt haszonnal, hanem haszonnal járt az alábbiakért is.

Hasznos volt többek között azért, mert a szokás körülményei: megszületésének, fenntartásának oka, célja, folyamata, megszűnésének oka, éve stb. szembetűnő jellegüknél fogva alkalmat kínáltak és lehetőséget is nyújtottak arra, hogy gazdasági — társadalmi hátterüknek, indítékaiknak és azok összefüggéseinek rokon- és segédtudományaink módszerével is történő vizsgálata révén bepillanthassunk egyik fontos és eddigi kutatásaink során eléggé elhanyagolt állattartó vidékünk népének életformájába:[6] nevezetesen a Sajó—Hernádvölgy alsó szakasza községei népének és a szomszédos Tisza menti községek népének életformájába. Mód kínálkozott, hogy rávilágítsunk e vidék népének, közelebbről Bőcs község lakóinak gazdálkodásában a szarvasmarhatartás fontosságára, a marhatartás terén pedig a népi tapasztalat felhasználásával a lehetőségekhez, változásokhoz való alkalmazkodó készségére.

Haszonnal járt e jelenség vizsgálata és bemutatása továbbá azért is, mert konkréten felvetette állattartásunknak, illetőleg állattartáskutatásunk néhány fontos problémája behatóbb vizsgálatának szükségességét.

Ilyenek elsősorban állattartásunkban való szerepük, jelentőségük miatt a *magnak hagyott* apaállatok: *magbika*, *magkan*, *magkakas* stb. és anyaállatok: *magtehén*, *magkoca*, *magtyúk* stb. tartásának, kiválasztásának, szaporításának, tartásmódjának az eddiginél behatóbb és következetesebb vizsgálata,[7] népünk, illetőleg népcsoportjaink közös és egyéni gazdálkodásában, annak történeti fejlődésében országosan és területenként. Szűkebb problémánknál maradva, pl. nem tudjuk, hogy mely időponttól tart a falu, város, mint közösség csordája, gulyája számára és között, nem egyéni tulajdont (földesúré, módosabb jobbágyé stb.), hanem a mai értelemben vett közösségi tulajdont képező apaállatot, bikát? Melyek e szokást kialakító, befolyásoló tényezők, és mi, mennyi abban a hagyományos elem — mindenkor szem előtt tartva a kiváltságos

[4] Helyszínen gyűjtött adataink vannak: Belsőbőcsről, Külsőbőcsről (Borsod m.), ahol 1—1 darabot tartottak emberemlékezet óta 1924-ig.

Tanácsok által elősegített, felderítő kérdőívekre érkezett és részletes kérdőívekkel többszörösen ellenőrzött adataink vannak:

Kesznyétenből (Zemplén m.), ahol 2 darabot tartottak (kb. 1880-tól kb. 1916—17-ig). — Tiszalucról (Zemplén m.), ahol 1—2 darabot tartottak (1873—1912).

Bőcsi adatközlőinktől szerzett értesüléseink és felderítő kérdőívekre érkezett adatok alapján tartottak még falu tehenet: Alsózsolcán és Tiszaszederkényen (Borsod m.). — Valamennyi község, ahonnan eddig adatunk van, a Sajó—Hernád völgy alsó szakasza vidékén és a szomszédos Tiszamelléken fekszik.

[5] Különböző gyűjtőmódszerekkel az egész ország területén végeztünk felderítőgyűjtést, sőt megkérdeztünk pár hazatelepített bukovínai székelyt, moldvai csángót is, de előfordulási adatunk csak a 4. jegyzetben felsorolt községekből van.

[6] Vö. *Magyary—Reichenbach*: A szántóföldi termelés és állattenyésztés üzemi tájai. Budapest, 1942. és *Görög László*: Magyarország mezőgazdasági földrajza. Budapest, 1954., valamint ott közölt irodalommal.

[7] *Tálasi István* munkáiban találtunk e téren leggazdagabb anyagot és következetességet különösen: „Változás-vizsgálatok a népi állattenyésztés köréből." c. tanulmányában N. É. XXXIV. (1942).

helyek, szabad területek stb. és a jobbágy- stb. kötöttségben élő helyek, területek népének életformája, gazdálkodása közötti különbségeket.

De ilyen, e jelenség vizsgálatával kapcsolatosan felvetett probléma többek között még a nyájszervezet differenciálódása kérdésének a behatóbb kutatási szükségessége is. Pl. a mai értelemben vett tehén-, borjú-, ökörcsorda ; anya-, szűz-, tinó- és bikagulya stb. kialakulási időpontjainak a tisztázása. Az egyes nyájfajták kialakulása, elterjedése, változása okainak a kutatása. Mindezeknél is szükséges annak a behatóbb vizsgálata, hogy mi és mennyi ezekben a kialakító, formáló szerepe, egyrészt a nem népi kezdeményezésnek, másrészt a népi tapasztalaton nyugvó kezdeményezésnek, továbbá a kölcsönös átadásnak, átvételnek.

Dolgozatunkban elsősorban a Borsod megyei Bőcs községben 1953. januárjában végzett helyszíni kutatásaink eredményeire támaszkodunk.[8] Itt és ekkor figyeltünk fel először a jelenségre, ahol 70 év körüli adatközlőink nagyapjukra hivatkozva állítják, hogy : „Belsőbőcsön, Külsőbőcsön emberemlékezet óta 1924-ig mindig tartott a falu egy magyar *magtehenet* csordája, gulyája számára való bikaborjú, magbika nevelésre. Mivel a közösség vette, tartotta ezt a magtenehet, kapta *a falu tehene* nevet."[9]

*

A mai, önálló tanácsú Bőcs község 1950-ben létesült Belsőbőcs és Külsőbőcs különböző időben egymás mellé települt s idők folyamán egymásba épült önálló nagyközségek közigazgatási egyesítésekor.

A község Miskolctól, a megye székhelyétől 18 km-re fekszik, kelet-délkeletre, a Bársonyos pataknak a Hernádba való torkolásánál. Utóbbitól, különösen a folyók szabályozásáig sokat szenvedett.[10]

Az egyesített község lélekszáma ma (1956) kb. 2 200 fő. Lakói magyarok, reformátusok, főleg földművelők. Az utóbbi időben jelentékeny, és különösen a második világháború óta egyre nő a Nagymiskolcra bejáró gyárimunkások és vasutasok száma.

A két község egyesített határa kb. 4 300 kat. hold. Általában sík, csak a volt belsőbőcsi határrész helyenként dombos. A határnak ma több, mint felén, kb. 2 600 kat. holdon közös gazdálkodás (tsz, tszcs) folyik. A többi magángazdák kezén van.[11]

[8] Felhasználtuk feldolgozásunkban a megjelölt forrásokon kívül az e területen 1951 óta a népi állattartás, népi állatkereskedelem témakörökben végzett kutatásaink eredményeit is. Továbbá speciálisan a falu tehene tartása felderítésére szerkesztett és 40 helyre kiküldött háromféle kérdőívünkre érkezett válaszokat, levélbeli közléseket stb. E helyt is köszönetet mondunk adatszolgáltatóinknak, s külön a Sajó, Hernád menti és a Sajó torkolata közelében levő Tisza menti községek tanácsainak a kérdőívekre érkezett válaszok elősegítéséért.

[9] Mivel egyrészt irodalmunkban igen ritkán fordul elő vizsgált és bemutatott témánkkal rokontéma, másrészt kevés a szűkebb kutatóterületünk állattartásával foglalkozó tanulmány, ezért jegyzeteink egy része leíróbb jellegű és hosszabb a szokásosnál.

[10] Az Ethnológiai Adattárban EA 4410 ltsz. alatt leltározott, a külsőbőcsi *Gyüker család* által 1787-től napjainkig vezetett s nemzedékről nemzedékre szálló „Évszázadok története" c. népi kéziratban oldalakon keresztül olvashatunk a nagy árvízekről, különösen az 1845, 1850—55 éviekről, melyek utcasorokat sodortak el és nemegyszer az évi szem-, szénatermés jelentős részét is megsemmisítették. A kárleírások szemléletesen világítják meg a korabeli életet, termelést stb. Részleteket hely hiánya miatt nem idézhetünk, de az adatok jól felhasználhatók.

[11] *Sós József* 67 é. és *Mezei Sámuel* 67 é. bőcsi tsz-tagok, adatközlőinknek a helyszínen gyűjtött adatainkat kiegészítő kérdőívünkre érkezett válasza alapján.

Mivel a vizsgált központi jelenség már 1924-ben megszűnt, ezért a helyes értékelés miatt szükséges, hogy a továbbiakban az egyesített két község főbb adatait, különösen a probléma megvilágításához nélkülözhetetleneket külön-külön tüntessük fel.

A községeket a XIII. századtól több oklevelünk említi. — Mindkét község úrbéres község volt. — A török mindkettőt elpusztította. 1689-ben kezdtek újratelepülni. Ekkor már a községek az 1950-ig használt Belső- és Külsőbőcs néven szerepelnek a korábbi Nagy- és Kisbőcs stb. nevek helyett, amikor Belsőbőcs Borsod megyébe, majd Abaújba, Külsőbőcs pedig Zemplén megyébe tartozott.[12] — Belsőbőcs 1819-ben került ismét Borsod megyébe, amikor a megye Aszalóért elcseréli Abaúj megyével. — 1882-ig mindkettő nagyközség. 1882-ben Külsőbőcsöt is Borsod megyéhez csatolták Zemplén megyéből, s a két Bőcs együtt körjegyzőség lett. A községek között azonban súrlódások támadtak, s ezek arra vezettek, hogy 1926-tól mindkettő ismét önálló nagyközség lett, és maradt 1950-ben történt újbóli egyesítésükig.[13]

Mindig Belsőbőcs volt a nagyobb, jelentősebb, de az utolsó 100 év népességi viszonyait tekintve, azt látjuk, hogy Belsőbőcsön egyáltalán nem, Külsőbőcsön pedig igen lassan, (főleg nagybirtok-parcellázással összefüggően) emelkedett a népesség száma. Belsőbőcs lélekszáma 1869-ben : 1 318 fő, 1956-ban : kb. 1 300 fő. Külsőbőcs lélekszáma ugyanakkor 641 fő, illetőleg kb. 900 fő.[14] Bár az *általános halálozás* arányszáma mindkét községben mérsékelt, a *természetes szaporodás* jóval alatta maradt az országos átlagnak, és a megyében is egyike volt a legrosszabbaknak. A népességszám változatlansága vagy lassú emelkedése döntően azt bizonyítja, hogy az adott gazdasági — társadalmi viszonyok, feltételek, lehetőségek és kultúrszint mellett eltartóképesség szempontjából a községek területe *telítetté vált ;* nem tudott több embert eltartani. A kivezető út keresés részben itt is az országosan ismert módon történt : időszaki munkára való elvándorlással vagy végleges elvándorlással, kivándorlással (e két utóbbi viszonylag kevés) és főleg egykézéssel, különösen Belsőbőcsön. Azért csak részben, mert — mint később látni fogjuk — a Miskolc közelében, folyóvölgyben, út, vasút mellett fekvő két Bőcs népének tapasztalata korán felismerte a mindenkori haszonvételi célhoz, formához alkalmazott és szükséges, jó, megfelelő állattartásában, állattartó módban és a *jószág-csereberélésben*[15] állatkereskedelemben is[16] a jövedelemkiegészítő, vagy sokaknál létalapot nyújtó ehetőséget, és élt is vele.

[12] A községek nevének eredetére l. : *Pais Dezső :* Bulcsú MNy. LI. (1955) 4. sz. 445. *(Tálasi István* szívességéből.)

[13] A községek történetére vonatkozó adatokat főleg a *Csikvári Antal* által szerkesztett : Borsod vármegye. c. mű IV. r. 15—16, 80—81 oldalairól vettük. Vármegyei Szociográfiák V. Budapest, 1939.

[14] A demográfiai adatok egy része a Magy. Stat. Közl. megfelelő népszámlálási köteteiből való, más részük *Sós—Mezei* idézett ellenőrzött adatai, valamint *Petrilla :* M. o. népesedési viszonyai 1920—1932, és a Népegészégügy 1926. aug. 28. külön számából. — Itt jegyezzük meg, hogy Külsőbőcs lélekszámának emelkedésében a már említett földbirtok-parcellázáson kívül szerepet tulajdonítunk a később tárgyalásra kerülő elevenebb jószág-csereberéléssel, állat kereskedelemmel járó pezsdítő, kötetlenebb életformának is.

[15] Egyértelműen használt gyakori és elterjedt kifejezés, különösen az Alföld és a Felvidék közötti átmeneti területen, ahol mindig nagy volt és ma is élénk az állatforgalom. Nem kifejezett kupeckedést, jószággal való kereskedést takar, illetőleg jelent, de feltétlenül a jószág, különösen a szarvasmarha adás-vevésével kapcsolatos jövedelemkiegészítő művelet. Részletes leírását példákkal együtt l. dolgozatunkban később a 288—289. oldalon.

[16] A *Gyürker család* feljegyzéseiből tudjuk, hogy a XVIII. század végén és a XIX. század elején az 1836. évi urbáriumig az intenzív dohánytermelés és ezzel kapcsolatos kereskedés képezte

Saját eltartó területük adatait a községekben folyó élet, gazdálkodás, így a szarvasmarhatartás szempontjából is vizsgálva, a következőket tapasztaltuk :

A határok művelési ág megoszlása kat. holdakban[17]

		Összes terület	Szántó	Rét	Legelő	Erdő	Kert, szőlő	Terméketlen
Belsőbőcs	1855-ben ...	1383	560	408	210	18	—	185
	1895-ben ...	2354	1867	47	220	11	70	139
	1935-ben ...	2298	1707	67	243	62	97	122
Külsőbőcs	1855-ben ...	3035	1562	1091	1329	—	—	254
	1895-ben ...	1952	1634	19	125	8	46	120
	1935-ben ...	1950	1644	11	125	8	47	115

A múlt század második felében végrehajtott folyószabályozásokig a határok jelentős részét víz járta. — Talaja változatos, jelentős a folyók menti rétföldek hordalék- és öntéstalaja.

Birtokviszonyok : 1935-ben[18] Belsőbőcsön már csak a község legeltetési társulatának volt 100 holdon felüli birtoka (244 hold legelő), míg Külsőbőcs kisebb határából a községi tulajdont képező 114, a községi legeltetési társulat tulajdonát képező 117 hold (legelő) mellett még mindig két nagybirtokosé volt az összes terület egyharmada. Belsőbőcsön 50—100 hold közötti birtok 2, 20—50 hold közötti 12, a határ többi területe 220 birtokos között oszlott meg, akik összesen kb. 840 hold területet birtokoltak. — Külsőbőcsön 50—100 hold közötti birtok 2, 20—50 hold közötti szintén 2 volt : a többi földbirtok 143 birtokos között oszlott meg. Jelentős volt tehát mindkét községben a földdel nem rendelkezők száma, de olyan, akinek saját háza, óla nincs, aránylag kevés, és ez igen fontos. Egyke lévén, kevés az eltartottak száma, annyi, mint a keresőké. Kevesebb volt a nevelő, házőrző gond. Az asszony is elkísérhette szénamunka idején az urát határon kívüli területekre, és így nemcsak a jószágtartás egyik feltételét képező széna mennyisége lett több, hanem idejében gyűjtött volta miatt minősége is jobb. Ugyanakkor az együttesen végzett munka gyorsabb és összeegyeztethetőbb más mezőgazdasági munkák végzésének idejével, pl. a kapálásával. Akinek pedig óla és szénája bőven volt, két igen fontos feltétellel rendelkezett a saját, vagy tejhasznáért teleltetett jószág tartásához.

Belsőbőcsön háromféle kisbirtok típus alakult ki, mint üzem : az egyik 4—5 hold átlagú volt, a századfordulótól kerti veteménnyel és gyümölcstermelésse l, kofálkodással ; a második 10—15, a harmadik átlag 20—30 holdas volt

a szűk határban gazdálkodó élelmes bőcsiek egyik jövedelmi forrását (vö. i. m. l.). Mint a későbbiekből látni fogjuk, ezt váltja náluk az állati árutermelés, melynek lehetőségei és feltételei adva voltak már a jobbágykorban is.

[17] Az 1855. évi adatok : Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövedelme. Buda, 1865. Egyetemi Nyomda. ; az 1895. évi adatok : A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája, Első rész, Budapest, 1897. ; az 1935. évi adatok : Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. I. Magy. Stat. Közl. Új sorozat, 99. k. Budapest, 1936. ; és Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímtár), 1935. Budapest, 1937. ; valamint *Csikvári* i. m. valóak. — Itt jegyezzük meg, hogy Külsőbőcs 1855. évi nagyobb területi adatai a volt földesúr, Erdődy György gr. szomszédos községek határában fekvő birtokrészeinek itteni feltüntetéséből származhatnak.

[18] Forrás ua., mint 17. jegyzetben az 1935. évi adatoké.

(egyke : kisbirtok-koncentráció) ;[19] míg jobbak voltak a legeltetési, takarmányozási viszonyok, félszilaj tartású minőségi növendékállat neveléssel, később belterjesebb állattartással, intenzívebb földműveléssel, de többségében mindig ökör-, majd tehénigával. — Külsőbőcsön kb. hasonló jelleggel szintén kialakult a háromféle kisbirtok típus mint üzem, de rosszabb birtokviszonya, kisebb határa stb. következtében számban is kevesebb és kisebb holdátlagú, felszerelésű volt, mint Belsőbőcsön. Külsőbőcsön határozottan szembetűnőbb a külterjesség mind az állattartás, mind a földművelés terén. Ugyanakkor a jövedelemkiegészítésül folytatott jószágcsereberélés, állatkereskedelem terén mozgalmasabb, elevenebb volt az élet és ma is az, mint Belsőbőcsön. Mindkét Bőcsön számottevően foglalkoztak *faktorsággal*, kupeckedéssel,[20] sőt voltak, akik marhahajcsárként keresték a kenyerüket.[21]

Amint a fenti művelési ág megoszlási adatokból is látjuk, az állattartás szempontjából fontos *legelő* területe (kivéve Külsőbőcs már indokolt 1855. évi adatát) közel 100 év alatt alig változott. Az első-, másodkaszálást és a szabadulás utáni legeltetést biztosító rét visszaszorult a folyók szabályozása és a szántóterület térhódítása következtében. Az 1895—1935 közötti években minimális az egyes művelési ágak területi változása, ami azt mutatja, hogy a két község népe már 1895 előtt, nemcsak hogy felismerte, hanem bizonyos mértékig ki is használta[22] a szántóföldi termelés és rétgazdálkodás jövedelmezősége közötti különbséget. A szántóföldi termelésükben az adott termelési feltételek és kultúrszint mellett, bizonyos mérvű intenzitási fokot (pl. rendszeresebb trágyázást) is elért kisbirtokosok már 1895-ig feltörtek minden szántóföldi művelésre alkalmas területet. Jelentős szerep jutott ebben Miskolc közelségének. Nemcsak a kerti veteményt találtak vevőt napi, heti piacain, hanem a szántóföldi termelvények is. A távolság nem nagy, a közlekedés jó. A szállítás aránylag olcsó és gyors, különösen az 1857—59 évek óta, mikor a községek közelében elhaladó Budapest-Miskolc-Sátoraljaújhelyi vasútvonal itteni szakasza kiépült.[23]

Ez a két község határán belüli rétfeltörés olyan tényező, amely ha nem is azonnal, de későbbi következményeiben az 1836. évi urbárium, majd az 1874-ben végrehajtott birtok- és legelőelkülönítés[24] óta a legdöntőbb hatású volt

[19] Vö. hivatalos birtokstatisztikákkal (l. Magy. Stat. Közl.).

[20] Mindkét Bőcs híres kupecasszonyairól, kik az intenzív tehéntartás, tehénigázás stb. következményeként csaknem kizárólag tehénnel és üszővel kupeckednek. Több megyében ismert, sőt kupecek körében országosan ismert : a 62 éves korábban, 1946-ban meghalt külsőbőcsi *Hideg Eszter*, vagy a ma is élő *Gyüker Ágnes*.

[21] *Id. Szabó József* 81 é., *Csapó István* stb., kik *Molnár Ernő*, *Legovics*, *Rosenthal* miskolci főhajcsároknak voltak a hajcsárai. — Vö. még *Teleki Pál* : A gazdasági élet földrajzi alapjai. Budapest, 1936. II. k. 448—449 oldalak közötti térképeivel. („Vásárvárosok különböző termelő területek határán, vásáröv-vonal" stb.)

[22] Mint a későbbiekből látni fogjuk bizonyos mértékig meg is tehették, hogy feltörték hazai rétjük, legelőjük egy részét, mert a Tisza mellett, közeli idegen határokon bérelhettek és béreltek is legelőt, kaszálót. S ez nemcsak saját rétjük nagy részének és legelőik jelentős részének feltörését tette lehetővé, hanem ugyanakkor tehermentesítette a megmaradt rétjüket, legelőiket és a szántóföldi termelésüket is. Hogy ennek ellenére nemcsak ún. „kifutó legelőt" hagytak, hanem tekintélyes területűt, az szűk esztendők során szerzett tapasztalatukra és előrelátásukra vall.

[23] *Gyüker család* : i. m. 17—18.

[24] „. . .1854. . . .Komeszát ebe az esztendőbe keszték kérni az orbálisták nálunk, mert a major elpusztulván a németi majorbul (Hernádnémeti) és sarkadbul (Tiszaluc határában puszta) való juhok eték meg *az ugaron a mezőt* többnyire, amibül a következet, hogy ugarat nem hagytunk, azóta mindég Árpát vetetünk az ugarba. . ." „1874-be let meg a komesza. A fődeket fel-

szarvasmarhatartásukra. Azért nem volt azonnal döntő hatással, mert a községek szarvasmarhatartása addig sem támaszkodott csupán a saját legelő- és rétterületére. Mint a későbbiekből látni fogjuk, nem is támaszkodhatott. Különösen az 1874. évi legelő-, rételkülönítésig nem, mert a földesúr tisztjei összejátszva a bérlőkként jelentkező magánszemélyekkel, többnyire azoknak adták bérbe a szűk határon belüli réteket, kaszálókat, s nem a község lakosainak, akik így csak albérlői lehettek a saját határjukban levő rét- és kaszálóterületeknek. *Fényes* is említi (későbbiek során részletesebben is idézzük), hogy a belsőbőcsiek: „... miután szűk mezőjükön szép borjúkat nem nevelhetnének, Szabolcs megyében 9000 frtokig bérlenek rétségeket és legelőt".[25]

Az alábbiakban a külsőbőcsi *Gyüker család* dolgozatunkban már többször hivatkozott kéziratos könyvének 50—60 idevágó feljegyzése közül idézünk néhány igen jellemző és egyébként is tanulságos adatot.

Az első idézet a Tisza-szabályozást megelőzőleg 1855-ből való: „...10 esztendő alat oj bőven termet a Hernád, Sajó mentén a takarmány, it nálunk is tíz esztendő alat. *Senki nem ment Bőcsrül a tisza melé szénát csinálni*, de a tisza mejékiek szükséget látván a takarmányba, a sok árvíz miá, úgy hogy sokan eljötek a hernád melé kaszálni és szénát veni, mert amit *takartak*[26] is töbnyire *dögékeny*[27] vót. A *nyári legelőkön* is sok helyen szükséget látak a víz miá, legközeleb a Kesznyétemiek."[28]

A második idézet 1858-ból való, amikor Tiszadobnál már megtörtént a Tisza-szabályozás, illetőleg az ottani Tisza-kanyar átvágása.[29] „... ebe az évbe vet fel Homoja Pál a bársonyoson (patak) inen 90ven embervágó rétet, egy Miskóci úrtól 5 pengő és 5 garas (embervágónként). Szent György nap

---

mérték, rendbe szedték a határokat, mer adig az uraságéval vegyesen vót. Ekor let külön szakadás külső és belső bőcsi határ közt, mer adig együt vót..." (*Gyüker család*: i. m. 15—16. és 30.).

[25] *Fényes Elek*: Magyarország geográfiai szótára. Pesten, 1851. I. k. 162—163. — Itt jegyezzük meg, hogy a továbbiakban legelő-, rét-, kaszálóbérletekről beszélünk. Mivel a bőcsiek gyakorlatában mindhárom bérletféleség előfordult és parasztemberek összefogásában beszélünk: legelő, rét, kaszáló *parasztbérlet*ekről.

[26] Ebben az időben, amit kaszával vágtak, azt: *takarták*: amit sarlóztak azt: *aratták*. „1860...let (szalma) bőségesen *takaráskor*, mer lett 98 kereszt Gabona részen kívül *kaszálva*, 25 kereszt *aratva*. Let belőle 51 köböl..." (*Gyüker család*: i. m. 12.)

[27] Mivel elázott, megrothadt, penészes volt: a jószág megdöglött tőle.

[28] *Gyüker család*: i. m. 16.

[29] 1856-ban volt a tiszadobi Tisza-kanyar átvágása és az ottani védgátak megépítése, mely a Tiszántúl nagy részét is mentesítette az árvíztől. — Igen fontos a legelő- és rétterületek szempontjából, hogy az itteni régi és új Tiszameder közötti mélyfekvésű nagy területet, valamint a Borsodban a Tisza jobb partján létesített, több mint 50 000 kat. hold kiterjedésű nyílt árterületet csak további részleges szabályozások után kezdték feltörni. — Kb. 1880-ig inkább javult, mint romlott az itteni rétek, legelők minősége és addig kisebb-nagyobb nehézségekkel ugyan, de ezek a területek jól ellátták a környező falvakat (bérletük révén a bőcsieket is) legelővel, takarmánnyal. Kb. 1880-tól fokozódik ezeken a területeken a nagybérlők tevékenysége. Majd 1900 körül maguk a tulajdonosok veszik kezelésbe, vagy adják hosszúlejáratú bérletként bérbe ezeket a területeket. A kapitalista kezelésbe vétele ezeknek a területeknek szorította ki a bőcsieket fokozatosan innen. 1920—1930 között pedig azt mondhatnánk végleg, mert legnagyobbrészt feltörték, szántóföldi művelés alá vonták ezeket a területeket. Ezután már csak szórványosan fordult elő a háromféle bérletféleség közül ez, vagy amaz. Inkább a kaszálóbérlet. Az itteni egykori nagykiterjedésű legelőbérleteiknek mintegy csökevénye: a „legelőjog" váltás szokása napjainkig megmaradt. Pl. bőcsi vagy arnóti ember megveszi egy kesznyéteni ember 1—2 legeltetési jogát egy-egy idényre, hogy jószága a kesznyéteni gulya közt jó legelőn felerősödjék. — Ezek a helyszíni gyűjtéseink alkalmával több helyen egyeztetett adatok, időpontok és időszakaszok úgy is fontosak, mint a bőcsiek szarvasmarhatartásában végbement változások állomásai, szakaszai.

után 3 embervágó jutot 30 embernek. 40 forintot kelet fizetni esztendőnkint, mer *hat esztendőre vót felvéve*. De ezen a nyáron nem let rajta csak egy kis szekerel. A miskóci piacon tán meg aták vóna tán érte a 40 forintot. Sarnyu semise vót."[30]

A harmadik idézet 1859-ből való, amikor a védett terület már kezdett kitisztulni a gaztól: „Burgeltul (nagybérlő) a bőcsi rétet töb évre meg nem vehetük. A dobi (Tiszadob) morotván inen a luciak (Tiszaluc) bírták. 59-be *marhajárónak* fordították meg. A Szelepi Járó nem vót felárendálva. Szögedi István, Homoja Miháj megkeresték miskócon a Gróf Andrási tisztjét a Szelep és Sózó felől, fel is árendálták *három évre, 100 gazda let hozá*. A többiek pedig akiknek ebül nem jutot, vagy *nem kelet* a kinyizsi réten árendáltak egy darabot a Szelep melet. (Mind tiszadobi rétek). A Szelep már az előt való esztendőn *kitisztult a gaztól*. Középszerű módon, *vényét* és sarnyut is takarhattunk rajta. A sózót is szintúgy, de azt töb évre nem bírtuk, mer a gróf tisztje elfordítota a kontrektus igazságát."[31]

A negyedik idézet 1862-ből származik: „1862-be télbe kis hó vót, a tisza is nem feleteb árat meg. Szent György napra *derékba szálot*, a mentet ódalon is kiapat. Szögedi, Kupai és mások megkeresték a gróf tisztjét miskócon tavaszra kelve a taktaközi iránt. Inen a morotván való részt fel is veték 3 pengő forintér egyre másra *három évre*, de mivel a kontrektust béjegel nem láták el, amiből hiba let jövőre. Ebe az évbe *elatam azt a bogja szénát*, aki 61-be termet, 70 pengőforintér . . ., ezen a télen a szénával nagyon bőven bántunk, ugy hogy kevés marat nyárra, minthogy ezen a nyáron szűk volt a mező, elfogyot szent János napra, az újat kelet étetni, mikor szükséges vót. A bárányszög is kiszárat szent jánós napra és Lakatos Sámuelék kiveték 200 pengő forintér. *Feltakarták* utójára a leglaposát is. A jobkori kaszáláson sarnyu is let, magoknak még eleget kaszáltak. *Sokat elatak, magok keveset fizetek bele.*[32] Őszre nagyon jó mező let rajta, kivált a fűzfák alat. *Meg szereztük legelőnek, szántotunk érte*, lucnál a vasút melet, *két darabér egy köblöst.*[33] A legelő igen jó vót, mer azt bírták felőle mondani, hogy a tisza melet nincs töb ojan. Ot legelt a marhánk szent Márton napig. Szent Márton nap után a varga réten járt sokáig.[34] It utójára elromlotak a marhák. Inen is a *tiszára járt inya a tőtés kapun*, csak hogy a pásztorok roszul viseltél gondját. . ."[35]

[30] *Gyüker család:* i. m. 17.

[31] *Gyüker család:* i. m. 18.

[32] Szénabőség idején, szoros munkaidőben gyakori volt, hogy a parasztbérlők vállalkozói bérlőcsoportjukba nem tartozó idegeneknek adtak ki pénzért, de még inkább felébe, harmadába kaszálóbérleteket. *(Gyüker család:* i. m.)

[33] Ez az idézet nemcsak arra világít rá, hogy sokszor hogyan, milyen módon, áron jutottak legelőhöz, kaszálóhoz a bőcsiek, hanem arra is, hogy a víz alól későn szabadult területek tulajdonosai saját igaerejük pótlására, vagy legelőjük feltörésére itt is és gyakran alkalmazták ezt a módszert, eljárást. Ugyanakkor a szántásért bérbeadott legelőik trágyázódtak a rajtuk legeltetett állatok révén, rétjük füve pedig tisztult a kaszálással. — Itt említjük meg, hogy a parasztbérlők nemegyszer ilyen legelőért való szántáskor tanították be jószágaikat, különösen a továbbadási szándékokkal vetteket. Idős adatközlőink emlékeznek olyan parasztbérlőre is, akinek saját földje nem volt, de jószág-csereberéléssel foglalkozott, aki szintén ilyen alkalommal tanította be igavonásra továbbadás előtt jószágait. Így azok kettős hasznot hajtottak, mert a szántás révén legelőhöz juttatták, és betanítottan drágábban keltek el.

[34] Márton nap november 11-én van. Így késő őszi, téli legeltetésről ír a feljegyző. Ez az időpont és a Tiszán való itatás szokása viszont arra mutat, hogy itt nemrég szűnt meg, vagy még meg sem szűnt ebben az időben a szarvasmarha szilajon való tartásának szokása.

[35] *Gyüker család:* i. m. 19.

Az ötödik idézet 1918-ból ered: „... Június is azon szerint, vagy még hidegeben kezdte, mer 5-ikén országszerte mindent lefagyasztot... nekem vót egy 6 vékásba luterna, szokot rajta leni 4 szekerel de most vót rajta egy ojan szekerel, mint egy szekér szalmás ganaj. 7 vékás lóherén ugyananyi, az is vad torma, a jószág se ete, majd elveszet éhen. Kivel se vót semi, eccer se lakot jól. Egy 10 mázsás szeker szénáér atak 1100 forintot. Nem lehetet kapni. Nem vót se kesznyétembe se szederkénybe,[36] szóval körültünk sehol. A marhának mégis nagy ára vót. Egy jó csikóér megatak háromezer forintot, vagy többet. Egy jó tehénér[37] is 3000 forintot, vagy többet."[38]

A hatodik idézetet 1922-ből merítettük: „... az eső hiányába a lóhere, réti fű nem sokat ért, a zabunk se tudott fejlődni. Megveték a szénát jó áron. 1000 koronát atak mázsájáér, me keves vót. Különösen vetet takarmány nem ért semit. *A tul a tiszábul birtak a bőcsiek*, ot montak jó füvet, de egyebüt nem ért semit. Nem győztük a marhákat, mer kivel nem vót mit eni, it be kelet étetni, megete a tére valót, sovány idő járt."[39]

Nemcsak azt a fenti állításunkat bizonyítják ezek az idézetek, hogy a szűk határú bőcsiek szarvasmarhatartása a múlt században és még a két háború közötti időben is a Tiszamellék rét- és legelőterületére támaszkodott, hasonlóan a Sajó- és Hernádvölgy alsó szakasza más községeinek szarvasmarhatartásához, hanem mindenekelőtt azt is mutatják, hogy a vázolt időszakban (kb. 1830—1930) e vidék községeinek állattartása, különösen szarvasmarhatartása erős függvénye volt az állatélettani tényezők közül az itteni természetes legelők és rétterületek füvének. Mutatják továbbá ezek az idézetek a rendszeres kapcsolatot is a két terület, illetőleg lakói között s bizonyos mértékig az egymásrautaltságot is — különösen a folyók szabályozása előtt. A gyakori érintkezés vonalán pedig a kölcsönös átadás, átvétel lehetőségét mutatják. De élesen rávilágítanak arra is ezek az idézetek, hogy amíg az itteni, Tisza menti, víz alól későn szabadult területek szántóföldi termeléssel nem jövedelmeztek többet legelőjük és rétjük füvénél, fenntartói voltak itt a hagyományos szilaj[40] és félszilaj tartásmódnak. Ugyanakkor területükön, különösen pedig a közeli Sajó—Hernádvölgy alsó szakasza községeiben (a határukbeli rét- és legelőterületekkel együt) biztosítói voltak ilyen tartásmód mellett is egy viszonylag magas és minőségi szarvasmarhaállomány fenntartásának.

Az idézetekben szereplő rendszeres, hosszabb lejáratú, jelentős kiterjedésű[41] legelő és rét parasztbérletek[42] közvetve kihatással voltak mindkét

[36] Mindkét község tartott falutehenet is.

[37] Körülbelül 1890-től szerepel rendszeresen a *Gyüker család* feljegyzéseiben ilyen értékmérő áradatként a tehén az ökör helyett. Mint látni fogjuk, kb. ebben az időben váltja az igázás terén is. Ugyancsak kb. ez a kezdeti ideje a tejjel való piacozásnak (Miskolcra), és kb. ekkor kezd itt tért hódítani a piros-tarka fajta marha is, szemben a magyar fajtával.

[38] *Gyüker család:* i. m. 76.

[39] *Gyüker család:* i. m. 85.

[40] L. 34. jegyzet.

[41] *Fényes* hivatkozott adata, a volt parasztbérlő csoportok és tagjaik becsült száma (kb. községenként 4—4 csoport), az embervágó vagy láncalja rét-, legelőegység után fizetendő évi bér összege alapján kb. 1500—2000 holdra becsüljük a bőcsiek évenkénti bérelt legelő- és rétterületeit 1850—1880 között. Figyelembe véve az 1850—1860 közötti többféle és gyakran változó pénznemet.

[42] Mostan vizsgált problémánktól eltérve nem részletezhetjük ez alkalommal az itteni parasztbérletek kérdését. Más középtiszavidéki párhuzamokkal egybevetve tárgyaljuk, és több szempontból is értékeljük „A szilaj, félszilaj tartás fenntartása és a vásárforgalom összefüggései

terület legelő- és rétgazdálkodására, szántóföldi termelésére is. Mint a két Bőcs példájából láttuk, elsősorban a Sajó—Hernádvölgy községeinek legelő- és rétgazdálkodására, szántóföldi termelésére voltak kihatással, azok tehermentesítése révén. Ez a tehermentesítés az itteni községek lakóinak akkori lehetőségeitől (termelési feltételek, piaci helyzet stb.), kultúrszintjétől, népi tapasztalatától függően megmutatkozott saját legelő- és rétterületeiknek a maximális határig való feltörhetésében, a megmaradtak jó kihasználásában és szántóföldi termelésük intenzitási fokában.

A bérlő községek állatállományát tekintve, elsősorban a szarvasmarha viszonylag magas állományának fenntartását biztosították ezek a legelő és rét parasztbérletek, de közvetve kihatással voltak más állat, különösen a sertés viszonylag magas állományának fenntartására is. Amint az idézetekből láttuk, a bérlő községek lakóinak (elsősorban a bérlőcsoportok tagjainak) a múlt században olykor még eladható feleslegük is volt takarmányból. Már előbb is, a századforduló után azonban rohamosan csökkent a Tisza melletti bérletlehetőség, a bérelt rét és legelő területe. Ennek következményeként, vele párhuzamosan csökkent Bőcsön a parasztbérlők és csoportok száma. Szűkült a takarmánybeszerzési lehetőség. Gyakoribb volt a hiány. Szükséges volt a vetett takarmány. Nőtt a jelentősége és vetésterülete. Ha megnézzük a községek állatállományát és annak számszerű változását feltüntető alábbi táblázatot, azt tapasztaljuk, hogy a századfordulón a parasztbérletek gyorsütemű csökkenése idején átmenetileg még a szarvasmarhaállomány is csökken, de ugyanakkor jelentős a sertésállomány apadása. Ez nemcsak arra figyelmeztet, hogy a sertéstartással, a sertésfelvevő piaccal történt országos változás, hanem arra is, hogy több gondot okozott a szarvasmarhaállománynak a saját területen saját termékből való ellátása is. Csak amikor ezen a téren állandósul a helyzet (saját községi területen intenzívebb szántóföldi művelési, termelési mód, vetett takarmány térhódítása, új tejhaszonvételi forma, intenzívebb szarvasmarhatartás kialakulása stb.), akkor nő a sertésállomány és bizonyos mértékig a szarvasmarhaállomány is. (Külsőbőcs.)

a Közép-Tisza vidékén" c., valamint a „Népi állatkereskedelem a Közép-Tisza vidékén" c. kéziratban levő és készülő dolgozatainkban. Itt most csak a következőket jegyezzük meg: keletkezésük pontos idejét eddig még nem sikerült megállapítanunk. A *Gyüker család* feljegyzéseiből arra következtetünk, hogy a XVIII. század végén, a XIX. század elején alakulhatott ki a bemutatott rendszerük. — Ösztönző lehetett ezek kialakulására a miskolci mészárosok, nagyvágók (*Ecsedi, Gosztonyi, Gadó* és még inkább elődeik), tőzsérek hasonló jellegű legelőbérlete a Tisza mellett és más helyeken. A mészárosok ilyen legelőbérleteiről a XVII. század végétől levéltári adatokkal rendelkezünk (Miskolci Levéltár), a közelmúltra pedig emlékezésanyaggal. — Kölcsönösen ösztönző lehetett a matyók hasonló jellegű és más a XVIII—XIX. században meglevő parasztbérlete a Közép-Tisza vidékén, mellyel *K. Kovács László* foglalkozik. Hasonló jellegű, s talán még nagyobb méretű parasztbérletei voltak Poroszló (Heves m.) lakóinak, kikkel a bőcsiek kupeckapcsolatban voltak. (Ez utóbbiakról saját, helyszínen és az Egri Levéltárban gyűjtött adataink vannak.) — Ösztönző lehetett továbbá az Alföldön és Felvidéken is birtokkal rendelkező olyan nagybirtokosok gulyáinak nyári, őszi legelőváltása, akiknek ilyenkor e folyóvölgyi községek területén haladt át a gulyája.

A két község állatállományát a kutatott jelenség szem előtt tartásával vizsgálva, a következőket tapasztaltuk:

Állatállomány
kor, ivar és fajta szerinti részletezés nélkül[43]

		Szarvasmarha	Ló	Sertés	Juh
Belsőbőcs	1895-ben	577	124	720	—
	1911-ben	560	159	487	—
	1935-ben	529	98	567	33
Külsőbőcs	1895-ben	380	60	446	6
	1911-ben	379	85	291	—
	1935-ben	421	43	421	63

Mindenekelőtt azt jegyezzük meg, hogy a két község szarvasmarhaállománya jóval nagyobb volt régen a táblázatban szereplőknél, különösen a parasztbérletek virágkorában (1850—1880)[44]

A három időpontban feltüntetett szarvasmarhaállomány közeli számszerű egyezése arra mutat, hogy ezekben az időszakaszokban már egyre inkább a községek saját ellátóterületére, határbeli rét- és legelőterületére, szántóföldi termékére támaszkodott az állomány. Erre mutatnak — egyúttal a régebbi magasabb állományra is — a *Gyüker család* feljegyzései. Ezeket bizonyítják idős adatközlőink emlékezései is.

A két község állatállományának (különösen a réginek, melyben a szarvasmarhaállomány nagyobb és gazdálkodásukban jelentősebb volt) jellemzését nem kezdhetnénk jobbal, mint *Fényes* 1851-ben írt, részben már idézett, alábbi megállapításaival[45]. „Mi az állattenyésztést illeti, arra nézve az a bőcsiekről megjegyzendő, hogy ők a lótenyésztésre s annak nemesítésére kevés gondot fordítanak, csak kevés és középszerű lovakat tartanak, — annál nagyobb azonban a *szarvasmarhatartás*, s ez *teszi a gazdaság legkitűnőbb s legjövedelmezőbb ágát, — válogatott szépségű bikákat tartanak teheneik hágatására*, s miután szűk legelőjükön szép borjúkat nem nevelhetnének, Szabolcs megyében 9000 frtokig bérlenek rétséget és legelőt. Seregestül jár a bőcsi nép Nagy-Várad, Kardszag, Kunhegyes vásáraira és summás pénzért vásárolja össze a kitűnő szépségű 2—5 éves tulkokat, mellyeket idehaza jó nyereséggel elád. *Szebb ökröket a megyében látni nem lehet.* — A juh- és sertéstenyésztés nálok nincs divatban."[46]

Mint láttuk, mindkét Bőcs szűk határú, sok kisbirtokkal, vasúti gyors közlekedéssel, olcsó szállítással korán rendelkező, aránylag szegény község, ahol

[43] Az 1895. évi adatok a Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája, Első rész, Budapest, 1897.; az 1911. évi adatok: A Magy. Stat. Közl. 41. köt. 1911. Állatszámlálás. Budapest, 1913.; az 1935. évi adatok: A Magy. Stat. Közl. 100. köt. Magyarország állat-, stb. állománya. 1935. Budapest, 1937. köteteiből valóak. — Itt jegyezzük meg, hogy az egymástól eltérő időpontban, módszerrel végzett statisztikai felvételből fakadóan is adódtak eltérések a mindenkori állomány számszerűségét illetően, amit a bőcsiek jószág-csereberélése még csak fokozott. Így a feltüntetett állomány mindhárom évben kisebb a valóságos állománynál.

[44] Vö. elsősorban 29., 41. jegyzetekkel, valamint *Fényes*, *Galgóczi* később hivatkozott megállapításaival és dolgozatunk ezekkel kapcsolatos mondanivalóival.

[45] Megjegyezzük, hogy *Fényes*nek kutatásaink eredményeivel egybecsendülő és célkitűzéseinket jól szolgáló alábbi megállapításairól (l. különösen az idézetben kiemeléseinket) helyszíni gyűjtéseink idején nem tudtunk, azokra csak feldolgozásunk során bukkantunk rá.

[46] *Fényes*: i. m.

csak a módosabb gazdák tartottak, tarthattak és igázták az igényes lovat. Ahol viszont az állatélettani és egyéb feltételek, adottságok mellett évszázados hagyománya, kialakult rendje és módja volt, s van a szarvasmarhatartásnak, igázásának és a vele együtt gyakorolt jövedelemkiegészítő csereberélésnek, kereskedelemnek.

A bőcsiek, elsősorban a szarvasmarhára értve, azt mondják: „A föld cseppenti, az állat csurrantja a hasznot." Ezt vallják az állat közvetlen hasznára és közvetett hasznára nézve egyaránt. Szűk határukban, kevés földdel rendelkezvén, valóban szükséges ez a haszon jövedelmük kiegészítésére. Még inkább szükséges volt a feudális, vagy a múlt század utolsó évtizedeitől a kapitalista gazdálkodás szabta életformában, amikor sokuknál ez volt a létalap. Ez magyarázza a már említetteken kívül a szarvasmarhához való ragaszkodásukat, tartásának a gazdaságukban, gazdálkodásukban való jelentőségét és bizonyos mértékig az itteni, viszonylag magas szarvasmarhaállományt is.

Mind a szarvasmarhaállománynak a gazdálkodásukban való jelentőségével, mind pedig az itteni viszonylag magas szarvasmarhaállománnyal kapcsolatosan bővebben kell szólanunk — az itten tartott szarvasmarhafajtáról szóló mondanivalóink egy részének előrebocsátásával — a bőcsiek már többször emlegetett jószág-csereberéléséről,[47] annak lehetőségeiről, mely elsősorban a különböző termelőterületek (Alföld és Felvidék) határán levő átmeneti jellegű helyzetükből, kedvező fekvésükből fakadt, illetőleg adódott.

Borsod és Gömör megyék szarvasmarhaállománya a múlt században és még századunk elején is csaknem teljes egészében magyar fajta volt.[48] Éppen e megyék lakóinak szarvasmarhatartása és az ennek a fajtának még megfelelő ottani állatélettani tényezők révén nyúlt be mint félsziget az Alföld felől a magyar fajta szarvasmarha tenyészterülete a Felvidék riska vagy mokány és nyugati fajta szarvasmarha tenyészterületébe. S ez a bőcsiek és a Sajó-Hernádvölgy községei lakóinak gazdálkodása szempontjából — közbeeső fekvésüknél fogva — igen fontos tényező. Ugyanis a Tisza menti takarmányellátó területekkel való évszázados intenzív kapcsolat — melyet az ottani legelő-, rét-, kaszáló- bérleteik csak erősítettek —, az onnan nyert, megszokott takarmánnyal együtt kézenfekvővé tette, hogy a szarvasmarhafajta, annak tartásmódja megegyező volt náluk e területek lakóiéval, és nem változott lényegesen mindaddig, amíg ez a kapcsolat eleven és kifizetődő volt. E területek révén tehát egyrészt eleven és közvetlen maradt a kapcsolatuk a magyar fajta szarvasmarhát nagy tömegekben tartó Alfölddel, ahol az extenzív tartásmód mellett a marha olcsó volt, ugyanakkor nagy volt a választék. Másrészt éppen a Sajó és Hernád völgyének természetes útvonala révén eleven kapcsolat kiépítése kínálkozott a még szintén magyar fajta marhát kedvelő és tartó felvidéki területekkel, ahol viszont már nem volt oly nagytömegű állomány, kisebb volt az ottani nehezebb terepviszonyoknak, vagy korán jelentkező tejhaszonvételi formának[49] megfelelő

[47] A lakosság kisebb rétegét érintő kupeckedésről — bármily jelentős volt is —, úgyszintén az állatkereskedelem, a vásárok foglalkoztatottjairól (hajcsárok, lóvezetők, „cenzárok, ágensek, felhajtók, bószerelők: beteg állatokkal mesterkedők"-ről stb.) ezúttal nem szólhatunk. L. 42. jegyzet.

[48] Vö. *Fényes:* i. m., továbbá *Galgóczi Károly:* Magyarország stb. mezőgazdasági statisztikája. Pesten, 1855. 327., valamint a Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája, Ötödik kötet. Végeredmények. Budapest, 1900. XVII. sz. kartogrammjával.

[49] Vö. *Borovszky:* Magyarország vármegyéi és városai. Gömör és Kishont vármegye. Budapest, é. n. 210, 270., továbbá *Magyary—Reichenbach:* i. m. 38.

választék, ezért keresett cikk volt a jóminőségű és célnak megfelelő marhafajta Természetes volt tehát, hogy a bőcsiek közül mindazok, akik csak tehették (elsősorban a gazdák, de a szegények közül is, akiknek parasztbérlete, óla, takarmánya volt) foglalkoztak *jószág-csereberéléssel*. Tehetségükhöz mérten vettek olyan és annyi jószágot, amilyet és amennyit tudtak. Tartották, ha volt parasztbérletük azon és saját legelőiken. Akiknek sem parasztbérletük, sem „legelőjoguk" nem volt, addig tartották, amíg tellett a rendszerint „felesbe, részibe kaszált" takarmányukból. Ezért jobban ősszel vettek telelőre és őszi, téli, jövő tavaszi legelőre, amikor olcsóbb volt a jószág. Közben használták, ha egyáltalán szükségük volt rá, vagy amíg pótolhatatlanul szükségük volt rá. Majd feljavultan, ha pedig nem volt betanítva, betanítottan[50] drágábbért, mint vették, adták tovább rendszerint a Felvidéken, a tőlük északabbra lakóknak. Vettek helyette újat, betanítatlant, vagy „jó kötésűt, de elhanyagoltat", ezért olcsóbbat — rendszerint az Alföldről. A módosabb, nagyobb és legelővel ellátott, vagy a takarmány ellátó területekhez viszonylag kedvezőbb fekvésű falvak lakói, azok közül is elsősorban a tehetősebb gazdák meg „direkt piacra való tartásra vették a jószágot. Rugott bornyút vettek: 6 hónapos kortól 1 éves korig. Tartották 3—4 éves korig, azután került piacra. Ilyenek voltak például a kesznyéteni gazdák. Arnótra, Hernádkakra, Bőcsre[51] stb. való emberek vették meg tőlük az ilyen jószágot helyben és piacra, vásárra kerülés előtt még tartották fél évig. Közben betanították, vagy elmunkáltak rajta. Ha tinók vótak, mint kész ökrök, ha előhasú, *egyszerfias*ok vótak, mint betanított fejősök kerültek Szikszó, Miskolc vásárain eladva a Felföldre. Elsősorban Gömörbe. Ott tovább tartották, nevelték, használták. Kiöregedve, vagy sőrézve Rimaszombatban adták tovább: Budapest, Prága, Bécs mészárosai vették meg."[52]

Ez a jövedelemkiegészítő, vagy mint többször hangoztattuk, sokaknál létalapot jelentő jószágcsereberélés, állattal való kereskedelem ma is él ugyan a bőcsieknél és a Sajó — Hernádvölgy községeiben, de már csak csökevénye a réginek, különösen az 1830—1920 közötti időben folytatottnak. A parasztbérletek virágkorában, az azokon tartott és onnan nyert takarmánnyal feljavított magyar fajta szarvasmarha tartásának idején volt a legélénkebb. És addig volt élénk, amíg nem választotta el politikai határ a Felvidéket az Alföldtől, amíg ennek az átmeneti jellegű összekötő területnek a lakói kézenfekvően közvetítők lehettek és voltak a sok állatot tartó Alföld és az igás-, vágó-, fejősjószágot kereső Felvidék között. Ezek a községek ugyanis évszázadok óta használt átkelőhelyek, közlekedési és kereskedelmi utak, marhahajtó utak mellett vagy közelében fekszenek: nagy állatvásártartó helyek övében.[53]

A fent ismertetett haszonvételi cél mellett más haszonvételi célokat, formákat is szem előtt tartva, lássuk röviden, hogyan oszlott meg a községek

[50] Vö. a 33. jegyzettel.

[51] „A bőcsiek különösen az *üszőmarhát* keresték jobban." (*Molnár I.* közlése.)

[52] *Molnár Imre* 63. é. gazdálkodó, tinókupec adatközlőnk közlése. Arnót (Borsod m.)

[53] Vö. *Teleki*: i. m.; *Prinz—Teleki—Cholnoky*: Magyar föld, magyar faj. Budapest, é. n. II. k. 347, és 373., valamint *Borcsiczky Béla*: A politikai változások befolyása Magyarország kereskedelmi útjaira a XIV—XV. században c. mű idevágó részeivel, térképmellékletével Budapest, 1914. (Rövidített formában: „Magyarország legnevezetesebb kereskedelmi útvonalai a XIV. és XV. században" c. Földr. Közl. XLII. (1914).

szarvasmarhaállománya kor, ivar szerint és mikor, milyen fajtát, hogyan tartottak. Mikor változott meg a tartott szarvasmarha fajta és miért.[54]

A szarvasmarhaállomány kor és ivar szerinti megoszlása

		Szopós és 1 é. aluli	Növendék bika és bika	Tinó és ökör	Üsző	Tehén	Összes
Belsőbőcs	1895-ben	58	3	113	42	361	577
	1911-ben	30	8	24	103	395	560
	1935-ben	4	12	6	70	437	529
Külsőbőcs	1895-ben	53	—	108	28	191	380
	1911-ben	30	6	48	67	228	379
	1935-ben	26	7	2	108	278	42

A szarvasmarhaállomány fajta szerinti megoszlása

		Összes	Magyar	Nyugati és riska	Egyéb	Bivaly
Belsőbőcs	1895-ben	577	557	20	—	—
	1911-ben	560	287	265	8	—
	1935-ben	529	59	409	61	—
Külsőbőcs	1895-ben	380	371	9	—	—
	1911-ben	379	275	104	—	—
	1935-ben	421	230	168	20	3

Az összes szarvasmarhaállományból igavonásra használt

		Összes	Ökör és tinó	Tehén	Bivaly
Belsőbőcs	1895-ben	577	26	142	—
	1911-ben	560	—	212	—
Külsőbőcs	1895-ben	380	42	54	—
	1911-ben	379	10	131	—

Fenti adatokat vázlatosan elemezve is szembetűnő mindkét községnél és mindhárom időpontban az összes állományból a tehénállomány döntő súlya, amely Belsőbőcsön kb. 1924-ig, a külterjesebb gazdálkodású, parasztbérleteit tovább megtartó, jószágait jobban csereberélő, tehénnel jobban kereskedő Külsőbőcsön pedig még 1935-ben, sőt helyi adatközlőink szerint a második háború utánig is az igénytelen, „győzősebb"[55] magyar fajta volt.

[54] Forrás ua., mint 43. jegyzetnél. — Megjegyezzük, hogy a három időből származó statisztikai felvétel és feldolgozás háromféle módon csoportosított kor, ivar szerinti adatát összevonásunkban adatközlőink helyi gyakorlatának és a hivatalos statisztikai módszerek szerinti csoportosításoknak gondos egyeztetése alapján tüntettük fel. Hibaszázalék még így is adódott, különösen a szopós és 1 é. aluli borjak állományánál. Ennek ellenére az adatok elfogadhatók a helyzetképet reálisan mutatóknak. — Az, hogy 1895-ben a külsőbőcsieknek nincs feltüntetve az adatokban bikájuk, abból származik, hogy a statisztikai felvétel nem tenyészidőben, késő ősszel, akkor volt, amikor éppen bikáikat cserélték. — A nyugati fajtát, riskát feltüntető adatok 95%-ka magyar tarkára (pirostarka) vonatkozik. Az egyéb, főleg nem magyar fajta és nem nyugati fajta tarka-keverék. — 1935-ből nincsenek hivatalos igázási adatok. Adatközlőink szerint ebben az időpontban már szinte kizárólagosan tehéniga volt, főleg tarka fajta, kettős fogatolással.

[55] „Frissebb, győzi, jobban bírja a munkát, különösen a szántást. (Egyenletes úton, teherhúzásnál a tarka közel úgy, vagy úgy bírja.) Igénytelensége miatt gazdája is jobban győzi takarmánnyal. Jobban győzi türelemmel is, mert szótértőbb, tanulékonyabb, mint a tarka fajta." *(Mezei S., Sós J.* közlése.)

Az 1895. évi adatokat helyszínen gyűjtött emlékezés-anyagunkkal és a *Gyüker család* feljegyzéseinek segítségével elemezve, azt látjuk, hogy még ebben az időben is, de még inkább az ezt megelőző parasztbérletek virágkorában (1850—1880) sok az összes állományban a szopós, egy éven aluli borjú, különösen az *ökörborjú* és sok a tinó. Ugyanis az ökörre és tinóra vonatkozó adatoknak jóval több mint fele 3 éven aluli jószágra vonatkozik. Ez idős adatközlőink emlékezésével egybevágóan azt bizonyítja, hogy „csengő-bongó tinótartás[56] és nevelés vót itt ezelőtt. *Gangos*, *nyalka*, fennálló, villásszarvú, jó tinónevelő tehenet, fiatal bikát tartottak, neveltek, vettek. Meg elmentek tinóér az Alföldre.[57] Pározták tartásra, fejállásra, szarvára. Úgy néztek ki, mintha egy tehen ellette vóna".[58]

Körülbelül 1880-ig, illetőleg fokozatos átmenettel kb. 1900-ig mind a saját szükségletükre, mind pedig az eladásra szánt jószágoknál a *tinó-* és *ökörnevelésen*, kiválasztáson volt a fősúly. De már a jobbágykorban sem volt ez náluk csak vágóállatnevelés, hanem kb. 1836-tól kezdődően az általuk is szeretett és a mások által még inkább keresett igavonásra kiválóan alkalmas magyar fajta tinók és ökrök nevelése. Ebben az időszakban már kereskedni sem csak vágóállattal kereskedtek, hanem elsősorban szintén az igavonásra legjobban megfelelő tinókkal és ökrökkel. Csereberélni is a jó, igavonásra kiválóan alkalmas tinókat és ökröket csereberélték, mert tapasztalatuk szerint számukra több haszonnal járt ezek csereberélése, mint a vágóállaté. Mindezek feltétele, lehetősége és kifizetődő volta már a jobbágykorban adva volt egyrészt hagyományos népi tapasztalatukon nyugvó tudásukban, másrészt területi fekvésükben és legelő, rét, kaszáló parasztbérleteik révén. Amíg a tinó- és ökörnevelésen, kiválasztáson, a tinó és ökör csereberélésen, ezzel való kereskedésen volt a fősúly, addig ezt a haszonvételi célt és formát szolgálóan hagyták meg *magnak* növendékállataikat, választották ki, vették meg egyéni és közös *magtehen*eiket és nevelték, vették közös *magbikái*kat.

Az 1911. évi adatokat vizsgálva, azt tapasztaltuk és látjuk, hogy az állományban még mindig sok a továbbtartásra, továbbtenyésztésre meghagyott,[59] vett, kiválasztott fiatal állatok száma, de eltolódás történt (kb. 1880-tól fokozatosan) a tinók rovására, illetőleg az üszők javára. Megvilágítja az okát *Sós József* és *Mezei Sámuel* adatközlőink emlékezése: „Gyüker Sámuelnél vótam kisfiú, cseléd. (1900 körül: Sós J.) Gyakran mondták az asszonyok: nem eresztené el ezt a fiút (köpülni, vevőhöz, piacra: tejet-túrót hordani). — Iskolába kéne menni — Majd elkérem. — Két fejős tehene vót (gazdasszonyának). A tejet

[56] „Felcsengőzték a cifra, szép tinókat, ökröket (később a teheneket is), mint az Alföldön a lovat. Meg *harasztból bojtot* kötöttek a szarvára." *(Sós J., Mezei S.* közlése.)

[57] Vö. *Fényes*, *Galgóczi*: i. m.

[58] Általában teljes kifejlődés után „harmadfűre, régen negyedfűre menően" fogták, fogják járomba jószágaikat. — 1900-ig gyakori volt a négyesfogat. Ekkor hatosban tanítottak. „Később és ma kettesfogat járja, mert arra telik, az is meggyőzi." (Jobb munkaeszközök stb.) — Kb. 1900-tól a négyesben való betanítás szokásos, különösen a tinóknál és ökröknél. „Tavasszal ganajhordáskor, nyáron hordáskor tanítottak, tanítanak jobban. Ilyenkor sokat kell nekik megállani, ezért hamarabb betanulnak." *(Id. Szabó J.* közlése.)

[59] 1911-ben Belsőbőcsön a 395 darab, jelentős részében már ekkor igázott (1. igázási táblázatot) tehén közül 349 ellett, 9 vetélt. A 349 borjú közül csak a legkiválóbb 55 üszőborjút hagyták meg magnak, a többit eladták miskolci mészárosoknak. Ez egyrészt erős minőségi kiválasztásra vall, másrészt arra, hogy ebben az időben már inkább vették, mint nevelték a fiatal, továbbtenyésztésre alkalmas üszőborjúkat, majd teheneket. Ugyanakkor az eladott borjak nagy száma arra is figyelmeztet, hogy környékükön már ebben az időben kelendő lett a borjúhús, még inkább keresett a tej (Miskolc, Diósgyőr).

elatta a szegényeknek. 10 krajcár vót egy pohár tej, 4 krajcár egy tányér túró. — Így kezdődött itthon." „Később, az egész falu kofa lett. Horták a tejet Miskócra. Még Hidvégre (Sajóhidvég), Kesznyétenre is jártak tejér." (Mezei S.)

Tehát ekkor (1880-tól fokozatosan) már nem a tinó-, illetőleg ökörnevelés és ezzel kapcsolatos csereberélés, haszonvétel, hanem az *üszőnevelés*,[60] majd (1900-tól szintén fokozatosan) a jó *fejőstehén* kitenyésztése, *nevelése*, tartása, illetőleg a tejhaszonvétel volt a cél. Ezt a tejhaszonvétellel kapcsolatos célkitűzést gondosan egyeztetniök kellett és egyeztették is a tehén igázásával (l. az igázási táblázatot), mert kevés bőcsi embernek volt módjában, hogy fejőstehene mellett igavonásra külön ökröt vagy tehenet tartson. Ezért mindkét, sőt borjúszaporulatra tekintettel három haszonvételi célnak megfelelően választották ki, vették, tartották egyéni és közös magteheneiket és hagyták meg, nevelték, vették, gondozták közös magbikáikat.

Amíg a magyar fajta szarvasmarha tartása mellett a tinó- és ökör-, majd az üszőnevelés és ezzel kapcsolatos haszonvétel volt a cél, s amíg a községek lakói ezt szolgálóan szükségletüknek megfelelően fenntarthatták a Tisza melletti legelő, rét, kaszáló parasztbérleteiket, addig ezeken a bérleteken *anyagulyák*at is tartottak,[61] a *vegyes-*, illetőleg *fiatalgulya* mellett. — Bikáik egy része ezek között az anyagulyák között járt állandóan, csak olykor rossz mezőn járva, csapták külön jobb legelőre, vagy etették póttakarmánnyal. Nemegyszer saját községbeli legelőikre való szoruláskor fordult ez elő. — A vegyes-, illetőleg fiatalgulyákban saját nevelésű és vett, 1 éven felüli növendékállataikat tartották. Gyakori volt, hogy heverő és piacra szánt ökreik, valamint meddő teheneik is ezek között legeltek. — Az igavonásra használt tinóikat, ökreiket külön *ökörcsordán* tartották, legjobb, saját községbeli legelőiken — munkaidőben mindenképpen, de ha jó volt a mező, munkaidőn kívüli időszakban is. — Fejőstehenek és azok borjai — ha beváltak és nem adták el — választásukig szintén saját határukbeli legelőiken jártak ebben az időben: *csordán*, illetőleg *borjúcsordán*. — A tehéncsorda közt 1924-ig — amíg csak magyar bikát tartottak — szintén állandóan járt bika.

A tartásmód, vele a nyájszervezet, pásztorszervezet a magyar fajta szarvasmarha tartása idején is gyakran változott a községek lakóinak a mindenkori piaci helyzettel[62] is szoros kapcsolatban álló tőkeereje, bérelt legelőik mennyisége és minősége, tartott állataik száma, annak a haszonvételi formával összefüggő kor, ivar szerinti megoszlása, igavonónkénti igénybevétele stb. függvényeként.[63] Istállóik ma még tükrözik a régi, sok állatot tartó kort. Vagy „egy haj alatt" épültek a házzal, vagy pedig különállóan, de ekkor is

[60] Vö. *Borovszky*: i. m.

[61] Az anyagulyák körülbelül 1880-ig való rendszeresebb meglétét idős adatközlőink emlékezésén kívül a *Gyüker család* feljegyzései is bizonyítják, különösen a folyók szabályozása előtt gyorsan érkezett árvizekbe fulladt borjúveszteségekkel kapcsolatosak. (3 p.) Az ismertnél feltehetően nagyobb állományt tekintetbe véve sem lehettek, azonban ezek az anyagulyák nagyok. — További felderítésre vár, hogy milyen volt az összefüggés a községek csordái és anyagulyái között.

[62] Amelyet viszont saját földjük, családjuk stb. kötöttségei, ráérő idejük is befolyásolt. (Vö. Külsőbőcs lakóinak élénkebb jószágcsereberéléséről mondottakkal.)

[63] A tartásmód, nyájszervezet stb. kérdésében szerepet játszott a két község lakóinak, vezetőinek egymáshoz való viszonya, magatartása is. (Vö. nézeteltérések.) — Itt jegyezzük meg az állománnyal, tartásmóddal, nyájszervezettel stb. kapcsolatosan: 1926—1935 között Belsőbőcsnek még mindig volt csordája mellett gulyája (nagyobb legelő), Külsőbőcsnek ekkor már csak csordája volt. Ebben az időben a külsőbőcsiek ökrei és üszőborjai a belsőbőcsi gulya közt jártak. (*Id. Szabó J.* közlése.)

rendszerint a ház végében. A volt és viszonylag még ma is magas állománynak megfelelően tágasak. Szemben az ajtóval, végig a fal mellett állt, illetőleg áll az igás- és fejősjószágok jászla : a *nagysor*. Az ól egyik végében van a növendék állatok jászla : a *kissor*. Újabban itt van a takarmányelőkészítő, különösen ahol már nincs meg az ezt a funkciót ellátó csűr.

Gyökeresen megváltozott azonban a helyzet az első világháború után, amikor politikai határ választotta el a Sajó—Hernádvölgy községeinek lakóit, közöttük a bőcsieket is a minőségi magyar fajta állatot felvásárló Felvidéktől. A szűkebb hazában megcsappant a szántók területe. Részben ezek pótlására gyors ütemben feltörték az 1920—30 évek között a már amúgy is kapitalista kezelésben levő Tisza menti legelő-, rét- és kaszálóterületeket, ahol a bőcsiek parasztbérletei voltak. Ugyanakkor rohamos fejlődésnek indult a vidék két nagy ipari és kereskedelmi gócpontja : Miskolc és Diósgyőr. Mindkét Bőcs élelmes lakói számot vetettek már ezzel az utóbbi jelenséggel korábban,[64] de a háború után az állam is beleszólt a nagyközpontoknak tejjel és hússal való ellátása miatt a környező községek állattartásába. Pirostarka bikák tartására ösztönözvén, kötelezvén a legeltető társulatokat, illetőleg a törvény szerint az apaállatok beszerzésére általában kötelezett községeket.[65]

Nem járt zökkenő nélkül ez a fajtaváltozás és vele a kezestartásra való előbb fokozatos, majd rohamos áttérés Bőcsön sem, ahol a legelő, rét, kaszáló parasztbérletek saját községbeli területüknek hosszú időn át való tehermentesítése révén előnyösebb helyzetet eredményeztek más községeknél. A tehéntartáshoz értő, tenyésztési tapasztalatokkal rendelkező bőcsiek azonban hamar beletanultak a kifizetődő tejhaszonvétel vonalán az itt tért hódító piros-tarka fajta marha tartásába, gondozásába, szaporításába, igázásába is. Hogy ez így volt, és mint zajlott le, leghelyesebbnek mutatkozik adatközlőink emlékezésének idézése : „Nekem (1920 előtt) volt egy magyar tehenem, 18 liter tejet adott, ha én azt mesterséges takarmányra fogtam." (Mezei S.) — „Körülbelül 1920-ba gyött a tarka bika. A tejelés miatt zajgatták. Sok baj vót vele. Lomha is, nehéz is. Különösen a feje miatt vót baj. Nagy a feje : a magyar tehénnek ehhe szűk a medencéje. Elléskor a bornyút nehezen ellette. (Amelyik tarka bikától folyatott.) Kijárós maratt a bornyútartója. Némelyik bele is döglött az ellésbe. Nem vótam én se embere egy darab ideig : mer a magyar bika, magyar tehén, a magyar marha szívósabb, meg betegségállóbb. Tartása egyszerűbb, könnyebb." (Sós J.) — „Beletanultunk oszt a tarka tartásába is. Rávitte az embert az érdeke, meg érzékünk is vót a tehénféléhe. Vót nekem egy Mandula nevű magyar tarka tehenem. Huszonhármat ellett. Nagyhírű tehén vót. A Herceghalmi Kísérleti Gazdaságban vannak a rávonatkozó adatok, meg az utógya." (Mezei S.) — „Befogtuk, meg befogjuk a tarka tehenet is. Egyesbe is, ha *huzatunk* vele. (Ekekapát.) — Görbe, hajlott a szarva, nem egyenesítgettyük sült répával, meleg cipóval, se *kalodával* (szarvkifeszítő), mint a magyaréval tettük." (Sós J.) — „1924-től csak tarka bika van. Emiatt oszt megszünt *a falu tehene* tartása is. Ugyancsak 1924-be." (Mezei S.)

Mi volt a szerepe, amíg tartották? Miben és hogyan mutatkozott meg a jelentősége? Ezek a fő kérdések, melyekre sok egyéb kérdés mellett, elsősorban válaszolnunk kell.

[64] Vö. az 59. jegyzettel és a fajtaváltozást feltüntető táblázatban a nyugati fajta (pirostarka) marha százalékos arányával.

[65] Tenyészbikákat osztottak szét, illetőleg adtak el a legeltetőtársulatoknak, községeknek. (Vö. többek között *Mille Géza :* Gyakorlati gazdalexikon. Budapest, 1927. I. 92—123.)

Az első kérdésre lényegében már dolgozatunk bevezető mondataiban válaszoltunk, ahol vázoltuk, hogy a község lakossága, *közönsége* vette és tartotta,[66] mint olyan *magtehenet*, amely csordája, gulyája számára nevelt *magbikát*. Mivel a falu mint közösség vette és tartotta, kapta *a falu tehene* nevet.

Azt is vázoltuk, hogy 70 év körüli adatközlőink nagyapjukra hivatkozva állítják, hogy Belsőbőcsön, Külsőbőcsön emberemlékezet óta 1924-ig mindig tartott a falu egy *magyar* magtehenet. Tehát mindig csak magyar fajta szarvasmarhát tartottak mint falutehenet, tarka fajtát sem Bőcsön, se másutt eddigi tudomásunk szerint nem.

Hogy kitől tanulták a községek lakói és mikor a falu tehene tartásának szokását, arra nézve csak adatközlőink emlékezésére támaszkodhatunk. *Id. G. Szabó János* kesznyéteni, 88 é. legidősebb adatközlőnk szerint az „Erdődy uradalomban vót, és onnan tanulmányozták". A kesznyéteniek esetleg igen, de vajon a bőcsiek is? Hisz náluk már jóval előbb megvolt, mint Kesznyétenben.[67] Vajon, nem a „messzi fődet, félországot" jószágért bejáró bőcsiek Dél-Biharban,[68] vagy az ország más területén szerzett tenyésztőtapasztalata és falujukban parasztbérleteik révén meghonosított példája volt-e ösztönző az Erdődy-uradalomra is és még inkább azoknak a községeknek lakóira, akikkel szomszédi viszonyban, vagy parasztbérleteik révén kapcsolatban voltak? Mindezek további felderítésre várnak. Az a jelenség viszont, hogy tudomásunk szerint Belsőbőcs kivételével minden községben volt Erdődy-birtok, ahol eddig határozottan megtaláltuk a falu tehene tartásának szokását, adatközlőnk állítását is igazolja. — Arra sem tudunk határozott feleletet adni, hogy mikor kezdődhetett a falu tehene tartásának szokása Bőcsön, csak azt tudjuk, hogy az eddig ismert községek közül, ahol megvolt, élt ez a szokás, náluk volt meg először. A *Gyüker család* 1787-től vezetett feljegyzéseiben — kik között bíróviselt is volt — nem találtunk ugyan semmilyen feljegyzést a falu tehenével kapcsolatosan, és más forrásban sem eddig, de *Fényes* hivatkozott, 1851-ben nyomtatásban megjelent ama megállapítása, hogy: „válogatott szépségű bikákat tartanak teheneik hágatására" sokat mond e téren. Véleményünk szerint ekkor már mindenképpen meg kellett lennie Bőcsön az ezeket a bikákat nevelő falu tehenének. Tehát itt már jóval az 1874. évi legelőelkülönítés előtt megvolt.[69] A *Gyüker család* természetesnek, meglevőnek tekintette, és azért nem említette sem 1851 előtt, sem később feljegyzésében.

Az eddig elmondottakkal lényegében arra is válaszoltunk, hogy hol volt elterjedve a falu tehene tartásának szokása. Ott, azokban a Sajó-Hernádvölgyi és Sajó torkolata közelében levő Tisza menti községekben, ahol az ott lakóknak a szükség által is ösztönzött népi tapasztalata felismerte és kihasználta az ottani kedvező állatélettani tényezőkben (nagy kiterjedésű rétek és legelők, azokon parasztbérletek) és a fekvésükben (sok állatot tartó Alföld és az állatot kereső,

[66] Közpénzből vették. A községek tulajdonát képező rét, legelő, szántóterületek jövedelmeiből és a kiöregedett, vagy más okból eladott községi apaállatok, falu tehene, üszőborjai stb. árából. — *Id. G. Szabó János* 88. é. kesznyéteni adatközlőnk — ki 60 évig volt pásztor — emlékezése szerint náluk (hol szintén tartottak falu tehenet): „egyideig a községé, azután a legeltető társulaté" volt a falu tehene.

[67] Vö. a 4. jegyzettel.

[68] Vö. *Fényes:* i. m. és *Galgóczi:* i. m. 323, 327.

[69] Kesznyétenben és Tiszalucon a legelők elkülönítése után kezdődött a falu tehene tartása. A *Gyüker család* feljegyzéseiből és adatközlőinktől tudjuk, hogy ezekben a községekben igen korán megvolt a legelőelkülönítés. Tiszalucon 1850 körül, Kesznyétenben is kb. ebben az időben. (*Gyüker család:* i. m. 14. és *Id. G. Szabó János* közlése. — Vö. a 4. jegyzettel.)

felvásárló Felvidék közötti fekvésben) mint adottságokban rejlő lehetőséget. Ezeknek a községeknek a lakói azonban nemcsak egyszerű közvetítői voltak a Felvidék felé az alföldi jótulajdonságokkal rendelkező magyar fajta szarvasmarhának, hanem népi tapasztalatukkal, tenyésztői munkájukkal kifejlesztették az ebben a szarvasmarha fajtában levő jótulajdonságokat. A jótulajdonságok közül is mindig azokat fejlesztették, amelyekre saját szükségletüknek és a tőlük jószágot vásárlók kívánságának, haszonvételi céljának, formájának megfelelően éppen szükségük volt.

Ki vette és hol vásárolták a falu tehenét? „A bíró hatáskörébe tartozott a vevése." A bíró azonban sohasem egyedül vette meg a falu tehenét. Rendszerint vele ment egy idősebb pásztor is.[70] — Nem helybeli és környékbeli gazdáktól, tenyésztőktől, hanem mindig az Alföldről (Nagyvárad, Debrecen, Kunhegyes stb.) vették a falu tehenét. Rendszerint vásárban vették, de ha csak lehetett, megbízható személytől, ismerőstől. Olyantól, aki kívánságukra nemcsak hogy meg tudta mondani, hanem meg is mutatta, „hogy milyen jószág bornya, leszármazottya".

Előhasút vettek jobban, vagy egyszerfiast. „Ammán megmutatta magamagát: mivé válik, milyen *nevelős*." Nem emlékeznek adatközlőink, hogy borjával vettek volna falu tehenet, de nem tartják kizártnak.

Fényes idézett megállapításából is láttuk, hogy a bőcsiek tartott állataik kifogástalan voltára sokat adtak. Érthető tehát, ha az egyéni tulajdonban levő, apa- és anyaállatok közösségi mintapéldányának, a falu tehenének a kiválasztásánál még fokozottabb körültekintéssel jártak el. Hisz azt mindig az egész falu szemmel tartotta.

Hogy milyen hasznos és jótulajdonságokkal rendelkezőt vettek, azt a mindenkori saját szükségletüknek és a tőlük jószágot vásárlók kívánságainak megfelelő haszonvételi cél szabta meg. „Régen a jó tinó- és ökörnevelés, majd az üszőnevelés, azután meg a jó fejőstehén" tartása volt a cél. — Bármilyen volt is a haszonvételi cél, mivel szaporításra és magtehenet vettek „a' vót az első, hogy jó nevelős legyen, egészséges, nyalka, igénytelen, edzett, betegségálló, mert ezt ótotta az utóggyaiba, azok meg tovább". — A „krumplis marhát" (burgonyával való etetéshez szoktatottat) nem vették meg. Ezért nem vásároltak Nyirségben lakóktól. A „kórés marhát" (kukoricaszárral való etetéshez szoktatottat) szerették. Ezért vásároltak szívesen az Alföldről. Az onnan vett jószágok és utódaik ínség-takarmánnyal is kiteleltek szűk esztendő esetén. Nemegyszer előfordult, hogy takarmány hiányában a zöld vetéseket legeltették. Ilyenkor „az alföldi marha, ha fel is fuvódott, nem döglött bele".

Amíg a tinó- és ökörnevelés volt a községek lakóinak a célja, úgy választották ki a falu tehenét, hogy az utódai révén nyert „valódi magyar marha" tinók, illetőleg ökrök megfelelő nevelés és tartásmód mellett, a fenti tulajdonságokkal is rendelkezve, a következő küllemi jegyekkel és fizikai tulajdonságokkal rendelkezzenek:

„F e j: széles, szögletes homlok, rövid orr. Ez a jó, ez a szép. — S z a r v á l l á s: *fennálló szarvú*, *gombos*, *gyertyás*, *gallyas* (kissé előrebukott szarvú). A fennállótól széjjelebb álló *csákó* már korcs. — S z a r v s z í n e k: szarva

[70] Kesznyétenben „a falugazdát és pásztort bízták meg a vevésivel. Ezt a Bora nevű tehenet Debreceni vásáron vetük, én is ódavótam" — írja *Id. G. Szabó János* adatközlőnk. — „Mivel a bőcsiek tehénhe értő emberek vótak, csereberélték a jószágot, került mindig, aki ott vót a bírón kívül." (*Mezei S.* közlése.)

töve piros, utána krétaszínű, egyharmad része pedig fekete a *hajba* (hegyén. Ökör korra üvegszerű simává tisztul.) — *Sötét fejű, fűzfa szarvú ;* feketés a szarva. Ha a pirosság ökör korra kifehéredik : *fehér szarvú* (mint a deres ló). — Szem : minél nagyobb, kiülő, nagyszemű tetszik. Tökéletesebb ez, mint a hunyorgató, kisszemű. A *pápaszem* (szem alatti sötét folt) eltűnik, ha egyéves korig kiherélik, csak a kétéves kor után heréltnél marad *bikás.* — Fül : középnagyságú. Ha élénken tartja a fülit, ez a *tőkés, alföldi.* Hol lyukas, hol hasított. Az is alföldire vall, ha hasított, *kikanyarított* (belüle egy darab). — Amelyik *nyír is vele,* élénken fülel, jártatja, minden neszre felfigyel, az a jó. — Orr : fekete bőr borítja. — Nyelv : fekete tarkás. — Fog : tejfogas 1 évig, 2 évtől 3 évig két fog, 3—4 évig 4 ökörfog, 5 éves korára 8 ökörfog. A fog 8 év után színt vált (tarka folt a feketében) és aprósodik. — Nyak : rövid és vastag. Az alsó nyakrészen *pillengő* (lebernyeg). Ez, ha teljes, mindjárt az állánál kezdődik és tart, levezet a lábközig. Az nem esik túlságosan kifogás alá, ha az áll alatt 3 ujjnyira hiányzik a pillengő, ezt hívjuk *nyakócnak.* — Eleje : széles, lábszárak nem szűken, jó vállas. — Hát, derék : egyenes, nem ívelt lefelé, de felfele se görbül : *zsinór egyenes, jó dereka van.* Nincs *baltavágása.* — A jó ökörnél a láb és a derék a legfontosabb, azzal bírja az igát. — Marja, vagy tolója : nyaktól a törzs felé egy kicsit kiállónak kell lenni, mert ha sima, felszalad a járom a gerincére és fullad az ilyen ; igázni nehéz. — Oldala : kiívelt oldalborda, nem egyenes. — Hátulja : a két csípőcsont közti távolság, ha elég széles, akkor : *széles keresztje* van, lehet rá pakolni húst, de csontot nem. — Gyomor, has : ha a bordák ívelten: *vesésebb marha.* — Far : ha a derékkal egy magasságban van és széles a farcsont, sem le, sem fel nem ívelt a far, akkor tökéletes. Ha a farkcsíktól a két farcsont gömbölyű és széles, akkor tökéletes. — Fark-csík : ha teljes és elég vastag, az a tökéletes. — Fark-bojt : tiszta fekete, a magyaré mindig az. — Láb : lábszárak tökéletes vastagok, zsinóregyenes. Térdnél sem előre, sem hátra nem hajlott. Ha a lábak közt el lehet lőni, az a jó. Amelyik összefeni, az nem jó : *gacsos.* A *kardlábú* se jó. — Köröm : fekete. Már borjúkorától nevelni kell. Ha szabadon jár, úgy válik edzetté. Az istállóban nevelté elferdül, a csülök is utána nő, leül. — Bőr : sötétszürke, nem túl vékony. — Szőr : kékes szőr, kissé darus. Ez a tökéletes a magyar marhán. Sem szarva közt, sem a farka bojtjában idegen szőr ne legyen, sem a fülkagylón. Ha idegen szőr van ezeken a helyeken, hamar meg lehet ismerni, még ha *beütés,* keresztezés van, akkor is. — Általában a magyar marhának a feje, nyaka, eleje sötétebb, mint a teste többi része, különösen a bikáé. — Jellemző még a magyar marhára az emelt, magas főtartás. Amelyiknél ez nincs meg, az beütéses, keresztezett vagy gyengetüdejű."[71]

Amikor az üszőnevelés, majd pedig a jó fejőstehén tartása, illetőleg az ezekkel kapcsolatos haszonvétel volt a községek lakóinak elsődleges célja, úgy választották ki a falu tehenét, hogy az általa nevelt magbika utódok révén nyert üszők megfelelő nevelés és tartásmód mellett a fenti jótulajdonságok

[71] Mivel egyrészt ellenőriznünk kellett a bőcsiek ma már erősen az üsző- és teheéntartáshoz szokott „szemmértékét", másrészt egyeztetnünk kellett a nevelt tinókkal, ökrökkel szembeni saját szükséglet és a vásárlók kívánalmát, ezért a Felvidékre régen sok tinót (köztük a bőcsiek, kesznyéteniek, tiszaluciak stb. által neveltet is) eladó arnóti híres tinókupecek egyikét : *Molnár Imre* 63 é. gazdálkodó, tinókupecet is megkérdeztük : milyennek ismerte a bőcsiek által nevelt tinókat. A tőle gyűjtött adatokat egyeztettük *Sós József* 67 é. és *Mezei Sámuel* 67. é. gazdálkodók, tsz-tagok, bőcsi adatközlőinktől gyűjtött adatokkal. (A két helyről gyűjtött adatok 95%-ban egyezőek voltak.) Az így egyeztetett adatokat idéztük jelen időbe áttéve.

nagy részét megtartva, ivaruk két fő funkciójának is a lehető legjobban megfeleljenek: mégpedig a szaporításnak és a tejelésnek. A tinó- és ökörnevelésnél ismertetett jótulajdonságok nagy részének megtartására azért törekedtek változatlanul és finomították azokat csak kismértékben a kiválasztáson, nevelésen túl főleg beltenyésztéssel, mert náluk is és a Felvidéken lakó vásárlóiknál is szokásban volt s egyre nagyobb teret hódított a tehén igázása.

Az üszőneveléssel kapcsolatos haszonvételi cél idején különös gondot fordítottak mind a falu tehene kiválasztásánál, mind pedig a „harmad-, negyedfűre menő" tenyésztésbe vett üszők kiválasztásánál a tőgy és csecsek épségére, jól fejlettségére, valamint arra, hogy az üszők, tehenek *megye* (pérája) „zárt legyen", hogy ne szennyeződjék. Arra is ügyeltek, hogy az üszők, tehenek megye „ne legyen *beesett* (visszahúzódott), mer e' folyatáskor *zavadzál* (akadályoz").

A bőcsiek sok tenyésztési tapasztalata közül ezúttal csak két idevágó tapasztalatot ragadunk ki a náluk meglevő, igen fejlett népi tenyésztési gyakorlatra jellemzésül. Egyik az, hogy amíg a tinó- és ökörnevelésen volt a döntő súly, főleg fiatal bikákat tartottak. Azt tapasztalták ugyanis, hogy a tenyészérés utáni első, második évben inkább a bika után fajzik a szarvasmarha, különösen ha a bika is fiatal. Öregebb korában inkább az anyatehén után fajzik, különösen, ha a bika is korosabb. Tehát fiatal bikák után több bikaborjút, illetőleg azok kiherélése után több ökörborjút nyertek, mint üszőborjút. — Amikor az üszőnevelés lett a cél: „6—7 évig is megtartottuk a bikát. Laci, Zsandár vót a neve. De előfordult, hogy míg itt vót, más nevet attunk neki, oszt maratt." Nemcsak azért tartották meg korosabb bikáikat ebben az időben, mert nem állt módjukban, vagy költséges volt a bikacsere, hanem egyrészt a beltenyészet miatt, másrészt a több üszőborjú nyerése reményében, ami — adatközlőink szerint — tapasztalható volt. — A másik tenyésztési tapasztalatuk pedig az, hogy mindig a kora tavaszi tenyészidőben, *fakadáskor* fogamzott, és így téli, télutói ellésből váltak be továbbtenyésztésre leginkább a növendékbikák, illetőleg üszők. Ez utóbbi tapasztalatot különösen a magbika nevelő falu tehenénél alkalmazták, mert egy lévén, annál jobban keresztül is vihették a jónak tartott időszakban való folyattatást. — A korai ellést azért is kedvelték, mert ilyenkor kevesebb volt a légy, mint késő tavaszon, illetőleg nyáron. Másrészt azért is kedvelték a korai elletést, mert a korán ellett borjú már abban az évben jól megtanult legelni.

Ha valami ok miatt már borjú korában vagy növendék korában, később tenyészérett korában nem vált be a falu tehene által nevelt bikaborjú, illetőleg magbika, eladták. Ilyen ok lehetett borjú korában a nagyon ritkán előforduló testi fogyatékosság, vagy korai ellésből származó hiba. — „Növendék korába nagyritkán került *komor*. — Korosabba került „rossz ugró". Olyan *kisirgetős*, amelyik csak megy a *folyató* után, nem vót. Miszáros kezibe való az ilyen. A jól tartott bika nem kisirget. Itt meg vót legelője, külön is, meg főd, ahun takarmánya termett."[72] (Id. Szabó J.)

A falu tehene révén csak saját szükségletükre: csordájuk, gulyájuk számára neveltek bikaborjút, illetőleg magbikát. Másnak nem és eladásra sem. Így volt ez a többi községekben is, ahol falu tehenet tartottak.

[72] Az 1926—1927. évi OFB földhöz, illetőleg házhelyhez juttatással kapcsolatosan az alábbiakat olvashatjuk a *Gyüker család* feljegyzéseiben Külsőbőcsről: „Az állomás fele is ekor keztek építkezni. A Simon géza házától kezdődött, mer adig a gazdaságé vót, *a bika részire termet takarmányt*. Oda kelet adni a nincsteleneknek házhejnek, az uraság más hejen adott érte a gazdaságnak..." (*Gyüker család*: i. m. 100. Vö. a 76. jegyzettel.)

„Ha üszőt ellett a falu tehene, kicserélték bikabornyúra. Vettek helyette jót, szépet, kifogástalan tehen alól."[73] (Sós J.) Ilyenkor gyakori volt, hogy helybeli vagy környékbeli (kesznyéteni) gazdáktól, tenyésztőktől vették a bikaborjút. Hideg téli, koratavaszi időben nem is vehették távolabbról a gyenge borjút.

A falu tehenét nem fejték. „A bornyú vele járt, csak azt szoptatta, nevelte, nem fejték." [74] (Sós J.) — A bikaborjú átlag 7—8 hónapos koráig járt a falu tehenével : addig szopott, azután választottak.

Amíg a községek lakóinak megvoltak a parasztbérleteik, és azokon rendszeresebben az anyagulyájuk, a falu tehene borjával együtt az anyagulyán, illetőleg között járt. A belsőbőcsieknek — mint láttuk[75] — még 1926—1935 között is volt csordájuk mellett gulyájuk. Később e között a saját községi legelőn tartott vegyesgulya közt járt a falu tehene borjával együtt. Választása után a növendék bika az ökörcsordával járt, tenyészérett, „harmadfűre menő koráig". „Azért nem járt az anyagulyán, csordán, fiatalgulya közt, hogy magamagát se izgassa, a teheneket, üszőket se *hajkurássza.*" (Id. Szabó J.)

A falu tehenét éppúgy tartotta a falu, mint a bikát.[76] Amíg megvoltak a parasztbérletek és azokon az anyagulya, a gulyások gondozták borjával együtt. *Szorulás után*, télen azok gondozták, akik a bikát : a gulyás és csordás együtt.[77] A parasztbérletek fokozatos csökkenése idején, amikor az állatállomány is kevesebb lett és gyakrabban változott a nyájszervezet (azon belül az állomány, kor, ivar szerinti összetétele), akkor Bőcsön a csordás feladatkörébe csúszott át a falu tehenének téli-nyári gondozása.[78] Mindig segített azonban neki a falu tehene gondozásában a gulyás is, különösen télen. Bőcsön ugyanis a közösségi tulajdont képező apa- és anyaállatok gondozása hagyományosan mindig közös feladatuk volt a gulyásoknak, illetőleg a csordásoknak.

A falu tehene Bőcsön, ha *kötve volt (lekötötték)*, nem a bikákkal közös, hanem külön istállóban állt, borjával együtt.[79] Borját nappal szabadon tartották, éjszakára megkötötték.[80]

A falu tehenét és később borját is mindig *bikakoszton* tartották. Abrakot is kaptak.

[73] „Nem aták el, marat az is és ha nem vált be, akor aták el" — írja *Id. G. Szabó János* 88 é. adatközlőnk Kesznyétenből.

[74] Kesznyétenben sem : „Csak a bornyát tartota, nem fejték soha." *Id. G. Szabó János* i. közlése.

[75] L. a 63. jegyzetet.

[76] *Dr. Hegyaljai-Kiss Géza* levelezésünkben felvetette a falu tehenének családoknál való sorban tartása gondolatát. *Sós J.* és *Mezei S.* i. levelükben erre nézve az alábbiakat válaszolták : „A falu tehenet csak a csordás gondozta, senki más. Mikor megszűnt a legeltetés, akkor tartozott a gulyás is segédkezni télen át az állatok körül. A csordás ott lakott a falu istállójánál. Még ma is megvan a *csordásház*. Nem volt szükség arra, hogy *sorban való tartásra, gondozásra* szorult volna a falu tehene, hisz abból kellemetlenség származott volna. A falu gazdaságának, vagyis közbirtokosságának volt rétje, amiből ki tudták tartani az állatokat."

[77] Vö. a 76. jegyzettel és „Télen az, aki a bikát, én 17 évig gondoztam. Nyáron a gujás," *Id. G. Szabó János* i. közlése.

[78] A parasztbérletek 1920—1930 közötti rohamos csökkenése idején a belsőbőcsi gulya igen vegyes volt. Ezért nem mindig járt a gulya közt a falu tehene, hanem olykor a csorda közt, ahonnan kicsaphatták jobb legelőre is.

[79] Kesznyétenben „A bika istálóba a kissoron," *Id. G. Szabó János* i. közlése.

[80] Kesznyétenben, ahol a bikákkal közös istállóban állott a falu tehene borjával együtt : „Mindig kötve volt" a borja is. *Id. G. Szabó János* közlése.

Az apaállatok, illetve a falu tehene gondozásáért az azokat gondozó csordások, illetőleg gulyások szokásos bérükön[81] kívül pénzfizetést is kaptak, és az övék lett a téli etetésből megmaradt csutkaszár.[82]

Az apaállatokat, bikákat és a falu tehenét, borját Bőcsön a bíró és törvénybíró felügyelete alatt gondozták. „Minden esetre a bíró és törvénybíró és még volt hozzájuk két *tizedes*. Ezeknek a felügyelete alatt gondozták. Az úgynevezett tizedesek hajtották végre a bíró és törvénybíró rendelkezéseit, akár az állattartásnál, akár falu munkájánál. Az a két tizedes volt a gazdaságnál, esetleg három tizedes."[83]

Adatközlőink emlékezése szerint Belsőbőcsön, Külsőbőcsön mindig csak 1—1 falu tehenet tartottak, többet nem. „Tiszaluc, Kesznyéten gazdag közsig. Nagy határjaik, jó legelőik vannak. Ott mindig sok marhát tartottak, neveltek. Szép tinókat, különösen a kesznyéteni gazdák."[84]

Amíg tartottak falu tehenet, mindkét Bőcsön „átaljába 5—6 évig tartottak meg egyet-egyet. A bikákat is, ha jók vótak, vagy még tovább. Különösen mikor az üszőnevelés egzisztált. — Cserélgették is a bikákat csorda, gulya közt. — Vót eset, hogy más falunak is átattak, elattak (bikákat), ha itt mán több időt tőtöttek. Ha oszt kiöregedtek, miszárosok kezibe kerültek." (Sós J.)

Még arra a kérdésre kell válaszolnunk, hogy mi a magyarázata annak, hogy mindazok közül a községek közül, ahol eddigi tudomásunk szerint tartottak falu tehenet, Belsőbőcsön és Külsőbőcsön ragaszkodtak a legtovább a tartásához. Ugyanis Tiszalucon már 1912-ben, Kesznyétenben körülbelül 1916—17-ben, a két Bőcsön pedig csak 1924-ben szűnt meg a tartása.

Mindenekelőtt figyelembe kell vennünk azt az ismertetett tényt, hogy a felsorolt községek közül a két Bőcsön volt meg a legrégebbi idő óta. Ezekben a községekben vert mélyebb gyökeret, itt vált hagyományosabbá a falu tehenének tartása. Itt alakult ki többféle, hozzá kapcsolódó haszonvételi forma. Gyűjtött adataink alapján ugyanis Tiszalucon és Kesznyétenben is, amíg tartottak falu tehenet, az magbika utódai révén elsősorban a jó, minőségi tinó- és ökörnevelést szolgálta, mind a saját szükségletre meghagyott, kiválasztott, mind pedig a továbbadásra szántan meghagyott, nevelt állatokat tekintve. Ezzel szemben — mint azt bemutattuk — a két Bőcsön ezt a náluk korábban meglevő haszonvételi formát, bizonyos szempontból egy fejlettebb, ugyanakkor jóval kevesebb versenytárs által folytatott haszonvételi forma váltotta: az üszőnevelés, illetőleg a magyar fajta tehénből közösségi alapon kitenyésztett jó fejőstehén. Egyrészt tehát ez a haszonvételi formák közti minőségi különbség okozta, hogy a két Bőcsön maradt meg tovább a falu tehene tartása.

A további okok keresésénél mindenekelőtt azt kell figyelembe vennünk, hogy a négy község közül melyikben, milyen ivarú szarvasmarhát igáztak általában, különösen pedig 1900 után. Adatközlőink fentebb idézett közlése már

[81] *Id. Szabó József* 81 é. bőcsi adatközlőnk, ki 1919—1925-ig volt csordás Belsőbőcsön, az alábbiakban sorolta el a Bőcsön szokásos „pásztorbért, csordásbért": „egy szám után fél kenyér, vacsora, zsírzó, darab szalonna, csupor tej, meg egy kis lisztecske. Péz is vót 20—30 fillér darabonkint. Ha folyatott az a tehén, vagy másodolt, csurrant-cseppent, vagy kis pájinkára, vagy szalonnára való. A gulyásnak fél véka járt, mert a' kinn hált."

[82] Kesznyétenben: „Pénzt 8 forintot és csutkaszárat ami marat." *Id. G. Szabó János* i. közlése. — Bőcsi adatközlőink nem emlékeznek, hogy náluk mennyit fizettek.

[83] *Sós J., Mezei S.* i. közlése.

[84] Ezért tartottak egynél több falu tehenet. Vö. 4. jegyzet.

utalt arra, hogy Kesznyéten, még inkább Tiszaluc gazdagabb, nagyobb lélekszámú és főleg nagyobb határú község, mint Belsőbőcs, illetőleg Külsőbőcs. Mindkettőben nagyobbak voltak a kisbirtokok. — Ezek a tényezők, de a bőcsiekénél nehezebben megművelhető, ottani talajféleségek magyarázzák, hogy mind Tiszalucon, mind Kesznyétenben régen és 1900 után is az erősebb ökörigа volt elterjedve. Ahhoz ragaszkodtak, mert az felelt meg az igényeknek a lóiga mellett, nem a gyengébb tehéniga. A folyók szabályozása után azonban az ökörigázás is tért vesztett, mert az árvíztől mentesített nagyobb határokban a kiszáradással lépést tartva, fokozatosan tért hódított a lóigázás. Kifizetődőbb lett ugyanis, mint volt azelőtt. A lóigázás térhódítását a vasúti összeköttetéssel nem rendelkező, forgalmasabb úttól és piactól elzárt Kesznyétenben a gyors közlekedés és szállítás kívánalma is elősegítette. Így ezekben a községekben nemcsak a szarvasmarha igázás vesztett teret, hanem háttérbe szorult mind a saját szükségletre, mind a továbbadásra szánt tinók és ökrök nevelése és következésképpen a falu tehene tartása is. — Mivel pedig Tiszalucon és Kesznyétenben a felvevő piac (Miskolc) elzártabb, távolabbi fekvésük miatt nem hatott oly korán és serkentőleg, mint a két Bőcsön, ezért ezekben a községekben mindig is egyoldalúbb volt, és az is maradt a magyar fajta üszőnevelés és nem alakult ki az igavonás mellett jól tejelő, magyar fajta tehén kitenyésztése. Tiszaluc, Kesznyéten lakói földjük és családjuk kötöttsége, valamint hagyományuk miatt egyébként sem voltak olyan mozgékonyak, mint a bőcsiek. Nem alakult ki náluk oly mértékű és irányú jószág-csereberélés sem, mint a két Bőcs lakóinál. Az említett okok miatt ezekben a községekben hamarabb elvesztette a szerepét a kiváló magbikát nevelő falu tehene, s hamarabb szűnt meg a tartása, mint Belsőbőcsön, illetőleg Külsőbőcsön.

Belsőbőcs és Külsőbőcs határa szűk, kisbirtokaik többsége pár holdas átlagú, talajuk könnyebb művelésű, mint Tiszalucé, illetőleg Kesznyétené. Ezekben a községekben tehát, különösen a tért hódító jobb munkaeszközök használata mellett megfelelt a gyengébb tehéniga is. Ugyanakkor mindkét Bőcs közelebb fekszik Miskolchoz, Diósgyőrhöz, ahol a gondosan tartott, takarmányozott, kevésbé igénybe vett igázott tehén tejét, tejtermékét jó áron értékesíthették. Egyeztetniök lehetett az igázást a tejhaszonvétellel. Értelme volt a nevelt magbikái révén jó igás, ugyanakkor jó fejős magyar üsző és tehénutódokat biztosító falu tehene továbbtartásának. Még inkább értelme volt addig, amíg az így nyert utódok közül mindazokat, melyekre saját maguknak nem volt szükségük, tovább adhatták a Felvidékre, ahol keresett cikk volt az ott megfelelő és megszokott magyar tehén, különösen a bőcsiek által tenyésztett két haszonvételi célt, sőt borjúszaporulattal három haszonvételi célt is kielégítő, minőségi magyar tehén.

Addig volt értelme, szerepe és addig maradt meg ez a népi tapasztalaton nyugvó gazdasági szokás, amíg kifizetődő és hasznos volt. Az első világháború után a megváltozott helyzetben elvesztette célszerűségét és megszűnt. Az általa szerzett ismeretek azonban továbbra is megmaradtak és gazdagították a népi műveltséget. Hogy ez így volt, illetőleg van, tükrözi a bőcsiek mai, a réginél még fejlettebb szarvasmarhatartó és nevelő szakértelme. Tükrözi többek között a *Mezei Sámuel* adatközlőnk huszonhármat ellő magyar tarka tehene. Ma ezekben mutatkozik meg az egykor tartott falu tehene jelentősége.

*

Legfontosabb adatközlőink voltak *Bőcsön :* Sós József (hivatkozásainkban Sós J.) 67 é. gazdálkodó, tsz-tag, volt cseléd. Mezei Sámuel (Mezei S.) 67 é. gazdálkodó, tsz-tag. Id. Szabó József (Id. Szabó J.) 81 é. volt cseléd, csordás, hajcsár. *Kesznyétenben :* Id. G. Szabó János (Id. G. Szabó J.) 88 é. ki 60 évig volt pásztor és 17 éven át gondozott falu tehenet is. *Tiszalucon :* Zákány Gusztáv 80 é. gazdálkodó. *Arnóton :* Molnár Imre (Molnár I.) 63 é. gazdálkodó, tinókupec. *Nagyvejkén :* (Tolna m.), illetőleg áttelepülése előtt *Istensegítsen:* (Bukovina) Gáspár S. Antal 60 é. gazdálkodó, tsz-tag.

K. Kovács Péter

Корова деревни

(Ее роль и значение в отражении скотоводства с. Бёч)

Автор освещает неизвестные до сих пор детали крестьянской товаропроизводительной деятельности, приводя новые данные к оценке профессиональных способностей крестьян.

В народном хозяйстве уже истари очень важную роль играет скотоводство. Вследствие приносимой им доходности наибольше ценным является крупный рогатый скот. Способ его содержания и использования изменяется в зависимости от степени экономического и общественного развития страны. Приспособляясь к поставленным требованиям и темпам развития изменились также и породы скота. Приблизительно до 18890. разводился беловато-серый скот с крупными, стоячими рогами, который по качеству своего мяса, кожи и сала был ценим и заграницей. Эта порода, производящая высококачественное потомство, ценилась благодаря своей нетребовательности, закаленности, устойчивости против заболеваний и переимчивости и на всей территории исторической Венгрии, за исключением гористых местностей с прохладным климатом. С распространеением интенсивного сельского хозяйства эта порода все более и более оттеснялась, уступая свое место более продуктивным и доходным западным породам.

Наш торговый оборот скота был значителен не только в международном отношении, но и в пределах страны между отдельными областями. Очень оживленно шла торговля между поставщицей Среднедунайской Низменностью и покупающими северными областями. Жители сравнительно бедных местностей, находящихся между названными территориями, еще во времена феодализма усмотрели возможности посредничества и стремились использовать их в своих интересах. Особенно жители, проживающие у подножий гор, в долинах рек, вблизи городов, возле торговых путей и магистралей и в местах переправ через водные пространства пользовались этими возможностями. Прежде всего те, которы благодаря благоприятным биологическим условиям (пастбища, луга) владели сравнительно большим количеством скота, далее те, у которых скотоводство представляло собой наиболее выгодную часть хозяйства, равно как и те, которые в области скотоводства имели большой опыт. Еще более пользовались этими возможностями жители местностей, которые во второй половине XIX столетия могли арендовать луга и патсбища и осущенные площади в долинах рек, главным образом возле р. Тисы.

Однако, жители этих местностей были не только посредниками при продаже скота, но и специалистами по его разведению и поэтому стремились развивать ценные качества в предназначаемом к продаже скоте. Прежде всего они развивали в нем те из ценных качеств, которые наиболее соответствовали как собственным требованиям, так и ожиданиям покупателей. Пока пастбища имелись в достаточном количестве, арендование же лугов и пастбищ не натолкнулось на трудности, и спрос на рабочих бычков и волов был велик, они занимались их разведением (примерно между 1850 – 1880 гг.). Позднее, когда — одновременно с созданием больших городов и промысловых центров (между 1880 – 1890 гг.) — на молоко и молочные продукты возрос спрос, они приступили к разведению телок. В начале нового столетия они выводили из малоудойного венгерского скота удойливых коров, которые при надобности бывали и рабочим скотом. Эти результаты были достигнуты при помощи высококачественных быков, которых держали на племя на коллективных началах.

Автор иллюстрирует сказанное примером скотоводства с. Бёч, находящегося вблизи г. Мишкольца. Его информаторы, 70-летние старики рассказали, что они слышали от своих дедов : «деревни Внутренний Бёч и Внешний Бёч с незапамятных времен всегда имели корову венгерской породы для принесения ею бычка или быка для своего стада. Так как эта корова была куплена на средства общины, она называлась коровой деревни.»

При изменившемся после первой мировой войны положении корова деревни утеряла свою роль и важность, но сведения по уходу за ней сохранились, увеличивая народную культуру. В этом-то и состоит ее теперешнее значение.

A kercaszomori ácsolt ágy

Megjegyzések egy megjelent tanulmányra

A Vas megyei Kercaszomor községben felfedeztek egy 1840-ben készült ágyállványt, mely az ismert szuszék-szekrény technikájával készült, s ezért K. Csilléry Klára szerint *ácsolt* ágynak nevezhető.[1] Csilléry Klára tanulmánya a magyar néprajztudományt igyekszik gazdagítani. Minthogy megállapításai azonban sok helyütt nélkülözik a kellő tudományos hitelt, szükségesnek tartjuk, hogy azokat komoly kritika tárgyává tegyük.

Mindenekelőtt kifogásoljuk előadásának aránytalanságát, ami abban mutatkozik meg, hogy a középkor részletező elemzése ellenére sem tudjuk meg a terjedelmes dolgozatból, ami pedig a szerző kiindulása volt, hogy az általa középkori eredetűnek vélt ágy — egy unikumon kívül — eljut-e egyáltalán a parasztsághoz, vagy pedig sem. Mindezt elkerülhette volna, ha megmaradt volna a szakmai leírásnál és a reális tények magyarázatánál. De ő az eredet felvetésében olyan feltevésekre ragadtatta magát, olyan összefüggéseket vélt találni az európai bútorkultúrával, a középkor bútorstílusával, amelyet bizonyítani nem tud, csak valószínűtlen feltevések plauzibilissá tételével igyekszik az olvasóval elfogadtatni. De kifogásolható történeti kutatásának az a döntő módszertani hibája is, hogy a felhasznált középkori forrásokat kellő kritikával nem értelmezi, s így előadásának módja, mellyel könnyedén átsiklik a fontos, reális bizonyító tényeken, méltán kiváltja az ellenkezést a hozzáértő szakemberben.

Az a véleményünk, hogy egy ilyen jelentéktelen, vagy legjobb esetben kis értékű ügy nem érdemel meg ilyen nagyigényű terjedelmes tanulmányt. A továbbiakban ezért nem kívánunk sem a tanulmány felépítésével, sem módszerével részletesen foglalkozni, csupán a közlés egyes részleteire és tévedéseire szeretnénk rámutatni. Ez egyben tudományos kötelességünk is, hogy általa megfelelő világításba helyezzük ezt az első pillanatra szenzáció erejével ható tudományos felfedezést.

De térjünk rá a dolog lényegére, lássuk mindenekelőtt mit árul el maga a kercaszomori ácsolt ágy.

1. A kercaszomori ágy méretei és részeinek arányai nem vallanak középkori eredetre. A középkori ágyaknak egészen más méreteik és részeiknek más arányuk volt. Erről minden szakkönyv tájékoztat. A mi ágyunk a mai parasztágy méreteit és arányait mutatja. Ezt minden falusi asztalosmester igazolhatja.

[1] A Néprajzi Múzeum új szerzeménye: A kercaszomori ácsolt ágy. NÉ. XXXVI. (1954) 71—86. Különnyomatban is.

2. A kercaszomori ágy alakja a legtávolabbról sem hasonlítható az ismert középkori ágyállványokhoz. Ellenben egész alakja a mai közönséges ágy formáját utánozza.

3. A kercaszomori ágy oldaldeszkáinak felső szélén kifelé hajló peremük van. Ez sem középkori elem, hanem mai parasztágyakon szokott előfordulni, az ágy szélén való ülésre szolgált ; német földön közönséges, ott *Sitzleiste* néven ismerik.[2] Ennek a korhatározó jelentőségét a szerző nem ismerte fel.

4. Az ágy oldaldeszkáinak alsó szélén befelé álló peremük is van, melyről a szerző is elismeri, hogy az ágynak ma már hiányzó fenékdeszkáit tartotta. Középkori ágyakon ez a részlet teljesen ismeretlen, ellenben minden mai ágyon meg lehet találni. Kár, hogy a szerző ezt a korhatározó szerkezeti elemet sem vette figyelembe.

5. A kercaszomori ágy csak abban különbözik a mai közönséges ágyformától szerkezetileg, hogy oldaldeszkáinak végei az ágylábakba vésett hornyolásba vannak becsapolva. Kercaszomoron 1840-ben nyilván még ismeretlen volt a mai acélpántos felerősítő szerkezet. Az ágy készítője kénytelen volt a szuszékról ismert szerkezethez fordulni.

6. Az oldaldeszkák fejrészénél alkalmazott párnafogó deszka sem középkori eredetű részlet, hanem mai eredetű, közönséges a közelmúlt kispolgári ágyain.

7. Nagy szerep jutott a tanulmányban az ágy lábainak, alkalmat adván középkori külföldi kapcsolatok előhozására. Ezek az ágylábak semmiféle középkori formát nem mutatnak, sőt azt lehetne mondani, hogy a mai hosszúlábú magyar parasztágynak több köze van a középkori bútorstílushoz, mint a kercaszomori ágy mai formájú alacsony lábainak.

8. Az ágylábak négyszögletű *talpa* sem középkori eredetű részlet. A középkori bútoron teljesen ismeretlen. Ez egészen közönséges mai szerkezeti részlet.

9. Az ágyvégeket alkotó három, illetve két deszka is zsindelyszerűen egymásba illesztett, akárcsak a „szekrény" fala.[3] Ez valóban középkori eredetű szerkezeti részlet, de hogy ennek bármilyen kapcsolata lenne az európai középkori ágyformával, az még bizonyításra szorul. Mert még a tanulmányban közölt 6. számú ábrán látható svéd ágynak a deszkáiról sem bizonyos, hogy azok „zsindelyszerűen" vannak egymásba téve. Ezt még az Erixson könyvének eredeti rajzáról sem lehet kivenni. Egyébként ez az egyetlen középkori szerkezeti részlet a kercaszomori ágyon is csupán átvétel a hazai szuszék-szerkezetből.

10. Van azonban az ágy fejtől való végének olyan formai részlete, amely határozottan ellene vall mindenféle középkori eredetnek és rokonságnak. „A fejvég legfelső deszkája középen felmagasodó : széle karélyosan ívelt."[4] Ennél döntőbb kormeghatározó formai bizonyíték el sem képzelhető. Ez a „karélyosan ívelő" vonalvezetés, mint a reneszánsz-barokk stílus népi hagyatéka olyan általános és olyan sokféle alkalmazásban található népünknél, hogy ezt külön bizonyítani egészen felesleges. Hogy ez a formai részlet nem középkori eredetű, azt a szerző is tudta, de az eredet kérdésében nem vette figyelembe. Könnyed mozdulattal elintézte azzal, hogy „az ágyfejek karéjosan ívelt vonala" újabb vonást őriz.[5]

[2] *F. R. Uebe :* Deutsche Bauernmöbel. 1924. 128.
[3] *K. Csilléry Klára :* i. m. 73.
[4] *K. Csilléry Klára :* i. m. 73.
[5] *K. Csilléry Klára :* i. m. 83.

11. A szerző, állításainak bizonyítására egészen feleslegesen még az ágy díszítését is kapcsolatba hozza külföldi középkori eredetű példákkal. Eltekintve attól, hogy a díszítés soha sem kizárólag döntő a rokonság és az eredet kérdésében, ebben az esetben is teljesen elhibázott az alkalmazása. A kercaszomori ágy és a hazai szekrény-szuszékok díszítései ugyan középkori eredetűek, geometriai formájúak és vésettek, de mégsem hozhatók kapcsolatba a felhozott külföldi példákkal. Sem formailag, sem technikai szempontból nem hozhatók egymással rokonságba. A hazai példákon ugyanis kizárólag hornyolással készült vonalas díszítések vannak, míg a felhozott külföldi példákat mélymetszéssel készült geometriai idomok díszítik. Az ősgermán eredetű *kristálymetszés*nek (Kerbschnitt) nevezett díszítőmód és a belőle született ornamentális formakincs semmiféle összefüggésben nincsen a hazai szuszék-díszítésekkel. Hogy a kristálymetszéses díszítés hazánkban is előfordul, de semmi esetre sem ősi hagyatékként, (mángorló- és súlykoló fákon, guzsalyszárakon, az ún. székelykapun stb.) még nem jogosít fel arra, hogy ezt a szuszék-díszítéssel és a kercaszomori ágy szegényes vésett díszítésével rokonságba hozzuk.

Most pedig azt kérdezzük, vajon mire alapítja Csilléry Klára feltevéseit, mivel bizonyítja állításait? Saját szavaival mondjuk el: „Az írásos anyagot, sajnos, e munkámban nem tudtam használni . . . az átnézett s ágyakat említő régi feljegyzésekben mindezideig semmiféle, a szóban forgó tárgy felépítésére vonatkoztatható utalást nem találtam. Így csupán az ábrázolásokra támaszkodhattam."[6]

Mindenekelőtt megállapítható, hogy a tanulmányban közölt „bizonyító ábrák" egytől egyig nem parasztágyra vonatkoznak, hanem kizárólag az ún. felsőbb körök fekvőhelyeit ábrázolják. A szerző maga is beismeri pl., hogy „a XIV. század második felében ácsolt ágy és egyáltalában ágy csak az uralkodó osztályok lakásában állhatott".[7]

A bemutatott képes ábrázolások a szóban levő eredet és rokonság kérdésében teljesen értéktelenek, a feltett kérdés bizonyítására elégtelenek. A középkori miniátorok képecskéi, középkori dombormű, reneszánsz-kori oltárkép, falifreskó bizonytalan ábrázolásai, még ha sokkal pontosabbak és részletezőbbek volnának is, teljesen elégtelenek, mert a kevés esetleg mutatkozó formai egyezésnél sokkal fontosabbak volnának a nem látható szerkezeti egyezések az eredet és rokonság megállapítására. Maga a szerző is elismeri, hogy ezeken „lehetetlen felismerni az ágy szerkezetét".[8] Még az említett 6. sz. ábrán bemutatott svéd ágyról sem lehet határozottan mondani, hogy *ácsolt* szerkezetű. Nem valószínű, hogy 1734-ben Svédországban fejszével bárdolt fából bútort készítettek volna. A svéd ágynak szerkezetét ebből az ábrából nem lehet megállapítani. Még a svéd ágy fejlett kristálymetszésű ősgermán díszítése sem hozható kapcsolatba, mint említettük, a kercaszomori ágy primitív, szegényes díszítésével. És ezzel elesik minden további egyezési kísérlet a svéd ágy kör alakú lábvégződésére vonatkozólag is.

Csilléry Klára egész összehasonlító kísérlete kudarcot vallott. Bizonyításai csak feltételezéseken alapulnak. Hogy az európai középkori ágyak *ácsolt* szerkezetűek lettek volna, arra eddig nincsenek bizonyítékaink. De nem is valószínű, hogy ez a primitív szerkezet a bútorkészítésben is használatban lett

[6] *K. Csilléry Klára:* i. m. 75.
[7] *K. Csilléry Klára:* i. m. 78.
[8] *K. Csilléry Klára:* i. m. 81.

volna. Köztudomású, hogy még a flamand eredetű, ún. keretes-betétes asztalosszerkezet feltalálása előtti időben is ismeretes volt Európa-szerte a fűrészelt és gyalult deszka alkalmazása bútorkészítéshez. Franciaországban már 1245-ben említenek fűrészmalmot, Augsburg város számadásaiban már 1322-ben fordul elő fűrészmalom és Breslau városnak 1427-ben van saját fűrészmalma. Elképzelhető ezek után, hogy e városok polgárai és az európai úri rend tagjai baltával hasított pallókból összerótt, tehát *ácsolt* ágyakban aludtak volna?

Összegezve mondanivalóinkat: az a véleményünk, hogy a kercaszomori *ácsolt ágy* nem egyéb, mint egy barkácsoló paraszt munkája, aki utánozni akarta a városban látott úri ágyat, s azt a szuszékről ismert szerkezettel, a rendelkezésre álló szerszámokkal és anyagból elkészítette.

Cs. Sebestyén Károly

Válasz Cs. Sebestyén Károly megjegyzéseire

Cs. Sebestyén Károlynak „*A kercaszomori ácsolt ágy*" c. dolgozatomról írott véleményét gondosan áttanulmányoztam, s a következőkben szeretnék rá válaszolni:

1. Bírálóm nem tartja valószínűnek, hogy az ácsolással kapcsolatos felépítésmód, „ez a primitív szerkezet a bútorkészítésben is használatban lett volna". Valójában azonban az ácsolás általánosan használatos volt az európai középkori, pontosabban koraközépkori bútorkészítésben. Meglétét minden kétséget kizáróan bizonyítják az Európa különböző országaiban fennmaradt koraközépkori ácsolt ládák.[1] Fűrészelt deszka s ennek megfelelően az asztalostechnika alkalmazása e korban szinte teljesen ismeretlen volt, s csak a későközépkorban jutott ismét érvényre. A váltás az egyes országokban különböző időben történt. Franciaországban és Németországban például a XIV. sz. folyamán következett be.[2] Az asztalos szerkezet előretörését nagyban elősegítette a fűrészmalom alkalmazása, ez a vívmány azonban nem volt elegendő az ácsolt bútor készítésének megszüntetésére. Így, bár Magyarország területéről is már 1393-ból van adatunk fűrészmalomra,[3] mégis igen sokára diadalmaskodott az asztalosbútor az ácsolt felett.[4]

Az asztalosok ugyan már a XV. században szervezetileg elváltak az ácsoktól,[5] mégis sokáig el kellett még tűrniük, hogy az ácsok a régi gyakorlat folytatásaképpen tovább is foglalkozzanak bútorok készítésével. Ebből természe-

[1] *K. Csilléry K.:* Az ácsolt láda. MTA II. Oszt. Közl. 3. I. (1951) 241., 247.; *H. Havard:* Dictionnaire de l'ammeublement et de la décoration. Paris, é. n. I. 895, III. 919.; *A. Feulner:* Kunstgeschichte des Möbels. Berlin, 1927. 18—20. á.; *R. Schmidt:* Möbel. Berlin, 1929. 18., 19., 22. á.; *H. Schmitz:* Das Möbelwerk. Berlin, é. n. 26., 33., 40.; *O. Brackett:* Englische Möbel. Berlin. 1927. 16.; *J. Gloag:* British furniture makers. London, 1945. 11.; *S. Svensson:* Vikingatidstraditioner i nordiska bondemöbler. Fataburen. 1937. 27—62.; *F. Sällström:* Lilla Joredsfyndets gravanläggning. Antikvariska studier. I. (1943) 30—48.; *S. Engelstad:* De eldste norske kistene. Viking. VIII. (1944) 223—229.; *G. von Schoultz:* Kistor. Stockholm, 1949. 6—10. á.; *G. von Schoultz:* En grupp nordiska medeltidskistor och deras paralleller. Rig. XXXII. (1949) 112—121.

[2] *H. Havard:* i. m. III. 922.; *F. Hellwag*, Die Geschichte des deutschen Tischlerhandwerks. Berlin, 1924. 45., 100.

[3] *G. Fejér:* Codex diplomaticus hungariae ecclesiasticus ac civilis. X/2. Budae, 1834. 167.

[4] Az ócsva-apáti uradalom 1662—63. évi inventáriuma az egyes berendezési tárgyaknál, bútordaraboknál sorra feltünteti, hogy milyen mesterember készítette, pl.: „asztalos csinálta egyes szék", s jellemző, hogy a „palotában," „az úr házában" levő kamarában is akad egy „ács csinálta asztalka". Vö.: *Géresi K.:* A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. IV. Budapest, 1887. 445.

[5] *H. Havard:* i. m. I. 772., III. 802—804.; *F. Hellwag:* i. m. 37—66.; *O. Moser:* Kärntner Bauernmöbel. Klagenfurt, 1949. 29.

tesen viszálykodások születtek,[6] amit azután a két mesterség elhatárolására törekvő megegyezések zártak. Ezekben többnyire ott szerepel, hogy az ácsok nem használhatnak gyalut, nem alkalmazhatnak enyvet, fecskefarok csapolást vagy más fejlett, asztalosságban kialakult összeillesztési módot, azaz csak ácsmódra készült, faszöggel megerősített bútort gyárthatnak.[7]

2. Ács módra, fejszével hasított deszkából természetesen nemcsak ládák, hanem mindenféle más bútor is készült a koraközépkorban. Ezek szerkezeti megoldása, a tárgy megkövetelte alaktól függően, többé-kevésbé hasonlított ahhoz, amit az ácsolt ládákról ismerünk.

Készítettek tehát ácsolással ágyat is; van rá írásbeli adatunk. Aquinói Szent Tamás *Summa Theologiae* c. művének 1273-ban befejezett III. részében ugyanis a következőket mondja a szentségek „eszközi" működését magyarázva, az eszköz és az eszközökkel élő ember tevékenységének korrelációjáról: „... dicendum, quod instrumentum habet duas actiones. Unam instrumentalem, secundum quam operatur non in virtute propria, sed in virtute principalis agentis. Aliam autem habet actionem propriam, quae competit sibi secundum propriam formam: *sicut securi competit scindere ratione suae acuitatis, facere autem lectum, inquantum est instrumentum artis;* non autem perficit instrumentalem actionem, nisi exercendo actionem propriam, *scindendo enim facit lectum.* Et similiter sacramenta..."[8]

Míg azonban láda szép számmal maradt meg a koraközépkorból, ágy, a Gokstadban és Osebergben előkerült IX. század eleji viking hajóleletek darabjain[9] kívül sajnos nem maradt reánk; e vikingkori ágyak viszont ácsolással készültek. A közismert, középkorinak számító ágyaknak ellenben,[10] — amelyekről „minden szakkönyv tájékoztat" — egyike sem korábbi a XV. század második felénél;[11] ezek azonban már az asztalostechnika vívmányait mutatják, s ezért éppúgy nem alkalmasak a koraközépkori szerkezet tanulmányozására, mint a velük egykorú átmeneti vagy teljesen asztalostechnikával készült ládák.

Fennmaradt darabok híján a kutatók a korabeli ábrázolásokhoz szoktak fordulni,[12] tudva, hogy a középkori művészek a bemutatott jelenet tárgyait valóságnak megfelelően igyekeztek megörökíteni, s éppen ezért tanulmányozásuk sok hasznos felvilágosítást adhat, többek között a bútorok felépítésére, szerkezetére is. Magam is ezen a véleményen voltam, s ezért használtam a

[6] *F. Hellwag:* i. m. 47—66.; *O. Moser:* i. m. 33., 37—41.; *Mikulik J.:* Magyar kisvárosi élet. 1526—1715. Rozsnyó, 1885. 60.; *Duray K.:* A váci céhek. Vác, 1912. 100.; *Áchim J.:* B.—Csaba ipari szervezeteinek története. B.—Csaba, 1896. 70—73.

[7] *F. Hellwag:* i. m. 47—66., 100—107.: *O. Moser:* i. m. 37—40.; *Áchim J.:* i. m. 71.

[8] *S. Thomas de Aquino:* Summa Theologiae. III. Opera omnia. XII. Antverpiae, 1612. Qu. 62. a. 1. ad 2. Ezt az adatot Heténi János volt szíves közölni velem.

[9] *O. Montelius:* Kulturgeschichte Schwedens. Leipzig, 1906. 453. á.; *G. Gustafson:* Norges oldtid. Kristiania, 1906. 484. és 563.; *S. Erixon:* Möbler och heminredning i svenska bygder. I. Stockholm, 1925. XV.

[10] *A. Feulner:* i. m. 54—56. á.; *R. Schmidt:* i. m. 56. és 69 á.; *H. Schmitz:* i. m. 72., 74., 75.; *F. Luthmer:* Deutsche Möbel der Vergangenheit² Leipzig, 1913. 65., 66. á.; *F. Cimburek—J. Halák—K. Herain—Z. Wirth:* Dějiny nábytkového umění. I. Brno, 1948. 180 a,. 180 b, 181., 183—186. á.; *J. von Falke:* Mittelalterliches Holzmobiliar. Wien 1894. XVIII—XX.; *A. Schoultz:* Deutsches Leben im XIV. und XV. Jahrhundert. Prag—Wien—Leipzig 1892. 126—127. á; *M. Heyne:* Das deutsche Wohnungswesen von den ältesten geschichtlichen Zeiten bis zum 16. Jahrhundert. Leipzig, 1899. 65. á.

[11] *F. Luthmer:* i. m. 22.

[12] *R. Schmidt:* i. m. 10.; *A. Feulner:* i. m. 10.

bírálóm kifogásolta forráscsoportot. Ezzel kapcsolatban azonban szükséges kiegészítenem a megjegyzések 11. pontja 3. bekezdésében csonkán idézett mondatot, amelyik az eredetiben így hangzott: „Sok ábrázoláson, *főleg a lelógó lepedő miatt*, lehetetlen felismerni az ágy szerkezetét."[13]

3. Bírálóm kételkedik, hogy a „városok és az európai úri rend tagjai baltával hasított pallókból összerótt, tehát »ácsolt« ágyakban aludtak". Tény viszont, hogy a gokstadi és osebergi ágyak is fejedelmi temetkezésből kerültek elő. De a középkor későbbi századaiban is még sokáig az uralkodó osztály tagjai számára készülhetett az ácsolt ágy, hiszen a parasztok s általában a szegényebb néprétegek a földön aludtak.[14] Sőt ott aludt még a királyok személyzete is, s a francia királyi udvarban 1390-ben külön indokolni kellett a padlózat nedves voltával, hogy a pincefelügyelő számára fából ágyat készítettek.[15] A francia királyok utazásaik alkalmával magukkal vitték ágyukat, s ha nem érkezett meg időben, megesett, hogy szalmazsákon kellett hálni.[16] Magyar viszonylatban Apor Péternek, a XVII. századvégi erdélyi nemesekre vonatkozó sorait szeretnénk még idefűzni: „Nem volt akkor annyi superlát, hanem estve jól lakván, a palotában vagy nagy házban, vagy az micsodás háza volt az gazdának bevittek egy falka szalmát, azon feleségivel együtt ki ki egymás végiben virradtig jó izűt aludt".[17]

Tudjuk azt is, hogy a koraközépkorban az ágynemű volt a fontos, nem az ágy. A középkori leltárak, említések többnyire számba sem veszik az ágy állványzatát,[18] nemhogy az ágy felépítéséről, ácsolt vagy asztalos szerkezetéről is szólnának. Legfeljebb mellékesen kerül említésre e bútordarab, mint a *Livre des mestiers* című, XV. század eleji francia—flamand költeményben, ahol az ágyneműről szóló hosszú és részletes leírás után ez áll: „desous vo lit vous faut un calit".[19]

A királyokra vonatkozóan megjegyzem még, hogy a főrangú személyeknek nemcsak díszágyuk volt, hanem az azt befogadó ünnepélyes helyiség melletti szobácskában egy kisebb méretű és szerényebb mindennapi használatra szánt másik ágyuk is. A francia királyoknál ezt a kettőt a *lit* és *couche* szóval különböztették meg. Így ír például a XIV. század végén Christine de Pisan az utolsó perceit élő V. Károly francia királyról: „Porté fu le Roy de sa couche dans son lit."[20]

Ezek után talán több a valószínűsége, hogy az udvari festő, Meggyesi Miklós valóban királyi palotába illő fekhelyet ábrázolt a *Képes Krónika*-beli miniatúráján, illetve annak, hogy királyi ágy is készülhetett ácsolással.

4. Ahogy a többi ácsolt bútor eljutott a parasztsághoz, az ácsolt ágynál is megvolt ennek a lehetősége. De míg ládát már igen korán kezdtek használni

[13] *K. Csilléry K.*: A Néprajzi Múzeum új szerzeménye: a kercaszomori ácsolt ágy. Népr. Ért. XXXVI. (1954) 81.

[14] *K. Csilléry K.*: A Néprajzi Múzeum ... 81.; további irodalommal.

[15] *H. Havard*: i. m. I. 675., III. 407., IV. 8—10.

[16] *H. Havard*: i. m. III. 461.

[17] Apor P.: Metamorphosis Transylvaniae. 1736. Monumenta Hungariae Historica. II/11. Pest, 1863. 359. Hasonlóan ír *Cserei Mihály* is. Uo. 457.

[18] *H. Havard*: i. m. III. 407—409.; *P. Aebischer*: La literie et l'histoire du matelas d'après des materiaux romans. Zeitschrift für romanische Philologie. LXVI. (1950) 306—328.

[19] *H. Havard*: i. m. I. 1000., III. 435—459. A *lit* szó e korban a régi magyar *ágy* szóhoz hasonlóan az egész fekvőhelyet, s így elsősorban magát az ágyneműt jelölte.

[20] *Christine de Pisan*: Le livre des fais et bonnes moeurs du sage Roy Charles. Idézi *H. Havard*: I. 1000.

a parasztok, fából készült ágy alkalmazásának igénye sok helyütt jóval későbbi, úgy, hogy nem egy helyen a földönfekvést egyenesen az újabb típusú, asztalos készítette ágy váltotta fel.

Mégis több európai országból ismerünk az ácsolt ágy paraszti használatára példát.[21] Ami a svéd ágyakat illeti, bírálóm kételkedésére kénytelen vagyok hangsúlyozni, hogy azok Erixonnak a tárgyakról írt kísérőszövege szerint is ácsolt technikával készültek,[22] s miután ezt az állítást a svéd szakirodalom is elfogadta,[23] nincs jogunk kétségbevonni. Különben nemcsak 1734-ben, de majd egy századdal később, 1815-ben is készült még ácsolt ágy Svédországban.[24]

5. A rovás (vagy: ékrovás, „kristálymetszés", német: Kerbschnitt) nem „ősgermán" díszítőeljárás, mint ahogy bírálóm mondja megjegyzéseiben. Számos régi tárgyat díszít, nemcsak a germán népeknél, hanem például Franciaországban is.[25] Kerámián alkalmazva már a bronzkorból maradtak fenn emlékei a Franciaországtól Magyarországig terjedő területről.[26] Mai elterjedettségében a Kaukázustól Nyugat-Európáig, Svédországtól Olaszországig minden nemzetnél megtalálható: germánoknál, szlávoknál, román és más népeknél.

Régebben a magyarországi parasztságnál is széltében el volt terjedve. Múzeumunk legkorábbi ilyen díszű darabja 1722-ből származik,[27] mángorló a Pozsony megyei Szárazpatakról. (Suchá nad Parnou). Ezenkívül még sok más ilyen emlékünk van a Dunántúl különböző falvaiból. Kalotaszegből is van már 1838-ból datált darabunk,[28] bizonyítva, hogy csak a rovásdísz újabb stílusát köszönhetjük a múlt századvégi háziipari tanfolyamnak. De a számos alföldi tárgy is ennek a díszítőtechnikának egykori hazai elterjedettségéről beszél.

6. A rovás geometrikus jellegű díszítőelemei sem „ősgermánok". Egyrészt világszerte megtalálható, egyenes vonalú elemek, melyek Európában már az újabb kőkorban mindenütt ismeretesek voltak, másrészt a körző használatából fakadó motívumok, ezek viszont Kis-Ázsiából terjedtek el az ókor folyamán a Földközi-tenger melléki népeknél.[29] A magyarországi római anyagban is számos emléke van ez utóbbiaknak, például a Baláca pusztai III. századi mozaikon.

7. Az ácsolt bútorok és a geometrikus motívumok szoros kapcsolata közismert, ez még a késő ókorból ered. Az i. sz. első századaiból származó, fatárgyak

[21] *K. Csilléry K.*: A Néprajzi Múzeum ... 74—75.

[22] *S. Erixon*: i. m. I. XV., II. LV.; *S. Erixon*: Folklig möbelkultur i svenska bygder. Stockholm, 1938. 36—37.

[23] *S. Svensson*: Säbykistan. Fataburen. 1944. 122.; *G. Berg* och *S. Svensson*: Svensk bondekultur. Stockholm, 1934. 122—123.

[24] *S. Erixon*: Folklig möbelkultur ... 39. á.

[25] Például ácsolt ládák: *S. Tardieu*: Meubles régionaux datés. Paris, 1950. 3—15., 190—199. á.; ágyak és egyéb tárgyak: *Ph. de Las Cases*: L'Auvergne. L'art rustique en France. V. Paris, 1933. 58—62., 67., 71—74., 76—82., 89—91.

[26] *M. Ebert*: Reallexikon der Vorgeschichte. VI. Berlin, 1926. 327.

[27] Ltsz: 88.843.

[28] Ltsz: 51.4.22.

[29] *L. Courajod*: Origines de l'art roman et gothique. Leçons professées á l'école du Louvre. I. Paris, 1899. 321.; *W. Deonna*: Survivances ornamentales dans le mobilier suisse. Schweizerisches Archiv für Volkskunde. XXI. (1917) 188.; *W. Deonna*: Rosaces et entrelacs. uo. XXV. (1925) 85.; *G. Perrot-Ch. Chipiez*: Histoire de l'art dans l'antiquité. VI. Paris, 1894. 285. á.; *F. Poulsen*: Der Orient und die frühgriechische Kunst. Leipzig—Berlin, 1912. 86., 116., 128. á.; *G. Streng*: Das Rosettenmotiv in der Kunst- und Kulturgeschichte. München, 1918. 5.; Enciclopédie photographique de l'art. II. Paris, 1936. 126. A—B.

mintájára készült[30] zsidó osszuáriumok[31] dísze megtévesztésig hasonlít a későbbi európai ácsolt ládákéhoz. Szír—zsidó közvetítéssel jutott el ez a díszítésmód a koraközépkori Európába,[32] s az ácsolt láda ezzel a geometrikus díszítéssel szerves egységben terjedt el, s ebben a formában él szinte a mai napig a különböző népeknél. A számtalan fellelhető emlék azt bizonyítja, hogy a nem geometrikus darabok tekinthetők kivételnek. Ácsolt bútordarabnál tehát nemhogy „felesleges" munka, de elengedhetetlen követelmény a díszítés tüzetes vizsgálata. A két elem : szerkezet és ornamentum együttese ad igazán döntő bizonyítékot a rokonság és eredet kérdésében.

A geometrikus díszítőelemek természetesen nemcsak rovás formájában, hanem véséssel, sőt később festéssel[33] is felkerülhettek a tárgyra. A vésés tehát igenis összefügg a rovással, ugyanazoknak a motívumoknak kevésbé plasztikus megjelenítési formája. Amint a rovás nem kizárólag „ősgermán" technika, úgy a vésés sem csupán a nem germán népek sajátja, hiszen megvan a német,[34] norvég,[35] svéd[36] ácsolt ládákon is, azonban mindenesetre megállapítható, hogy Európa keleti felén ácsolt bútorokon inkább vésett díszt[37] alkalmaznak, — nálunk kizárólag azt —, a nyugati részeken pedig inkább rovottat.[38]

8. Utoljára szólok az 1954-ben talált magyar darabról : a kercaszomori ágyról. Ez a tárgy ácsolt technikával készült, geometrikus véséssel díszített, tehát szerkezetében és ornamentikájában koraközépkori jellegű. Egyes, a tárgy felépítését, megjelenését nem befolyásoló elemek : talp, szegélylécek vagy például a fejvég karélyosan ívelt vonala, nem teszik ágyunkat reneszánsz vagy barokk jellegűvé. A népi tárgyaknál nem ritkák az ilyen későbbi járulékok. Az arányok, noha a szóban forgó darab arányai az említett koraközépkori gokstadi ágyéhoz hasonló, sem döntőek ; tudjuk például, hogy a Gömör megyei ácsolt ládák a növekvő kelengye hatására az utolsó száz év alatt teljesen más arányokat vettek fel, mint amilyenek azelőtt voltak, középkori felépítésük, jellegük mégis megmaradt.

A kercaszomori ágy nem lehet a véletlen műve, „egy barkácsoló paraszt" egyedi ötlete. A XIX. század közepén élő nyugat-magyarországi paraszt nem reagálhatott egy koraközépkori felépítésű és díszű ágy kialakításával a városban látott korabeli úri ágyra. A kercaszomori ágy nem véletlenül rokon európai társaival. Az európai kultúra egységes, noha különböző változatokban jelentkezik, s éppen a legrégiesebb közös vonások sokszor szigetszerűen, egymástól nagy távolságban bukkannak fel. Ahogy az egyetlen dán ácsolt ládának[39]

[30] *L. Courajod :* i. m. 323.

[31] *L. Courajod :* i. m. 22. á. ; *A. Michel :* Histoire de l'Art. I. Paris, 1905. 187. á. ; Enciklopédie photographique ... 125. B. ; *K. Csilléry K. :* Az ácsolt láda. 250., XXVII. l.

[32] *L. Courajod :* i. m. 119—123., 321., 322—324., 337—343. ; *A. Michel :* i. m. 186., 202. á. ; *P. Clemen :* Die romanische Monumentalmalerei in den Rheinlanden. Düsseldorf, 1916. 72. o., 23., 50., 51., 58. á. ; *W. Deonna :* Rosaces ... 84—85.

[33] *W. von Wersin :* Das elementare Ornament und seine Gesetzlichkeit. Ravensburg, 1940. 98. á. ; *J. M. Ritz :* Alte bemalte Bauernmöbel. München, é. n. 4. á.

[34] *E. Polaczek :* Volkskunst im Elzass. München, é. n. 81. á. ; *J. M. Ritz :* Rhöner Bauernmöbel. Bayerisches Jahrbuch für Voldskunde. Regensburg, 1950. 25., 26., 27. á.

[35] *E. S. Engelstad :* i. m. XLII. 2., XLIII. 1—3. á.

[36] *S. Erixon:* Folklig ... 249—251. ; *S. Svensson:* Vikingatidstraditioner ... 1—5., 11—14. á. ; *G. von Schoultz :* Kistor. 8—10. á. ; *G. von Schoultz :* En grupp ... 1—2. á.

[37] Olaszország, Bulgária, Albánia, Jugoszlávia, Románia, Magyarország, Csehszlovákia, Ukrajna, Lengyelország, Svédország (részben), Norvégia, Németország (részben).

[38] Ausztria, Svájc, Németország, Spanyolország, Franciaország, Anglia, Svédország.

[39] *A. Steensberg :* Danske bondemøbler. Koebenhavn, 1949. 34. o., 222—223. á.

van értéke, úgy a mi egyetlen ácsolt ágyunk is becses darab ; publikálni kellett, hogy további társait megismerhessük. Ne feledjük el, hogy amikor Sune Ambrosiani 1909-ben először írt az ácsolt ládákról,[40] csak alig egy-két tárgyról tudott, ma pedig nem múlik el év, hogy újabb és újabb darabok ne kerüljenek elő Európa minden részéből.

Legyen szabad végül elmondanom, hogy *A kercaszomori ácsolt ágy* c. dolgozatommal éppúgy, mint a többi írásommal is, azt az utat igyekeztem követni, amit elődeim mutattak : Bátky Zsigmond, Visky Károly, Cs. Sebestyén Károly. Tanításukat igen nagyra becsülöm, s tisztelem munkásságuk egészét, ha van is benne olyan, amit ma már nem lehet elfogadni, mivel a tudomány fejlődése egyes tételeiket túlhaladta. Az új idők új módszereket hoznak, s ezek az új módszerek éppen úttörő mestereink eredményeiből születtek. Ennek köszönhető, hogy míg 25—30 évvel ezelőtt nem volt jelentősége egy egyedülálló magyar adaléknak, ma már, összehasonlító adatok birtokában, a magánosan felbukkanó tárgynak is megkísérelhetjük megrajzolni az európai kultúrában elfoglalt helyét.

K. Csilléry Klára

[40] *S. Ambrosiani :* Lår från Mysslinge, Uppland, och dess släktingar. Fataburen. 1909. 15—36.

MÚZEUMI MUNKA — MÚZEUMI HÍREK

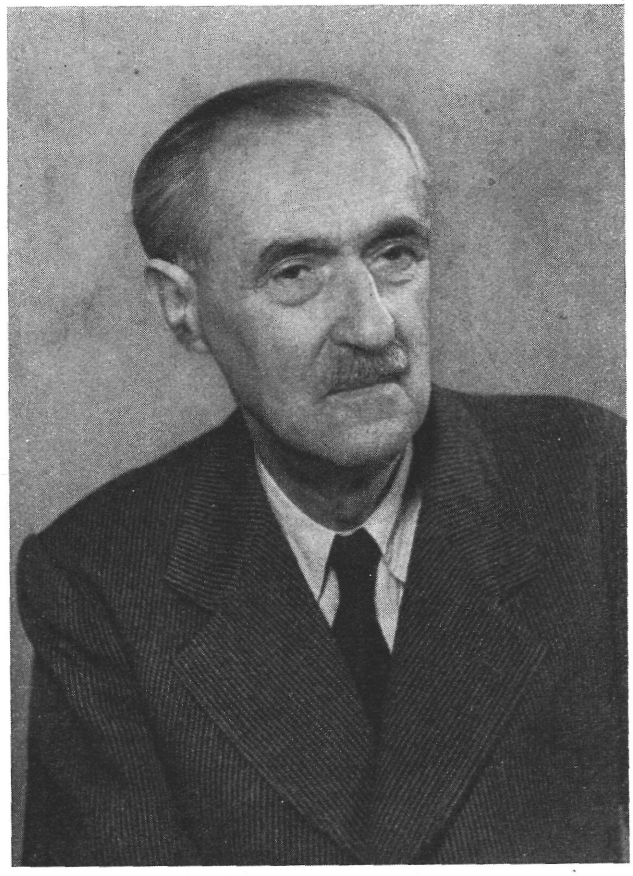

A Néprajzi Múzeum dolgozói a maguk és a magyar néprajztudomány egész kutatógárdája nevében köszöntik *Cs. Sebestyén Károly*t születésének nyolcvanadik évfordulóján. Munkás életének szép eredményei, amelyek egyrészt a magyar paraszti tárgyi kultúra, főként a magyar parasztház és parasztbútor néprajzát gazdagítják, másrészt a honfoglaló magyarság régészetének és az Alföld művészettörténetének egyes jelentős problémáit segítik megoldáshoz, — elmélyült elemző készség, bőséges olvasottsággal kiegészülő terepismeret, sajátos tudományos szemléletmód gyümölcsei. E szemléletmód kialakulása elválaszthatatlan Cs. Sebestyén Károlynak a magyar múzeumok szolgálatában töltött több évtizedes értékes munkásságától. Kívánjuk, hogy az emberi kor végső határáig, szellemének friss elevenségét, a magyar múzeológia szenvedélyes szeretetét őrizve vehessen részt jó egészségben munkánkban és élvezhesse mindnyájunk különös becsülését.

Ethnographische Filmaufnahmen in Ungarn

von László K. Kovács

Die Reihe der ethnographischen Filme wurde in Ungarn durch die Aufnahmen von Sándor Gönyey im Jahre 1927 eröffnet. Das Thema dieser ersten Filmaufnahmen war ein Volkstanz aus Tiszapolgár, bekannt unter dem Namen »tiszapolgári csapásolás«. Gönyey verbrauchte zu den Filmaufnahmen einen 40 m langen, normalen Stummfilmstreifen, den er mit einer handgedrehten Kamera alten Typs exponierte. Der Film ging später in den Besitz des Ethnographischen Museums (Budapest) über. Die nächsten Filmaufnahmen über die ungarische Volkskultur wurden von Elisabeth Rearick (USA, Deanville, Illinois) mit einer Keystone Movie Camera Model A, einer 16-mm-Kamera verfertigt. E. Rearick drehte Aufnahmen von Faschingsbräuchen (in Patvarc den Volksbrauch, der unter dem Namen »farsangi medve — Faschingsbär« bekannt ist), von hochzeitlichem Brauchtum und von Volkstänzen, vor allem von Hirtentänzen (Tänze der Sauhirten), und zwar hauptsächlich in den Ortschaften Nordungarns, in dem Siedlungsgebiet der Paloczen (Patvarc, Szügy, Őrhalom, Kazár, Bulyák, Boldog, und Karád). Ihr ethnographischer Fachberater und Begleiter war Gertrud Palotay, die bei den Aufnahmen das ethnographische Fachwissen und die wissenschaftliche Glaubwürdigkeit gewährleistete. E. Rearick schrieb im Jahre 1939 über die von ihr aufgenommenen ungarischen Volkstänze ein Buch, das sie unter dem Titel »Dances of the Hungarians« in New York veröffentlichte.

Nachdem die Rearick die Dreharbeiten in Ungarn beendet hatte, kaufte S. Gönyey ihre Keystone-Filmkamera. Diese Kamera wurde zur eigentlichen Grundlage des entnographischen Filmens in Ungarn. Obwohl sie im Besitze des Ethnographen S. Gönyey war, der die Aufnahmen aus seiner Tasche finanzierte, dienten seine Dreharbeiten nichtsdestoweniger der ungarischen ethnographischen Forschung, denn S. Gönyey war ein Fachmann der ungarischen ethnographischen Forschung und Angestellter des Ethnographischen Museums (Budapest). Später im Jahre 1947 wurden alle Filme, die S. Gönyey bis dahin gedreht hatte und in seinem Besitz waren, vom Volkswissenschaftlichen Institut des Osteuropäischen Wissenschaftlichen Institutes (Keleteurópai Tudományos Intézet Néptudományi Intézete) erworben. Es handelt sich um 600 m eines stummen, 16-mm-Umkehrstreifens. In den 30-er und 40-er Jahren unseres Jahrhunderts hatte die damalige Leitung des Ethnographischen Museums die Wichtigkeit und Bedeutung des ethnographischen Filmens noch nicht erkannt; sie stellte für Filmaufnahmen nur fallweise, und auch dann keine entsprechende Geldsumme zur Verfügung, und ermöglichte es nur hie und da, daß S. Gönyey

Filmaufnahmen von Volkstänzen und Volksbräuchen drehte. Diese Aufnahmen befinden sich heute im Ethnographischen Museum (Budapest).

Die Dreharbeiten S. Gönyeys richteten sich vor allem auf das Filmen von Volkstänzen, im geringeren Maße von Volksbräuchen und in einigen Fällen auf einzelne Momente der wirtschaftlichen Produktion (Hanffimmeln, Fischen, Hirtenleben). Die Dreharbeiten S. Gönyeys waren nicht planmäßig vorbereitet. Sein Prinzip beruhte ausschließlich darauf, nur von solchen Erscheinungen des Volkslebens Aufnahmen zu drehen, die alsbald und endgültig der Vergangenheit angehören würden, davon was somit in der Volkskultur im Aussterben begriffen war, worüber nurmehr einige Alte berichten konnten. In

Abb. 1. Pflügen des steilen Bergabhanges. Istenmezeje, 1956.

Abb. 2. Bodenbearbeitung des steilen Bergabhanges. Istenmezeje, 1956.

zweiter Linie filmte er dann solches ethnographisches Material, das in Worten nicht beschreibbar und mit Standphotos nicht illustrrierbar war. Als solches galten vor allem die Volkstänze und das mit dem Tänzen verbundene Brauchtum. Diese Filmaufnahmen basierten nicht auf vorhergehenden Studien und Sammlungen, sondern kamen zumeist auf Grund ad hoc gebotener Gelegenheiten zustande. Häufig drehte er Aufnahmen von den Tänzen und von den aus Volksbräuchen zusammengestellten Programmen des sog. »Gyöngyös Bokréta — Perlensträußchen« (der Volksensemble aus den verschiedenen Ortschaften). Hierbei bediente er sich nicht eines vorher zusammengestellten Drehbuches und stellte auch nachträglich über die Filme keine eingehende Beschreibung oder Tanzanalyse zusammen, sondern versah sie nur mit einer einfachen Inventarbeschreibung. Seither wurden jedoch diese außerordentlich wertvollen Aufnahmen von der immer entwickelteren Volkstanz-Forschung nahezu gänzlich bearbeitet und die nötige Sammelarbeit zu den einschlägigen Problemen nachträglich durchgeführt. Vgl. Gönyey-Lugossy-Muharay : Magyar *népi táncok* (Ungarische Volkstänze) Budapest 1947 und Bd. III/A und Bd. III/B der »Magyar népzene tára« (Sammlung ungarischer Volksmusik) in der Ausgabe der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.

Fast gleichzeitig mit Gönyey begann auch István Molnár, Verdienter Künstler der Ungarischen Volksrepublik, Choreograph, Volkstanzkünstler, ebenfalls mit einer eigenen Keystone-16-mm-Kamera auf eigene Kosten Filme von Volkstänzen zu drehen. Auch seine Filme beinhalten höchst wertvolle

Materialien über unsere Volkstänze, die zum Großteil auch veröffentlicht wurden: vgl. I. Molnár: Magyar tánchagyományok (Ungarische Tanzüberlieferungen) Budapest, 1947. I. Molnár führte seine Aufnahmen ebenfalls ohne ein Drehbuch aus, doch verfolgte er bei der Sammlung der Tanzmotive eine bestimmte Planmäßigkeit. Seine Aufnahmen sind gleichsam Illustrationen zu dem Material, das er als Choreograph und Tanzkünstler sammelte, und im oben angeführten Werke veröffentlichte. Seine — in technischer Hinsicht nicht eben vorzüglich ausgeführten Filme — sind von großem wissenschaftlichen Wert, so daß sie im Jahre 1948 vom Volkswissenschaftlichen Institut angekauft wurden. Der 16-mm-Stummfilmstreifen von 700 m Länge bein-

Abb. 3. Bootschleppen auf der Wiese. Vésztő, 1953.

Abb. 4. Fischfang mit Fühler (tapogató). Vésztő, 1953.

haltet Aufnahmen von mehreren hundert Tänzen und ihren Varianten aus den verschiedensten Gegenden des Landes, auch Aufnahmen von den Tänzen der Ungarn in Siebenbürgen (Kalotaszeg und Szeklerland).

Die Filmaufnahmen, die die Ethnographischen Abteilung des Siebenbürger Wissenschaftlichen Instituts (Erdélyi Tudományos Intézet Néprajzi Osztálya) im Jahre 1941 zu drehen begann, bedeuteten eine neue Richtung im wissenschaftlichen Filmen ungarischer ethnographischer Motive. Bei den Aufnahmen war man — auf Grund finnischer Erfahrungen — nicht mehr nur auf Volkstänze und Volksbräuche bedacht, sondern auch auf die volkstümliche Viehhaltung (vor allem die Schäferei, die Rinderhaltung, die Weidewirtschaft die Pferdehaltung in den Gegenden des Hochgebirges usw.) und auf volkstümliche Agrotechniken (Pflügen, Säen, Ernten und Dreschen, Heumahd, Anbau von Hackfrüchten und die damit verbundenen Arbeitsweisen, Waldwirtschaft, usw.) sowie auf die Arbeitsweise der volkstümlichen Handwerke (der Böttcher, Wagner, Schindelmacher, Töpfer, Lederer, Kürschner, Lohgerber). Die Aufnahmen bildeten einen Teil des Arbeitsplanes der Ethnographischen Abteilung, so daß die Filmarbeiten durch systematische ethnographische Sammlungen vorbereitet wurden, und der Sammler bei den Filmaufnahmen zugleich die Regie führte., bzw. in den meisten Fällen auch die Aufnahmen drehte. Ein Drehbuch wurde auch bei diesen Arbeiten nicht verfertigt, denn es wurde ja durch die vorhergehenden Sammelarbeit ersetzt. Die Aufnahmen wurden hier von László K. Kovács mit einer Schweizer Paillard-Bolex-16-mm-Kamera,

Bildlaufgeschwindigkeit 24/sec, auf einen Gevaert-Umkehrfilm gedreht. Die gedrehten Streifen beliefen sich insgesamt auf nahezu 7000 m. Bedauerlicherweise ist dieses Filmmaterial während der Kämpfe um Budapest im Jahre 1945 mitsamt den zugehörigen Standphotos, ethnographischen Angaben und handschriftlichen Sammlungen zugrunde gegangen.

Auf Grund der Erfahrungen der Ethnographischen Abteilung des Siebenbürger Wissenschaftlicher Institutes wurde in dem 1946 gegründeten Volkswissenschaftlichen Institut (Budapest) mit dem wissenschaftlichen ethnographischen Filmen begonnen. 1947 ging man in enger Zusammenarbeit mit dem Ungarischen Tanzbund (Magyar Táncszövetség) den Bedürfnissen entsprechend

Abb. 5. Garbentransport auf dem Rücken. Kishuta, 1952.

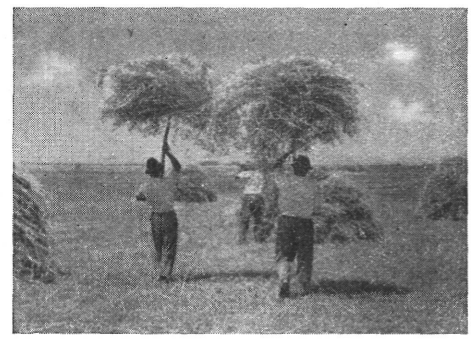

Abb. 6. Beladen des Schleppbockes. Kardoskút, 1952.

zum Filmen von Volkstänzen und Volksbräuchen über. Bei den Dreharbeiten wurde die Paillard-Bolex-16-mm-Kamera des Siebenbürger Wissenschaftlichen Institutes und die Keystone-16-mm-Kamera S. Gönyeys verwendet. Die Filmaufnahmen drehte und leitete auch hier vor allem L. K. Kovács, bis im Jahre 1949 das Volkswissenschaftliche Institut aufgelöst wurde. Auch diesen Arbeiten lag die Methode zugrunde, daß ein Fachmann das zum Filmen ausersehene Material vorher studierte, eine eingehende Sammlung durchführte, und erst dann wurden unter der Leitung des Sammlers die Aufnahmen gedreht. Ein Drehbuch gab es nicht, doch arbeitete der Sammler für die Filmleute einen Plan aus. Die Dreharbeiten führte nämlich ein Kollektiv durch, das aus folgenden Mitarbeitern bestand: dem Sammler, der entweder ein Fachmann auf dem Gebiet der Ethnographie oder ein ethnographisch geschulter Choreograph war, einem Volksmusik-Forscher, aus einem Choreographen und aus dem Operateur, der die Aufnahmen drehte. Wir waren bemüht, während des Filmens zugleich auch möglichst viele Standphotos zu knipsen. Die so gefilmten Tänze wurden nicht nur vom choreographischen Standpunkt studiert, sondern man war auch auf die Untersuchung der ethnographischen Umstände, ethnologischen Probleme der Tänze bedacht. Zugleich wurden über die Melodien, auf die während der Aufnahme getanzt wurde, auch Notizen angefertigt. Das Volkswissenschaftliche Institut beschaffte im Jahre 1948 ein Stahldraht-Magnettongerät vom Typ Wireway. Damit konnte gleichzeitig mit den Filmen (im Synchronverfahren) auch die Tanzmusik aufgenommen werden. Praktisch war dies jedoch

nicht immer möglich, wie denn — von einigen Fällen abgesehen — wegen technischer Schwierigkeiten auch die Methode nicht angewandt werden konnte, daß die Tänzer auf Musik tanzten, die vorher mit dem Magnettongerät aufgenommen worden war, obwohl dies mit Hinblick auf die spätere Synchronisierung das zweckdienlichste Verfahren gewesen wäre. Häufig brachten es die Umstände so mit sich, daß wir die Musik mit dem Magnettongerät nicht aufnehmen konnten, denn nicht selten fanden wir vorzügliche Tänzer in Ortschaften, die dem elektrischen Stromnetz noch nicht angeshlossen waren. In solchen Fällen wurde die Tanzmelodie sogleich abgeschrieben, d. h. an Ort und Stelle in Notenschrift fixiert. Mangels technischer Einrichtungen und Ausrüstungsgegenstände mußten wir unsere Aufnahmen fast ausnahmslos unter freiem Himmel, bei natürlichem Lichte drehen. Dadurch hatten wir die Tänze und Volksbräuche von ihrem ursprünglichem Schauplatz in eine ungewohnte Umgebung versetzt, mit Ausnahme der Fälle, in denen auch ansonsten unter freiem Himmel getanzt wurde, oder wenn die am fraglichen Volksbrauch Beteiligten, z. B. die Teilnehmer einer Hochzeit unter freiem Himmel zu Tische saßen und tanzten.

Wir waren jedoch bemüht, in jedem Fall die Filmaufnahmen in ihrer eigentlichen Umgebung, auf den Höfen der Bauernhäuser zu drehen. Technische oder psychologische Gründe zwangen jedoch, öfters in einem größerem Hof eines der öffentlichen Gebäude der Ortschaften zu drehen, wo wir zu den Aufnahmen genügend Platz hatten. Als psychischer Grund ergab es sich häufig, daß ältere Leute nicht gewillt waren, vor dem ganzen Dorfe zu tanzen, so dass wir gezwungenermaßen die Aufnahmen an einem verborgenen Platze, an der Hinterfront der Gebäude drehen mußten.

Im Zusammenhang mit der Niederschrift der Tanzmelodien wandten wir — falls entsprechende materialle Mittel zur Verfügung standen — das Umschneiden vom Stahldraht des Magnettongeräts auf Dezelitplatten an. In einigen Fällen wurde auch der Text auf Dezelit geschnitten. So haben wir z. B. den gesamten Text und die Melodie der Weihnachtsspiele (Hirtensingen, Christschau) ins Dunántúl (Transdanubien) umgesiedelten Bukowinaer Szekler auf Dezelit geschnitten sowie auch die Melodie der rumänischen Tänze aus Magyarcsanád. Außerdem wurden die Tanzmelodien der aus der Bukowina ins Dunántúl umgesiedelten Szekler auf Matrizen geprägt, von denen wir zwecks wissenschaftlicher Untersuchung einige Hartplatten pressen ließen. Um die aufgenommenen Tänze wissenschaftlich analysieren zu können, schrieb der betreffende Choreograph auf Grund der am Forschungsort angefertigten choreographischen Notizen — mit Hilfe einer mehrmaligen Vorführung des Filmes — die Tänze mit der sog. Lában-Knuszt-Methode nieder, synchronisierte sie mit der Melodie und versah sie mit dem Text. Leider haben unsere Choreographen diese Arbeit an den insgesamt 3500 m langen Streifen, die im Volkswissenschaftlichen Institut aufgenommen wurden und ungefähr 400 Tanzeinheiten beinhalten, teilweise wegen der Auflösung des Instituts noch nicht völlig beendet. Diesen Arbeiten schließt sich auch die choreographische Niederschrift eines Teils der von S. Gönyey und I. Molnár verfertigten Tanzfilme an. Bei der Auflösung des Volkswissenschaftlichen Instituts im Jahre 1949 wurde das gesammelte Filmmaterial vorübergehend dem Ethnographischen Institut der Budapester Universität, das darauf bezügliche Material (vor allem die ethnographische Beschreibung und die Musik der Tänze) der ethnographische Datensammlung des Ethnographischen Museums übergeben.

Die Bolex-Filmkamera des Volkswissenschaftlichen Institutes, sowie das Magnettongerät und andere, zum Filmen nötige Ausrüstungsgegenstände gingen ebenfalls in den Besitz des Ethnographischen Instituts der Universität über. Nichtsdestoweniger wurden im Ethnographischen Institut der Budapester Universität mangels der nötigen materiellen Mittel nur fallweise Tanz- und Brauchtumsfilme gedreht; so z. B. wurde das sog. »Ziegenspiel« (Kecskejáték) um die Neujahrszeit, ein Maskenspiel der ins Dunántúl übersiedelten Csángós aufgenommen und das gesamte Melodie- und Textmaterial dieses Brauches auf Tonbänder fixiert. Das Ethnographische Institut der Budapester Universität war von 1949 an jedoch wachsendem Maße bemüht, daß im Kreise der volks-

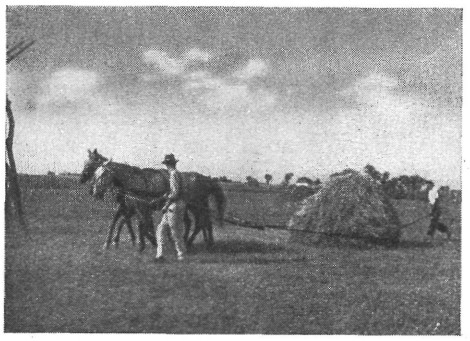

Abb. 7. Schleppen mit Kette. Kardoskút, 1952.

Abb. 8. Dreschen mit Wagen. Kardoskút, 1952.

tümlichen Wirtschaft gefilmt werde, und ließ zugleich von den verschiedenen volkstümlichen handwerklichen Techniken, sowie von der Fischerei, Viehzucht, Imkerei und Siedlungsweise Streifen drehen. Diese Aufnahmen sollen die seit 1949 in Angriff genommene und seither in immer besser organisiertem Rahmen betriebene ethnographische Sammel- und Forschungsarbeit ergänzen und die spätere wissenschaftliche Analyse des gesammelten Materials fördern. Zugleich ist es auch das Ziel dieser Filmaufnahmen, eine möglichst vollkommene, auf alle Gebiete der Volkskultur bedachte, historische ethnographische Filmdokumentation, ein ethnographisches Filmarchiv zu schaffen. Eben darum wollten wir diese Filmarbeiten in möglichst schnellem Tempo durchführen, denn bei uns ist eine umfassende und rasche Umwandlung der wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Ordnung im Gange. Die alten Methoden der Wirtschaft, die alten Agrotechniken verschwinden endgültig mit dem Ableben der älteren Generation. Heute werden noch hie und da die alten Methoden angewandt, und in den meisten Gegenden finden wir noch Leute vom Alter von 60 bis 80 Jahren, mit deren Hilfe sich die alten Methoden, Handgriffe, Einrichtungen und Techniken noch glaubwürdig rekonstruieren lassen. So haben wir u. a. in Kardoskút (Komitat Békés) die alte Methode der Ernte (takarás) einer Art des Kornschneidens, die in der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen verschwunden ist, sowie das Herrichten des Tretplatzes, den Gebrauch des Schleppbockes (vontatókocsi) und das Treten mit Pferd und Wagen, das Entspelzen des Kornes im Winde rekonstruieren lassen. Das Filmen dieser Arbeitsgänge verbanden wir damit,

daß wir auch Zeitmessungen über die einzelnen Arbeitsgänge (z. B. über die Arbeitsphase des Tretens vom Einbetten bis zum Austreten bzw. bis zum nächsten Einbetten), sowie über die einzelnen Phasen der Arbeitsgänge, über den zeitlichen Verlauf der aufeinander folgenden Arbeitsphasen vornahmen. Durch diese Messungen wollten wir — abgesehen von der Organisation der bäuerlichen Arbeitsgänge — auch ihre Zeitprobleme fixieren. Bei diesem Thema verbrauchten wir 1300 m 16-mm-Schmalfilm (Bildlaufzeit 24/sec), denn wir wollten jede Phase so aufnehmen, daß man die Handgriffe mit den Werkzeugen und den Gebrauch der einzelnen Werkzeuge gut beobachten kann.

In Nordungarn konnten wir in einer Ortschaft des nördlichen Berglandes (Kishuta) einen Film vom Ernten mit der gezahnten Siechel ohne Rekonstruktion drehen, sowie vom Abtragen des geernteten Kornes über die steilen Berglehnen, hier immer eine Arbeit der Frauen. Ebenso konnten wir im Süddunántúl (Nemespátró) einen Film vom Korndreschen mit Flegeln, sowie vom Binden der Dachschauben (Sárvár) und von der Methode des Aufbindens des Schaubendaches drehen. Teilweise in Form einer Rekonstruktion drehten wir einen Film über die Herstellung der Kacheln von Kachelofen (szemes kályha), über das Bearbeiten der Kacheln auf der Töpferscheibe und das Brennen der Kacheln in der Dunántuler Ortschaft Dőr, wo noch die Töpfer leben, die die verschiedenen Arbeitsgänge auf Grund der Überlieferungen mehrerer Jahrhunderte ausgezeichnet kennen. Auch die Herstellung von Holzwerkzeugen der Landwirtschaft kann noch ohne Rekonstruktion gefilmt werden. So drehten wir in Szuhahuta einen Film von der Herstellung des langstieligen Holzrechens, der bei der Heumahd, bei der Ernte und beim Drusch gebraucht wird. Die Stollentruhe (Szuszék) wird heute nicht mehr hergestellt, doch fanden wir einen alten Meister in Szuhahuta, der für uns ein Exemplar herstellte, damit wir auf einem 390 m langen Schmalfilmstreifen alle Arbeitsgänge der Herstellungsweise fixieren konnten. Ebenso mußten wir bei den Aufnahmen vom Gebrauch des sog. Windfanges (karám) die Rekonstruktion zur Hilfe nehmen. Im Schutze dieser Windfänge schliefen die Bauern oft 6—8 Nächte lang, wenn sie zum Pflügen und Säen auf den vom Dorfe weit abliegenden Ackern arbeiteten. Dieser tragbare Windfang wurde immer dort aufgestellt, wo die Leute eben zu tnu hatten, und wenn sie weiterzogen, nahmen sie ihm mit auf den nächsten Acker, bis die Arbeit beendet war, und sie ins Dorf zurückkehrten. Dieser Windfang war um die Jahrhundertwende noch hie und da gebräuchlich, so daß wir noch alte Leute fanden, die den Gebrauch dieses Windfanges kannten. Auch über einzelne Phasen des Hirtenlebens auf der Hortobágy-Pußta bei Debrecen konnten wir ohne Rekonstruktion Aufnahmen drehen; so z. a. vom Eintrieb der Schafe nach Debrecen und in diesem Zusammenhang vom Brauch der Hirten, das trockene Gras der Weisen (vor allem an den sumpfigen Stellen) sowie die verlassenen Windfänge aus Schilf zu verbrennen. Diese Praxis war bei unseren Hirten im Spätherbst fast überall verbreitet, wenn sie mit ihren Herden die Winterplätze bezogen. Auch verschiedene Arten der Fischerei wurden gefilmt, so z. B. der Gebrauch des großen Zugnetzes und dessen Einziehen in die Boote mit Hilfe von Winden, sowie der Gebrauch kleinerer Fischerwerkzeuge auf dem Velence-See und auf einigen unserer kleineren Flüsse. Ebenso konnten wir ohne Hilfe einer Rekonstruktion zahlreiche Varianten des Einspannens filmen. Mehr als 900 m Film wurden bisher verwendet, um unseren, seit langem gehegten Plan, einen Film über die Benützung der Hacke im Ackerbau und in der Pflanzenpflege zu verwirklichen. In den Gebirgsdörfern des Mátra- und

des Bükkgebirges (so z. B. in Istenmezeje und Szuhahuta) ist das Bestellen der Acker an steilen Berglehnen mit Hilfe der Hacke noch heute üblich ; diese Art der Feldbestellung wird verbunden mit dem Roden und Brennen. Bei dieser Art des Ackerbaus spielt auch das Ruhenlassen des Rodackers eine wichtige Rolle, denn die Abhänge können nicht gedüngt und die Fruchtbarkeit des Bodens kann nur so erhalten werden.

Die Filmaufnahmen im Rahmen des Ethnographischen Institutes der Budapester Universität ergaben in der Zeit von 1949 bis Juni 1956 infolge der materiellen Schwierigkeiten eine Gesamtlänge von 6600 m (16-mm-Schmalfilm). Von den 6600 m sind wegen Rohstoffschwierigkeiten 3000 m Umkehrfilm, dessen Dubnegativ nur teilweise fertiggestellt wurde. Aber auch von den Negativen wurde nur je eine Arbeitskopie hergestellt, mit deren Hilfe wir das Ordnen und Schneiden der Filme durchführen. Da keine entsprechende Mittel zur Verfügung stehen, konnte noch keiner unserer Filme vertont werden. Ebenso mußten wir wegen unserer unzulänglichen materiallen Mittel statt der Bildlaufgeschwindigkeit von 24/sec vielfach mit einer Bildlaufgeschwindigkeit von 16/sec arbeiten. Besonders viele Schwierigkeiten verursacht uns bei der Arbeit der Mangel an entsprechenden technischen Einrichtungen. Es handelt sich hier vor allem um den Mangel an Beleuchtungseinrichtungen, so daß wir von den Innenaufnahmen meistens absehen müssen, oder sie nur unter freiem Himmel filmen können. Eine weitere Schwierigkeit ergibt sich aus dem Fehlen eines entsprechenden Speziallabors, das die Entwicklung der unter schwierigen technischen Verhältnissen exponierten wissenschaftlichen Filme durchführen könnte. Die Labors der Filmfabriken können unsere kleinen Filme im Rahmen ihrer Arbeitspläne nicht entwickeln, und die verschiedenen optischen und phototechnischen Unternehmen, die zur Bedienung des Publikums bestimmt sind, können sich mit unseren Filmen, die im Zusammenhang mit ihrer Entwicklung ganz spezielle Anforderungen stellen, ebenfalls nicht in entsprechendem Maße beschäftigen. Nun verhält es sich aber so, daß eine mißlungene Entwicklung solche Aufnahmen, die wir nicht nocheinmal filmen können, zugrunde richten kann und bedauerlicherweise auch zugrunde gerichtet hat.

Im Zusammenhang mit dem ethnographischen Filmen in Ungarn müssen wir auch die Filmarbeit des im Jahre 1952 gegründeten Instituts für Volkskunst (Népművészeti Intézet) erwähnen. Dem Institut für Volkskunst stehen für Filmaufnahmen von Volkstänzen und Volksbräuchen verhältnismäßig ziemlich bedeutende Mittel zur Verfügung. Es hat auch ein eigenes Labor, das sich jedoch nur auf eine ganz bestimmte Art der Entwicklung eingerichtet hat und über keine Kopiermöglichkeiten verfügt. Dieses Institut entwickelte seine Arbeitsmethoden auf den Grundlagen, die als Methode zuerst im Volkswissenschaftlichen Institut angewandt worden waren ; anfangs versah sogar dasselbe Arbeitskollektiv die Filmarbeiten, das im Volkswissenschaftlichen Institut auf diesem Gebiet tätig war. L. K. Kovács hat besonders in den ersten Zeiten viel für dieses Institut gefilmt und filmt auch heute noch ; seine Hauptaufgabe ist jedoch die Leitung und Ausführung der ethnographischen Filmaufnahmen für das Ethnographische Institut der Budapester Universität. Bei den Filmaufnahmen im Institut für Volkskunst ist man bis zu 80—90 vH. auf das Sammeln exakter Tanzmotive eingestellt, d. h. diese Aufnahmen dienen choreographischen Zwecken. Dies ist somit vor allem eine praktische Aufgabe und bedeutet, daß eine kraftvollere Entfaltung des ethnographischen Filmens in Ungarn auf diesem Gebiet vor sich geht. Das Institut für Volkskunst verwendet

— abgesehen vom Sammeln der Tanzmotive für choreographischen Zwecke — nur 10—20 vH. der ihm zur Verfügung gestellten Rohfilme und materiellen Mittel zu Aufnahmen von Ereignissen der Arbeiterbewegung und von festlichen Veranstaltungen, sowie zur Dokumentation; im Rahmen dieser Aufnahmen ist man bemüht, auch das Filmen von Volksbräuchen zu ermöglichen. Von den Volksbräuchen wurden vor allem die Hochzeitsbräuche (aufgenommen von L. K. Kovács und Márta Kiss in Lakócsa), die Spotthochzeit der alten Jungfern am Aschermittwoch (aufgenommen von M. Kiss in Szenyér), eine Zigeunerhochzeit (aufgenommen von István Szőts in Pötréte), eine Hochzeit mit dem Fahnentanz der Brautwerber (aufgenommen von M. Kiss und E. Pesovár in Berzence), volkstümliche Parodien, hochzeitliche Schwänke mit Maschkeragehen und ein Begräbnis (aufgenommen von L. Maácz in Bekölcze), Faschingsbräuche (aufgenommen von Zsuzsánna B. Bene in Berkenye), das Strunkziehen am Neujahrstag bei den Wenden, ein Brauch, mit dem die „sitzengebliebenen" Mädchen und alten Jungfern verspottet wurden (aufgenommen von L. K. Kovács in Alsószölnök), ein Festessen am Namenstag bei den Schäfern (Aufnahmen von István Szőts in Apaly), das Hirtensingen (Aufnahmen von L. K. Kovács in Budajenő) gefilmt. Besonders wertvoll sind die Aufnahmen des Instituts für Volkskunst von den sog. Hirtensingen mit Puppenspielen (aus Tiszacsécse, Tyukod, Osztopán und Balatonberény), die von I. Szőts und A. Raffay gedreht wurden. Im Institut für Volkskunst wurden im Laufe der Jahre nahezu 30 000 m Schmalfilm gedreht.

Auch die Filmaufnahmen der Tanzgruppe des Staatlichen Volksensembles (Állami Népi Együttes Tánckara) dienen ebenfalls dem Sammeln von Tanzmotive, d. h. choreographischen Zielsetzungen. Diese Sammlung ist ziemlich beachtlich und beläuft sich auf nahezu 4000 m. Film.

Auch die Tanzgruppe des Honvéd-Künstlerensembles (Honvéd Művészegyüttes Tánckara) hat eine Sammlung von 3500 m 16-mm-Schmalfilm, die ebenfalls zu choreographischen Zwecken aufgenommen wurden.

Die Volksensembles in der Provinz, wie z. B. das Volksensemble Hajdu-Bihar in Debrecen (Hajdú-Bihari Népi Együttes) haben ebenfalls eine Schmalfilmkamera und drehen bekanntlich zu choreographischen Zwecken Filmaufnahmen.

Es gibt auch Privatpersonen, die teils zu choreographischen Zwecken, teils zu Zwecken der wissenschaftlichen Tanzanalyse 16-mm-Schmalfilme drehen. Unter ihnen ist insbesondere Emma Lugossys Tätigkeit hervorzuheben, die bisher auf eigene Kosten 3000—4000 m Film drehte, vor allem zu Zwecken der wissenschaftlichen Forschung; sie ist eine unserer geschultesten wissenschaftlichen Tanzforscher und eine der hervorragendsten Fachleute auf dem Gebiet der Tanzniederschrift mit der Methode Laban-Knuszt.

Im Rahmen des ethnographischen Filmens in Ungarn müssen wir auch das Unternehmen der Filmfabrik Hunnia erwähnen. Im Zusammenhang mit den Vorarbeiten zum sog. „Film von der ungarischen Landschaft" (ein Film, der das ungarische Volksleben auf Grund der spezifischen, landschaftlichen und ethnischen Eigenschaften darstellen soll) wurden dem Regisseur und Operateur I. Szőts 10 000 m 16-mm-Schmalfilm, eine entsprechende Ausrüstung und die nötigen materiellen Mittel zur Verfügung gestellt, damit er auf den verschiedenen Gebieten der ungarischen Volksbräuche Studien betreibe. I. Szőts sicherte sich zur ethnographischen Fachberatung die Mitarbeit A. Raffays und hat — unter Einbeziehung anderer Fachleute der Ethnographie — einen Plan ausgearbeitet,

der aus 5 Punkten besteht; auf Grunde dieses Planes sollen die 10 000 m des zur Verfügung gestellten Schmalfilms zu folgenden Aufnahmen dienen: 1. ursprüngliche Produktionszweige des Ungarntums, Fischerei, Hirtenleben; 2. häusliches Leben in der Familie von der Geburt bis zum Tode; 3. das Brauchtum der Hauptfesttage: Weihnachten, Ostern, Pfingsten, Neujahr, die „wichtigen Tage" (jeles napok); 4. Anlässe zu Festen im wirtschaftlichen Leben; 5. unsere geschichtlichen und kunstgeschichtlichen Denkmäler.

Der Plan wurde nicht in dieser Aufteilung verwirklicht, denn die Praxis widerstrebte dieser Konzeption. Es ergab sich nähmlich, daß sich der Plan in dem zur Verfügung stehenden halben Jahr, aber selbst in einem Jahr nicht verwirklichen ließ, vor allem, weil heute noch lebendige Volksbräuche nur in geringer Zahl auffindbar sind, (abgesehen davon, daß auch diese Bräuche an Jahreszeiten, an bestimmte Tage gebunden sind), so daß fast jeder Brauch, den man filmen wollte, zuerst rekonstruiert werden mußte. In Anbetracht dessen, daß sich die ältere Generation noch lebhaft der Bräuche erinnert, ist es verhältnismäßig leicht, das unter der Asche glimmende Feuer zu beleben. Darum war man bei diesem Unternehmen bemüht, vor allem nur Volksbräuche zu filmen. So wurde das Maschkeragehen, das in Mohács zu Faschingszeit unter dem Namen „busó" bekannt ist, das „Drei-Könige-Spiel", das „Stäupen" zu Ostern, die Bräuche des Luzientages, die Bräuche beim Schweineschlachtens (Zalaszentpéter), die Spiele und Bräuche in der Spinnstube (Komitat Szatmár), das Einbringen des Blütenzweiges („lillázás") (Kiskomárom), die Palmweihe, die Kornweihe und der Spaziergang in Volkstracht (Buják), das Wurzelball-Spiel („mancsozás"), der Wasserguß zu Ostern und das Bemalen der Ostereier (Őrhalom), sowie der Brauch des Todaustragens mit der Strohpuppe am Palmsonntag (sog. „kisze"-bábú) (Szandaváralja) verfilmt. Diese Filme befinden sich im Archiv der Filmfabrik Hunnia, sind vertonbar, und zur Zeit wird darüber entschieden, ob sie auch tatsächlich vertont werden, um sie dann als Kurzfilme im Beiprogramm vorzuführen.

Als ethnographischer Film ist auch der Streifen zu betrachten, der von der Filmfabrik Hunnia in der Regie von I. Szőts unter dem Titel „Steine, Burgen, Menschen" (Kövek, várak, emberek) im vergangenen Jahr in Hollókő gedreht wurde. Hier wurden mehrere tausend Meter Normalfilm (schwarz-weiß) verwandt, um das Volksleben von Hollókő zu verewigen. Ein Duplikat dieses Streifens gelangte in die ethnographische Datensammlung des Ethnographischen Museums (Budapest).

Dies wäre kurz umrissen der Weg des ethnographischen Filmens in Ungarn von den Anfängen bis auf unsere Tage. Es sei bloß noch bemerkt, daß sich die ethnographische Filmarbeit in Ungarn von den Anfängen bis zum heutigen Stand in sehr unterschiedlichen Formen entwickelt hat; die Entwicklung vollzog sich nicht auf Grund wohldurchdachter, bewußter Planung, obwohl solche Pläne im Laufe der Zeit immer wieder zusammengestellt wurden (z. B. zur Zeit des Filmens im Rahmen des Siebenbürger Wissenschaftlichen Instituts und später des Volkswissenschaftlichen Instituts). Heute verfolgt die Arbeit im großen und ganzen zwei Richtungen. Einerseits werden exakte Filmaufnahmen von den Motiven der Volkstänze gedreht; diese Arbeit ist durch die praktischen Bedürfnisse der Volkskunstensembles bestimmt, wobei dieses Filmen immer mehr auf wissenschaftliches Gebiet übergeht. Die andere Richtung, das Drehen wissenschaftlicher Filme über volkstümliche Agrotechnike, das Hirtenleben, die volkstümliche Viehhaltung, die Fischerei, die Volksbräuche, den

volkstümliche handwerkliche Techniken und Technologien, die Volkskunst, die Siedlungsweise usw., ist auf das Aufzeigen der historischen Zusammenhänge dieser Erscheinungen bedacht. Die erste Richtung ist durch das Institut für Volkskunst und durch die verschiedenen Volksensembles vertreten, die zweite Richtung durch die Arbeit des Ethnographischen Instituts der Budapester Universität.

Die ethnographische Filmarbeit in Ungarn muß noch viele Schwierigkeiten überwinden; unter ihnen vor allem die Unzulänglichkeit an verfügbaren materiellen Mitteln, weiterhin das Fehlen einer Landesorganisation, die es ermöglichen könnte, auf Grund eines zentral geleiteten, wohldurchdachten Planes zu arbeiten. Diesen Mängeln könnte vor allem dadurch abgeholfen werden, daß das Ethnographische Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften errichtet würde. Bis dahin wird das Institut für Volkskunst zusammen mit den Volksensembles seine praktischen Zwecken unterstellte Arbeit weiterführen, und wir werden im Rahmen des Ethnographischen Instituts der Budapester Universität, in enger Zusammenarbeit mit allen ungarischen Museen und allen wissenschaftlichen Fachleuten der Ethnographie und gestützt auf den zweiten Fünfjahrplan der ungarischen Ethnographie unsere Arbeit ebenfalls fortsetzen.

László K. Kovács

Néprajzi filmezések Magyarországon

Tudományos néprajzi filmfelvételeink sorát Gönyey Sándor nyitotta meg 1927-ben. A tiszapolgári „csapásolás"-t filmezte egy régi rendszerű, kézzel forgatható normál felvevőgéppel. A gépet Balogh Rudolftól kapta kölcsön, és kb. 40 méter film kellett a csapásolás felvételére. A magyar tudományos néprajzi filmezés tehát normálfilmmel kezdődött. Ez az ősfilm a Néprajzi Múzeum tulajdonába került, de idők folyamán elkallódott. A következő filmfelvételeket már 16 mm-es keskenyfilmre készítette (az 1930-as években) Elisabeth Rearick (Illinois állam, Deanville, USA) Keystone Movie Camera Mod-A 16 mm-es géppel. Rearick elsősorban népszokásokat és népi táncokat filmezett Patvarcon, Szügyön, Örhalomban, Kazáron, Bujákon és Boldogon. Néprajzi kísérője és szakértője Palotay Gertrud volt. Elisabeth Rearick az általa felvett táncokat *Dances of the Hungarians* (New York 1939.) címen publikálta is.

Rearick filmfelvételeinek többek között az a lényeges hatása is volt tudományos néprajzi filmezésünkre, hogy Gönyey megvette a Rearick-féle Keystone-gépet s azzal saját költségén filmezgetett. Nagyobbrészt a Gyöngyösbokrétában szereplő csoportok táncait és szokásait vette filmre, de igen értékes ma már filmezhetetlen anyagot vett fel vidéken is. Ezek sorában a porcsalmi cigány botoló táncot, a bugaci cserényköltöztetést, az ipolyvecei kézihalászatot stb. említhetjük. A 40-es években 1—2 esetben a Néprajzi Múzeum költségén is készített felvételeket (pl. a Szernye-mocsár környékén végzett kollektív néprajzi gyűjtés során: verbunkosokat, cigány botoló táncokat és szenesvízzel való „megöntést" filmezett), amely filmek ma a Néprajzi Múzeum birtokában vannak.

Később Gönyey saját tulajdonú filmjeit, mintegy 600 m 16 mm-es 16/sec. képsebességű fordítós keskenyfilmjét és a Keystone felvevőgépet (1947-ben) a Néptudományi Intézet vette meg.

Az 1930-as években kezdte el Keystone-gyártmányú felvevőgépével a néptánc-filmezést Molnár István. Molnár is filmezett Gyöngyösbokréta anyagot, de ő tudatos néptáncmotívumgyűjtő és filmező utakat is tett az ország különböző vidékein, többek között Erdélyben is gyűjtött. Összegyűjtött anyagát *Magyar Tánchagyományok* c. munkájában (Budapest 1947) dolgozta fel. Közel 700 métert kitevő 16 mm-es keskenyfilm-gyűjteményét 1948-ban a Néptudományi Intézetnek adta el.

A magyar néprajzi filmezésben új irányt jelentett az a munka, amely finnországi tapasztalatok alapján indult 1941-ben az Erdélyi Tudományos Intézetben, ahol a filmfelvételek készítése szorosan beletartozott az Erdélyi Tudományos Intézet néprajzi munka- és költségvetési tervébe. A cél az volt, hogy a néprajztudomány, illetve a népi kultúra minél szélesebb területéről gyűjtsük össze azt a tudományos filmarchívumot, amely a néprajzi gyűjtések feldolgozása során a tökéletesebb elemzést teszi lehetővé és hitelesen dokumentálja népi agrotechnikánkat a

földmívelés, vetés, aratás, cséplés, szénamunkálatok, az erdőgazdálkodás (fakitermelés, fűrészmalmok), zsindelykészítés, kádárok, bognárok, szénégetők, mészégetők stb. munkáját, továbbá az állattartás síkföldi és magashegyvidéki módjait a népi ipar, néptáncok, népszokások stb., stb. sokezer arcú szövevényét.

A felvételek egy része az ún. „Borsavölgyi Kutatások" során készült, más részük Erdély legkülönbözőbb tájain, pl. a Mezőségen, a Háromszéki, Radnai és Kelemen-havasokban, a Hargitán és a Csíki-havasokban, a kalotaszegi és székely falvakban stb. A felvételek között voltak szép számmal olyanok, amelyek alkalomszerűen kínálkoztak felvételre, de zömmel úgy készítettük a filmfelvételeket, hogy előbb tanulmányoztuk, összegyűjtöttük azt a néprajzi anyagot, amiből a film készült. A részletes néprajzi gyűjtés alapján állítottuk össze a filmezendő anyag leírását; ezt neveztük „anyagkönyv"-nek. Ebből tájékozódott az operatőr és ennek az alapján lehetett a filmezés költségvetését, filmanyagszükségletét stb. hozzávetőleges pontossággal tervezni. Forgatókönyvet nem készítettünk. Vágáshoz és a felvételekhez egyaránt elegendőnek bizonyult az „anyagkönyv". A rendező szerepét mindig a néprajzi gyűjtő látta el legeredményesebben, hiszen ő ismerte az anyagot s ő tudta, hogy mit milyen beállításban kell felvenni. Igyekeztünk a felvételeket a lehető legkevesebb „rendezés"-ben és lehetőleg eredeti környezetben készíteni. Technikai és anyagi nehézségek azonban gyakran kényszerítettek ettől az elvtől való bizonyos eltérésre, pl. a táncokat kénytelenek voltunk a szabad ég alatt felvenni olyan esetekben is, amikor — pl. lakodalomban — azokat nem a szabadban járták. Általában a világítási nehézségek miatt gyakran kellett kiemelni — „csúsztatni" — a cselekményt eredeti helyéről, és az udvar arra alkalmas helyén, napfény mellett filmezni. Sokszor pszichológiai okok kényszerítettek „csúsztatásra", amikor is az idősebb nemzedék pl. nem volt hajlandó „a világ szemeláttára, csúfságra" táncolni; ilyenkor az udvar eldugott zugában „rejtve" kellett filmeznünk. Sok esetben pedig rekonstruálni kellett a szokást vagy népi gazdasági, technológiai műveleteket. A rekonstrukció nem volt nehéz, mert Erdélyben még bőviben voltunk az olyan 60—80 éves öregeknek, akik az első világháború hatására abbamaradt szokásokat, táncokat vagy népi technikai, gazdasági eljárásokat — mint olyanokat, amiket ők még rendszeresen gyakoroltak — fel tudták újítani a filmfelvétel elkészítése szempontjából. A filmfelvételekkel kapcsolatosan számos állóképet is készítettünk. A filmekhez készültek összekötő, magyarázó rajzok, térképek, stb. Hangosítva egy film sem volt, de készítettünk fonográffelvételeket — az énekelt és hangszeren játszott — dallamokról, sőt elég szép számban vágtunk közvetlenül (Telefunken-rendszerű vágóberendezéssel) decilit-lemezre is dallamokat és népi szövegeket. A kalotaszegi viseletről, a csíki székelyek és csángók viseletéről 300 m 16 mm-es Agfa-Color színesfilm készült és ezenkívül közel 10 000 Leica-méretű Agfa-Color színes állóképet is készítettünk.

A film- és hangfelvételeket az Erdélyi Tudományos Intézetben majdnem minden esetben K. Kovács László készítette, Paillard Bolex gyártmányú felvevőgéppel, 16 mm-es néma Gevaert-fordítós filmre 24/sec. képsebességgel, hogy a későbbi hangosításra alkalmas legyen. Ez a filmmennyiség, több mint 7000 m, Budapest ostromakor, 1945-ben, mind elpusztult a hozzátartozó néprajzi gyűjtésekkel, fonográf- és decelit-lemezekkel, fényképfelvételekkel és színes fényképfelvételekkel együtt.

A második világháború után, 1947-ben, a Néptudományi Intézetben szerveztük újjá a néprajzi filmezést. A szükséglet akkor mindenekelőtt a néptánc-filmezést helyezte előtérbe. A rohamosan fejlődő néptáncmozgalmat, a sokasodó népi táncegyütteseket kellett gyorsan ellátni művészileg továbbfejleszthető táncmotívum-anyaggal és népszokás-anyaggal. Így jutottunk összeköttetésbe a Magyar Táncszövetséggel. Bizonyos költségvetési keret biztosítva volt, a felszerelést igyekeztünk gyarapítani — mert az Erdélyi Tudományos Intézet anyagából csak a Bolex-felvevő maradt meg — vettünk egy Wireway rendszerű drótos magnetofont és Telefunken rendszerű lemezvágót, Zeiss-rendszerű 16 mm-es némafilmvetítőt stb. A táncfilmezés mellett a lehetőségekhez mérten folytatni kívántuk, az Erdélyi Tudományos Intézetben kialakult néprajzi tudományos filmezés módszerével, az általános népi kultúra filmezését. Tervünk volt egy történeti aspektusú néprajzi tudományos filmarchívum, filmdokumentáció létrehozása, összhangban azzal a néprajzi tervvel, amit a *Magyar Népkutatás Kézikönyve* c. (sajnos derékba tört) koncepcióban dolgoztunk ki.

A filmfelvételek a Néptudományi Intézet korszakában a következőképpen készültek: előzőleg — lehetőleg néprajzi szakember — felkutatta és tanulmányozta a filmezendő néptáncot vagy népszokást, az ő eredménye alapján azután összeállítottunk egy kollektívát (amely állott a gyűjtőből, egy koreográfusból, egy népzenekutatóból és filmoperatőrből), amely kollektíva kiszállt és a lehető leggyorsabban igyekezett a munkát elvégezni. A filmeket nagyobbrészt 16/sec. képsebességgel vettük fel, a legtöbb esetben negatív anyagra, s azután felirattal ellátva rendeztük, vágtuk és a filmről számtalan vetítés során, a helyszíni táncjegyzet segítségével igyekezett a koreográfus a táncot az ún. Lábán-Knuszt-féle táncírással leírni, a tánc kinetogramm-

ját elkészíteni, szinkronizálva azt a tánc dallamával. Ez a táncleírás a Néptudományi Intézet által felvett több mint 3500 m hosszú és közel 400 táncegységet és variánst tartalmazó filmről, természetesen nem készült el teljes mértékben. Mintahogy a magnetofonra felvett dallamokat sem tudtuk — fedezet hiányában — decelitre átvágni. Kivételt képez a bukovinai székelyek betlehemes játéka, amelynek teljes szöveg- és énekanyagát átvágtuk decelitre és a magyarcsanádi román táncok, melyeknek dallamanyagát lakklemezre vágtuk át.

1949-ben a Néptudományi Intézetet megszüntették. Ettől kezdve a magyar néprajzi filmezés két irányban haladt. Az egyik irány az, amit az 1952-ben alapított Népművészeti Intézet filmező tevékenysége mutat, a Népművészeti Intézetnek ugyanis a filmprofilja 80—90%-ban exakt táncmotívum gyűjtésére van beállítva, azaz koreográfiai célt szolgál. A maradék 10—20% filmdotációt mozgalmi események, rendezett ünnepségek, együttesek táncrepertoárjának a felvételére fordítják nagyobbrészt és bizonyos mértékben népszokások filmezésére. A módszer, ami szerint a filmezést végrehajtják, ugyanaz, mint ami a Néptudományi Intézetben volt. Az utóbbi időben a Népművészeti Intézet filmtevékenysége fokozatosan áttolódik a tudományos néptánckutatással kapcsolatos filmezés területére. A *Somogyi Táncok* című kötet már ennek az eredménye. A Népművészeti Intézetben eddig közel 30 000 m 16 mm-es némafilmet exponáltak. Hangosfilmjük azonban egy sincs eddig. Filmgyűjteményük, mint már mondottuk, teljes egészében néptáncfilm, de vannak értékes szokásfilmjeik is. Sok állóképet is készítettek, és értékes a magnetofonnal és kottázás útján gyűjtött tánczene és egyéb népzenei gyűjteményük. Sok anyagot írtak át lemezre is.

A néprajzi filmezések sorában kell megemlíteni az Állami Népi Együttes tánckara néptáncfilmezését, amely eddig közel 4000 m anyagot jelent, továbbá a Honvéd Művészegyüttes tánckarának néptáncfilmezését, mintegy 3500 m filmanyaggal; tudunk arról, hogy vidéki népi táncegyüttesek is — mint pl. a Hajdú-Bihari Népi Együttes — készítenek néptáncfelvételeket. Sőt magánosoknak is vannak felvételeik. Ezek közül kiemelkedő Lugossy Emma, mintegy 3500 m-t kitevő gyűjteménye.

A néptáncfilmezésektől némileg különbözik és inkább a tudományos néprajzi filmezés általános jellegét viseli magán az a gyűjtemény, amelyet a Hunnia-Filmgyár ún. Magyar Tájfilm terve előmunkálataiképpen Szőts István és Raffay Anna végeztek. Mintegy 10 000 m 16 mm-es keskenyfilmet használtak el népszokásaink filmezésére. Ez az anyag igen értékes, hangosításra is alkalmas, egyelőre a Hunnia-Filmgyár tulajdonában van. Néprajzi film-anyagot juttatott a Néprajzi Múzeum birtokába a Hunnia-Filmgyárnak „Kövek, várak, emberek" c. produkciója, amelyet, Szőts István rendezésében, Hollókő életéről forgattak. Ennek a produkciónak a duplumfelvételei kerültek a Néprajzi Múzeumba. Ezek mind normál filmfelvételek.

A magyar tudományos néprajzi filmezés másik irányát az Egyetemi Néprajzi Intézetben folyó néprajzi filmező tevékenység alkotja, ahol igyekeznek tovább folytatni és fejleszteni az Erdélyi Tudományos Intézet tevékenységét, a népi agrotechnikai, pásztoréleti, halászati, népi kisipari technikai, technológiai, népművészeti, települések és építmények, népszokások, népi táncok stb., stb. témák történeti aspektusú filmezésével. Ezen a téren 1949 óta közel 7000 m 16 mm-es filmet vettünk fel. Nagyobbrészt igyekeztünk mindig negatív anyagra és lehetőleg 24/sec képsebességgel dolgozni. Anyagi nehézségek azonban ettől az elvtől gyakran eltérítettek. Igen nagy nehézséget okoz, hogy nincs a magyar néprajzi filmezésnek sem gazdája, sem pedig — éppen ezért — jól átgondolt, minden néprajzi intézményt és néprajzi kutatót beszervező terve. A filmek készítésének másik rendkívüli akadálya olyan laboratóriumnak a hiánya, amely a nehéz körülmények között készült tudományos néprajzi filmek hívását és kopírozását ellátná. A filmgyárak nem tudják a mi 16 mm-es filmjeinket munkatervükbe iktatni, az OFOTÉRT pedig sajátos körülményeinél fogva könnyen tönkreteheti és tönkre is tette nem egy értékes, soha meg nem ismételhető felvételünket. A tudományos néprajzi filmezés eddigi eredményei, a rohamosan pusztuló népi kultúra és a néprajztudomány korszerű módszere sürgetően megkövetelik tudományos néprajzi filmezésünk ügyének az Akadémia részéről történő sürgős megoldását.

Beszámoló a Néprajzi Múzeum 1955. évi működéséről

1. *A múzeum szervezeti tevékenysége*

A Múzeum 1955. évi munkája szorosan azokon az alapokon és azokban a szervezeti keretekben épült tovább, melyek az elmúlt években formálódtak ki.[1] Az előző évek tapasztalatai alapján emelkedett a tudományos munka és tervezés színvonala. Javult a különböző munkák koordináltsága, reálisabbá vált a feladatok méretezése. A Múzeum minden irányú tevékenységében megmutatkozott a törekvés arra, hogy tekintetbe vegye az aktuális társadalmi szükségletet, a szocialista társadalom építésében általában a Múzeumra, különösen a néprajzra háruló feladatok szempontjából.

Az év folyamán a múzeumi életnek kiemelkedő jelentőségű eseménye volt az a két tudományos ülésszak, amelyet a Néprajzi Múzeum rendezett valamennyi hazai etnográfus és a rokontudományok számos képviselőjének bevonásával. Az egyik foglalkozott az „Új (szocialista) kultúra és életmód" néprajzi kutatásának kérdéseivel, *Kardos László* és *Balassa Iván* referátumai alapján, a másik az elkövetkezendő évtized néprajzi tevékenységének központjába állítandó összefoglaló néprajzi műnek, egy új „Magyarság Néprajza" megteremtésének elvi és gyakorlati kérdéseivel, *Kardos László* elvi kérdéseket összefoglaló referátuma alapján.[2]

A Múzeum tudományos szakkörének keretében került megvitatásra a Múzeum 1954. évi Évkönyve (Néprajzi Értesítő XXXVI.) és a Néprajzi Bibliográfia munkálatainak kérdése. Azonkívül két külföldi és két hazai kutató beszámolója hangzott el: *Szelim Iszlami*, Az albán néprajzi kutatás és az új albán néprajzi irodalom; *Robert Wildhaber*, A svájci néprajz helyzete; *Bodrogi Tibor*, Beszámoló kínai és indiai útamról; *Szolnoky Lajos*, Beszámoló bulgáriai tanulmányútamról.

A Múzeum tudományos vezetését segíteni hivatott Tudományos Tanács az év folyamán két alkalommal ülésezett. Egyik alkalommal foglalkozott az 1954. évi múzeumi kiadványok értékelésével és azok profiljának megállapításával, másik alkalommal a Múzeum 1956. évi tervét vitatta meg.

[1] Vö. *Balassa Iván:* A Néprajzi Múzeum működése 1944—1954. NÉ. XXXVI. (1954) 304—306.

[2] Vö. *Kardos László:* A magyar népi kultúra új szintézise felé. Ethn. LXVII. (1956) 166—167.

2. *A múzeumi tárgyak gyarapítása, restaurálása, raktározása és nyilvántartása*

Az elmúlt évekhez hasonlóan számszerűen is, de minőségi tekintetben is jelentősen gyarapodtak a múzeum tárgyi gyűjteményei. Az év folyamán 935 tárgy került a különböző gyűjteménycsoportokba, alábbi megoszlás szerint: gyűjtögetés, vadászat, méhészet 7. Földművelő gazdálkodás 158. Halászat, vízi élet 9. Állattartás, pásztorélet 90. Közlekedés, teherhordás 4. Népi építmények 51. Bútor, házberendezés 37. Textil és viselet 157. Kerámia és üvegtárgyak 199. Konyhafelszerelés, táplálkozás 36. Népi mesterségek 103. Hagyománytárgyak 4. Európa 62. Afrika 2. Amerika 4. Óceánia 12.

Jelentős volt a régóta stagnáló európai gyűjteményeink gyarapodása szempontjából *Szolnoky Lajos* bulgáriai gyűjtése: 62 db tárgy, 550 fényképfelvétel és jelentős jegyzetanyag.

A Múzeum dolgozói nagy erőfeszítéseket tettek a múzeumi anyag megóvásában, rendezésében elért eredményeik továbbfejlesztése terén. Az év folyamán elkészült új udvari raktárhelyiségek lehetővé tették a hosszú évek óta mintegy 700 tárgyból álló veszélyeztetett múzeumi anyag múzeológiai szempontoknak nagyobbrészt megfelelő elhelyezését. Az év folyamán végrehajtott teljes tárgyrevizióval kapcsolatban minden raktárkezelő átrendezte a kezelése alatt álló anyagot és a belső szakrend megvalósításával csoportosította gyűjteményét. A konzerváló és restauráló műhely az egyes osztályok szükségleteinek folyamatos kielégítése mellett konzervált 4511 és restaurált 1209 tárgyat.

A Néprajzi Múzeumnak leltározatlan tárgyi anyaga nincsen. A teljes gyűjtemény leltározva, földrajzi utalóval és részben leltári cédulával van ellátva. Az elmúlt év folyamán lefolytatott tárgyrevizió során megtörtént a tárgyi anyagnak a leltárkönyvvel való egyeztetése. A revizió eredményeként felszínre kerültek a tárgyak meghatározásában felmerülő fogyatékosságok és megállapítást nyert, hogy a Múzeum jelenleg 116.809 tárggyal rendelkezik.

Az Ethnográfiai Adattár kéziratgyűjteménye mintegy 160 tételszámmal, kb. 20.000 oldallal gyarapodott, elérte a 4339 tételt. Fényképgyűjteménye 6282 db-bal gyarapodott, elérte a 117.248 tételt.

A múzeum könyvtára 85 db könyvvel, 2707 folyóirattal gyarapodott, ezzel elérte a 21.475 leltári tételszámot, mely mintegy 60.000 db.

3. *Tudományos gyűjtő és feldolgozó munka*

A terepen folyó munkák egészükben egyetlen monografikus vállalkozástól — *Fél Edit, Hofer Tamás:* Átányi ólaskert c. monográfia — eltekintve az egyes kutatók tematikus feldolgozásaihoz kapcsolódtak. A Múzeum 29 tudományos dolgozója összesen 736 napot töltött terepen, illetve vidéki levéltárakban és ásatásokon. Múzeumon kívül dolgozó kutató a Múzeum megbízásából 59 napot gyűjtött. A gyűjtések megoszlása téma szerint: gazdálkodás 269,5 nap, település, építkezés, házbelső 80 nap, díszítőművészet, kerámia 11 nap, viselet, textil 82 nap, népi társadalom vizsgálata 57 nap, folklór (szövegfolklór, tánc, népzene) 201,5 nap, történeti néprajz, tudománytörténet 14 nap, ásatás 21 nap. A Múzeumon kívüli gyűjtők 59 napjával összesen 795 nap.

Az év folyamán tovább épült az Ethnográfiai Adattár szervezésében a társadalmi gyűjtőhálózat. Tagjainak száma elérte a 430-at. A társadalmi

gyűjtők képzésére, irányítására további nyolc kis kérdőív készült, instruálásukban számos múzeumi dolgozó közvetlenül is részt vett. Ebben az évben is megrendezésre került most már a IV. Országos Néprajzi Gyűjtőpályázat, mely az előző éveknél is gazdagabb és a tudományos feldolgozás szempontjából érdemesebb anyagot hozott felszínre. Beérkezett 181 pályamunka összesen 9579 lapnyi terjedelemben.

A nagyarányú múzeumi belső anyagrendezési és kiterjedt terepmunkák mellett eredményekben gazdagon mutatkozott meg a Múzeum dolgozóinak *tudományos feldolgozó* munkája is. A folyamatos munkák mellett több önálló kötet jelent meg, került nyomdába, vagy jutott kiadásrakész állapotba. Sok kisebb-nagyobb tanulmány, számos adatközlés és ismertetés látott napvilágot, illetve készült el kéziratban vagy hangzott el előadások formájában. Teljes felsorolásra terjedelmes volta miatt nincs lehetőségünk. A kutatási területek illusztrálásaképpen és nem az egyéni teljesítmények bemutatására soroljuk fel a következőket:

Az anyagi kultúra köréből: *Balassa Iván:* A magyar kukoricatermelés néprajzi és nyelvészeti vonatkozásai. Kandidátusi értekezés. 652 oldal. (Kézirat.) *U. ö.* A kévébekötött gabonaneműek összerakása Magyarországon. 30 oldal. (Kézirat.) *U. ö.* Adatok a Békés- és Csongrád megyei részesmunka és ledolgozás kérdéséhez. (Ethn. LXVI. (1955) 187—224.) *Boross Marietta:* Fejérmegyei káposzta. 17 oldal. (Kézirat.) *Belényesi Márta:* A földművelődés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. (Ethn. LXVI. (1955.) 57—98.) *U. ö.* Szőlő- és gyümölcstermesztésünk a XIV. században. (NÉ. XXXVII. (1955) 11—30.) *Csermák Géza:* Vizahorgok. 160 oldal. (Kézirat.)

Település, építkezés, házbelső: *Hofer Tamás:* Dunántúli településformák történetéhez. (Ethn. LXVI. (1955) 125—186.) *Szolnoky Lajos:* Néprajzi megfigyelések a rodopei házban. (NÉ. XXXVII. (1955) 215—226.)

Viselet textil: *Fél Edit:* A népviseletek története. 32 lap. (Vezető a Néprajzi Múzeum kiállításához. Művelt Nép. 1955.) *U. ö.* Győrffy István: Matyó népviselet. c. könyv sajtó alá rendezése. *Gáborján Alice:* A kender feldolgozása és a nyert termékek felhasználása Tardon. (NÉ. XXXVII. (1955) 109—129.) *Kresz Mária:* Magyar parasztviselet 1820—1867. (Könyv. Sajtó alatt.) *U. ö.* A kalotaszegi Nyárszó gyermekviselete. 30 oldal. (Kézirat.) *Boross Marietta:* Rákospalota viselete. 68 oldal. (Kézirat.)

Díszítőművészet, kerámia: *Kresz Mária:* Mezőtúr korsósmesterségének és művészetének feldolgozása. (Kézirat.) *Sz. Morvay Judit:* A cserépedény a mezőkövesdiek kultúrájában. (NÉ. XXXVII. (1955) 31—65.) *Molnár Balázs:* Domaházi tükrös. 15 oldal. (Kézirat.)

Szellemi kultúra köréből: *Kovács Ágnes:* The Hungarian Folktale-catalogue in Preparation. (Acta Ethn. VI. (1955) 443—477.) *U. ö.* Kriza János: Székely népköltési gyűjtemény. (Kézirat sajtó alá rendezése.) U. ö. Kocsisné Fóris Mária: Felsőtiszai népmesék. (Szerkesztése és sajtó alá rendezése.) *Morvay Péter:* A Jászkunság 18. sz.-i táncéletéből. 21 oldal. (Kézirat.) *Szendrey Ákos:* Hexe—Hexendruck. (Acta Ethn. VI. (1955) 129—169.) *Takács Lajos:* Occasions et débit de récitations épiques populaires chantées sur des evénements d'actualité. (Acta Ethn. VI. (1955) 419—442.) U. ö. A históriák néhány formai problémája. (NÉ. XXXVII. (1955) 65—80.) *Avasi Béla:* Tonsysteme aus Intervall — Permutationen. (Studia Memoriae Belae Bartók Sacra. Bp. 1956. 249—301.) *Rajeczky Benjamin:* Paralellen Spätgregorianischer Verzierungen im ungarischen Volkslied. (Studia Memoriae Belae Bartók Sacra. Bp. 1956. 337—348.)

U. ö. Siratógyűjtés Bodonyban. NÉ. XXXVII. (1955) 167—179.) *Vargyas Lajos:* Die Wirkung des Dudelsacks auf die ungarische Volkstanzmusik. (Studia Memoriae Belae Bartók Sacra. Bp. 1956. 503—540.) *U. ö.* Betűrím a magyar népköltészetben. (Egyetemes Philológiai Közlöny.)

A népi társadalom vizsgálata köréből: *Kardos László:* A volt uradalmi cselédek kultúrája és életmódja. (Ethn. LXVI. (1955) 225—344.) *Sz. Morvay Judit:* Asszonyok a nagycsaládban. 12 ív. (Sajtó alatt.) *K. Kovács Péter:* Poroszlai borjúkupecek. 36. old. (Kézirat.)

Egyetemes néprajz köréből: *Bodrogi Tibor:* Art in New Guinea III Wooden-Bowls from the Huon Gulf Region. (NÉ. XXXVII. (1955) 243—256.) *U. ö.* Art in New Guinea IV. Tago Masks. (Kézirat.) *Boglár Lajos:* The Ethnographic Legacy of Eighteenth Century Hungarian Travellers in South America. Acta Ethn. IV. (1955) 313—359. *Diószegi Vilmos:* A magyar samán. 300 oldal. (Kézirat.) *U. ö.* A nanaj gold samán fejviselete. (NÉ. XXXVII. (1955) 81—108.) *Vajda László:* Kulturelle typen und „Hackbau" in Ost-Afrika. 110 oldal. (Kézirat.) *U. ö.* Human and Animal Plastic Figures from the Kilimanjaro Region. (NÉ. XXXVII. (1955) 181—190.

Tudománytörténet, muzeológia: *Balassa Iván;* A Magyar Néprajzi Múzeum felszabadulás utáni 10 éve (orosz nyelven) (Szovjetszkaja Ethnografija. 1955. II. 142—147.) *Sundor István:* Xantus János. 16 ív. (Sajtó alatt.)

A múzeum kiadványai 1955-ben. Hosszabb szünet után a múlt évben újra megindult múzeumi folyóirat, a Néprajzi Értesítő ez évi kötete is megjelent 28 ív terjedelemben, gazdag és változatos tartalommal.

Az 1951-ben újra meginduló Magyar Népművészet sorozatban az év folyamán megjelent annak 20. és 21. köteteként *Román János:* Sárospataki kerámia és *Domanovszky György:* A két faragó Kapoli.

Folytatódott a sokszorosításban megjelenő Néprajzi Dokumentáció füzeteinek kiadása. Ezek között 1—2. Az orosz néprajz klasszikusaiból, 3. A néprajzi atlaszok kérdőíveiből, 4. Népi demokráciák néprajztudománya c. kötetek. Ez évben is megjelent sokszorosított formában az Adattári Értesítő.

4. *Ismeretközlő és felvilágosító munka*

A Múzeum ismeretterjesztő tevékenysége kiállítások, előadások és népszerű közlemények formájában nyilvánult meg. Kiállításaink részben az épületen belüliek, részben a Múzeumon kívüliek. A Múzeumon belül a fennálló viselettörténeti és Tiszaigar egy agrárproletár falu története 1744—1955 c. kiállítások mellett, az adott szűkös kiállítási tér folytán, csak egyes kiállítási részek kisebb méretű felújítására nyílott lehetőség. Így a korábbi pásztorművészeti kiállítás helyett Óceánia művészete címen, a kerámia-kiállítás helyén Bulgáriából származó anyagból időszaki újszerzeményi kiállítás nyílt meg.[3] A Múzeumon kívül a fővárosban is, vidéken is számos kiállítást rendeztek dolgozóink a Múzeum anyagából. Budapesten az albán népművészeti kiállítás a Kultúrkapcsolatok Intézetében, népviseleti és ruházati kiállítás az Iparművészeti Múzeumban, Szovjet-Ukrán kiállítás az Iparművészeti Főiskolán, egy nemzetiségi kiállítás a Néphadsereg Színházban, Kis Jankó Bori népművész életrajzi kiállítása a Fényes Adolf teremben. Vidéken Békéscsabán Békéscsaba

[3] Vö. NÉ. XXXVII. (1955) 312—313.

és környéke viseleti és népművészeti kiállítás. Mezőtúron a mezőtúri fazekasság. Két vándorkiállítás: Ebes szocialista falu és Szolgaságtól a szabad emberek önkéntes közösségéig c. kiállítások.

Az elmúlt évekhez hasonlóan elsősorban népművészeti jellegű anyagot mutattunk be külföldi kiállításokon, többek között Olaszországban, Kínában, Koreában, Ausztriában. Ezek a kiállítások a magyar népi kultúra és a magyar muzeológia megismertetését szolgálták és szélesedő külföldi kapcsolataink fokozottabb kifejlődését segítették elő.

5. *A Múzeum külföldi kapcsolatai* az elmúlt évhez képest 1955-ben örvendetes módon, jelentősen bővültek. A korábban kiépült közvetett érintkezést, mely eddig is széleskörű kiadványcserét, esetenkénti cikkcserét és a külföldön rendezett kiállításokat jelentette, egyre gyakoribbá váló személyes látogatások tették szorosabbá és nyitották meg az utat a közvetlenebb tudományos együttműködés, a kölcsönös tapasztalatcsere, a nagyobb távlatú, szélesebben alapozott tudományos munkásság előtt. Ezek a kölcsönös személyes látogatások elsősorban a szomszédos népi demokráciákkal jöttek létre, de bíztató kezdetként előfordultak ezeken az országokon kívüli személyes kapcsolatok is.

1955 folyamán közös cserekutatások kezdődtek magyar és szlovák kutatókkal a Néprajzi Múzeum kezdeményezésére. Ennek kapcsán három szlovák kutató egy hónapot töltött hazánkban és viszont három magyar kutató egy hónapot Szlovákiában.[4]

Számos külföldi néprajzkutató töltött hosszabb-rövidebb időt hazánkban és látogatta meg a Néprajzi Múzeumot, így *Szelim Iszlámi*, az Albán Régészeti és Néprajzi Múzeum igazgatója, *Hriszto Vakarelszki*, Bulgáriából a Szófiai Akadémiai Néprajzi Intézet és Múzeum osztályvezetője, *Dr. Jan Mjartan*, a Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének igazgatója, *Dr. Robert Wildhaber*, a bázeli Néprajzi Múzeum igazgatója, és *Dr. Erich Stockmann*, a berlini Német Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének munkatársa.[5]

Múzeumunk tudományos munkatársai közül 1955-ben heten voltak külföldi tanulmányúton. *Bodrogi Tibor* hosszabb időt töltött Kínában és Indiában, *Szolnoky Lajos* és *Kardos László* Bulgáriában, *Hofer Tamás* és *Király Péterné* Szlovákiában, *Kovács Ágnes* Romániában, *Vajda László* a Német Demokratikus Köztársaságban és Csehszlovákiában.

Végezetül meg kell emlékeznünk arról, hogy Múzeumunk fiatal munkatársa *Istvánovits Márton* 1955 szeptemberében aspiráns tanulmányainak folytatására a Szovjetunióba utazott, ahol elsősorban a Kaukázus néprajzára vonatkozóan végez tanulmányokat.[6]

A személyes kapcsolatok mellett tovább szélesedtek a külfölddel az érintkezés közvetettebb formái, elsősorban a cikkcserék és tárgycserék vonatkozásában. Több szomszédos országgal kezdődtek tárgyalások a magyar—szlovák cserekutatáshoz hasonló vállalkozások létrehozására.

Szendrey Ákos—Vincze István

[4] Bővebben l. *Manga János*: Magyar és szlovák etnográfusok közös munkája. Ethn. LXVII. (1956) 167—169.

[5] Bővebben l. *Szolnoky Lajos*: A magyar néprajztudomány külföldi vendégei 1955-ben. Ethn. LXVII. (1956) 171—173.

[6] Bővebben l. *Bodrogi Tibor*: Külföldi utazások 1955-ben. Ethn. LXVII. (1956) 169—171.

Bericht über die Arbeit des Ethnographischen Museums (Budapest) im Jahre 1955

1. *Die organisatorische Tätigkeit des Museums*

Die Arbeit des Museums im Jahre 1955 wurde auf der Grundlage und in dem organisatorischen Rahmen weitergeführt, wie sie in den vergangenen Jahren ausgestaltet wurden.[1] Auf Grund der Erfahrungen der Vorjahren konnte das Niveau der wissentschaftlichen Arbeit und der Planung gehoben werden. Die Koordination der verschiedenen Arbeiten war erfolgreicher, die Aufgaben waren in einem reelleren Rahmen bemessen. Die Tätigkeit des Museums liess in jeder Hinsicht das Bestreben erkennen, mit besonderer Rücksicht auf die Aufgaben des Museums im allgemeinen und insbesondere auf die Aufgaben der Ethnographie im Aufbau der sozialistischen Gesellschaft den aktuellen gesellschaftlichen Bedürfnissen zu entsprechen.

Die beiden wissenschaftlichen Sitzungsperioden, die das Ethnographische Museum im Laufe des Jahres mit Einbeziehung aller Ethnographen und zahlreicher Vertreter der verwandten Wissenschaftszweige Ungarns veranstaltete, waren im Leben des Museums Ereignisse von hervorragender Bedeutung. Die eine wissenschaftliche Sitzungsperiode beschäftigte sich mit den ethnographischen Forschungsproblemen unter dem Aspekt „Uj (szocialista) kultúra és életmód — Neue (sozialistische) Kultur und Lebensweise", und zwar auf Grund der Referate von László Kardos und Iván Balassa, die andere befasste sich mit den prinzipiellen und praktischen Problemen eines umfassenden ethnographischen Werkes, mit der Schaffung einer neuen „Ethnographie des Ungarntums" (Magyaság néprajza); dieses geplante Werk steht als Aufgabe des kommenden Jahrzehnts im Mittelpunkt der ethnographischen Tätigkeit. Die diesbezüglichen Fragen wurden auf Grund des Referats von László Kardos erörtert, das eine Zusammenfassung der prinzipiellen Fragen dieses Problemkreises bot.[2]

Im Rahmen des wissenschaftlichen Fachzirkels des Museums wurde das Jahrbuch 1954 des Ethnographischen Museums (Néprajzi Értesítő — Ethnographische Mitteilungen, Bd. XXXVI.) und die Arbeit an der Ethnographischsen Bibliographie (Néprajzi Bibliográfia) einer eingehenden Diskussion unterzogen. Ausserdem hörten wir die Referate zweier ausländischen und zweier inländischen Forscher. Selim Islami sprach über „Die ethnographische Forschung und die neue ethnographische Literatur in Albanien" (Az albán néprajzi kutatás és az új albán néprajzi irodalom), Robert Wildhaber über „Die Lage in der schweizerischen Ethnographie" (A svájci néprajz helyzete); Tibor Bodrogi berichtete über seine „Reise in China und Indien" (Beszámoló kínai és indiai utamról) und Lajos Szolnoky über seine „Studienreise in Bulgarien" (Beszámoló bulgáriai tanulmányutamról).

Der Wissenschaftliche Rat, der berufen ist, die wissenschaftliche Leitung des Museums zu unterstützen, hielt im Laufe des Jahres zwei Sitzungen. Auf der einen Sitzung beschäftigte sich der Rat mit der Auswertung der Veröffentlichung des Museums im Jahre 1954 und mit der Ausarbeitung des Profils der weiteren Veröffentlichungen, auf der anderen Sitzung wurde über den Arbeitsplan des Ethnographischen Museums für das Jahr 1956 diskutiert.

2. *Vermehrung, Restaurierung, Lagerung und Registrierung des Museumsmaterials*

Ähnlich wie in den vorhergegangenen Jahren, konnten auch im Vorjahr die Museumsstücke der Sammlungen sowohl in zahlenmässiger als auch in qualitativer Hinsicht beachtlich vermehrt werden. Im Laufe des Jahres wurden 935 Gegenstände in die verschiedenen Sammlungen eingereiht, und zwar in folgender Verteilung:

Sammeln, Jagd, Imkerei	7	Stück
Ackerbauwirtschaft	158	„
Fischerei	9	„
Viehhaltung, Hirtenleben	90	„
Verkehr, Lastenbeförderung	4	„
Volkstümliche Bauten	51	„
Möbel, Hausrat	37	„
Textilien und Trachten	157	„
Keramik und Glaswaren	199	„
Küchenausrüstung, Ernährung	36	„

[1] Vgl. *Iván Balassa:* Die Arbeit des Ethnographischen Museums von 1944 bis 1954. (A Néprajzi Múzeum működése 1944—1955.) N. É. XXXVI.—1954, S. 304—306.)

[2] Vgl. *László Kardos:* Zu einer neuen Synthese der ungarischen Volkskultur (A magyar népi kultúra új szintézise felé — Ethn. LXVI. — 1956. S. 166—167).

Volkstümliche Techniken	103	Stück
Traditionsgegenstände	4	„
Europa	62	„
Afrika	2	„
Amerika	4	„
Ozeanien	12	„

Eine beachtliche Bereicherung der seit langem stagnierenden europäischen Sammlungen des Museums bedeutete Lajos Szolnokys Sammlung aus Bulgarien: 62 Museumsstücke, 550 Aufnahmen und ein umfangreiches Notizenmaterial.

Die Werktätigen des Museums waren weitgehend bemüht, die Erfolge auf dem Gebiet der Konservierung und Ordnung der Museumsstücke weiterhin zu steigern. Im Laufe des Jahres wurden auf der Hofseite des Museumsgebäudes neue Magazinräume fertiggestellt, die es ermöglichten, ungefähr 700, in ihrem Bestand seit langen Jahren gefährdete Museumsstücke grösstenteils den museologischen Ansprüchen entsprechend unterzubringen. Im Laufe des Jahres wurde eine Gesamtrevision des Museumsmaterials durchgeführt; in diesem Zusammenhang sorgte jeder Magazinkustos für die Neuordnung des von ihm verwalteten Materials und war für die Umgruppierung seiner Sammlung auf Grund der dem Material entsperchenden immanenten Fachordnung bedacht. Die Konservierungs- und Restaurierungswerkstätte konservierte 4511 und restaurierte 1209 Museumsstücke, abgesehen von den laufenden Arbeiten, die sich aus den Bedürfnissen der einzelnen Abteilungen ergaben.

Das Ethnographische Museum hat zur Zeit keine unregistrierten Sammlungsstücke. Die gesammte Sammlung ist registriert, mit Inventaraufschriften und geographischen Hinweisen versehen. Im Laufe der Stückrevision des vergangenen Jahres wurde das Sachmaterial der Sammlungen mit dem Hauptinventar vergleichen. Auf Grund dieser Revision ergaben sich in der Bestimmung der Museumsstücke verschiedene Unzulänglichkeiten und es konnte festgestellt werden, dass das Museum zur Zeit über 116 809 Inventarstücke verfügt.

Das Handschriftenmaterial der Ethnographischen Datensammlung wurde um 160 Titel, etwa 20 000 Seiten vermehrt und hat insgesamt 6339 Titel erreicht. Die Photosammlung wurde mit 6282 Aufnahmen bereichert und zählt somit 117 248 Stück.

Die Museumsbibliothek wurde mit 852 Buchbänden und 2707 Zeitschriften vermehrt und hat die Inventarnummer 21 475 erreicht, d. h. 60 000 Inventarstücke.

3. *Wissenschaftliche Sammlungstätigkeit und Bearbeitung der Materialien.*

Die Arbeiten am Forschungsort entsprachen in überwiegender Mehrzahl den Arbeitsthemen der einzelnen Forscher, mit Ausnahme einer einzelner Monographie (Edith Fél — Tamás Hofer: „Átányi ólaskertek. — Kobengarten in Átány"). Die 29 wissenschaftlichen Fachleute des Museums verbrachten ingesamt 736 Tage an verschidenen Forschungsorten bzw. in Archiven der Provinz und bei Grabungen. Im Auftrag des Museums waren nicht zum Museum gehörige Forscher 59 Tage mit Sammelarbeiten beschäftigt. Die Sammelarbeiten verteilen sich auf Grund ihrer Thematik folgendermassen:

Wirtschaft	269,5	Tage
Siedlung, Bauweise, Inneneinrichtung der Häuser	80	Tage
Ornamentale Kunst, Keramik	11	Tage
Textilien, Trachten	82	Tage
Untersuchung der bäuerlichen Gesellschaftsstruktur	57	Tage
Folklore (Textfolklore, Tanz, Volkmusik)	201.5	Tage
Historische Ethnographie, Wissenschaftsgeschichte	14	Tage
Grabungen	21	Tage
Mit den 59 Tagen der nicht zum Museum gehörigen Forscher insegesamt	795	Tage

Organisierung der Sammeltätigkeit — Gesellschaftliches Sammlernetz. Im Laufe des vergangenen Jahres wurde, durch die Ethnographische Datensammlung organisiert, das gesellschaftliche Sammlernetz weiter ausgebaut. Die Zahl der Mitglieder erreichte 430. Zur Fortbildung, und Anleitung der gesellschaftlichen Sammler wurden weitere 8 kleine Fragebögen zusammengestellt; an der Instruierung der gesellschaftlichen Sammler waren viele Werktätige des Museums unmittelbar beteiligt. Auch in diesem Jahre wurde der nunmehr IV. Landeswettbewerb der ethnographischen Sammler veranstaltet, der ein noch reicheres und mit Hinblick auf die wissenschaftliche Bearbeitung noch wertvolleres Material zu Tage förderte, als der des Vorjahres. Es wurden insgesamt 181 Arbeiten im Umfang von insgesamt 9597 Seiten eingereiht.

Neben der grossangelegten inneren Ordnungsarbeit an den Sammlungsmaterialen des Museums und der weitverzweigten Tätigkeit an den Forschungsorten zeitigte auch die wissenschaftliche Bearbeitung der Materialien durch die Werktätigen des Museums reiche Erfolge. Neben den laufenden Arbeiten erschienen auch mehrere selbständige Bände oder wurden in Druck gegeben bzw. druckreif fertiggestellt. Es erschienen viele, mehr oder minder umfangreiche Abhandlungen, zahlreiche Beiträge und Rezensionen; viele wurden fertiggestellt, bzw. vorgetragen. Es besteht hier nicht die Möglichkeit, die einschlägigen Arbeiten in ihrer Gesamtanzahl anzuführen. Doch seien hier als Illustration der Forschungsgebiete — und nicht als Hinweis auf Einzelleistungen — folgende Arbeiten erwähnt:

Zum Problemenkreis der materiellen Kultur:

Iván Balassa: Die ethnographischen und sprachwissenschaftlichen Zusammenhänge des Maisbaus in Ungarn (A magyar kukoricatermelés néprajzi és nyelvészeti vonatkozásai. — Kandidatendissertation. 652 Seiten, — Manuskript). *Derselbe Verfasser:* Das Zusammenlegen der in Garben gebundenen Getreidearten in Ungarn (A kévébekötött gabonaneműek összerakása Magyarországon. — 30 Seiten, — Manuskript). *Derselbe Verfasser:* Zur Frage der Anteilarbeit und Abarbeit in den Komitaten Békés und Csongrád — (Adatok a Békés- és Csongrád megyei részesmunka és ledolgozás kérdéséhez. — Ethn. LXVI. 1955. — S. 187—224). *Marietta Boross:* Der Anbau von Kraut im Komitat Fejér (Fejérmegyei káposzta, 17 Seiten, — Manuskript). *Márta Belényesy:* Die grundlegenden Fragen der Entwicklung des Ackerbaus im 14. Jahrhundert (A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a 14. században — Ethn. LXVI, 1955, S. 57—98). *Dieselbe Verfasserin:* Unser Wein- und Obstbau im 14. Jahrhundert (Szőlő- és gyümölcstermesztésünk a 14. században, N.É. XXXVII. 1955. S. 11—30). *Géza Csermák:* Hausenangeln (Vizahorgok — 160 Seiten, — Manuskript).

Siedlung, Bauweise, Innenausbildung der Häuser:

Tamás Hofer: Zur Geschichte der Siedlungsformen im Dunántúl (A dunántuli településformák történetéhez, — Ethn. LXVI. 1955. — S. 125—186). *Lajos Szolnoky:* Ethnographische Beobachtungen in Häusern des Rodopegebirges (Néprajzi megfigyelések a rodopei házban — N. É. XXXVII — 1955. S. 215—226).

Trachten, Textilien:

Edith Fél: Die Geschichte der Volkstrachten (A népviseletek története, — 32 Seiten — Führungskatalog für die Ausstellung des Ethnographischen Museums (Vezető a Néprajzi Múzeum kiállításához.) (Művelt Nép. 1955). *Dieselbe Verfasserin* besorgte die Zusammenstellung des druckfertigen Manuskriptes zu dem Werk: Volkstrachten der Matyó (Matyó népviselet) von István Györffy. *Alice Gáborján:* Die Aufarbeitung des Hanfes und die Verwendung der gewonnenen Produkte in Tard (A kender feldolgozása és a nyert termékek felhasználása Tardon — N.É. XXXVII. 1955. S. 109—129). *Mária Kresz:* Ungarische Bauerntrachten von 1820 bis 1867 (Magyar parasztviselet 1820—1867, Buch im Druck). *Dieselbe Verfasserin:* Die Kindetracht von Nyárszó, Landschaft Kalotaszeg (A kalotaszegi Nyárszó gyermekviselete, — 30 Seiten, — Manuskript). *Marietta Boross:* Die Trachten von Rákospalota (Rákospalota népviselete — 68 Seiten — Manuskript).

Ornamentale Kunst, Keramik:

Mária Kresz: Bearbeitung der Forschungsergebnisse über Hafnerei und Hafnerkunst in Mezőtúr (Mezőtúr korsósmesterségének és művészetének feldolgozása — Manuskript). *Judit Sz. Morvay:* Töpfergefässe in der Kultur von Mezőkövesd (A cserépedény a mezőkövesdiek kultúrájában — N.É. XXXVII. 1955, S. 31—65). *Balázs Molnár:* Spiegelmacher in Domaháza (Domaházi tükrös — 15 Seiten — Manuskript).

Zum Problemenkreis der geistigen Kultur:

Ágnes Kovács: The Hungarian Folktale-catalogus in Preparation (Acta Ethn. VI. 1955, S. 443—477). *Dieselbe Verfasserin* besorgte die Zusammenstellung des druckfertigen Manuskriptes zu dem Werk: Sammlung der Szekler Volksdichtung (Székely népköltési gyűjtemény) von János Kriza. *Dieselbe Verfasserin:* besorgte die Redaktion und Drucklegung des Werkes: Volksmärchen in der Gegend am Oberlauf der Theiss (Felsőtiszai népmesék (von Mária Fóris-Kocsis. *Péter Morvay:* Aus den Tänzen des Jászkunság im 18. Jahrhundert. (A Jászkunság 18.

századi táncéletéből — 21 Seiten — Manuskript). *Ákos Szendrey :* Hexe — Hexendruck (Acta Ethn. VI. 1955. S. 129—169). *Lajos Takács :* Occasions et débit de récitations épiques populaires chantées sur des evénements d'actualité (Acta Ethn. VI. 1955. S. 419—422). *Derselbe Verfasser :* Über einige Formprobleme der Vers-Chroniken (A históriák néhány formai problémája) N.É. XXXVII. 1955. S. 65—80. *Béla Avasi :* Tonsysteme aus Intervallspermutationen. (Studia Memoriae Belae Bartók Sacra. Budapest, 1956. S. 249—301). *Benjamin Rajeczky :* Paralellen spätgregorianischer Verzierungen im ungarischen Volkslied (Studia Mamoriae Belae Bartók Sacra, Budapest, 1956. S. 337—348). *Derselbe Verfasser :* Das Sammeln von Klageliedern in Bodony. (Siratógyűjtés Bodonyban — N. É. XXXVII. 1955, S. 167—179). *Lajos Vargyas :* Die Wirkung des Dudelsacks auf die ungarische Volkstanzmusik (Studia Memoriae Belae Bartók Sacra Budapest, 1956. S. 503—540.) *Derselbe Verfasser :* Alliteration in der ungarischen Volksdichtung (Betűrím a magyar népköltészetben, Egyetemes Filológiai Közlöny).

Zum Problemenkreis der Untersuchungen über die bäuerliche Gesellschaftsstruktur :

László Kardos : Kultur und Lebensweise der einstigen Gesindeleute (A volt uradalmi cselédek kultúrája és életmódja, Ethn. LXVI. 1955. S. 225—344). *Judit Sz. Morvay :* Die Frauen in der Grossfamilie. (Manuskript). *Péter K. Kovács :* Die Kälbermakler von Poroszló (Poroszlai borjúkupecek, 36 Seiten, Manuskript).

Zum Problemenkreis der Volkskunde :

Tibor Bodrogi : Art in New Guinea III. Wooden-Bowls from the Huon Golf Region (N.É. XXXVII. 1955, S. 243—256). *Derselbe Verfasser :* Art in New Guinea IV. Tago Masks. (Manuskript). *Lajos Boglár :* Hungarian Travellers in the XVIII. Century in South Amerika. [Acta Ethn. IV. (1955)]. *Vilmos Diószegi :* Der ungarische Schamane. (300 Seiten — Manuskript). *Derselbe Verfasser :* Der Kopfschmuck des Schamanen der Nanai (Gold), (A nanaj gold samán fejdísze — N.É. XXXVII. 1955. S. 81—108.) *László Vajda :* Kulturelle Typen und »Hackbau« in Ostafrika. (110 Seiten — Manuskript). *Derselbe Verfasser :* Human and animal Plastic Figures from the Kilimanjaro Region (N. É. XXXVII. 1955, S. 181—190).

Zum Problemenkreis der Wissenschaftsgeschichte und Museologie : Iván Balassa : Das Jahrzehnt des Ungarischen Ethnographischen Museums seit der Befreiung (In russischer Sprache — Sowjetskaja Ethnografija 1955, Bd. II. S. 142—147). *István Sándor :* János Xantus (16. Druckbögen im Druck).

Veröffentlichungen des Museums im Jahre 1955. Nach einer längeren Unterbrechung erschien im Vorjahr auf neue die Zeitschrift des Museums : Néprajzi Értesítő (Ethnographische Mitteilungen). Der Band vom Jahre 1955 wartet auf 28 Druckbögen mit einem reichen und vielseitigen Inhalt auf.

Im Rahmen der seit 1951 neu aufgenommenen Serie der Veröffentlichungen »Magyar Népművészet« (Ungarische Volkskunst) erschienen als ihr Band 20 und 21 : *János Román :* Die Keramik von Sárospatak (Sárospataki kerámia), und *György Domanovszky :* Die beiden Schnitzer Kapoli (A két faragó Kapoli).

Die Veröffentlichung der Hefte der Néprajzi Dokumentáció (Ethnographische Dokumentation), die im Vervielfältigungsverfahren erscheinen, wurde fortgesetzt. Darunter beinhalten die Hefte 1—2 Texte »Aus den Werken der Klassiker der russischen Ethnographie« — (Az orosz néprajz klasszikusaiból), Heft 3 Textproben »Aus den Fragebögen der ethnographischen Atlanten« (A néprajzi atlaszok kérdőíveiből), Heft 4 Beiträge zur »Ethnographie der Volksdemokratien« (Népi demokráciák néprajztudománya). Auch in diesem Jahre erschien im Vervielfältigungsverfahren der Adattári Értesítő (Anzeiger der Dokumentensammlung).

4. Populärwissenschaftliche Tätigkeit und Aufklärungsarbeit

Die populärwissenschaftliche Tätigkeit des Museums bestand vor allem in Ausstellungen, Vorträgen und populärwissenschaftlichen Veröffentlichungen. Unsere Ausstellungen wurden teils in den Räumlichkeiten des Museums, teils ausserhalb des Museums veranstaltet. In den Räumlichkeiten des Museums bestand infolge des Raummangels nur die Möglichkeit, neben der ständigen trachtengeschichtlichen Ausstellung und der Ausstellung »Tiszaigar, die Geschichte eines Agrarproletarier-Dorfes von 1744 bis 1955« (Tiszaigar, egy agrárproletár falu története 1744—1955), einzelne Ausstellungsmaterialien in kleinerem Ausmass erneut zugänglich zu machen. So wurde an Stelle der früheren Ausstellung »Hirtenkunst« (Pásztorművészeti kiállítás) eine Ausstellung über die »Kunst Ozeaniens« (Óceánia művészete) und an Stelle der keramischen Ausstellung die zeitweilige Ausstellung »Neuerwerbungen aus Bulgarien« (Új szerzemények

Bulgáriából) eröffnet.[3] Ausserhalb des Museums wurden von unseren Werktätigen aus den Materialen des Museums sowohl in der Haupstadt als auch in der Provinz zahlreiche Ausstellungen veranstaltet: in Budapest eine Ausstellung albanischer Volkskunst (albán népművészeti kiállítás) im Institut zur Pflege der kulturellen Beziehungen (Kultúrkapcsolatok Intézete), eine Ausstellung der Volkstrachten und Volkskleidung im Gewerbemuseum, eine sowjetukrainische Ausstellung in der Hochschule für Kunstgewerbe, eine Nationalitätenausstellung im Theater der Volksarmee eine Dokumentation über das Leben der Volkskünstlerin Bori Kis-Jankó im Ausstellungsaal »Fényes Adolf«. In der Provinz: in Békéscsaba eine Ausstellung über die Trachten und die Volkskunst aus Békéscsaba und Umgebung, in Mezőtúr eine Ausstellung über die Töpferei von Mezőtúr. Ausserdem wurden zwei Wanderausstellungen organisiert: die Ausstellung Das sozialistische Dorf Ebes (Ebes szocialista falu) und die Ausstellung »Von der Knechtschaft bis zur freiwilligen Gemeinschaft freier Menschen« (Szolgaságtól a szabad emberek önkéntes közösségéig).

Ähnlich wie in den vergangenen Jahren wurden auf den Ausstellungen im Ausland vor allem Materialen der Volkskunst vorgelegt; so u.a. in Italien, China, Korea und Österreich. Diese Ausstellungen vermittelten Kenntnisse über die ungarische Volkskultur und ungarische Museologie und leisteten bei der intensiveren Entfaltung unserer Auslandsbeziehungen gute Dienste.

5. *Die ausländischen Beziehungen* des Museums wurden — vergleichen mit dem Vorjahr — im Jahre 1955 erfreulicherweise beachtlich erweitert. Die früher angebahnten indirekten Beziehungen, die sich aus dem umfangreichen Austausch von Veröffentlichungen und fallweise Abhandlungen, sowie aus den Ausstellungen im Ausland ergaben, erfuhren durch häufigere persönliche Besuche eine weitere Vertiefung und legten den Weg frei zur unmittelbaren wissenschaftlichen Zusammenarbeit, zum gegenseitigen Erfahrungsaustausch und zur wissenschaftlichen Arbeit auf breiterer Grundlage sowie mit weiterer Perspektive. Diese gegenseitigen persönlichen Besuche wurden vor allem zwischen den benachbarten Volksdemokratien angebahnt, doch kam es — als verheissungsvoller Anfang — auch zur persönlichen Fühlungsnahme mit Ländern ausserhalb der Volksdemokratien.

Im Laufe des Jahres 1955 wurden auf Anregung des Ethnographischen Museums mit Beteiligung ungarischer und slowakischer Forscher wechselseitige Forschungsmöglichkeiten eröffnet. In diesem Rahmen verbrachten drei slowakische Forscher einen Monat in unserem Vaterland, und drei ungarische Forscher einen Monat in der Slowakei.[4]

Zahlreiche ausländische Ethnographen verbrachten einer mehr oder minder längere Zeit in unserem Vaterland und besuchten das Ethnographische Museum, u. a. Selim Islami, der Direktor des Albanischen Archaeologischen und Ethnographischen Museums, aus Bulgarien Hristo Vakarelski, der Abteilungsleiter des Ethnographischen Instituts und Museums der, Akademie in Sofia, dr. Jan Mjartan, der Direktor des Ethnographischen Instituts der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, dr. Robert Wildhaber, der Direktor des Ethnographischen Museums in Basel und dr. Erich Stockmann, der Mitarbeiter des Ethnographischen Instituts der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin.[5]

Von den wissenschaftlichen Mitarbeitern unseres Museums unternahmen im Jahre 1955 sieben eine Studienreise ins Ausland. Tibor Bodrogi hielt sich längere Zeit in China und Indien auf, Lajos Szolnoky und László Kardos in Bulgarien, Tamás Hofer und Frau Király in der Slowakei, Ágnes Kovács in Rumänien, László Vajda in der Deutschen Demokratischen Republik und in der Tschechoslowakei.

Abschliessend ist noch zu erwähnen, dass der junge Mitarbeiter unseres Museums, Márton Istvánovits im September 1955 in die Sowjetunion reiste, um hier seine Studien als Aspirant fortzusetzen und sich vor allem mit der Ethnographie des Kaukasus zu befassen.[6]

Neben den persönlichen Beziehungen wurden die indirekten Formen der Verbindung mit dem Ausland weiter ausgebaut, so vor allem der Austausch von Abhandlungen und Museumsstücken. Mit mehreren Nachbarländern wurden Verhandlungen eingeleitet, um ähnliche Unternehmungen zu ermöglichen, wie z.B. der Austausch von ungarischen und slowakischen Forschern.

[3] Vgl. N.É. XXXVII. — 1955. S. 312—313.

[4] Weiteres siehe bei *János Manga*: Gemeinschaftsarbeit ungarischer und slowakischer Ethnographen (Magyar és szlovák etnográfusok közös munkája. — Ethn. LXVII. 1955. — S. 167—169.)

[5] Weiteres siehe bei *Lajos Szolnoky*: Die ausländischen Gäste der ungarischen Ethnographie im Jahre 1955 (A magyar néprajztudomány külföldi vendégei 1955-ben.—Ethn. LXVII. — 1956. S. 171—173.)

[6] Weiteres siehe bei *Tibor Bodrogi*: Auslandsreisen im Jahre 1955 (Külföldi utazások 1955-ben — Ethn. LXVII. — 1956. S. 169—171).